

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Νέα Πάφος - Σαλαμίνα

**Η Τοπογραφία και η Πολεοδομική τους Ανάπτυξη
κατά την Ελληνιστική Περίοδο**

Βήτας Δημήτρης

Τόμος Α΄ - Κείμενο

Διδακτορική Διατριβή

Λευκωσία, 2013

Πανεπιστήμιο Κύπρου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας

Βήτας Δημήτρης

Νέα Πάφος - Σαλαμίνα
Η Τοπογραφία και η Πολεοδομική τους Ανάπτυξη
κατά την Ελληνιστική Περίοδο

Τόμος Α΄ - Κείμενο

Τόμος Β΄ - Παράρτημα Επιγραφών, Εικόνες

Διδακτορική Διατριβή

Λευκωσία, 2013

Δημιήτρης Βήτας

Στην Έρρικα

Στην Ερμάντα

Στη Χρυσούλα...

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθηγητής Δημήτρης Μηχαλίδης
Ερευνητικός Σύμβουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Γιώργος Παπασάββας
Πρόεδρος

Καθηγήτρια Μαρία Ιακώβου
Καθηγήτρια Jolanda Mlynarczyk
Καθηγητής Antoine Hermary
Μελη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται την τοπογραφία της Νέας Πάφου και της Σαλαμίνας κατά την Ελληνιστική περίοδο. Η πρώτη ιδρύθηκε κάπου ανάμεσα στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., σε μια μεταβατική περίοδο για την ιστορία της Κύπρου: κατάλυση των κυπριακών βασιλείων και έναρξη της πτολεμαϊοκρατίας (με μια μικρή περίοδο κατοχής του νησιού από τους Αντιγονίδες). Αντίθετα, η δεύτερη είχε ήδη οχτώ αιώνες ύπαρξης και αξιόλογης πολιτισμικής προσφοράς, πριν από την έλευση των Πτολεμαίων. Κατά την Ελληνιστική περίοδο έπαιξαν και οι δύο καθοριστικό ρόλο στην ιστορία και το πολιτισμό του νησιού, ως πρωτεύουσες της πτολεμαϊκής επαρχίας της Κύπρου.

Βασικός στόχος της διατριβής είναι η μελέτη της τοπογραφίας και της πολεοδομικής ανάπτυξης και εξέλιξης των συγκεκριμένων πόλεων κατά την Ελληνιστική περίοδο. Ακολούθησαν τα πολεοδομικά πρότυπα της εποχής, που χαρακτηρίζεται από μια μαζική ανοικοδόμηση πόλεων με πολλά κοινά χαρακτηριστικά, ή διατήρησαν στοιχεία της τοπικής παράδοσης; Επιπλέον, μέσα από τη συγκριτική μελέτη της τοπογραφίας και της ανάπτυξης τους γίνεται προσπάθεια να δοθεί απάντηση στο θέμα της ίδρυσης και του ιδρυτή της Νέας Πάφου, ενώ καταληκτικά αναζητούνται οι λόγοι που οδήγησαν στη μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Σαλαμίνα στη Νέα Πάφο.

Η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που ανακαλύφθηκαν κατά καιρούς στους χώρους των συγκεκριμένων πόλεων αποτελούν το κύριο εργαλείο της έρευνας. Μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα γίνεται προσπάθεια αναγνώρισης των κτηρίων στα οποία ανήκαν, διάκρισης των οικοδομικών φάσεων που γνώρισε η κάθε πόλη και τέλος απόδοσης της τοπογραφίας της κάθε πόλης. Ως βοηθητικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν οι επιγραφές, χωρία από κείμενα αρχαίων συγγραφέων και η επιτόπια παρατήρηση.

ABSTRACT

This doctoral thesis is treating the topography of Nea Paphos and Salamis during the Hellenistic period. The former was founded in the years between the end of the 4th and the beginning of the 3rd cent. BC, in a transitive period for the history of Cyprus; abolition of Cypriot kingdoms and beginning of the Ptolemaic era (with a short period of occupation of the island by the Antigonids). On the other hand, the latter had already eight centuries of life and remarkable cultural offer, before the coming of Ptolemies. During the Hellenistic period both cities played determinative role as capitals of the Ptolemaic province of Cyprus.

The main aim of the thesis is the study of the topography and the development and evolution of the town-planning of those cities during Hellenistic era. Did they follow the urban planning patterns of that period, characterized by a massive building of cities with many common characteristics or did they maintain elements of the local tradition? Moreover, through the comparative study of their topography and development an effort is made first of all to give an answer to a question concerning the foundation of Nea Paphos and secondly to find out the reasons that led to the transition of the Cypriot capital from Salamis to Nea Paphos.

The study of architectural remains that were discovered within the area of the specific cities is the main tool of my research. Through the archaeological data an effort is made to identify the buildings to which they belonged, to distinguish the structural phases of each city and finally to reproduce the topography of each city. Inscriptions, texts of ancient writers and observation on the spot are the subsidiary tools for the research.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Είναι αρκετά τα άτομα που με βοήθησαν στην εκπόνηση της παρούσας διατριβής και θα ήθελα να τα ευχαριστήσω. Πρώτον απ' όλους θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή και επόπτη μου κ. Δημήτρη Μιχαηλίδη για την καθοδήγηση και την υποστήριξη που μου παρείχε τόσο σε επιστημονικό όσο και σε ανθρώπινο επίπεδο. Το γεγονός ότι έθεσε στη διάθεσή μου τα ημερολόγιά του από τις ανασκαφές στην Οικία του Ορφέα, η παραχώρηση αδημοσίευτου ακόμα υλικού και η «ξενάγηση» στο χώρο της Νέας Πάφου ήταν κάποιες από τις ξεχωριστές βοήθειες που μου προσέφερε. Τον ευχαριστώ από καρδιάς.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τα ακόλουθα άτομα:

Τα μέλη της τριμελούς επιτροπής μου, την καθηγήτρια κα. Μ. Ιακώβου και τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Γ. Παπασάββα για τις παρατηρήσεις τους και την επιστημονική υποστήριξη που μου παρείχαν. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω προκαταβολικά τα δύο εξωτερικά μέλη της πενταμελούς επιτροπής, τον καθηγητή κ. A. Hermary του Université de Provence (ο οποίος είχε τύχει να είναι μέλος της τριμελούς επιτροπής κατά την υποστήριξη της διατριβής μου για την απόκτηση του DEA) και την καθηγήτρια κα. J. Mlynarczyk του Instytut Archeologii UW για τον κόπο που θα καταβάλουν προκειμένου να διαβάσουν την παρούσα εργασία και να φθάσουν στις τελικές παρατηρήσεις τους.

Τους πρώην συμφοιτητές και νυν Δόκτορες Θεοτόκη Θεοδούλου, Γιώργο Παπαντωνίου και Άννα Σατράκη που έθεσαν στη διάθεσή μου τις αδημοσίευτες ακόμα διατριβές τους και με βοήθησαν με κατατοπιστικά σχόλια και παρατηρήσεις πάνω σε θέματα που άπτονται των ενδιαφερόντων τους.

Τον Dr W. Daszewski για το χρόνο που διέθεσε, παρά το πρόβλημα υγείας του, να μου δώσει ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες τόσο αναφορικά με τις υποθαλάσσιες έρευνες που είχε διεξάγει παλιότερα όσο και με το χώρο όπου ανασκάπτει η πολωνική αποστολή.

Τον Dr H. Meyza τόσο για τις πληροφορίες που μου πρόσφερε σχετικά με τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών της πολωνικής αποστολής στο χώρο της Έπαυλης του Θησέα, όσο και για την ανανεωμένη κάτοψη της Έπαυλης του Θησέα, της Ελληνιστικής Οικίας και της Οικίας του Αιώνα.

Την Dr Cl. Balandier για τις πληροφορίες που μου παρείχε για τις οχυρώσεις της Σαλαμίνας, αλλά κυρίως εκείνες της Νέας Πάφου.

Τον Dr J. Leonard για τις χρήσιμες υποδείξεις που έκανε σχετικά με την παράκτια τοπογραφία της πόλης, αναλαμβάνοντας τη διόρθωση άρθρου μου σχετικά την πιθανότητα ύπαρξης φάρου στη Νέα Πάφο.

Θα ήταν ανεπίτρεπτη παράληψη εκ μέρους μου αν δεν εξέφραζα τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή και φίλο Θ. Μαυρογιάννη, ο οποίος ήταν από τους πρώτους ανθρώπους που πίστεψε σε μένα, όταν ακόμα βρισκόμουν σε προπτυχιακό επίπεδο, με προέτρεψε, αλλά και με ενέπνευσε να συνεχίσω τις σπουδές μου σε ανώτερο επίπεδο.

Πριν το τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την μητέρα μου, που στήριξε κι ενθάρρυνε τις αποφάσεις και τις προσπάθειές μου και τον πατέρα μου, που αν και δε βρίσκεται στη ζωή, η ανάμνηση των νουθεσιών του υπήρξε ιδιαίτερα παρήγορη στις δύσκολες στιγμές.

Για το τέλος άφησα τα δύο πιο κοντινά μου πρόσωπα, την Ερμάντα και την Έρρικα, τις οποίες θα ήθελα να ευχαριστήσω για την κατανόηση και τη συμπαράσταση που μου έδειξαν, αλλά και για το χρόνο που τους χρωστούσα και μου τον προσέφεραν απλόχερα και αδιαμαρτύρητα προκειμένου να ολοκληρώσω τη μελέτη μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

Περίληψεις	i
Ευχαριστίες	iii
Περιεχόμενα	v
I. Εισαγωγή	1
II. Ιστορικό πλαίσιο	13
III. Γεωγραφικό πλαίσιο	25
IV. Αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Ελληνιστικής περιόδου	33
V. Νέα Πάφος: Τοπογραφία και πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο	44
1. Πηγές	44
1.1. Γραπτές πηγές	44
1.2. Οδοιπορικά και περιγραφές ταξιδιωτών (13 ^{ος} -19 ^{ος} αι.)	44
1.3. Αρχαιολογική έρευνα	45
2. Το φυσικό περιβάλλον και ο αρχαιολογικός χώρος της Νέας Πάφου	49
3. Ίδρυση της Νέας Πάφου και προϋπάρχοντες οικισμοί.	52
3.1. Προϋπάρχοντες οικισμοί	53
3.2. Ίδρυτές της Νέας Πάφου	56
4. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και οικοδομικές φάσεις στη Νέα Πάφο της Ελληνιστικής περιόδου	61
4.1. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	62
4.1.1. Τείχη – Πύλες	62
4.1.2. Ρωμαϊκή αγορά – Ωδείο – Ασκληπιείο	64
4.1.3. Οικία του Διονύσου	65
4.1.4. Έπαυλη του Θησέα	73
4.1.5. Ελληνιστική Οικία	88
4.1.6. Οικία του Αιώνα	96

4.1.7. Οικία του Ορφέα	98
4.1.8. Κάστρο των «40 Κολώνων»	100
4.1.9. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις	103
4.1.10. Θέατρο	108
4.1.11. Χρυσοπολίτισσα	110
4.1.12. Κατάλοιπα μη αναγνωρισθέντων οικοδομημάτων	111
4.2. Οικοδομικές φάσεις της Νέας Πάφου	116
5. Θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της Νέας Πάφου κατά την Ελληνιστική περίοδο	118
5.1. Τείχη – Πύλες	119
5.2. Πολεοδομικό πλέγμα	121
5.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις	129
5.4. Αγορά	137
5.5. Γυμνάσιο	141
5.6. Θέατρο	148
5.7. Ναοί - Ιερά	148
5.7.1. Ναός (Ιερό;) Αρτέμιδος Αγροτέρας	149
5.7.2. Ναός Αφροδίτης Παφίας	149
5.7.3. Ναός Λητούς	152
5.7.4. Ναοί αφιερωμένοι στη δυναστική λατρεία	152
5.7.5. Ναός στο λόφο Φανάρι	153
5.7.6. Ιερό Απόλλωνος Υλάτη	156
5.8. Υπόγεια	157
5.8.1. Άγιος Λαμπριανός	157
5.8.2. Αγία Σολομωνή	159
5.8.3. Υπόγεια συγκροτήματα στο λόφο Φάμπρικα	161
5.8.4. «Τούμπαλος» (Garrison's Camp)	163
5.9. Βασιλικό Ανάκτορο – Οικία Στρατηγού	167
6. Συμπεράσματα	170
6.1. Ίδρυση της Νέας Πάφου: μια νέα κυπριακή πόλη ή μια πτολεμαϊκή αποικία;	170
6.2. Η ανάπτυξη της Νέας Πάφου και η ανάδειξή της σε πρωτεύουσα της Κύπρου	177

VI. Σαλαμίνα: Τοπογραφία και πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο	181
1. Πηγές	181
1.1. Γραπτές πηγές	181
1.2. Οδοιπορικά και περιγραφές ταξιδιωτών (14 ^{ος} -19 ^{ος} αι.)	182
1.3. Αρχαιολογική έρευνα	183
2. Το φυσικό περιβάλλον και ο αρχαιολογικός χώρος της Σαλαμίνας	187
3. Η Σαλαμίνα πριν από την Ελληνιστική περίοδο	189
3.1. Ίδρυση της Σαλαμίνας	190
3.2. Η Σαλαμίνα κατά τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο (11 ^{ος} -6 ^{ος} αι. π.Χ.)	192
3.3. Η Σαλαμίνα κατά την Κλασική περίοδο (5 ^{ος} -4 ^{ος} αι. π.Χ.)	198
3.3.1. Ιστορική ανασκόπηση	198
3.3.2. Αρχαιολογικά δεδομένα	202
3.3.3. Γραπτές πηγές – Ισοκράτης	205
4. Θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της Σαλαμίνας κατά την Ελληνιστική περίοδο	208
4.1. Τείχη	210
4.2. Πολεοδομικό πλέγμα	213
4.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις	217
4.4. Αγορά	224
4.5. Γυμνάσιο	229
4.6. Θέατρο	238
4.7. Ναοί – Ιερά	241
4.7.1. Ναός (ή ναοί) Διός (Ολυμπίου, Σωτήρος)	242
4.7.2. Ναός/Ιερό Αφροδίτης (:)	252
4.7.3. Ναοί Ερμή και Ηρακλή	254
4.7.4. Ναός Σέραπι (Σεραπείο)	255
4.7.5. Ναός αφιερωμένος στη δυναστική λατρεία	256
4.7.6. Ναός Αθηνάς	258
4.8. Ανάκτορο	259
4.9. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	262
4.9.1. «Ελαιοτριβείο»	262

4.9.2. «Καμπανόπετρα»	263
5. Συμπεράσματα	263
VII. Επίλογος	270
Συνομογραφίες	282
Βιβλιογραφία	285

ΤΟΜΟΣ Β΄

Παράρτημα (Κατάλογος επιγραφών αναφορικά με τη Σαλαμίνα και τη Νέα Πάφο)	1
Κατάλογος Εικόνων	21
Εικόνες 1-160	29

ΠΑΦΟΣ, ΣΑΛΑΜΙΝΑ: Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΤΟΥΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

I. Εισαγωγή

Με τον θάνατο του Αλέξανδρου Γ', το 323 π.Χ., άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο της αρχαίας ιστορίας, αυτό της Ελληνιστικής περιόδου. Η εισαγωγή όμως αυτού του κεφαλαίου άρχισε να γράφεται λίγα χρόνια νωρίτερα, με τη νίκη του Φιλίππου Β' στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π. Χ.), αλλά και με την εκστρατεία του Αλέξανδρου Γ' στην ανατολή. Οι ζυμώσεις που έγιναν αυτά τα 15 χρόνια ωρίμασαν και καρποφόρησαν υπό τη μορφή αλλαγών, σε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της Ελληνιστικής περιόδου.

Στον τομέα της πολιτικής η σημαντικότερη αλλαγή που επήρθε ήταν η δημιουργία μεγάλων ελληνιστικών βασιλείων και ισχυρών συμπολιτειών, η κατάρρευση της πόλης-κράτους και η συνεπακόλουθη «υποταγή» της στη νέα πολιτική πραγματικότητα. Ως συνέπεια της νέας τάξης πραγμάτων το πολιτικό κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από την κυρίως Ελλάδα στις μεγάλες μητροπόλεις της ανατολής, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια, την Πέργαμο. Απόρροια αυτής της αλλαγής του πολιτικού σκηνικού ήταν μια μαζική μετανάστευση Ελλήνων προς τα νέα, μεγάλα και μικρά, αστικά κέντρα της ελληνιστικής ανατολής.

Το πολιτικό μόρφωμα που δημιουργήθηκε αυτήν την εποχή, μπορεί να οδήγησε στην κατάλυση της πόλης-κράτους, δε σήμανε όμως και την πλήρη κατάργηση θεσμών και οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σε πολλές πόλεις της εποχής τεκμηριώνεται η ύπαρξη αγοράς πολιτικού τύπου, για τη συγκέντρωση του δήμου, καθώς και η παρουσία βουλευτικού σώματος. Φαίνεται δηλαδή ότι οι ελληνικές πόλεις της εποχής διατήρησαν μια μορφή αυτονομίας και κάποια κατάλοιπα δημοκρατικών θεσμών, στην ουσία όμως ήταν πλήρως εξαρτώμενες από τη βασιλική εξουσία.

Η απώλεια της ανεξαρτησίας της πόλης-κράτους είχε σαν επακόλουθο και την υποβάθμιση του ρόλου του πολίτη. Το άτομο άρχισε να αντιλαμβάνεται ότι τα όρια του κράτους του ξεπερνούσαν πλέον κατά πολύ αυτά της πόλης του και χάνονταν μέσα στις απέραντες εκτάσεις των βασιλείων. Παράλληλα συνειδητοποίησε ότι η τύχη του δεν ήταν συνυφασμένη με την τύχη της πόλης του, αφού αυτή δεν καθοριζόταν πια από το σύνολο των πολιτών που την απάρτιζαν, αλλά από τον εκάστοτε βασιλιά.

Η μη ενασχόληση πλέον του ανθρώπου με τα κοινά είχε σαν αποτέλεσμα την απεμπλοκή του από το σύνολο και τη στροφή προς τον εαυτό του. Η νέα αυτή κατάσταση αποτυπώνεται ξεκάθαρα στα κηρύγματα των νέων φιλοσοφικών ρευμάτων¹ και πιο συγκεκριμένα των Επικουρείων, που υποστήριζαν την προσωπική ευτυχία, και των Κυνικών, που διακήρυτταν ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να αποσυρθεί από την κοινωνία και να ζει ως περιπλανώμενος επαίτης.

Η ανεξαρτητοποίηση του ατόμου από την κοινότητα, άρχισε να του δημιουργεί φόβους και ανασφάλειες για την τύχη και το μέλλον του. Έτσι, μέσα στην απόγνωση που δημιούργησε η κατάρρευση των πόλεων-κρατών, ο άνθρωπος της Ελληνιστικής περιόδου άρχισε να αναζητά νέους θεούς για να τους εμπιστευτεί την τύχη του, για να του συμπαρασταθούν στις καθημερινές δυσκολίες και για να τον θεραπεύσουν από τις αρρώστιες· η πατροπαράδοτη θρησκεία των Κλασικών χρόνων δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες της εποχής, γιατί συνδεδεμένη καθώς ήταν με το προϋπάρχον πολιτικό σύστημα, άρχισε να παρακμάζει και να τίθεται υπό αμφισβήτηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ταχεία εξάπλωση των μυστηριακών λατρειών της ανατολής και της Αιγύπτου,² που δε συνδέονταν με τη λατρεία μιας πόλης, αλλά προσέφεραν προσωπική σωτηρία και είχαν διεθνή χαρακτήρα. Το ελληνικό δωδεκάθεο, δεν έπαψε να υφίσταται απεναντίας, παρέμεινε η επίσημη θρησκεία του ελληνιστικού κόσμου, αλλά μέσα στο γενικότερο κλίμα των ανακατατάξεων, δέχτηκε κι αυτό κάποιες αλλαγές. Ως αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών επήρθε ένας θρησκευτικός συγκρητισμός, κατά τον οποίο, πολλές παλιές θεότητες, παραμελημένες ως ένα βαθμό, ταυτίστηκαν με νεότερες αποκτώντας έτσι νέα μορφή και νέα σύμβολα, ενώ παράλληλα η λατρεία τους ανανεώθηκε (π.χ. ο Σέραπις, ταυτίστηκε με τον Άδη και τον Πλούτωνα και η Ίσιδα με ένα μεγάλο φάσμα θεοτήτων, όπως η Μεγάλη Μητέρα, η Αφροδίτη, η Αστάρτη, η Ειλείθια, η Υγεία, κ.ά.).

Παράλληλα έκανε την εμφάνισή της μια νέα μορφή λατρείας, άγνωστη έως τότε στον ελληνικό κόσμο, η δυναστική λατρεία. Η συγκεκριμένη μορφή λατρείας είχε τις ρίζες της στις μεγάλες αυτοκρατορίες της ανατολής, εκεί όπου ο βασιλιάς θεωρείτο ότι είχε θεϊκή καταγωγή και λατρευόταν ως θεός από τους υπηκόους του. Αυτή η τακτική υιοθετήθηκε αρχικά από τον Αλέξανδρο Γ΄ στην προσπάθειά του για συγχώνευση των λαών, για τη δημιουργία μιας αυτοκρατορίας όπου δε θα υπήρχαν νικητές και ηττημένοι. Στο αίτημά του για «προσκύνηση» αντέδρασαν έντονα οι Μακεδόνες και οι Έλληνες σύντροφοί του, αργότερα όμως, με τη διάσπαση της αυτοκρατορίας του και τη δημιουργία

¹ Μπενάκης & Ρούσσοις 1974, 280-305.

² Για τη θρησκεία κατά την Ελληνιστική περίοδο, cf. Παπαχατζής, 1974, 402-423.

των ελληνοιστικών βασιλείων, οι Διάδοχοί του εφάρμοσαν τον θεσμό της δυναστικής λατρείας για σκοπούς πολιτικής προπαγάνδας.

Η Ελληνοιστική περίοδος, πέραν της κατάρρευσης της πόλης-κράτους με όσα αυτή συνεπαγόταν, επέφερε ευεργετικές αλλαγές στους τομείς της οικονομίας, των επιστημών και των τεχνών. Η κατάκτηση της ανατολής από τον Αλέξανδρο Γ', του έδωσε πρόσβαση σε όλο τον συσσωρευμένο πλούτο που ήταν κρυμμένος στα θησαυροφυλάκια των Αχαιμενιδών, ενώ παράλληλα επέτρεψε την εκμετάλλευση όλων των πλουτοπαραγωγικών πηγών τους. Η ίδρυση νέων πόλεων στα κατακτηθέντα εδάφη και η συνεπακόλουθη μετανάστευση των Ελλήνων εκεί, άνοιξε τον δρόμο στην ευρεία διανομή του πλούτου αυτού σε όλη την έκταση του ελληνοιστικού κόσμου. Η ταχεία κυκλοφορία του χρήματος αύξησε την παραγωγή, ενώ παράλληλα υπήρξε ευεργετική για το εμπόριο και τη βιοτεχνία, αλλά και για τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Βέβαια, η οικονομία παρέμεινε ανθηρή για όσο διάστημα άκμαζαν τα ελληνοιστικά βασίλεια. Η σταδιακή παρακμή τους και οι μεταξύ τους πόλεμοι, από τα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ. είχαν και τις ανάλογες επιπτώσεις για την οικονομία.³

Η στενή επαφή που είχε το ελληνικό πνεύμα με τα επιτεύγματα των μεγάλων πολιτισμών της ανατολής, έδωσε μια άνευ προηγουμένου ώθηση στις επιστήμες και στις τέχνες, που βρήκαν γόνιμο έδαφος να αναπτυχθούν και να προοδεύσουν στις αυλές των ελληνοιστικών βασιλείων. Οι περισσότεροι από αυτούς, με πρωτοπόρους κατά κύριο λόγο τους Πτολεμαίους και κατόπιν τους Ατταλίδες, αναδείχτηκαν σε Μαικήνες των γραμμάτων και των τεχνών, δαπανώντας υπέρογκα ποσά για την ίδρυση και συντήρηση βιβλιοθηκών και γυμνασίων, αλλά και για την προσέλκυση επιστημόνων και ανθρώπων του πνεύματος στις αυλές τους. Αυτήν την εποχή γεννήθηκε η επιστήμη της φιλολογίας στην Αλεξάνδρεια, τα μαθηματικά και η γεωμετρία γνώρισαν πρωτοφανή άνθιση, με σημαντικότερους εκπροσώπους τον Ευκλείδη και τον Αρχιμήδη (η συνεισφορά του οποίου υπήρξε τεράστια και στους τομείς της μηχανικής και της φυσικής), η αστρονομία έκανε ένα μεγάλο θεωρητικό άλμα με τη διατύπωση της θεωρίας του ηλιοκεντρικού συστήματος από τον Αρίσταρχο (θεωρεία, η οποία αιώνες μετά επαληθεύτηκε από τον Κοπέρνικο), η γεωγραφία καθιερώθηκε ως επιστήμη μέσα από το έργο του Ερατοσθένη, ενώ και η ιατρική έκανε άλματα προόδου, χάρη στις μελέτες και τα έργα σπουδαίων γιατρών της εποχής, όπως ο Ηρόφιλος, ο Ερασίστρατος, ο Απολλώνιος και ο Γαληνός.⁴

Όλα τα χαρακτηριστικά της Ελληνοιστικής περιόδου περικλείονται μέσα στη θεωρεία των πέντε τάσεων της εποχής, που πρωτοδιατυπώθηκαν από τον J. J. Pollitt και

³ Για την οικονομία κατά την Ελληνοιστική περίοδο, cf. Σακελλαρίου 1974, 475-482.

⁴ Για τις επιστήμες κατά την Ελληνοιστική περίοδο, cf. Κονομής *et al.*, 1974, 306-351.

πλέον είναι κοινά αποδεκτές από το σύνολο των ερευνητών. Οι πέντε αυτές τάσεις που επηρέασαν όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου της Ελληνιστικής περιόδου είναι η εμμονή με την τύχη, η θεατρικότητα, ο ατομικισμός, ο κοσμοπολιτισμός και η επιστημονική νοοτροπία.⁵

Σε μια εποχή που τα πάντα άλλαζαν με πολύ γοργούς ρυθμούς, βασιλεία και αυτοκρατορίες χάνονταν σε μία μάχη, βασιλείς ανέβαιναν, αλλά κι έπεφταν από τον θρόνο τους σε μία νύχτα, πόλεις άκμαζαν και παρήκμαζαν από τη μία στιγμή στην άλλη, η συμβολή της τύχης σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο άρχισε να αποκτά πολύ μεγάλη σημασία. Η αγωνία και η ανησυχία που διακατέχει κάθε άτομο και κάθε κοινωνία αναφορικά με το μέλλον, μετατράπηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο σε ένα είδος εμμονής με την τύχη, σε σημείο που θεοποιήθηκε, παίρνοντας τα χαρακτηριστικά μιας γυναικείας θεότητας, την οποία όλοι οι άνθρωποι φοβούνταν, επειδή τη θεωρούσαν απρόβλεπτη και πολλές φορές κακεντρεχή. Η σημασία που απέκτησε η θεοποιημένη τύχη φαίνεται από την ευρεία διάδοση που γνώρισε η γλυπτή μορφή της προσωποποιημένης Τύχης, η οποία στηνόταν σε κάθε μεγάλη πόλη ως προστάτιδα θεά. Χαρακτηριστικό και ιδιαίτερα γνωστό παράδειγμα της προσωποποιημένης Τύχης ως προστάτιδας θεάς αποτελεί η Τύχη της Αντιόχειας, έργο του γλύπτη Ευτυχίδη.

Παράλληλα με την εμμονή για την τύχη, αναπτύχθηκε μια έντονη θεατρική νοοτροπία, υπό την έννοια ότι οι άνθρωποι της εποχής ένιωθαν ότι η τύχη ήταν ο σκηνοθέτης της ζωής τους, εκείνη που έστηνε το σκηνικό και την πλοκή της καθημερινότητας μέσα στην οποία καλείτο ο κάθε άνθρωπος να παίξει τον δικό του ρόλο. Ωστόσο, η θεατρικότητα της εποχής δεν εκφράστηκε μόνο μέσα από τη σκοπιά του ηθοποιού, δηλαδή του ατόμου που καλείται να παίξει στο έργο που του σκηνοθέτησε η τύχη, αλλά και από την πλευρά του ακροατή, του ατόμου δηλαδή που προσδοκά να μείνει έκθαμβο μπροστά σε μια συγκλονιστική παράσταση. Αυτήν την πλευρά της θεατρικότητας εκμεταλλεύτηκαν πολλοί ηγεμόνες και πολιτικοί της εποχής, διοργανώνοντας εντυπωσιακούς εορτασμούς, πομπές κι εκθέσεις με σκοπό να εντυπωσιάσουν και να θαμπώσουν τον απλό κόσμο και μέσα από αυτόν τον εντυπωσιασμό να μπορούν πιο εύκολα να τον χειραγωγήσουν.

Το στοιχείο της θεατρικότητας παρουσιάζεται σε όλο του το μεγαλείο στον τομέα της τέχνης. Κατά την Ελληνιστική περίοδο εμφανίζεται το δραματικό πορτραίτο, μέσα από το οποίο αποδίδονται τα συναισθήματα και η ψυχосύνθεση του εικονιζόμενου προσώπου.⁶ Έντονη επίδραση της θεατρικότητας εντοπίζεται και στην αρχιτεκτονική, όπου επικρατεί η

⁵ Για τις πέντε τάσεις που χαρακτηρίζουν την Ελληνιστική περίοδο, cf. Pollitt 2000, 21-41.

⁶ Pollitt 2000, 44-115.

αγάπη για τα θεατρικά σκηνικά, η διαμόρφωση εντυπωσιακών εσωτερικών χώρων και η σταδιακή αποκάλυψη του οικοδομικού συγκροτήματος στον επισκέπτη.⁷ Ο τομέας της γλυπτικής, με την εμφάνιση του ελληνοιστικού μπαρόκ, αποτελεί την κυριότερη έκφραση της θεατρικής νοοτροπίας στην τέχνη, με την απόδοση προσώπων με έντονες εκφράσεις, που θυμίζουν μάσκες τραγωδιών, και ογκωδέστατων σωμάτων, γεμάτα ένταση.⁸ Τέλος, η τέχνη του ψηφιδωτού με τις συχνές αναπαραστάσεις θεατρικών σκηνών, ηθοποιών και προσωπειών αποτελεί άλλο ένα χαρακτηριστικό δείγμα της θεατρικότητας της εποχής.⁹

Η κατάργηση του πολιτικού μορφώματος της πόλης-κράτους και η δημιουργία των μεγάλων ελληνοιστικών βασιλείων, οδήγησαν στην ανάπτυξη του ατομικισμού. Το άτομο, που είχε πρωτεύοντα ρόλο μέσα στα στενά όρια της πόλης-κράτους και αποφάσιζε μαζί με τους συμπολίτες του για την τύχη της πόλης του, βρέθηκε πλέον μέσα σε έναν κόσμο τεραστίων διαστάσεων, που κινείτο στους ρυθμούς που του υπαγόρευαν οι μεγάλοι βασιλείς της εποχής. Η απώλεια της ιδιότητας του πολίτη οδήγησε τον άνθρωπο της εποχής σε μια στροφή προς τον εαυτό του και στη διαμόρφωση μιας φιλοσοφίας, σύμφωνα με την οποία τίποτα δεν ήταν πιο σημαντικό απ' όσα ο ίδιος έκανε, σκεφτόταν και βίωνε. Ακραία έκφραση αυτής της αντίληψης αποτελούσαν τα κηρύγματα και ο τρόπος ζωής των κυνικών φιλοσόφων, οι οποίοι αποσύρονταν από την κοινωνία και ζούσαν ως περιπλανώμενοι επαίτες, στοχεύοντας στην αυτάρκεια μέσω της αυτοπειθαρχίας. Μια πιο μετριοπαθή έκφραση της ατομικιστικής αντίληψης αποτελούσαν τα κηρύγματα των επικούριων, οι οποίοι αποσκοπούσαν στην προσωπική ευτυχία, που πίστευαν ότι θα επιτύγχαναν μέσα από την καλλιέργεια της ηδονής, της απουσίας δηλαδή ή του περιορισμού του πόνου. Ως αποτέλεσμα αυτής της έκφρασης του ατομικισμού της Ελληνοιστικής περιόδου ήταν η εξάπλωση των μυστηριακών θρησκειών της ανατολής, οι οποίες προσέφεραν σε όσους μούνταν σε αυτές, προσωπική σωτηρία από την αβεβαιότητα και τους κινδύνους που έκρυβαν οι εναλλαγές της τύχης.

Η εκστρατεία του Αλέξανδρου Γ' στην ανατολή και η δημιουργία της αχανούς αυτοκρατορίας του κατέργησε τα φυσικά και εθνοπολιτιστικά σύνορα που χώριζαν τον ελληνικό κόσμο από τους πολιτισμούς της ανατολής, φέρνοντας κοντά λαούς που μέχρι τότε ήταν άγνωστοι μεταξύ τους. Η ίδρυση νέων ελληνικών πόλεων στα βάθη της Ασίας επέτρεψε τη μαζική μετανάστευση πολλών Ελλήνων και Μακεδόνων στην ανατολή, σε βαθμό που να μπορεί να γίνει λόγος για ένα νέο ελληνικό αποικισμό. Οι νεοϊδρυθείσες αυτές πόλεις, που αποσκοπούσαν στη διάδοση του ελληνικού τρόπου ζωής, έγιναν στην ουσία χωνευτήρια λαών και πολιτισμών, αφού πλέον στο εσωτερικό τους κατοικούσαν

---

⁷ Pollitt 2000, 288-302.

⁸ Pollitt 2000, 153-169.

⁹ Pollitt 2000, 267-287.

άτομα με διαφορετική εθνική, πολιτιστική και κοινωνική ταυτότητα. Ο κάθε άνθρωπος, ανεξαρτήτως εθνικότητας και πολιτιστικού και εθνικού υπόβαθρου, «απαλλαγμένος» από τα στενά όρια της κλασικής πόλης-κράτους, μπορούσε να ζήσει και να εργαστεί σε οποιοδήποτε σημείο του απέραντου ελληνιστικού κόσμου επιθυμούσε, δίνοντας στη συγκεκριμένη εποχή τα χαρακτηριστικά μιας πρώιμης παγκοσμιοποίησης. Ο κοσμοπολιτισμός που χαρακτηρίζει την Ελληνιστική περίοδο περικλείεται στα φιλοσοφικά κηρύγματα του Ζήνωνος του Κιτιέως και των στωικών φιλοσόφων: «Καὶ μὴν ἢ πολὺ θαυματομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἴρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μὴδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῶ συντρεφομένης» (Πλουτ. *Περὶ Ἀλεξ.* I, 6).

Μπορεί ο κοσμοπολιτισμός της Ελληνιστικής περιόδου να περιορίσει την παραδοσιακή διάκριση μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων, ωστόσο, μια νέα, κοινωνική διάκριση εμφανίστηκε τη συγκεκριμένη περίοδο, βασισμένη στη μόρφωση και στη γνώση του κάθε ανθρώπου. Κατά την Ελληνιστική εποχή νέοι ορίζοντες ανοίχτηκαν στους τομείς των επιστημών και των γραμμάτων. Σε αυτό συνέβαλλε σημαντικά η ίδρυση του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας και της Βιβλιοθήκης της Περγάμου, που αποτέλεσαν ουσιαστικά τα πρώτα ανώτατα εκπαιδευτικά και ερευνητικά ιδρύματα. Σε αυτούς τους χώρους και με χρηματοδότηση των μεγάλων βασιλέων της εποχής, ζούσαν κι εργάζονταν ομάδες επιστημόνων, οι οποίοι με το έργο τους οδήγησαν τις επιστήμες των μαθηματικών, της φυσικής, της αστρονομίας, της γεωγραφίας, της ιατρικής σε νέα επίπεδα. Τότε γεννήθηκε και η επιστήμη της φιλολογίας, μέσα από την προσπάθεια συγκέντρωσης όσο το δυνατόν περισσότερων χειρόγραφων στις μεγάλες βιβλιοθήκες της εποχής, την ταξινόμησή τους και τη συγγραφή μελετών και σχολίων πάνω σε έργα της πρωιμότερης ελληνικής γραμματείας.

Η Ελληνιστική περίοδος λοιπόν αποτέλεσε μία περίοδο μεγάλων αλλαγών, κατά την οποία οι σπουδαιότεροι πολιτισμοί της ανατολικής Μεσογείου άρχισαν να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, προσφέροντας ο καθένας το δικό του στοιχείο στη διαμόρφωση ενός οικουμενικού ελληνιστικού πολιτισμού. Ποια όμως ήταν η θέση της Κύπρου μέσα στη δίνη όλων αυτών των κοσμογονικών αλλαγών και ζυμώσεων; Στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων, το νησί μπορεί να μην κατέστη ποτέ το κέντρο των πολιτικών, οικονομικών ή πολιτιστικών εξελίξεων, από την αρχή όμως αποτέλεσε μια πολυπόθητη επαρχία για όλους τους Διαδόχους που ονειρεύονταν να δημιουργήσουν ισχυρά βασίλεια. Η αρχή της Ελληνιστικής περιόδου επιφύλασσε μια μεγάλη αλλαγή στην

πολιτική ιστορία του νησιού· μέσα από μια σειρά βίαιων συγκρούσεων μεταξύ των Διαδόχων και πιο συγκεκριμένα του Πτολεμαίου του Λάγου με τον Αντίγονο Μονόφθαλμο αρχικά και στη συνέχεια με τον Δημήτριο Πολιορκητή, στις οποίες πήραν μέρος και οι βασιλείς της Κύπρου, τασσόμενοι με τη μία ή την άλλη παράταξη, το νησί προσαρτήθηκε τελικά στο πτολεμαϊκό βασίλειο, του οποίου παρέμεινε αναπόσπαστο τμήμα έως την υποταγή του τελευταίου στη Ρώμη, παράλληλα όμως γνώρισε και την κατάλυση των τοπικών βασιλείων.

Ως επαρχία του βασιλείου της Αιγύπτου, η Κύπρος δέχτηκε έντονες επιδράσεις από την Αλεξάνδρεια σε πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο. Δυστυχώς, οι πηγές που κάνουν λόγο για την ελληνιστική Κύπρο είναι ελάχιστες, με αποτέλεσμα η ιστορία του νησιού κατά τη συγκεκριμένη περίοδο να σώζεται αποσπασματικά, αφήνοντας πολλά σκοτεινά σημεία. Η μελέτη των κυπριακών πόλεων θα μπορούσε να διαλευκάνει κάποια από αυτά τα σημεία, προσφέροντας πληροφορίες σχετικά με την πολιτική οργάνωση, την οικονομία, τη θρησκεία, τον τρόπο ζωής, τον πολιτισμό της ελληνιστικής Κύπρου.

Σίγουρα, η μελέτη όλων των κυπριακών πόλεων κατά την Ελληνιστική περίοδο δε θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας διδακτορικής διατριβής, καθώς θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια, τις απαιτήσεις και τα ζητούμενα μιας έρευνας τέτοιου επιπέδου. Γι' αυτό η παρούσα έρευνα θα περιοριστεί στη μελέτη των σημαντικότερων πόλεων αυτής της περιόδου στην Κύπρο, της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου, των πόλεων δηλαδή που αποτέλεσαν τα διοικητικά κέντρα του νησιού κατά την περίοδο της πτολεμαϊοκρατίας. Έτσι, βασικό κριτήριο για την επιλογή των συγκεκριμένων πόλεων στάθηκε η σπουδαιότητά τους κατά την ελληνιστική περίοδο, στοιχείο που ενισχύεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι η μία διαδέχτηκε την άλλη ως πρωτεύουσα της πτολεμαϊκής επαρχίας της Κύπρου. Όσον αφορά το σκοπό της έρευνας αυτής, είναι να προσπαθήσει να δώσει απαντήσεις σε μια σειρά ερωτημάτων, τόσο αναφορικά με την εικόνα και τη λειτουργία των πόλεων αυτών όσο και με μερικές πτυχές της ιστορίας της Κύπρου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Πριν τεθούν όμως τα ερωτήματα που θα αποτελέσουν τους άξονες έρευνας της παρούσας διατριβής, πρέπει να δοθούν κάποιες διευκρινίσεις σχετικά με την έννοια του όρου «Πόλη», έτσι τουλάχιστον όπως χρησιμοποιείται μέσα στο κείμενο. Ο όρος «Πόλη» (πόλις) περιέκλειε και περικλείει πολλές έννοιες ανάλογα με το χώρο και το χρόνο που εξετάζεται.¹⁰ Σίγουρα, η δομή, η μορφή και η λειτουργία μιας ελληνιστικής πόλης (που

---

¹⁰ Ιδιαίτερα κατατοπιστικές και βοηθητικές είναι οι δημοσιεύσεις των πρακτικών διαφόρων συνεδρίων που διοργανώθηκαν από το Copenhagen Polis Centre, όπου ερευνώνται και αναλύονται διεξοδικά προβληματισμοί γύρω από κάθε χωροχρονική πτυχή του όρου «πόλις».

είναι το βασικό αντικείμενο έρευνας της παρούσας διατριβής) είναι εντελώς διαφορετική από εκείνη της πόλης-κράτους. Η τελευταία συνίστατο σε ένα αστικό κέντρο (που περιελάμβανε όλα τα απαραίτητα οικοδομήματα για τη σωστή και την ομαλή λειτουργία του διοικητικού, του θρησκευτικού, του οικονομικού, του πολιτιστικού και του στρατιωτικού τομέα), μαζί με τις αγροτικές περιοχές που το περιέβαλλαν, και στο κοινωνικό σύνολο, δηλαδή τους πολίτες (τα άτομα με πλήρη πολιτικά δικαιώματα) και τους απλούς κατοίκους (άτομα δηλαδή χωρίς πολιτικά δικαιώματα, όπως γυναίκες, παιδιά, ξένοι, μέτοικοι και δούλοι).¹¹ Μία πόλη-κράτος ήταν σχετικά μικρή σε έκταση και σε πληθυσμό, ενώ η δομή της εξαρτιόταν από το πολίτευμά της. Έτσι, μετά την εμφάνιση και την εδραίωση της δημοκρατίας, πολλές πόλεις της Κλασικής περιόδου χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη χώρων και κτηρίων, όπως η αγορά, το βουλευτήριο και το πρυτανείο, όπου έδρευαν και λειτουργούσαν οι διοικητικοί θεσμοί τους.¹²

Αντίθετα με την πόλη-κράτος, η ελληνιστική πόλη¹³ είναι μεγαλύτερη σε έκταση και σε πληθυσμό, αρκετά ετερογενής αναφορικά με την εθνολογική σύσταση των κατοίκων της, και παρόλο που διασώζει αρκετά από τα στοιχεία πολιτειακής οργάνωσης και αυτοδιοίκησης της πρώτης (στα πλαίσια μιας μορφής αυτονομίας που παραχωρείτο συνήθως εκ των άνωθεν), αποτελεί κατεξοχήν «δημιούργημα» των βασιλέων της εποχής. Η ίδρυση νέων πόλεων ή η αναδιαμόρφωση παλαιότερων εξυπηρετεί πλέον πολιτικές σκοπιμότητες, όπως η διατήρηση κατακτηθέντων εδαφών, η διασφάλιση εμπορικών δρόμων, ο εξελληνισμός και η εξάπλωση του ελληνικού τρόπου ζωής στις αχανείς εκτάσεις της πρώην Περσικής αυτοκρατορίας και η προβολή των ελληνιστικών ηγεμόνων, οι οποίοι μέσα από μεγάλα οικοδομικά έργα επιδίωκαν να προβάλλουν την ισχύ και το μεγαλείο του βασιλείου τους.¹⁴

Στην παρούσα έρευνα λοιπόν, με τον όρο «Πόλη» νοείται το αστικό κέντρο, ο χώρος δηλαδή που περικλείεται εντός των τειχών και το σύνολο των δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων που διαμορφώνουν την εικόνα της. Ως εκ τούτου, θέματα που αφορούν την πολιτική οργάνωση και τους θεσμούς, τις λατρείες και το πολιτιστικό επίπεδο των δύο υπό μελέτη πόλεων δε θα αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας, παρόλο που κάποια από αυτά τα θέματα ενδέχεται να θιγούν ακροθιγώς μέσα από τη μελέτη των ανάλογων κτηρίων.

Με βάση λοιπόν αυτά τα δεδομένα, η μελέτη της Νέας Πάφου και της Σαλαμίνας είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αφού πρόκειται για δύο εκ διαμέτρου αντίθετες περιπτώσεις. Η πρώτη αποτέλεσε δημιούργημα της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου (τέλη

---

¹¹ Hansen 1993, 13-18.

¹² Hoepfner 2004, 205.

¹³ Gauthier 1993, 211-231.

¹⁴ Owens 2004, 217.

του 4^{ου} αι. π.Χ.), οπότε είναι πολύ πιθανό να έφερε όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια ελληνιστική πόλη.¹⁵ Αντίθετα η Σαλαμίνα, διαδεχόμενη την Έγκωμη κατά τον 11^ο αι. π.Χ., εξελίχτηκε στη σημαντικότερη πόλη του νησιού κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο. Ως έδρα του ομώνυμου βασιλείου και μία εκ των σημαντικότερων πόλεων της ανατολικής Μεσογείου, υπήρξε φορέας των τοπικών παραδόσεων και ιδιομορφιών, παράλληλα όμως ήταν δεκτική σε επιρροές τόσο από την ανατολή όσο και από το χώρο του Αιγαίου και ιδιαίτερα από την Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. Παρουσιάζει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον πώς η συγκεκριμένη πόλη, που είχε διαγράψει μια αξιοσημείωτη πορεία στην ιστορία και τον πολιτισμό της Κύπρου, εξελίχτηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο και σε ποιο βαθμό υιοθέτησε στοιχεία ελληνιστικής πόλης.

Έτσι, μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το βασικό ερώτημα που θα απασχολήσει την παρούσα διατριβή αφορά τη μορφή και την εικόνα, το πώς ήταν χτισμένες δηλαδή αυτές οι δύο πόλεις κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους και βέβαια το βαθμό που υιοθέτησαν και αφομοίωσαν τους αρχιτεκτονικούς και πολεοδομικούς νεωτερισμούς της εποχής. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί και να τονιστεί ότι επιδίωξη του γράφοντος είναι να περιορίσει την έρευνα για την πολεοδομία και την τοπογραφία των δύο πόλεων αποκλειστικά και μόνο στο αστικό κέντρο της κάθε μιας, στο χώρο δηλαδή που περικλειόταν *intra muros*. Έτσι, στην περίπτωση της Νέας Πάφου, όπου το υλικό είναι αφθονότερο και ο χώρος έρευνας ξεκάθαρα οριοθετημένος από τα τείχη της πόλης, σημαντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις, όπως η βόρεια νεκρόπολη («Τάφοι των Βασιλέων»), αλλά και διάφοροι τάφοι που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία εκτός των τειχών (π.χ. στην τοποθεσία «Άμμοι»), δε θα αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας και μελέτης. Στην περίπτωση της Σαλαμίνας όμως, που το αρχαιολογικό υλικό είναι σαφώς ελλιπέστερο και τα όρια της πόλης ασαφή, η έρευνα θα επεκταθεί κάποιες φορές και σε χώρους *extra muros* με την προσδοκία άντλησης πληροφοριών που πιθανόν να βοηθήσουν στην προσπάθεια αποκατάστασης της τοπογραφίας της πόλης.

Η προσπάθεια διάκρισης των οικοδομικών φάσεων που γνώρισε η κάθε πόλη, εφόσον αυτές δεν ακολούθησαν απλά μια καταστροφή, μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα βαθύτερα κίνητρα αυτών που τις σχεδίασαν και ανέλαβαν τη χωροταξική τους διαμόρφωση. Έτσι, μέσα από την πραγμάτευση του βασικού ερωτήματος, ο γράφων φιλοδοξεί να δώσει απάντηση στο θέμα της ίδρυσης της Νέας Πάφου· πότε ιδρύθηκε η πόλη αυτή και ποιος ήταν ο ιδρυτής της; Η θεμελίωσή της εντάσσεται σε μια περίοδο κατά την οποία η ίδρυση νέων πόλεων και αποικιών αποτέλεσε ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, σε ολόκληρο ελληνιστικό κόσμο, και απέβλεπε στην

---

¹⁵ Cf. *infra*, “IV. Αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Ελληνιστικής περιόδου”.

εκπλήρωση διάφορων πολιτικών και οικονομικών στόχων. Ποιους σκοπούς εξυπηρετούσε λοιπόν η ίδρυση της Νέας Πάφου;

Τέλος, μέσα από τη συγκριτική μελέτη της τοπογραφίας και της πολεοδομίας των δύο πόλεων η παρούσα έρευνα ευελπιστεί να καταλήξει σε κάποια συμπεράσματα αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν στην μεταφορά της έδρας του στρατηγού του νησιού από τη Σαλαμίνα στη Νέα Πάφο. Η Σαλαμίνα υπήρξε για αιώνες η έδρα του σημαντικότερου κυπριακού βασιλείου και στις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου αποτελούσε την πρωτεύουσα της επαρχίας της Κύπρου, εκεί όπου βρισκόταν η βάση του στρατηγού. Ωστόσο, στα μέσα περίπου της περιόδου η Νέα Πάφος πήρε την πρωτοκαθεδρία. Για ποιους λόγους; Τι σήμαινε αυτή η μεταφορά για την Κύπρο και για το πτολεμαϊκό βασίλειο;

Για την πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος η έρευνα θα βασιστεί κατά κύριο λόγο στα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών που διενεργήθηκαν κατά καιρούς στη Σαλαμίνα και στη Νέα Πάφο, καθώς επίσης και στις γραπτές πηγές – φιλολογικές μαρτυρίες και επιγραφές–, που αφορούν τις συγκεκριμένες πόλεις. Έτσι, βασικό εργαλείο της έρευνας θα αποτελέσουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που μπορούν με ασφάλεια να χρονολογηθούν στα πλαίσια της ελληνοιστικής περιόδου και να προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες για τα κτήρια στα οποία ανήκαν και για την τοπογραφία των πόλεων. Ως προέκταση της συγκεκριμένης μεθοδολογίας, θα χρησιμοποιηθούν τα αρχαιολογικά δεδομένα (κυρίως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα) μεταγενέστερων φάσεων, εφόσον βέβαια έχουν συνάφεια και αποτελούν τη συνέχεια εκείνων της ελληνοιστικής περιόδου, προκειμένου να αντληθούν ουσιαστικές πληροφορίες για την εξεταζόμενη περίοδο. Η επίσκεψη στους εξεταζόμενους χώρους και η επιτόπια παρατήρηση της ευρύτερης περιοχής, των μνημείων και των καταλοίπων, έχει το δικό της ειδικό βάρος στην ολοκλήρωση μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης έρευνας. Τέλος, η μελέτη της χωροταξικής οργάνωσης πόλεων που χτίστηκαν αυτήν την περίοδο κυρίως στη Μ. Ασία και την Εγγύς Ανατολή, μπορεί να προσφέρει κάποια βοηθητικά στοιχεία στην προσπάθεια αποκατάστασης της τοπογραφίας των δύο εξεταζόμενων κυπριακών πόλεων.

Όσον αφορά τη δομή της εργασίας, τα κεφάλαια διαμορφώθηκαν ως ακολούθως:

Στο κεφάλαιο **Ιστορικό πλαίσιο** παραθέτονται εν συντομία τα ιστορικά γεγονότα που αφορούν άμεσα ή έμμεσα την Κύπρο, και καλύπτουν χρονικά την περίοδο από το θάνατο του Αλέξανδρου Γ' (323 π.Χ.) έως την οριστική υπαγωγή του νησιού στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία (30 π.Χ.).

Στο κεφάλαιο **Γεωγραφικό πλαίσιο** γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί εν συντομία η ιστορική γεωγραφία της Κύπρου μέσα από τα έργα αρχαίων συγγραφέων και

γεωγράφων. Σκοπός αυτών των δύο κεφαλαίων είναι να δοθεί η χωροχρονική εικόνα του νησιού τόσο από μακροσκοπική (η Κύπρος μέσα στα ευρύτερα πλαίσια του ελληνιστικού κόσμου) όσο και από μικροσκοπική οπτική (η Κύπρος ως ξεχωριστή οντότητα).

Το κεφάλαιο **Αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Ελληνιστικής περιόδου** παρουσιάζει εν συντομία τις αλλαγές που επιφέρει η νέα περίοδος στον τομέα της αρχιτεκτονικής. Παράλληλα κάνει μνεία και στον τομέα της πολεοδομίας και της χωροταξικής οργάνωσης των πόλεων που χτίστηκαν αυτήν την περίοδο στη Μ. Ασία και στην Εγγύς Ανατολή, αφού εκεί εφαρμόστηκαν κυρίως οι νεωτερισμοί της εποχής.

Στο κεφάλαιο **Νέα Πάφος: Τοπογραφία και πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο** γίνεται προσπάθεια αποκατάστασης της τοπογραφίας και της πολεοδομίας της ελληνιστικής πόλης. Η έρευνα ξεκινάει με την παράθεση των πηγών που αφορούν τη Νέα Πάφο (έργα αρχαίων γεωγράφων και μεταγενέστερων ταξιδιωτών – V.1.1 και V.1.2) και με ένα σύντομο ιστορικό των ανασκαφών που διεξήχθησαν στο συγκεκριμένο χώρο (V.1.3). Στη συνέχεια γίνεται περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος και του αρχαιολογικού χώρου της Νέας Πάφου (V.2), έτσι ώστε ο αναγνώστης να έχει μια γενική και καθαρή εικόνα της περιοχής. Από τη στιγμή που το θέμα του ιδρυτή της Νέας Πάφου είναι ένα από τα ερωτήματα που απασχολούν την παρούσα εργασία, γίνεται μια προκαταρκτική έρευνα σχετικά με το τι μπορεί να προϋπήρχε στην περιοχή, πριν από την ίδρυση της Νέας Πάφου (V.3.1), ενώ παράλληλα παρουσιάζονται κάποιες σκέψεις σχετικά με τον ιδρυτή της πόλης (V.3.2), οι οποίες ωστόσο θα επανεξεταστούν στο τέλος του κεφαλαίου. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των διαφόρων οικοδομημάτων της Νέας Πάφου είναι αυτά που αποκαλύπτουν σε μεγάλο βαθμό της ιστορία της πόλης. Έτσι, αφού καταγραφούν αρχικά τα κατάλοιπα διαφόρων οικοδομημάτων και αναγνωριστούν, όπου είναι δυνατόν, τα κτήρια αυτά (V.4.1), θα γίνει προσπάθεια διαχωρισμού των οικοδομικών φάσεων που γνώρισε η πόλη κατά την Ελληνιστική περίοδο (V.4.2). Στη συνέχεια ακολουθεί η προσπάθεια θεωρητικής αποκατάστασης της τοπογραφίας της πόλης μέσα από τα αρχιτεκτονικά δεδομένα, που εξετάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, σε συνδυασμό με τις επιγραφές και τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων (V.5). Στο τέλος του κεφαλαίου, παραθέτονται εν είδει ανακεφαλαίωσης τα συμπεράσματα (V.6) που προέκυψαν μέσα από την εξέταση της τοπογραφίας της Νέας Πάφου.

Ακολουθεί το κεφάλαιο **Σαλαμίνα: Τοπογραφία και πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο**, όπου θα γίνει προσπάθεια αποκατάστασης της τοπογραφίας και της πολεοδομίας της άλλης υπό εξέταση πόλης. Και σε αυτήν την περίπτωση η έρευνα θα ξεκινήσει με την παράθεση πηγών που αφορούν την πόλη (VI.1.1 και VI.1.2) και με σύντομο ιστορικό των ανασκαφικών ερευνών (VI.1.3), ενώ στη

συνέχεια θα γίνει σύντομη περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος και του αρχαιολογικού χώρου της Σαλαμίνας (VI.2). Το γεγονός ότι η Σαλαμίνα, σε αντίθεση με τη Νέα Πάφο, έχει μακρά προϊστορία, καθιστά απαραίτητη τη μελέτη, έστω και σύντομη, της περιόδου ίδρυσης της πόλης, καθώς και των περιόδων που μεσολαβούν έως την Ελληνιστική (VI.3.1, VI.3.2 και VI.3.3). Στη συνέχεια, ακολουθεί η προσπάθεια θεωρητικής αποκατάστασης της τοπογραφίας της πόλης μέσα από τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (απόρροια της σχετικά περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας που έλαβε χώρα στην περιοχή, λόγω του πολιτικού προβλήματος της Κύπρου), τις επιγραφές και τις φιλολογικές μαρτυρίες (VI.4). Το κεφάλαιο κλείνει με μια ανακεφαλαίωση των όσων εξετάστηκαν προηγουμένως καταλήγοντας σε μια σειρά συμπερασμάτων αναφορικά με την τοπογραφία της ελληνιστικής Σαλαμίνας (VI.5).

Το τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής, ο **Επίλογος** αποτελεί μια σύνοψη της διατριβής, όπου γίνεται μια συγκριτική μελέτη της τοπογραφίας των δύο πόλεων και απαντώνται τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή. Παράλληλα όμως προκύπτουν κάποια νέα ερωτήματα που θα αποτελέσουν αφετηρία για κάποια άλλη μελλοντική έρευνα.

II. Ιστορικό πλαίσιο

Η Κύπρος κατά την Ελληνιστική περίοδο δεν αποτέλεσε ποτέ το κέντρο των αποφάσεων και των εξελίξεων της εποχής. Αντίθετα, ήταν μια επαρχία του ελληνιστικού κόσμου, η κατοχή της οποίας όμως προσέφερε σημαντικά πλεονεκτήματα, οικονομικά και στρατηγικά, σε όποιον θα κατάφερνε να την κατακτήσει¹ για τον λόγο αυτό διεκδικήθηκε με ιδιαίτερο ζήλο, τόσο από τον Πτολεμαίο του Λάγου όσο και από τον Αντίγονο Μονόφθαλμο, κατά τους πολέμους των Διαδόχων. Κάτω λοιπόν, από αυτές τις ιδιαίτερες συνθήκες, η ιστορία της Κύπρου² κατά την Ελληνιστική περίοδο δεν είναι δυνατό να εξετασθεί ανεξάρτητα, ως τοπική ιστορία, αλλά πρέπει να ενταχθεί μέσα στα ευρύτερα πλαίσια της ιστορίας του ελληνιστικού κόσμου,³ και πιο συγκεκριμένα στα πλαίσια της ιστορίας των Διαδόχων και του πτολεμαϊκού βασιλείου, του οποίου αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα για σχεδόν 2,5 αιώνες.

Μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Γ΄ και τη διοικητική διανομή των σατραπειών της αυτοκρατορίας του που ακολούθησε στη Βαβυλώνα (323 π.Χ.), η Κύπρος δεν ήταν μεταξύ των διανεμηθέντων εδαφών βρέθηκε, ωστόσο, μέσα στη δίνη του πολέμου που ξέσπασε μεταξύ των Διαδόχων για την τύχη του κράτους του Μακεδόνα βασιλιά. Από τη στιγμή που η Κύπρος αποτελούσε μια περιζήτητη ναυτική βάση στην ανατολική Μεσόγειο, οι Κύπριοι βασιλείς ήταν αδύνατο να μείνουν αμέτοχοι σε αυτές τις συγκρούσεις. Ωστόσο, η αδυναμία χάραξης μιας κοινής πολιτικής όλων των βασιλέων του νησιού είχε σαν αποτέλεσμα το ξέσπασμα αναταραχών και συμπλοκών λόγω της ένταξης τους σε διαφορετικά στρατόπεδα

Η στρατηγική θέση και ο πλούτος του νησιού σύντομα τράβηξαν την προσοχή των Διαδόχων και πιο συγκεκριμένα του Πτολεμαίου του Λάγου, ο οποίος με τη συμφωνία της Βαβυλώνας (323 π.Χ.) είχε αναλάβει τη διοίκηση της Αιγύπτου, αλλά σύντομα επέδειξε τάσεις ανεξαρτητοποίησης από το κεντρικό κράτος, τη διοίκηση του οποίου (στο ασιατικό τμήμα) είχε αναλάβει ο Περδίκκας. Στην επικείμενη σύγκρουση (Α΄ Πόλεμος των Διαδόχων) ο Πτολεμαίος βρήκε πολύτιμους συμμάχους τέσσερις βασιλείς της Κύπρου, τον Νικοκρέοντα της Σαλαμίνας, τον Νικοκλή της Πάφου, τον Πασικράτη των Σόλων και τον

¹ Hauben 1987, 213-226.

² Για την ιστορία της Κύπρου κατά την Ελληνιστική περίοδο, cf. Avraamides 1971; Βράχας 1984; Hill 1940 vol. 1, 156-211; Kyrris 1985, 123-139; Mehl 2000, 619-761; Σπυριδάκης 1986. Για φιλολογικές μαρτυρίες σχετικές με την Κύπρο, ταξινομημένες κατά χρονολογική σειρά, cf. *ΑΚΕΠ* Α΄-Στ΄; Wallace & Orphanides 1990. Για την πτολεμαϊκή νομισματοκοπία, cf. Σβορώνος 1904-1908.

³ Για την ιστορία της Ελληνιστικής περιόδου, cf. *CAH*², vol. VII, pt.1 & vol. VIII; *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Δ΄ & Ε΄; Austin 1981; Cary 1932; Droysen 1992; Cohen, Glotz & Roussel 1945; Holleaux 1921; Jouguet 1978; Préaux 1978; Rostovtzeff 1941; Tarn & Griffith 1952; Walbank 1981; Welles 1970; Will 1966-1967. Πιο συγκεκριμένα για την ιστορία του πτολεμαϊκού βασιλείου, cf. Bevan 1985; Bouché-Leclercq 1903-1907; Hölbl 1994; Samuel 1993; Mueller 2006.

Ανδροκλή της Αμαθούντας, οι οποίοι συγκέντρωσαν στόλο από 200 πλοία και πολιορκήσαν το Μάριον, που έμεινε πιστό στον μακεδονικό θρόνο. Ο Περδίκκας έστειλε ενισχύσεις στην πολιορκημένη πόλη,⁴ ενώ ο ίδιος εξεστράτευσε κατά του Πτολεμαίου στην Αίγυπτο (321 π.Χ.)· η εκστρατεία όμως απέτυχε και ο Περδίκκας δολοφονήθηκε.⁵

Στη νέα ανακατανομή των εδαφών που έγινε στη συνέλευση των Διαδόχων στο Τριπαράδεισο της Συρίας το 321 π.Χ. (ή κατ' άλλους το 320 π.Χ.) η Κύπρος πάλι δεν ήταν μεταξύ των διανεμηθέντων εδαφών. Στη συγκεκριμένη σύνοδο επικυρώθηκε, μεταξύ των άλλων και η καταδίκη σε θάνατο 50 συνεργατών του Περδίκκα, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και ο Ευμένης. Η εκτέλεση του τελευταίου ανατέθηκε στον Αντίγονο, που είχε εντωμεταξύ λάβει τον τίτλο του Στρατηγού της Ασίας. Στη σύγκρουση που ακολούθησε (το 318 π.Χ.) ανάμεσα στον Ευμένη και τον Αντίγονο η Κύπρος και οι γειτονικές περιοχές της νότιας Μ. Ασίας και της Συρίας αποτέλεσαν κέντρο στρατολογίας για τον πρώτο.⁶

Η σύλληψη και η θανάτωση του Ευμένη (τον χειμώνα του 317/6 π.Χ.) κατέστησε τον Αντίγονο ως τον ισχυρότερο από τους Διαδόχους και κύριο του μεγαλύτερου μέρους του κράτους του Αλέξανδρου Γ'. Η απότομη ενδυνάμωση του Αντίγονου συσπείρωσε τους υπόλοιπους Διαδόχους (Κάσσανδρο, Πτολεμαίο, Λυσίμαχο και Σέλευκο) εναντίον του και οδήγησε στο Γ' Πόλεμο των Διαδόχων (315-311 π.Χ.).

Στη διάρκεια του πολέμου αυτού ο έλεγχος της Κύπρου απασχόλησε τόσο τον Πτολεμαίο (που έχοντας εντάξει τη Φοινίκη⁷ στην επικράτειά του, ήδη από το 320 π.Χ., σχεδίαζε και την κατάληψη της Κύπρου,⁸ με σκοπό την ενίσχυση του πτολεμαϊκού εμπορίου και την αύξηση της ναυτικής του δύναμης) όσο και τον Αντίγονο, ο οποίος έβλεπε την κατοχή του νησιού (αλλά και της Φοινίκης, που απέσπασε από τον Πτολεμαίο την άνοιξη του 315 π.Χ.⁹) ως το αποφασιστικό βήμα για τη δημιουργία ισχυρού στόλου. Για τον λόγο αυτό ο Αντίγονος έστειλε στους Κύπριους βασιλείς δικό του άνθρωπο με σκοπό να τους προσεταιρισθεί (315 π.Χ.). Οι ισχυρότεροι από αυτούς, μεταξύ των οποίων και ο Νικοκρέων της Σαλαμίνας, έμειναν πιστοί στον Πτολεμαίο (φαίνεται ότι η συμμαχία που συγκρότησαν το 321 π.Χ. ήταν ακόμα σε ισχύ), αλλά οι βασιλείς του Κιτίου, του

---

⁴ App. *Μετὰ Αλεξ.* X, 6 (= *FGrHist*, 156).

⁵ App. *Μετὰ Αλεξ.* IX, 28-29 (= *FGrHist* 159); Διόδ. *Βιβλ.* XVIII, 33-36; Ιουστ. *Επιτ.* XIII, 8.10; Παισ. *Περιηγ.* I, 6.3; Στρ. *Γεωγρ.* XVII, 1.8.

⁶ Διόδ. *Βιβλ.* XVIII, 61.4.

⁷ Διόδ. *Βιβλ.* XVIII, 43; Αππ. *Συρ.* 52; Φλ. *Ιωσ. Ιουδ. Αρχ.* XII, 3-4.

⁸ Αππ. *Συρ.* 52.

⁹ Αππ. *Συρ.* 53.

Μαρίου, της Λαπήθου, της Κερύνειας και της Αμαθούντας τάχθηκαν με το μέρος του Αντίγονου.¹⁰

Για να αντιμετωπίσει την κατάσταση ο Πτολεμαίος καθήλκυσε στόλο 100 πλοίων υπό τον Σέλευκο με σκοπό να παρεμποδίσει τη ναυπήγηση του στόλου του Αντίγονου,¹¹ ενώ παράλληλα έστειλε ένα απόσπασμα 3000 ανδρών στην Κύπρο για να βοηθήσει τους συμμάχους του. Η απώλεια της Φοινίκης και η ταχεία ναυπήγηση του στόλου του Αντίγονου, που απειλούσε την ναυτική υπεροχή του στην ανατολική Μεσόγειο, έστρεψαν την προσοχή του Πτολεμαίου στην Κύπρο. Έτσι ναυπήγησε άλλα 100 πλοία και τα έστειλε στο νησί μαζί με 10000 άνδρες υπό τις διαταγές του αδερφού του Μενέλαου. Εκεί ενώθηκαν με τον Σέλευκο και τον στόλο του και ανέλαβαν από κοινού και με τη βοήθεια του Νικοκρέοντα να χτυπήσουν τους συμμάχους του Αντίγονου. Ο Σέλευκος μετά από πολιορκία κατέλαβε τη Λάπηθο και την Κερύνεια, έπεισε τον Στασίοικο του Μαρίου να ταχθεί με τον Πτολεμαίο, καθώς επίσης και τον «δυνάστη» της Αμαθούντας, ύστερα όμως από έντονη πίεση και αφού πρώτα τον υποχρέωσε να παραδώσει ομήρους. Το Κίτιον τέλος πολιορκήθηκε από το σύνολο των πτολεμαϊκών δυνάμεων και ο βασιλιάς του Πουμιάθων άλλαξε στρατόπεδο και διατήρησε τη θέση του.¹²

Η ειρήνη όμως στο νησί δεν κράτησε για πολύ· σχεδόν ταυτόχρονα με μια εξέγερση των Κυρηναίων το 313 π.Χ. και προφανώς με υποκίνηση του Αντίγονου, οι πρόσφατα υποταχθέντες βασιλείς της Κύπρου ξεσηκώθηκαν κατά του Πτολεμαίου. Η αντίδραση υπήρξε άμεση· ο βασιλιάς του Κιτίου Πουμιάθων, με την κατηγορία ότι είχε επαφές με τον Αντίγονο, καθαιρέθηκε και θανατώθηκε και ο ναός του Ηρακλή-Μελκάρτ καταστράφηκε. Ο Πράξιππος της Λαπήθου και ο «δυνάστης» Κερύνειας καθαιρέθηκαν και αιχμαλωτίστηκαν. Ο Στασίοικος του Μαρίου τέλος, τιμωρήθηκε κι αυτός (πιθανότατα με θανάτωση) και η πόλη του κατασκάφτηκε, ενώ οι κάτοικοί της μεταφέρθηκαν στην πρόσφατα ιδρυμένη Νέα Πάφο. Οι πόλεις των εκθρονισθέντων βασιλέων μαζί με τις προσόδους τους καθώς επίσης και ο τίτλος του στρατηγού της Κύπρου δόθηκαν στον Νικοκρέοντα.¹³ Τον τίτλο του στρατηγού κατείχε και ο αδερφός του Πτολεμαίου Μενέλαος, ήδη από το 315 π.Χ., όταν έφτασε στην Κύπρο επικεφαλής των πτολεμαϊκών δυνάμεων. Δεν είναι ξεκάθαρο αν το συγκεκριμένο αξίωμα το είχαν από κοινού και οι δύο άνδρες ή αν αφαιρέθηκε από το Μενέλαο για να δοθεί στον Νικοκρέοντα και μετά τον θάνατο του τελευταίου (το 311/0 π.Χ.)¹⁴ επέστρεψε πάλι στον Λαγίδη.¹⁵

¹⁰ Διόδ. Βιβλ. XIX, 57.4; XIX, 59.1.

¹¹ Διόδ. Βιβλ. XIX, 58.6.

¹² Διόδ. Βιβλ. XIX, 62.3-6.

¹³ Διόδ. Βιβλ. XIX, 79.4-5.

¹⁴ Πάριον Μάρμαρον = FGrHist, 239 B 17.

Κατά τη συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε το 311 π.Χ. μεταξύ Αντίγονου και Λυσιμάχου, Κασσάνδρου και Πτολεμαίου, ο τελευταίος ορίστηκε κύριος της Αιγύπτου και των γειτονικών λιβυκών και αραβικών πόλεων.¹⁶ Η Κύπρος δεν αναφέρθηκε στη συνθήκη, ίσως επειδή η περίπτωση της ενέπιπτε στο σημείο εκείνο της συνθήκης που έκανε λόγο για αυτονομία των Ελλήνων. Ίσως πάλι ο Αντίγονος να άφηνε εσκεμμένα ανοιχτό το θέμα της κυριότητας του νησιού, έτσι ώστε κατέχοντας ήδη τη Συρία και τη Μ. Ασία να κινηθεί μελλοντικά για την κατάληψή της.

Στην ουσία η ειρήνη του 311 π.Χ. δεν εφαρμόστηκε ποτέ, αφού οι συγκρούσεις των Διαδόχων συνεχίστηκαν στον ελληνικό χώρο για την αυτονομία των Ελλήνων. Στην Κύπρο, ο Αντίγονος προσπάθησε να προσεταιριστεί τον βασιλιά της Πάφου Νικοκλή, αν και δεν είναι ξεκάθαρο αν τελικά πέτυχε τον στόχο του. Ο Πτολεμαίος πάντως κατηγορήσε τον Νικοκλή για προδοσία κι έστειλε δύο δικά του άτομα για να τον σκοτώσουν. Πράγματι, οι δύο απεσταλμένοι του Πτολεμαίου, φτάνοντας στην Κύπρο, πήραν στρατιώτες από τον Μενέλαο και κινήθηκαν κατά του Νικοκλή. Αφού περικύκλωσαν το ανάκτορο ανάγκασαν τον Πάφιο βασιλιά να αυτοκτονήσει. Η αυτοκτονία του Νικοκλή ήταν η απαρχή μιας οικογενειακής τραγωδίας που έπληξε τον βασιλικό οίκο της Πάφου· η χήρα του, αφού σκότωσε τις ανύπαντρες κόρες της, έπεισε τις συννυφάδες της να την ακολουθήσουν στον θάνατο. Τα αδέρφια του Νικοκλή, αφού έβαλαν φωτιά στο ανάκτορο ακολούθησαν τις γυναίκες και τη νύφη τους στον δρόμο της αυτοκτονίας.¹⁷ Αρκετοί σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν ότι τραγικός ήρωας της παραπάνω ιστορίας δεν είναι ο Νικοκλής της Πάφου, αλλά ο Νικοκρέων της Σαλαμίνας.¹⁸ Ανεξαρτήτως του ποιος από τους δύο βασιλείς υποχρεώθηκε να αυτοκτονήσει, το συγκεκριμένο επεισόδιο σήμανε τον τερματισμό του θεσμού της βασιλείας στην Κύπρο, τη στιγμή που ο Πτολεμαίος, μέσω του αδελφού του Μενέλαου, ο οποίος εντωμεταξύ ανακηρύχτηκε βασιλιάς της Σαλαμίνας¹⁹ (προφανώς και όλων των κυπριακών βασιλείων) και στρατηγός του νησιού, έγινε ο απόλυτος κύριος της Κύπρου.

Ενώ λοιπόν συνέβαιναν αυτά στην Κύπρο, οι συγκρούσεις των Διαδόχων στον ελληνικό χώρο συνεχίζονταν με αμείωτη ένταση. Μετά την επιτυχία του Δημητρίου να απελευθερώσει την Αθήνα από τον έλεγχο του Κάσσανδρου (307 π.Χ.), ο πατέρας του

---

¹⁵ Ο τίτλος του Στρατηγού που δόθηκε στους δύο άνδρες προφανώς δεν είχε καμία σχέση με την έννοια και τη βαρύτητα που απέκτησε ο συγκεκριμένος τίτλος στα μελλοντικά χρόνια. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δε σήμαινε τίποτε παραπάνω από τον επικεφαλής του στρατεύματος. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη Στρατηγία του Νικοκρέοντα και του Μενέλαου, cf. Bagnall 1976, 38-42; Mehl 2000, 631-632.

¹⁶ Διόδ. Βιβλ. XIX, 105.1.

¹⁷ Διόδ. Βιβλ. XX, 21; Πολ. Στρ. VIII, 48.

¹⁸ Για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος, cf. Hill 1940, 161 σημ. 1; Gesche 1974, 103-125; Droysen 1992, 405 σημ. 806; Mehl 2000, 632-637.

¹⁹ BMC, *Cyprus*, 113.

Αντίγονος, ανήσυχος προφανώς από την ενδυνάμωση του Πτολεμαίου (ήδη από το 308 π.Χ. εγκατέστησε φρουρές στην Κόρινθο και στη Σικυώνα και είχε υπό την επιρροή του την Κύπρο και τις Κυκλάδες), τον έστειλε το 306 π.Χ. στην Ασία, ώστε να προλάβει ενδεχόμενη επίθεση του Λαγίδη στα ανυπεράσπιστα παράλια της Μ. Ασίας.²⁰

Από την Κιλικία, όπου άραξε αρχικά ο Δημήτριος με τον στόλο του, έπλευσε προς την Κύπρο, αποβιβάστηκε στη χερσόνησο της Καρπασίας και αφού κατέλαβε τις πόλεις Καρπασία και Ουρανία βάδισε προς τη Σαλαμίνα. Ο Μενέλαος, έσπευσε να τον αντιμετωπίσει λίγο έξω από την πόλη, αλλά στη σύγκρουση που ακολούθησε υπέστη συντριπτική ήττα και αναγκάστηκε να αποσυρθεί εντός των τειχών και να προετοιμαστεί για πολιορκία, περιμένοντας παράλληλα ενισχύσεις από την Αίγυπτο. Στην πολιορκία που ακολούθησε, ο Δημήτριος έδειξε δείγματα της εφευρετικότητας και της πρωτοτυπίας του στην πολιορκητική τέχνη (που του προσέδωσαν άλλωστε και το προσωνύμιο «Πολιορκητής») καθώς πολιορκήσε τη Σαλαμίνα με πρωτότυπες μηχανές, όπως η γνωστή έλέπολις.

Ο Πτολεμαίος, πληροφορούμενος την ήττα του αδερφού του στη σύγκρουση με τον Δημήτριο και την πολιορκία της Σαλαμίνας, έπλευσε στην Πάφο, όπου προσέθεσε στον στόλο του και τα πλοία που πήρε από τις υπόλοιπες κυπριακές πόλεις, και κατόπιν στο Κίτιο. Κατάφερε έτσι να συγκροτήσει ένα ισχυρό στόλο αποτελούμενο από 140 πολεμικά και 200 μεταγωγικά πλοία με σκοπό να λύσει την πολιορκία. Είχε έρθει μάλιστα και σε συνεννόηση με τον αδελφό του, ώστε να στείλει τα 60 πλοία που κρατούσε αγκυροβολημένα στο λιμάνι της πόλης για να ενωθούν με τον αιγυπτιακό στόλο κι έτσι να υπερτερεί κατά πολύ περισσότερο από εκείνον του Δημητρίου. Ο Δημήτριος όμως απέτρεψε αυτήν την ένωση, που θα τον έφερνε σε μειονεκτική θέση, κλείνοντας την είσοδο του λιμανιού με 10 πενήρεις και ανάγκασε παράλληλα τον Πτολεμαίο να τον αντιμετωπίσει στα ανοιχτά της Σαλαμίνας. Στη ναυμαχία που ακολούθησε η νίκη του Δημητρίου ήταν συντριπτική. Η προσπάθεια που έκανε ο Μενέλαος να ενωθεί με τον στόλο του Πτολεμαίου δεν είχε κανένα αποτέλεσμα κι έτσι ο τελευταίος αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Αίγυπτο, αφήνοντας τη Σαλαμίνα, την Κύπρο και όλα τα στρατεύματα που στρατοπέδευαν εκεί στον Δημήτριο. Ο στρατηγός Μενέλαος αιχμαλωτίστηκε, αλλά ο αντίπαλός του, δείχνοντας ιπποτικό πνεύμα και ανωτερότητα, τον έστειλε μαζί με άλλα διακεκριμένα πρόσωπα και με δώρα πίσω στον Πτολεμαίο.

Η ναυμαχία της Σαλαμίνας ήταν σημαντική για την ιστορία της Κύπρου, αφού από το 306 π.Χ. και για περίπου δώδεκα χρόνια το νησί τέθηκε υπό την κυριαρχία του

---

²⁰ Για την εκστρατεία του Δημητρίου στη Μ. Ασία και στην Κύπρο, cf. *Πάριον μάρμαρον* = *FGrHist* 239 B 21; Διόδ. Βιβλ. XX, 46.5-53.4; Πλούτ. *Δημ.*, XV-XVII; Πολ. Στρ. IV, 7.7.

Αντίγονου και του γιου του Δημητρίου. Η νίκη αυτή όμως είχε ακόμα μία, πολύ σημαντική συνέπεια για την ιστορία όλου του ελληνοιστικού κόσμου: ο Αντίγονος και ο Δημήτριος φόρεσαν το διάδημα και ανακηρύχθηκαν βασιλείς, ενέργεια που ύστερα από λίγο καιρό μιμήθηκαν ο Πτολεμαίος, ο Κάσσανδρος, ο Λυσίμαχος και ο Σέλευκος.²¹ Η υιοθέτηση του βασιλικού τίτλου από τον Αντίγονο τη συγκεκριμένη στιγμή δεν ήταν τυχαία: μετά την επικράτησή του σε βάρος του ισχυρότερου αντιπάλου του ένιωθε ότι πλησίαζε στην πραγματοποίηση της πολιτικής του επιδίωξης, που ήταν η διατήρηση της ενότητας του κράτους του Αλέξανδρου Γ' και η άσκηση της κεντρικής εξουσίας. Αντίθετα, η υιοθέτηση του συγκεκριμένου τίτλου από τους υπόλοιπους Διαδόχους ήταν μια ενέργεια αντίδρασης απέναντι στον Αντίγονο και δήλωνε την κυριαρχία του καθενός στην περιοχή που εξουσίαζε.²² Στην πραγματικότητα όμως, η ανακήρυξη του κάθε Διαδόχου ως βασιλέα σήμανε τον οριστικό κατακερματισμό του κράτους του Αλέξανδρου Γ' και τη δημιουργία των ελληνοιστικών βασιλείων που θα πρωταγωνιστήσουν στον ελλαδικό χώρο και στην ανατολική Μεσόγειο ως την έλευση των Ρωμαίων.

Η Κύπρος στα χέρια των Αντιγονιδών αποτέλεσε πολύτιμη ναυτική βάση για τις επιχειρήσεις τους κατά της Αιγύπτου (305 π.Χ.) και της Ρόδου (305/4 π.Χ., επιχείρηση που είχε ως στόχο την αποκοπή του ανεφοδιασμού του Πτολεμαίου από την κυρίως Ελλάδα), οι οποίες όμως κατέληξαν σε αποτυχία.²³

Ο πόλεμος μεταξύ του Αντίγονου και των υπόλοιπων Διαδόχων κρίθηκε στη μάχη της Ιγού (301 π.Χ.) με την ήττα και τον θάνατο του πρώτου. Κατά τη διανομή των εδαφών του ηττημένου μεταξύ των νικητών, η Κύπρος δε δόθηκε σε κανέναν, αλλά παρέμεινε στην κατοχή του Δημητρίου, ο οποίος μετέφερε εκεί τη μητέρα του Στρατονίκη.²⁴ Στα χέρια του Αντιγονίδη παρέμειναν ακόμα η Τύρος, η Σιδώνα και κάποιες παραθαλάσσιες περιοχές της Μ. Ασίας, ενώ η επιρροή του σε διάφορες νησιωτικές και παραθαλάσσιες πόλεις της κυρίως Ελλάδας εξακολουθούσε να υφίσταται.

Όταν το 297 π.Χ. πέθανε ο Κάσσανδρος στη Μακεδονία, ο Δημήτριος θεώρησε ότι του παρουσιαζόταν η κατάλληλη ευκαιρία για να καλύψει το κενό της εξουσίας του μακεδονικού θρόνου. Βοηθό σε αυτή την προσπάθεια είχε την πρώτη του γυναίκα Φίλα, η οποία ήταν αδελφή του Κάσσανδρου κι επομένως είχε κληρονομικές αξιώσεις στον μακεδονικό θρόνο. Παράλληλα με την κυριαρχία του στη Μακεδονία ο Δημήτριος θέλησε να αποκαταστήσει την επιρροή του και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στην προσπάθειά του αυτή

²¹ Αππ. Συρ. 54; Διόδ. Βιβλ. XX, 53.2-4; Ιουστ. *Epit.* XV, 2.10-11; Πλούτ. *Δημ.* XVIII, 1-2.

²² Τουλουμάκος 1974, 283-285; Will 1984, 57-58.

²³ Για τις εκστρατείες στην Αίγυπτο και στη Ρόδο, cf. *Πάριον Μάρμαρον* = *FGrHist* 239 B 23; Διόδ. Βιβλ. XX, 73-76; 81-88; 91-99; Πλούτ. *Δημ.* XIX.1-2; XXI-XXII.

²⁴ Διόδ. Βιβλ. XXI, 1.4.

όμως παραμέλησε τις κτήσεις του στην Ανατολή με αποτέλεσμα ο Λυσίμαχος να καταλάβει τη Μίλητο και την Έφεσο, ο Σέλευκος την Κιλικία και ο Πτολεμαίος τη Λυκία, την Παμφυλία και την Κύπρο (295/4 π.Χ.).²⁵

Η Κύπρος, μετά την ανακατάληψή της από τους Πτολεμαίους, βρέθηκε στο κέντρο και αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα ενός υπερπόντιου βασιλείου, που περιελάμβανε την Κυρήνη, τη νότια Συρία και τις παραλιακές περιοχές της Λυκίας, της Παμφυλίας και της Πισιδίας, και βρισκόταν σε φάση οικονομικής άνθισης και ραγδαίας εξάπλωσης· ήδη μέχρι τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. η επιρροή και οι κτήσεις του πτολεμαϊκού βασιλείου επεκτάθηκαν στην Κιλικία, στις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας, στα νησιά του Αιγαίου, στη νοτιοανατολική Θράκη και σε πόλεις του ελλαδικού χώρου. Μέσα στα πλαίσια αυτού του κράτους ο ρόλος της Κύπρου περιορίστηκε στο ρόλο μιας επαρχίας που χρησίμευε κυρίως ως ναυτική βάση, ως «σκαλί» μέσω του οποίου η κεντρική διοίκηση της Αλεξάνδρειας μπορούσε απρόσκοπτα να έχει πρόσβαση στις υπερπόντιες κτήσεις της. Η ειρωνία ωστόσο, στην περίπτωση της Κύπρου είναι ότι ο ρόλος της άρχισε να αναβαθμίζεται με τη σταδιακή εξασθένιση του βασιλείου και αυτό μπορεί να διαγνωστεί, εν μέρει, στις εξουσίες και στο κύρος που περιέβαλαν το αξίωμα του στρατηγού-διοικητή του νησιού.

Ύστερα από απουσία 20 σχεδόν χρόνων από τις ιστορικές πηγές της εποχής, η Κύπρος επανεμφανίζεται το 277 π.Χ., λίγο μετά τον γάμο του Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου με την αδελφή του Αρσινόη Β΄, όταν ένας ετεροθαλής αδελφός του βασιλικού ζεύγους (Μελέαγρος;) κατηγορήθηκε ότι υποκινούσε ταραχές στο νησί και αποκεφαλίστηκε.²⁶ Πάντως ο Πτολεμαίος Β΄ άφησε εντονότερα το στίγμα του στο νησί όταν μετά τον θάνατο της Αρσινόης Β΄ ίδρυσε τρεις πόλεις που έφεραν το όνομά της· τη μία στη θέση του Μάριου, που είχε καταστρέψει ο πατέρας του το 313 π.Χ., τη δεύτερη στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού, κάπου μεταξύ Νέας και Παλαιάς Πάφου και την τρίτη κοντά στη Σαλαμίνα, στη θέση της σύγχρονης Αμμοχώστου.²⁷

Επί Πτολεμαίου Γ΄ Ευεργέτη Α΄ και πιο συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του Γ΄ Συριακού Πολέμου (246-241 π.Χ.), η Κύπρος πρέπει να αποτέλεσε τη βάση του πτολεμαϊκού στόλου για τις επιχειρήσεις του εναντίον της Σελεύκειας στην Πιερία και των παραλίων της Κιλικίας. Ωστόσο οι πηγές που αναφέρονται στο συγκεκριμένο θέμα είναι ελάχιστες και τόσο συγκεχυμένες ώστε δύσκολα διακρίνεται ο ρόλος της Κύπρου.²⁸

²⁵ Πλούτ. *Δημ.* XXXII, 4; XXXIII; XXXV, 5.

²⁶ Πaus. *Περιηγ.* I, 7.1.

²⁷ Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.3.

²⁸ Για το ρόλο της Κύπρου στο Γ΄ Συριακό Πόλεμο, cf. Bagnall 1976, 42-44; Mehl 2000, 646.

Από τη βασιλεία του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος κι έπειτα το βασίλειο της Αιγύπτου άρχισε σταδιακά να παρακμάζει.²⁹ Σημαντικό ρόλο στην παρακμή έπαιξαν οι εξεγέρσεις των ιθαγενών,³⁰ που ξέσπασαν μετά τη μάχη της Ραφίας (217 π.Χ.), που έκρινε το Δ΄ Συριακό Πόλεμο (219-217 π.Χ.). Πολλοί ιστορικοί θεωρούν τη συγκεκριμένη μάχη καθοριστική για το ξέσπασμα εξεγέρσεων στην Άνω Αίγυπτο, γιατί σε αυτήν στρατολογήθηκαν για πρώτη φορά στις τάξεις του πτολεμαϊκού στρατού πολλοί ιθαγενείς, οι οποίοι συνέβαλαν αποφασιστικά στη νίκη και διαπίστωσαν ότι δεν άξιζαν της συμπεριφοράς και της εκμετάλλευσης που υφίσταντο από την άρχουσα τάξη.³¹ Οι εξεγέρσεις αυτές είχαν αντίκτυπο σε πολλούς τομείς της διοίκησης του βασιλείου· η άσχημη οικονομική κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει το πτολεμαϊκό κράτος λόγω του πλήγματος που δέχτηκε το εμπόριό του από την έκρηξη του Α΄ Μακεδονικού (215-205 π.Χ.) και του Β΄ Καρχηδονικού Πολέμου (218-202 π.Χ.), επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο, αφού λόγω των εξεγέρσεων, το κράτος στερήθηκε μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού και του πλούτου που παρήγαν οι εξεγερθείσες περιοχές, ενώ παράλληλα αναγκάστηκε να δαπανήσει πολλά χρήματα σε στρατιωτικές επιχειρήσεις.³² Η εσωτερική αναταραχή έπληξε ακόμα και τις εξωτερικές κτήσεις των Πτολεμαίων, αφ΄ ενός λόγω της απόσυρσης των φρουρών, οι οποίες χρειαζόνταν πλέον στην ίδια την Αίγυπτο για την αντιμετώπιση της κατάστασης, αφ΄ ετέρου λόγω της παραμέλησης του στόλου, του κατεξοχήν μέσου επιβολής της πτολεμαϊκής κυριαρχίας στις υπερπόντιες επαρχίες. Στην Κύπρο, όλη αυτή η εξασθένηση του κύρους και της δύναμης των Πτολεμαίων αντανακλάται στην αύξηση των αρμοδιοτήτων και της εξουσίας του στρατηγού. Οι Πτολεμαίοι ανήμποροι πλέον, λόγω των εσωτερικών αναταραχών, να ασχοληθούν με τη διοίκηση της Κύπρου, διόριζαν πολύ έμπιστα και κοντινά τους άτομα στη θέση του στρατηγού (αξίωμα, το οποίο, υπό τη μορφή απλά του διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεων, δε νομίζω να εξέλειψε ποτέ από το νησί), ενώ παράλληλα ενίσχυσαν τον κάτοχο της θέσης αυτής με τόση δύναμη, ώστε να είναι υπόλογος μόνο απέναντι στο βασιλιά.³³

Όταν πέθανε ο Πτολεμαίος Δ΄ (204 π.Χ.) το βασίλειό του, φαινομενικά τουλάχιστον, διατηρούσε αλώβητη την κυριαρχία του στις υπερπόντιες κτήσεις του (με

---

²⁹ Πολ. Ιστ. V, 34.

³⁰ Πολ. Ιστ. V, 107.1-3; 14, 12.

³¹ Rostovtzeff 1941, 708-711; Heinen 1984, 438-440; Bevan 1985, 236-240.

³² Rostovtzeff 1941, 711-712.

³³ Για τις αρμοδιότητες του στρατηγού, cf. Hill 1940, 175; Bagnall 1976, 38-49; Mehl 2000, 674-681. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι επί Πτολεμαίου Δ΄, για πρώτη φορά μετά τη στρατηγία-βασιλεία του Μενέλαου εμφανίζεται σε επιγραφή, και μάλιστα δύο φορές, ο τίτλος *Στρατηγός της νήσου* (OGIS 84 και Mitford 1960c, 110, no. 3.). Ο ενισχυμένος ρόλος του συγκεκριμένου αξιώματος πρέπει να εντάσσεται στα πλαίσια μιας προσπάθειας ενίσχυσης της φθίνουσας πτολεμαϊκής κυριαρχίας στο νησί.

μόνη απώλεια τη Σελεύκεια στην Πιερία). Με την άνοδο όμως στον θρόνο του ανήλικου Πτολεμαίου Ε΄ Επιφανή η παρακμή του πτολεμαϊκού βασιλείου όχι απλά συνεχίστηκε, αλλά άρχισε να αναδύεται στην επιφάνεια και να γίνεται αισθητή και από τους βασιλείς των υπόλοιπων ελληνιστικών κρατών. Έτσι ο Αντίοχος Γ΄ Μέγας της Συρίας και ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, παρακινημένοι προφανώς από την αδυναμία σωστής διακυβέρνησης του πτολεμαϊκού κράτους και λόγω της μικρής ηλικίας του Πτολεμαίου Ε΄, συμφώνησαν να διαμοιράσουν μεταξύ τους τις εξωτερικές κτήσεις της Αιγύπτου.³⁴ Η Κύπρος συγκαταλεγόταν μεταξύ των περιοχών που θα έπαιρνε ο Αντίοχος Γ΄, αλλά αφ΄ ενός μια ανταρσία των πληρωμάτων του στόλου του κοντά στις εκβολές του ποταμού Ευρυμέδοντα και αφ΄ ετέρου μια τρικυμία ανοιχτά των εκβολών του ποταμού Σάρου, που βύθισε τα περισσότερα από τα πλοία του, τον ανάγκασαν να επιστρέψει στη Σελεύκεια.³⁵ Οι υπόλοιπες πτολεμαϊκές κτήσεις, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αφαιρέθηκαν από τον Πτολεμαίο Ε΄ κι έτσι του απέμειναν μόνο η Κύπρος, η Κυρήνη και ελάχιστες περιοχές στο Αιγαίο.

Επί της βασιλείας του Πτολεμαίου Ε΄ ο στρατηγός της Κύπρου απέκτησε τον τίτλο του αρχιερέως, έγινε δηλαδή ο ανώτερος ιερέας στην Κύπρο, τόσο των τοπικών λατρειών όσο και της δυναστικής.³⁶ Αυτή η αναβάθμιση του στρατηγού πρέπει να συνδεόταν άμεσα με τη μεταφορά της έδρας του στη Νέα Πάφο, όπου η νέα ιδιότητά του δε θα ξένισε ιδιαίτερα, αφού παλιότερα ο βασιλιάς της Πάφου ήταν ταυτόχρονα και αρχιερέας του ιερού της Αφροδίτης. Η ισχυροποίηση πάντως του θεσμού της στρατηγίας απέβλεπε στην ενίσχυση της πτολεμαϊκής κυριαρχίας στις εναπομείνουσες κτήσεις της μέσω της ενδυνάμωσης της δυναστικής λατρείας και της εκμετάλλευσης του πλούτου των ιερών που διαχειριζόταν πλέον ο στρατηγός.

Μετά τον πρόωρο θάνατο του Πτολεμαίου Ε΄ (180 π.Χ.), άρχισε η δυσκολότερη περίοδος της πτολεμαϊκής κυριαρχίας στην Κύπρο. Οι δυναστικές συγκρούσεις που ταλάνιζαν συχνά την Αλεξάνδρεια, επηρέασαν και το νησί, το οποίο αποτέλεσε το μήλο της έριδος μεταξύ των αντιμαχόμενων Πτολεμαίων. Στον θρόνο της Αιγύπτου ανέβηκε ο ανήλικος γιος του Επιφανή, ο Πτολεμαίος Στ΄ Φιλομήτωρ και η εξουσία ασκήθηκε από ανάξιους και ανίκανους επιτρόπους, οι οποίοι οδήγησαν το κράτος σε πόλεμο (Στ΄ Συριακός Πόλεμος, 170-168 π.Χ.) εναντίον του Αντίοχου Δ΄ Επιφανή. Στον πόλεμο αυτό, ο Σελευκίδης, όντας πιο δυνατός και πιο ετοιμοπόλεμος, κατάφερε να φέρει υπό την κυριαρχία του την Αίγυπτο (εκτός από την Αλεξάνδρεια), την Κύπρο (168 π.Χ.)³⁷ και να

³⁴ Αππ. Μακ. 4; Ιουστ. *Επιτ.* XXX, 2.8; Πολ. *Ιστ.* III, 2.8; 15, 20.

³⁵ Λίβ. *Ιστ.* XXXIII, 41; Αππ. *Συρ.* 4.

³⁶ Hill 1940, 175; Bagnall 1976, 48-49; Mehl 2000, 675-676.

³⁷ Λίβ. *Ιστ.* XLV, 11.

αναλάβει την κηδεμονία του Πτολεμαίου Στ', αλλά για μικρό διάστημα, αφού η παρέμβαση της Ρώμης, τον αναγκάστηκε να αποσύρει τις δυνάμεις του από τα πτολεμαϊκά εδάφη.³⁸

Μετά την αποχώρηση του Αντίοχου Δ', ο Πτολεμαίος Στ' κυβέρνησε το βασίλειό του μαζί με τον μικρότερο αδερφό του Πτολεμαίο Φύσκωνα και την γυναίκα-αδερφή του Κλεοπάτρα Β'. Το 164 π.Χ. όμως ξέσπασε διαμάχη μεταξύ των δύο αδερφών και ο Φιλομήτωρ αναγκάστηκε να καταφύγει στη Ρώμη³⁹ ζητώντας τη βοήθειά της για να ανακαταλάβει τον θρόνο του. Η βοήθεια όμως που περίμενε από τους Ρωμαίους, ήρθε από τους ίδιους τους Αλεξανδρινούς, οι οποίοι, δυσαρεστημένοι από τη διακυβέρνηση του Φύσκωνα, τον εκθρόνισαν και ανακάλεσαν το Φιλομήτορα από την Κύπρο, όπου κατέφυγε μετά από την απροθυμία της Ρώμης να τον βοηθήσει (163 π.Χ.). Η νέα ενθρόνιση του Πτολεμαίου Στ' σφραγίστηκε με μια συμφωνία μεταξύ του ιδίου και του αδερφού του, σύμφωνα με την οποία ο πρώτος κρατούσε την Αίγυπτο και την Κύπρο υπό την εξουσία του, ενώ ο δεύτερος έπαιρνε την Κυρήνη.⁴⁰

Ύστερα από λίγο καιρό όμως, ο Φύσκων θεωρώντας ότι αδικήθηκε κατά τη σύναψη της συνθήκης, στράφηκε στη Ρώμη' παρουσιάστηκε δύο φορές μπροστά στη ρωμαϊκή Σύγκλητο (162 π.Χ. και το 154 π.Χ.) και ζήτησε από τους Ρωμαίους να τον βοηθήσουν να καταλάβει την Κύπρο.⁴¹ Μετά από ρωμαϊκές προσπάθειες για διπλωματική επίλυση του θέματος, ο Φύσκων αποβιβάστηκε με στρατιωτικές δυνάμεις στο νησί, αλλά εγκλωβίστηκε από τον αδερφό του στη Λάπηθο και αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει (153 π.Χ.) και να περιοριστεί στα όρια της Κυρήνης.⁴²

Τη δυναστική αυτή διαμάχη μεταξύ Φιλομήτορος και Φύσκωνος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί ο Σελευκίδης Δημήτριος Α' Σωτήρ για να καταλάβει την Κύπρο. Δωροδόκησε τον στρατηγό Αρχία για να του παραδώσει τον έλεγχο του νησιού, αλλά η ραδιουργία αποκαλύφθηκε και ο Αρχίας αυτοκτόνησε (155 π.Χ.).⁴³

Ο Φύσκων κατάφερε τελικά να γίνει κύριος, όχι μόνο της Κύπρου, αλλά ολόκληρου του πτολεμαϊκού κράτος όταν, μετά τον θάνατο του Πτολεμαίου Στ' (145 π.Χ.) οι Αλεξανδρινοί τον κάλεσαν για να αναλάβει τη βασιλεία, που την ασκούσε τότε η χήρα του Φιλομήτορος Κλεοπάτρα Β' και ο ανήλικος γιος του Πτολεμαίος Ζ' Νέος Φιλομήτωρ. Αφού παντρεύτηκε την Κλεοπάτρα Β' κι έγινε βασιλιάς με την προσωνομία Πτολεμαίος Η' Ευεργέτης Β', σκότωσε τον ανιψιό του Πτολεμαίο Ζ' και εξαπέλυσε άγριο διωγμό

³⁸ Λιβ. Ιστ. XLV, 12.

³⁹ Διόδ. Βιβλ. XXXI, 18.

⁴⁰ Πολ. Ιστ. XXXI, 19.1; Λιβ. Ιστ. *Epit.*, 47.

⁴¹ Πολ. Ιστ. XXXI, 18.1.

⁴² Διόδ. Βιβλ. XXXI, 33.

⁴³ Πολ. Ιστ. XXXIII, 5.

κατά των οπαδών του Φιλομήτορος και της Κλεοπάτρας. Οι ενέργειες αυτές τον έφεραν σε σύγκρουση με τη γυναίκα-αδερφή του, η οποία εντάθηκε ακόμα περισσότερο, όταν το 144 π.Χ. την παραμέρισε και παντρεύτηκε την κόρη της, Κλεοπάτρα Γ'. Η δυναστική αυτή διαμάχη σε συνδυασμό με τη σκληρή πολιτική του Φύσκονος οδήγησαν (προφανώς και με παρακίνηση της Κλεοπάτρας Β') τους Αλεξανδρινούς σε εξέγερση, κατά την οποία ο βασιλιάς αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κύπρο. Κατά την παραμονή του στο νησί, θανάτωσε το Μεμφίτη, τον γιο που είχε αποκτήσει από την Κλεοπάτρα Β' από φόβο μήπως οι Αλεξανδρινοί τον ανακηρύξουν βασιλιά στη θέση του. Αυτή η ενέργεια όμως χειροτέρεψε τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ του Φύσκονος και της Κλεοπάτρας Β' σε σημείο που η δυναστική διαμάχη να πάρει τη μορφή εμφύλιου πολέμου.⁴⁴

Ο Πτολεμαίος Η' κατάφερε τελικά να κάμψει την αντίδραση της Κλεοπάτρας Β' και των οπαδών της και να συμφιλιωθεί μαζί της λίγο μετά την επιστροφή του στην Αλεξάνδρεια (129 π.Χ.). Μετά την αποκατάσταση της ηρεμίας επιδόθηκε στην ανασυγκρότηση του κράτους του. Μια από τις ενέργειές του ήταν να ενισχύσει το αξίωμα του στρατηγού στην Κύπρο παραχωρώντας του και τις αρμοδιότητες του ναυάρχου. Η σύμπτυξη του πτολεμαϊκού βασιλείου και οι απώλειες των βάσεών του στο Αιγαίο είχαν σαν αποτέλεσμα να μετατραπεί η Κύπρος σε κύρια ναυτική βάση των Πτολεμαίων, όπου ναυλοχούσε ο αιγυπτιακός στόλος⁴⁵ ήταν επομένως λογικό, ο έλεγχός του να ανατεθεί στο διοικητή του νησιού.

Λίγο πριν πεθάνει ο Πτολεμαίος Η' ανακήρυξε τον γιο του Πτολεμαίο Λάθηρο στρατηγό της Κύπρου.⁴⁶ Μετά τον θάνατο του πατέρα του (116 π.Χ.) οι Αλεξανδρινοί τον ανακήρυξαν βασιλιά και με το όνομα Πτολεμαίος Θ' Φιλομήτωρ Β' Σωτήρ Β' ανέβηκε στον πτολεμαϊκό θρόνο. Στη θέση του στρατηγού της Κύπρου τον διαδέχτηκε ο μικρός αδερφός του Πτολεμαίος Αλέξανδρος Α',⁴⁷ ο οποίος όμως λίγο αργότερα (114/3 π.Χ.) αυτοανακηρύχτηκε βασιλιάς της Κύπρου.⁴⁸ Μία διαμάχη ωστόσο μεταξύ του Πτολεμαίου Θ' και της μητέρας του Κλεοπάτρας Γ' ανάγκασε τον πρώτο να φύγει από την Αλεξάνδρεια και τη δεύτερη να καλέσει τον μικρότερο γιο της να αναλάβει τη βασιλεία, ως Πτολεμαίος Ι' Αλέξανδρος Α' (107 π.Χ.).⁴⁹ Ο έκπτωτος Πτολεμαίος Θ' εγκαταστάθηκε στην Κύπρο (106/5 π.Χ.)⁵⁰ και από εκεί επενέβη δύο φορές (104 και 95 π.Χ.) σε υποθέσεις

⁴⁴ Λίβ. *Ιστ. Epit.*, 59; Ιουστ. *Epit.* XXXVIII, 8.11.

⁴⁵ Hill 1940, 197; Bagnall 1976, 47; Mehl 2000, 675.

⁴⁶ *OGIS*, 143.

⁴⁷ Πaus. *Περιηγ.* I, 9.1-2.

⁴⁸ Πορφ. *Τύρ. fr.* 7, 3 (= *FHG* 3, p. 721).

⁴⁹ Πaus. *Περιηγ.* I, 9.1-2.

⁵⁰ Ιουστ. *Epit.* XXXIX, 4.

του σελευκιδικού βασιλείου.⁵¹ Μετά τον θάνατο της μητέρας τους (101 π.Χ.) οι Πτολεμαίοι Θ΄ και Ι΄ συμφιλιώθηκαν μεταξύ τους και ο μὲν πρώτος παρέμεινε στην Κύπρο, ενώ ο δεύτερος στην Αλεξάνδρεια. Γύρω στο 100 π.Χ. φαίνεται ότι το πτολεμαϊκό κράτος είχε χωριστεί σε τρία ξεχωριστά βασίλεια, αφού η ρωμαϊκή Σύγκλητος κλήθηκε, βάσει του άρθρου κάποιου νόμου σχετικά με την καταπολέμηση της πειρατείας στην ανατολική Μεσόγειο, να απευθυνθεί ξεχωριστά στους βασιλείς της Αιγύπτου, της Κύπρου και της Κυρήνης για την αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος.⁵²

Το διασπασμένο αιγυπτιακό κράτος ξαναενώθηκε το 88 π.Χ., όταν πέθανε ο Πτολεμαίος Ι΄ και η εξουσία περιήλθε εκ νέου στα χέρια του Πτολεμαίου Θ΄.⁵³ Τον τελευταίο τον διαδέχτηκε μετά τον θάνατό του (80 π.Χ.), ο ανιψιός του Πτολεμαίος ΙΑ΄ Αλέξανδρος Β΄, ο οποίος όμως κυβέρνησε για σύντομο χρονικό διάστημα, αφού λίγους μήνες μετά την ενθρόνισή του εκτελέστηκε από τους Αλεξανδρινούς. Ελλείψει νόμιμου διαδόχου του πτολεμαϊκού θρόνου η εξουσία διασπάστηκε και πάλι και μοιράστηκε στους δύο νόθους γιους του Λάθηρου, στον Πτολεμαίο ΙΒ΄ Νέο Διόνυσο Αυλητή, που βασίλευσε στην Αίγυπτο και στον Πτολεμαίο «Βασιλιά της Κύπρου».⁵⁴ Ο τελευταίος βασίλευσε στο νησί ως το 58 π.Χ., όταν η Ρώμη, με την ψήφιση ενός νόμου, αποφάσισε την προσάρτηση της Κύπρου στο ρωμαϊκό κράτος και τη δήμευση της βασιλικής περιουσίας.⁵⁵

Με την προσάρτηση του νησιού από τους Ρωμαίους τελείωσε ουσιαστικά η ελληνιστική φάση της ιστορίας της Κύπρου και άρχισε ένα νέο κεφάλαιο, αυτό της Ρωμαϊκής εποχής. Η σύντομη υπαγωγή της στη σκιάδη πτολεμαϊκή εξουσία (47 π.Χ.), κατόπιν απόφασης του Ιούλιου Καίσαρα,⁵⁶ και η επικύρωση αυτής της απόφασης λίγο αργότερα (36 π.Χ.) από τον Αντώνιο⁵⁷ παρέτεινε, τυπικά μόνο, την πτολεμαιοκρατία στο νησί, μέχρι την οριστική προσάρτηση τόσο της Αιγύπτου όσο και της Κύπρου από τους Ρωμαίους το 30 π.Χ.

---

⁵¹ Φλ. Ιώσ. *Ιουδ. Αρχ.*, XIII, 13.3-4.

⁵² *SEG*, I, p. 33, no. 161; III, p. 78, no. 378.

⁵³ Πορφ. *Τύρ. fr.* 7, 4 (= *FHG* 3, p. 722).

⁵⁴ Για τους δύο βασιλείς κάνει λόγο ο Αππ., *Μιθρ.* 111.

⁵⁵ Λίβ. *Ιστ. Εριτ.*, 104; Πλούτ. *Κατ.* 34-38.

⁵⁶ Δίων *Ιστ.* XLII, 35.5.

⁵⁷ Πλούτ. *Αντ.* 36.2; Δίων *Ιστ.* XLIX, 32.5.

III. Γεωγραφικό πλαίσιο

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο, έχει ως στόχο να παρουσιάσει την ιστορική γεωγραφία της Κύπρου, όπως παραδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς και γεωγράφους, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια όσο το δυνατόν πληρέστερη χωροχρονική εικόνα για το νησί, προτού αρχίσει η έρευνα σχετικά με την πολεοδομία των δύο εκ των σημαντικότερων κυπριακών πόλεων της Ελληνιστικής περιόδου, της Νέας Πάφου και της Σαλαμίνας.

Ένα σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί στην αρχή αυτού του κεφαλαίου είναι το γεγονός ότι από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας οι ακτογραμμές και γενικότερα γεωμορφολογία της Κύπρου έχει αλλάξει. Οι σεισμοί, οι καθιζήσεις του εδάφους, οι προσχώσεις λιμανιών ή κόλπων από τα ιζήματα ποταμών και από τη μεταφορά άμμου, η γενικότερη άνοδος της στάθμης της θάλασσας, η συνεχής κατοίκηση ενός τόπου με τις επακόλουθες δραστηριότητες των ανθρώπων κατά το πέρασμα των αιώνων έχουν σαν αποτέλεσμα την αλλαγή του προσώπου των παραλίων και διαφόρων περιοχών του νησιού.

Η Κύπρος κατά την αρχαιότητα βρισκόταν μεταξύ της Αιγύπτου, των συροπαλαιστινιακών ακτών και των νοτίων παραλίων της Μ. Ασίας, στον χώρο όπου ενώνονταν τρεις θάλασσες, το αιγυπτιακό και το παμφυλιακό πέλαγος με τη θάλασσα του κόλπου της Ισού.¹ Το αιγυπτιακό πέλαγος, που ενωνόταν στα δυτικά με το λιβυκό, στα νότια είχε την Αίγυπτο και στα ανατολικά τη συροπαλαιστινιακή ακτή, ως τον κόλπο της Ισού, έβρεχε τα νότια και νοτιοανατολικά παράλια του νησιού. Το παμφυλιακό πέλαγος ενωνόταν στα νότια με αυτό της Αιγύπτου, στα δυτικά εκτεινόταν ως το νησί της Ρόδου, στα ανατολικά έβρεχε τις δυτικές ακτές της Κύπρου, ενώ στα βόρεια βρίσκονταν οι ακτές της Τραχείας Κιλικίας, της Παμφυλίας, της Λυκίας και της Καρίας.

Τα βόρεια παράλια της Κύπρου είναι αυτά που βρίσκονταν πλησιέστερα σε ηπειρωτικό έδαφος. Ο Στράβων (XIV, 6.3) αναφέρει ότι η απόσταση που χώριζε την πόλη Ανεμούριο της Κιλικίας από το ακρωτήριο Κρομμύου ήταν μόλις 350 στάδια (*ca.* 64χλμ.), ενώ ο Σταδιασμός ήτοι Περίπλους τῆς Μεγάλης Θαλάσσης (= *GGM I*, 427-514), έργο ανώνυμου γεωγράφου και απροσδιόριστης χρονολόγησης (οι χρονολογήσεις που του αποδίδονται κυμαίνονται μεταξύ 1^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ.), αναφέρει ότι το ακρωτήριο Σαρπηδών της Κιλικίας απείχε από την πόλη Καρπασία 400 στάδια (*ca.* 73χλμ.) και η κιλικιακή πόλη Αφροδισιάς από την Αχαιών ακτή 500 στάδια (*ca.* 92χλμ.). Άλλες πληροφορίες σχετικά με τις αποστάσεις μεταξύ Κύπρου και νότιας Μ. Ασίας, που προκύπτουν μέσα από τα έργα

---

¹ Στρ. Γεωγρ. I, 1.10; 2, 5.24; 14, 6.1; Πτολ. Υφήγ. V, 14.1-4; Διον. Περιηγ. Περιηγ. 508-509 (= *GGM II*, 135); Ευστάθ. εις Διον. Περ., 508, 509 (= *GGM II*, 312-313).

αρχαίων συγγραφέων, είναι ότι το ακρωτήριο του Ακάμα απείχε από το Σελινούντα των ακτών της Κιλικίας 1006 στάδια (*ca.* 185χλμ.), από τη Σίδη της Παμφυλίας 1600 στάδια (*ca.* 294χλμ.), από τις Χελιδονίους νήσους, που βρίσκονταν απέναντι από τις νοτιοδυτικές ακτές της Λυκίας, νοτίως της πόλης Φάσηλις 1800-1900 στάδια (*ca.* 331-349χλμ.), και από τη Ρόδο 2800 στάδια (*ca.* 515χλμ.). Η θάλασσα που χώριζε τα κυπριακά και τα κλικιακά παράλια αποτελούσε τμήμα του παμφυλιακού πελάγους και ονομαζόταν Κιλικίος Αυλών² (Πιν. 1.1). Όσον αφορά τις αποστάσεις μεταξύ της Κύπρου και των χωρών που την περιέβαλαν από τα νότια και τα ανατολικά, πληροφορούμαστε ότι η Πάφος απείχε 3600-3800 στάδια (*ca.* 662-699χλμ.) από την Αλεξάνδρεια, το Κουριακό ακρωτήριο 2300 στάδια (*ca.* 423χλμ.) από το Πηλούσιο, που βρισκόταν στο ανατολικό άκρο του Δέλτα του Νείλου, το Κίτιο 3300 στάδια (*ca.* 607χλμ.) από την Ασκαλώνα στις ακτές της Ιουδαίας και 1500 στάδια (*ca.* 276χλμ.) από τη Βηρυτό στις ακτές της Φοινίκης, ενώ τέλος, τα νησιά Κλείδες, στο ανατολικότερο άκρο της Κύπρου, απείχαν από τη Μυριάνδρο, που βρισκόταν στον κόλπο της Ισσού, 1400 στάδια (*ca.* 257χλμ.)³ (Πιν. 2.1). Όλες οι παραπάνω αποστάσεις δίνουν μια γενική εικόνα των γεωγραφικών συντεταγμένων της Κύπρου σε σύγκριση με τις χώρες που την περιέβαλαν και είναι ιδιαίτερα βοηθητικές για τον προσδιορισμό της θέσης της μέσα στο πτολεμαϊκό βασίλειο.

Η περιφέρεια της Κύπρου, σύμφωνα με τις περισσότερες από τις μαρτυρίες που έχουν διασωθεί, ήταν 3420 στάδια (*ca.* 629χλμ.)⁴. Ο παραπάνω αριθμός περιελάμβανε και τις εσοχές των κόλπων, «κατακολπίζοντι», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Στράβων ίσως αυτή η λεπτομέρεια να μην συμπεριλήφθηκε στις μετρήσεις κάποιων άλλων γεωγράφων, όπως του Ισίδωρου (375 ρωμαϊκά μίλια = *ca.* 552χλμ.)⁵ και του Σταδιασμού (3250 στάδια = *ca.* 598χλμ.)⁶ με αποτέλεσμα να παρουσιάσουν μικρές αποκλίσεις. Μικροδιαφορές εντοπίζονται επίσης και στον υπολογισμό του μήκους του νησιού, το οποίο υπολογιζόμενο από το ακρωτήριο του Ακάμα, στα δυτικά, μέχρι τα νησιά Κλείδες, στα ανατολικά, κυμαίνεται μεταξύ 1300 σταδίων και 200 ρωμαϊκών μιλίων (*ca.* 239-294χλμ.)⁷.

---

² Πλίν. *N.H.*, V, 130.

³ Για τις αποστάσεις που χώριζαν την Κύπρο από: το ακρωτήριο Σαρπηδών, cf. *Σταδ.* 178, την Αφροδισιάδα, cf. *Σταδ.* 186, το Σελινούντα cf. Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.2; *Σταδ.* 204, τη Σίδη, cf. Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.2, τις Χελιδονίους νήσους, cf. Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.2; *Σταδ.* 233; Αγαθ. *Γεωγρ. ύποτ.* 16 (= *GGM II*, 476), τη Ρόδο, cf. *Σταδ.* 272, την Αλεξάνδρεια, cf. Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.3; Αγαθ. *Γεωγρ. ύποτ.* 26 (= *GGM II*, 486), το Πηλούσιο, cf. *Σταδ.* 316 την Ασκαλώνα, cf. *Σταδ.* 317, τη Βηρυτό, cf. Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.3, τη Μυριάνδρο, cf. Αγαθ. *Γεωγρ. ύποτ.* 16.

⁴ Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.2; Πλίν. *N.H.* V, 35.129; Αγαθ. *Γεωγρ. ύποτ.* 16; Ευστάθ. *εις Διον. Περ.* 508; *Σταδ.* 315.

⁵ Πλίν. *N.H.* V, 35.129.

⁶ *Σταδ.* 315.

⁷ Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.2; Πλίν. *N.H.* V, 35.129; Αγαθ. *Γεωγρ. ύποτ.* 16.

Έως τώρα, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, έγινε προσδιορισμός της γεωγραφικής θέσης της Κύπρου στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά και της θέσης της σε σχέση με τις περιοχές που την περιέβαλλαν, ενώ παράλληλα δόθηκε η περιφέρειά της και το μήκος της με βάση τα γραφόμενα των αρχαίων γεωγράφων. Ωστόσο, για τη δημιουργία μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας της γεωγραφικής ιστορίας της Κύπρου κατά την Ελληνιστική περίοδο, θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο να γίνει μια προσπάθεια εντοπισμού και καταγραφής όλων των γεωγραφικών στοιχείων του νησιού (πόλεων, ακρωτηρίων, βουνών, ποταμών, παρακείμενων νησιών κλπ.) μέσα από τη σύγκριση και τη σύνδεση των πληροφοριών που προσφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς⁸ (Πιν. 3.1).

Σύμφωνα με τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (*Γφηγ.* V, 14.5) η Κύπρος χωριζόταν γεωγραφικά σε τέσσερις περιοχές: στη Σαλαμινία, στην Παφία, στην Αμαθουσία και στην Λαπηθία. Η πρώτη περιελάμβανε τις ανατολικές περιοχές του νησιού, η δεύτερη τις δυτικές, η τρίτη τις νότιες, με το όρος Όλυμπο και η τελευταία τις βόρειες.

Στο δυτικότερο άκρο των βόρειων παραλίων της Κύπρου, βρισκόταν το ακρωτήρι του Ακάμα, και στα ανατολικά του εκτεινόταν ένας κόλπος, που σήμερα είναι γνωστός ως κόλπος της Χρυσοχούς· στο μυχό του βρισκόταν η πόλη Αρσινόη, η οποία ιδρύθηκε στη θέση του Μαρίου, που κατέστρεψε ο Πτολεμαίος Α΄ το 313 π.Χ., ενώ στο ανατολικό άκρο του βρισκόταν το ακρωτήρι Καλλίνουσα (το σημερινό ακρωτήρι του Πομού;). Στα ανατολικά του συγκεκριμένου ακρωτηρίου ανοιγόταν ένας ακόμα κόλπος, γνωστός σήμερα ως κόλπος της Μόρφου· στον μυχό του ήταν χτισμένη η πόλη των Σόλων κοντά στον ομώνυμο ποταμό, ενώ πάνω από αυτήν (προφανώς ο Στράβων με τη λέξη «υπέρεκείται» που χρησιμοποιεί, εννοεί ότι μεταξύ των δύο πόλεων υπήρχε υψομετρική διαφορά), στο εσωτερικό, βρισκόταν η πόλη Λιμενία.⁹ Στο βορειοανατολικό άκρο του κόλπου της Μόρφου υπήρχε το ακρωτήρι Κρομμύου (το σημερινό ακρωτήρι του Κορμακίτη), το οποίο, όπως έχει ήδη αναφερθεί βρισκόταν πλησιέστερα στα μικρασιατικά παράλια από οποιοδήποτε άλλο σημείο του νησιού.

Μεταξύ του ακρωτηρίου Κρομμύου και των νησιών Κλείδων, που βρίσκονταν στο ανατολικότερο σημείο του νησιού, εκτεινόταν μια ομαλή ακτογραμμή, χωρίς έντονα σχηματισμένους κόλπους ή ακρωτήρια, σχεδόν ευθεία. Πάνω σε αυτήν την ακτογραμμή οι

⁸ Για τη συγγραφή των ακόλουθων παραγράφων βασίστηκα κυρίως στο Σκύλακα (*Περίπλους*, 103), στο Στράβωνα (*Γεωγρ.* XIV, 6.3), στον Κλαύδιο Πτολεμαίο (*Γφηγ.* V, 14.1-7), στον Πλίνιο (*N.H.*, V, 129-131) και στο *Σταδισμó* (297-317).

⁹ Ο Κ. Χατζηγιάννου (*ΑΚΕΠ* Ε΄ αρ. 194) ταυτίζει τη Λιμενία με τον σημερινό Λιμνήτη. Ωστόσο, αν δοθεί λίγο περισσότερη προσοχή στο κείμενο του Στράβωνα, φαίνεται ότι ο συγγραφέας ακολουθεί κατά την περιγραφή του μια πορεία από δυτικά προς τα ανατολικά, με φορά αντίστοιχη των δεικτών του ρολογιού· βάσει λοιπόν αυτής της λογικής, αν η Λιμενία ταυτίζεται με το Λιμνήτη, θα έπρεπε να αναφερθεί πριν τους Σόλους. Πέραν τούτου, ένα ακόμα στοιχείο που δεν επιτρέπει την παραπάνω ταύτιση, είναι η φράση του Στράβωνα «έν μεσογαία», που σημαίνει ότι η Λιμενία ήταν στο εσωτερικό του νησιού και όχι κοντά στη θάλασσα, όπως ο Λιμνήτης.

αρχαίοι γεωγράφοι αναφέρουν κατά σειρά την Λάπηθο και τις εκβολές του ομώνυμου ποταμού, την Κερύνεια (ή Κερωνία ή Κεραυνία), τη Μακαρία (βορειοανατολικά του σημερινού χωριού Καλογραία¹⁰), το Αφροδίσιο,¹¹ την Αχαιών ακτή (βορείως της Γιαλούσας, στο ακρωτήριο Πλακωτή¹²), την πόλη Καρπασία (στην τοποθεσία Άγιος Φίλωνας, κοντά στο σημερινό Ριζοκάρπασο¹³) και στο ανατολικότερο άκρο το ακρωτήριο «Ουρά βοός» και απέναντί του τα νησιά Κλείδες. Στο συγκεκριμένο ακρωτήριο υπήρχε ύψωμα καλούμενο Όλυμπος με ναό αφιερωμένο στην Αφροδίτη Ακραία. Κοντά στην πόλη της Καρπασίας βρισκόταν μια άλλη με το όνομα Ουρανία (στη σημερινή τοποθεσία Αφέντρικα¹⁴), η οποία είναι γνωστή μέσα από τα χωρία των ιστορικών που αναφέρονται στην εκστρατεία του Δημητρίου Πολιορκητή στην Κύπρο.

Ο Πλίνιος (*N.H.* V, 130) αναφέρει ότι στον Κιλίκιο αυλώνα βρισκόταν το νησί Ελαιούσα, οι Κλείδες και πίσω από το άλλο ακρωτήριο («*fursusque ab altero capite*») η Στιρία. Η Ελεούσα πρέπει να είναι το σημερινό νησί Λευκόνησος, που βρίσκεται στο μέσο της απόστασης μεταξύ Αγίου Φίλωνα και Αφέντρικας. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι κοντά στον Άγιο Φίλωνα υπάρχει δάσος και μέσα σε αυτό μονή που φέρουν το συγκεκριμένο όνομα (δάσος Ελεούσας, μονή Παναγίας Ελεούσας) και υποδηλώνουν πιθανότατα μια συνέχεια του ονόματος στη συγκεκριμένη περιοχή.¹⁵ Όσον αφορά τη Στιρία, η υπόθεση του Κ. Χατζηγιωάννου¹⁶ που ταυτίζει το «*altero capite*» με το ακρωτήριο του Ακάμα και τη Στιρία με το σημερινό Μαζάκι, μάλλον δεν είναι σωστή, γιατί στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Πλίνιος κάνει λόγο για τον «Κιλίκιο αυλώνα» και για τα νησιά που βρίσκονταν μέσα σε αυτόν. Γράφοντας λοιπόν «*promunturium ex adverso Syriae*» και «*altero capite*» ο αρχαίος συγγραφέας δίνει τα δύο άκρα που σηματοδοτούν την αρχή και το τέλος του «Κιλίκιου αυλώνα» και τα οποία είναι τα ακρωτήρια Κλείδες και Κρομμύου, και όχι αυτό του Ακάμα, το οποίο βρισκόταν στη θάλασσα της Λυκίας, για την οποία γράφει ο Πλίνιος στην επόμενη παράγραφο του έργου του. Έτσι, αν η παραπάνω υπόθεση είναι σωστή, τότε η αρχαία Στιρία ταυτίζεται με το νησί Κορμακίτης που βρίσκεται βορειοδυτικά του ομώνυμου ακρωτηρίου. Πέρα όμως από τα παραπάνω νησιά, ο Πλίνιος (*N.H.* V, 131) αναφέρει ότι στη θάλασσα της Λυκίας, που εκτεινόταν δυτικά του

¹⁰ *ΑΚΕΠ* Ε' αρ. 194; Περιστιάνη 1910, 506-509.

¹¹ Οι γνώμες για την ακριβή τοποθέτηση του Αφροδισίου δίστανται, καθώς άλλοι ερευνητές το τοποθετούν στην περιοχή Γαλούνια, μεταξύ των χωριών Εφτακόμης και Δαυλού, και άλλοι στην περιοχή Λιαστρικά, ανατολικά του χωριού Ακανθούς. Προσωπικά, στηριζόμενος στη μαρτυρία του Στράβωνα, που το τοποθετεί «καθ' ὃ στενή ἡ νῆσος», τείνω να δεχτώ την πρώτη γνώμη. Για περισσότερες πληροφορίες πάνω σε αυτό το θέμα, cf. *ΑΚΕΠ* Ε' αρ. 194; Περιστιάνη 1910, 510-514.

¹² *ΑΚΕΠ* Ε' αρ. 194; Περιστιάνη 1910, 515-520.

¹³ Περιστιάνη 1910, 521-531.

¹⁴ Περιστιάνη 1910, 532-539.

¹⁵ *ΑΚΕΠ* Δ' β, αρ. 292.

¹⁶ *ΑΚΕΠ* Δ' β, αρ. 292.

Κιλίκιου αυλώνα, υπήρχαν τρία ακόμα νησιά, άγονα, η Ιλλυρίς, η Τέλενδος και η Αττελέβουσα, καθώς και η Διονυσία. Τα νησιά αυτά πρέπει να είναι τα σημερινά Πέτρα του Λιμνίτη, Ρότσος των σκαφών, Άγιος Γεώργιος και Χαμηλή, που βρίσκονται απέναντι από τις ακτές της Τηλλυρίας, στον κόλπο της Χρυσοχούς.¹⁷

Νοτιώς των νησιών Κλειδών εκτεινόταν η ανατολική ακτή της Κύπρου. Κατά μήκος της νότιας ακτής της χερσονήσου της Καρπασίας ο Στράβων αναφέρει δύο ομάδες νησιών· η πρώτη βρισκόταν μετά τις Κλείδες και δεν αναφέρει το όνομά τους, ενώ η δεύτερη αποτελούνταν από τα λεγόμενα Καρπάσια νησιά. Στη βάση σχεδόν της χερσονήσου το ακρωτήρι Ελαία (έτσι ονομάζεται και σήμερα) οριοθετούσε το βορειοδυτικό άκρο του κόλπου της Σαλαμίνας. Στον μυχό αυτού του κόλπου ήταν χτισμένη η πόλη της Σαλαμίνας, στις εκβολές του ποταμού Πεδιαίου, ενώ λίγο νοτιότερα χτίστηκε από τον Πτολεμαίο Β΄ μια άλλη πόλη, η Αρσινόη, στη θέση της μεταγενέστερης Αμμοχώστου. Απέναντι από τη Σαλαμίνα αναφέρεται η ύπαρξη μιας ομάδας νησιών,¹⁸ των Σαλαμίνιων νήσων, τα οποία ωστόσο δεν πρέπει να ήταν κανονικά νησιά, αλλά κάποιοι ύφαλοι κοντά στην ακτή. Το νοτιότερο άκρο του κόλπου της Σαλαμίνας και ολόκληρης της ανατολικής ακτής της Κύπρου ήταν το ακρωτήρι Πηδάλιο (το σημερινό Γρέκο), πάνω από το οποίο υπήρχε μικρός λόφος αφιερωμένος στην Αφροδίτη. Πριν από το Πηδάλιο ο Στράβων αναφέρει ένα ακόμα λιμάνι με το όνομα Λεύκολλα (σημερινή περιοχή Παραλιμνίου¹⁹).

Από το ακρωτήριο Πηδάλιο και προς τα δυτικά εκτεινόταν η νότια ακτή της Κύπρου, όπου οι αρχαίοι γεωγράφοι αναφέρουν ότι βρίσκονταν διαδοχικά η πόλη Θρόνοι και το ομώνυμο ακρωτήριο (το σημερινό ακρωτήριο της Πύλας), ένα ακόμα ακρωτήριο με την ονομασία Δάδες (κατά πάσα πιθανότητα κοντά στη σημερινή Δεκέλεια²⁰), ακολουθούσε ο κόλπος του Κιτίου και στη δυτική πλευρά του η πόλη Κίτιον (στη θέση της σημερινής Λάρνακας).

Η επόμενη πόλη που θα συναντούσε κάποιος ταξιδεύοντας δυτικά του Κιτίου ήταν η Αμαθούντα, κοντά στη σημερινή Λεμεσό. Στο χώρο που μεσολαβούσε μεταξύ των δύο πόλεων παρεμβάλλονταν οι εκβολές του ποταμού Τετίου, μια κωμόπολη με την ονομασία Παλαιά (πιθανότατα κοντά στο σημερινό χωριό Μαρί²¹) και το όρος Όλυμπος. Δυτικά της Αμαθούντας αναφέρεται το ακρωτήριο Κουριάς, ενώ στο *Σταδιασμό* γίνεται λόγος και για

---

¹⁷ ΑΚΕΠ Δ΄ β, αρ. 292.

¹⁸ Τα νησάκια αυτά αναφέρονται ουσιαστικά μόνο από τον ευαγγελιστή Μάρκο, στο απόκρυφο Ευαγγέλιο *Περίοδοι και μαρτύριον του αγίου Βαρνάβα του αποστόλου*. Cf. *infra* “VI. 4.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις”.

¹⁹ ΑΚΕΠ Δ΄ β, αρ. 17.15; ΑΚΕΠ Ε΄, αρ. 109.

²⁰ ΑΚΕΠ Ε΄, αρ. 193.

²¹ ΑΚΕΠ Ε΄, αρ. 194; Περιστιάνη 1910, 1028.

ένα παραπλήσιο ακρωτήρι, τις Καργαίες (τα δύο αυτά ακρωτήρια πρέπει να ταυτίζονται με τα σημερινά Ζευγάρι και Γάτα²²). Δυτικά του Κουριακού ακρωτηρίου ανοιγόταν κόλπος (ο σημερινός κόλπος της Επισκοπής) στις ακτές του οποίου ήταν χτισμένο το Κούριο, απ' όπου, όπως αναφέρει ο Στράβων, απέπλεαν όσοι ταξίδευαν για τη Ρόδο. Το πρώτο ακρωτήρι δυτικά του Κουρίου ήταν εκείνο από το οποίο έριχναν όσους άγγιζαν το βωμό του Απόλλωνα (Υλάτης;) και πρέπει να ταυτίζεται με το ακρωτήρι Φρούριον, που αναφέρει ο Πτολεμαίος.²³

Μετά το ακρωτήρι Φρούριο ο Στράβων τοποθετεί την Τρήτα, τη Βοόσουρα και την Παλαιάφο, χωρίς όμως να δίνει κάποιες επιπλέον πληροφορίες για το τι ήταν ή πού ήταν η καθεμιά, με εξαίρεση την τελευταία. Σε συνδυασμό όμως με τις αναφορές άλλων γεωγράφων προκύπτει το συμπέρασμα ότι η Τρήτα²⁴ βρισκόταν πολύ κοντά ή ήταν το ίδιο το ακρωτήρι Τρήτοι που αναφέρεται στο *Σταδισμό* και πρέπει να συμπίπτει με το ακρωτήρι Δρέπανον του Πτολεμαίου (σημερινό ακρωτήρι Άσπρο). Όσον αφορά τη Βοόσουρα πρέπει να ήταν κάποια περιοχή κοντά στο σημερινό Πισσούρι (νοτίως του Πισσουρίου υπάρχει περιοχή²⁵ με την ονομασία Μπουσούρα, όνομα που προφανώς προέρχεται από το αρχαίο Βοόσουρα). Η Παλαιάφος δεν ήταν χτισμένη πάνω στην ακτή, είχε όμως αγκυροβόλιο και ιερό της Παφίας Αφροδίτης.

Δυτικά της Παλαιάφου βρισκόταν το ακρωτήριο Ζεφύριον (έτσι ονομάζεται και σήμερα) και κοντά σε αυτό η πόλη Αρσινόη, χτισμένη και αυτή από τον Πτολεμαίο Β' προς τιμή της αδερφής-γυναίκας του. Βορειοδυτικά της Αρσινόης και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα βρισκόταν η Ιεροκήπις (σημερινή Γεροσκήπου) και κοντά σε αυτήν η Νέα Πάφος, ενώ βορείως της τελευταίας βρισκόταν το ακρωτήρι του Ακάμα. Απέναντι από την ακτή που εκτεινόταν μεταξύ Παλαιάφου και Νέας Πάφου αναφέρεται στο *Σταδισμό* η ύπαρξη ενός νησιού με το όνομα Νουμήνιο. Για δύο ακόμα νησιά, την Ιερά και την Κηπία, που βρίσκονταν απέναντι από τη Νέα Πάφο κάνει λόγο ο Πλίνιος (το πρώτο πρέπει να είναι η σημερινή Γεράνηςος > Ιερά+Νήσος, που βρίσκεται απέναντι από τον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας).

Όλες οι πόλεις που αναφέρθηκαν ως τώρα βρίσκονταν στα παράλια του νησιού ή σε μικρή απόσταση από αυτά. Υπήρχαν όμως και άλλες στο εσωτερικό, στην ανατολική κυρίως πλευρά του νησιού, όπως η Λέδρα ή Λήδρα (στη θέση της σημερινής Λευκωσίας),

---

²² ΑΚΕΠ Ε', αρ. 196.

²³ ΑΚΕΠ Ε', αρ. 193.

²⁴ Παρά τα γραφόμενα του Κ. Χατζηγιάννου (ΑΚΕΠ Ε', αρ. 194) και των υπόλοιπων ερευνητών στους οποίους αναφέρεται, δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο αν η Τρήτα ήταν πόλις ή άκρα.

²⁵ Το όνομα Βοόσουρα φαίνεται ότι είναι σύνθετο και πρέπει να προέρχεται από τις λέξεις Βοός+Ουρά. Αναλογιζόμενος ότι το ακρωτήρι Κλείδες (σημερινό Απόστολου Ανδρέα) έφερε το ίδιο όνομα (Ουρά βοός), τείνω στο συμπέρασμα ότι ο Στράβων με την ονομασία Βοόσουρα αναφερόταν σε κάποιο ακρωτήρι.

η Χύτρος ή Χύτροι (μεταξύ της Σαλαμίνας και της σημερινής Λευκωσίας), η Τρεμηθούς (βορείως του κόλπου του Κιτίου), η Ταμασσός (νοτιοδυτικά της Λευκωσίας), το Ιδάλιον (το σημερινό Δάλι) και οι Γόλγοι (μεταξύ Ιδαλίου και Τρεμηθουσίας).

Πριν την ολοκλήρωση του συγκεκριμένου κεφαλαίου αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά σε μια παράμετρο οικονομικής φύσης, άμεσα συνδεδεμένη όμως με τη γεωγραφία: στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, στα προϊόντα δηλαδή, και στις πρώτες ύλες που παρήγε η Κύπρος. Το σιτάρι, που αποτελούσε βασικό διατροφικό προϊόν κατά την αρχαιότητα, ήταν ένα από τα κύρια προϊόντα που παρήγε η Κύπρος. Η παραγωγή του ήταν αρκετή ώστε να καλύπτει τις ανάγκες των κατοίκων του νησιού (Στρ. Γεωγρ. XIV, 6.5: «σίτω τε αὐτάρκει χρεΐται»), αλλά και του πτολεμαϊκού στρατού και ναυτικού που στάθμευε εκεί, ενώ σε περιπτώσεις καλής σοδειάς αποτελούσε εξαγωγίμο προϊόν: το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το Κανωπικό διάταγμα,²⁶ όπου αναφέρεται η Κύπρος ως ένας από τους τόπους προέλευσης του σιταριού που αγόρασε ο Πτολεμαίος Γ΄ για να καταστείλει το πρόβλημα σιτοδείας που αντιμετώπιζε η Αίγυπτος.

Άλλα σημαντικά προϊόντα που παράγονταν στο νησί ήταν το κρασί και το ελαιόλαδο: χαρακτηριστικά ο Στράβων (Γεωγρ. XIV, 6.5) γράφει ότι η Κύπρος «εὖοινος ἐστί καὶ εὐέλαιος». Οι ποικιλίες των κυπριακών κρασιών ήταν από τις καλύτερες και πιο διαδεδομένες στην αρχαιότητα.²⁷ Όσον αφορά τις ελιές και το λάδι, από αρχαιολογικές έρευνες που έγιναν έχουν εντοπισθεί κατάλοιπα αρχαίων ελαιοτριβείων στο Μάρι-Κόπετρα, στη Λευκωσία-Πασυδύ, στα Κούκλια-Στυλλάρκα και στη Λάρνακα-Βίγλα.²⁸

Δύο ακόμα προϊόντα που αφθονούσαν στην Κύπρο ήταν τα ψάρια και το αλάτι. Για τα πρώτα δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές, αλλά το γεγονός ότι οι περισσότερες πόλεις του νησιού ήταν παραθαλάσσιες και είχαν λιμάνια, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα ψάρια ήταν από τα βασικά είδη διατροφής των Κυπρίων. Για το αλάτι από την άλλη, πέραν του ότι αποτελούσε βασικό συστατικό της διατροφής των αρχαίων, ήταν εύκολη η περισυλλογή του,²⁹ ενώ, σύμφωνα με μαρτυρίες, χρησίμευε στην τεχνολογία των μετάλλων³⁰ και στην ιατρική.³¹

Όλα τα παραπάνω αγαθά παράγονταν για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων του νησιού και για να εξαχθούν όταν υπήρχε ζήτηση, δεν ήταν όμως αυτά που τράβηξαν την προσοχή των Πτολεμαίων. Στην Κύπρο αφθονούσαν δύο βασικές πρώτες ύλες που σπάνιζαν στην Αίγυπτο, αλλά ήταν βασικές για την οικονομική και στρατιωτική της

²⁶ *OGIS I*, 56 (Z. 16).

²⁷ Διοσκ. *Υλ. ιατρ.*, V, 32; Πλίν. *N.H.*, XIV, 74.

²⁸ Για την παραγωγή λαδιού και για τα ελαιοτριβεία, cf. Hadjisavvas 1988; Hadjisavvas. 1992.

²⁹ Πλίν. *N.H.*, XXXI, 74.

³⁰ Πλίν. *N.H.*, XXXIII, 84.

³¹ Πλίν. *N.H.*, XXXI, 79; Διοσκ. *Υλ. ιατρ.*, V, 109.

ενίσχυση· ο χαλκός και η ξυλεία. Η παραγωγή και η κατεργασία του χαλκού ήταν στενά συνδεδεμένη με την Κύπρο καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαίας ιστορίας της. Κατά την Ελληνιστική περίοδο η Κύπρος αποτέλεσε τη μοναδική πηγή προμήθειας χαλκού για το πτολεμαϊκό κράτος, το οποίο είχε ανάγκη το συγκεκριμένο μέταλλο για την κοπή νομισμάτων.³² Όσον αφορά την ξυλεία, είναι γνωστό από κείμενα αρχαίων συγγραφέων ότι η Κύπρος κατά την αρχαιότητα ήταν κατάφυτη από δάση³³ κι επιπλέον διέθετε όλα εκείνα τα υλικά (σίδηρο, πίσσα, λινάρι κλπ.) που ήταν απαραίτητα για την κατασκευή ενός πλοίου.³⁴ Χαρακτηριστικά ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, αναφερόμενος στην αφθονία των αγαθών και στην αυτάρκεια του νησιού, γράφει ότι η Κύπρος στηριζόμενη μόνο στην εγχώρια παραγωγή, χωρίς καμιά εξωτερική βοήθεια, μπορούσε να κατασκευάσει ένα φορτηγό πλοίο και να το εφοδιάσει με όλο τον απαραίτητο εξοπλισμό.³⁵ Πέραν όμως της πρώτης ύλης, οι Κύπριοι γνώριζαν πολύ καλά τη ναυπηγική τέχνη συμπέρασμα που προκύπτει από το γεγονός ότι προσέφεραν πλοία στους εκάστοτε κατακτητές (Ασσύριους, Πέρσες, Αλέξανδρο Γ').³⁶

Συμπερασματικά, η γεωγραφική θέση της Κύπρου, η αυτάρκειά της σε υλικά αγαθά, οι πρώτες ύλες της, η τεχνογνωσία των κατοίκων της πάνω στη ναυπηγική, αλλά και η ύπαρξη έμπειρου ανθρώπινου δυναμικού για την επάνδρωσή των πλοίων, καθιστούσαν την κατοχή του νησιού απαραίτητη για τους Πτολεμαίους, αν ήθελαν να υλοποιήσουν τα σχέδιά τους για τη δημιουργία ενός πανίσχυρου στόλου και για την εδραίωση της θαλασσοκρατορίας τους.

---

³² Για τη σημασία που είχε η Κύπρος για το πτολεμαϊκό κράτος, ως προμηθευτής χαλκού, cf. Mehl 2000, 718; Rostovtzeff 1941, 381.

³³ Θεόφρ. *Φυτ. ίστ.*, V, 8.1; Στρ *Γεωγρ.* XIV, 6.5: «...τὸ παλαιὸν ὕλομανούντων τῶν πεδίων, ὥστε κατέχεσθαι δρυμοῖς καὶ μὴ γεωργεῖσθαι, ...».

³⁴ Ανώνυμου, *Totius orbis descriptio*, 63 (= *GGM II*, 527): «in se enim habere omnia perhibetur, hoc est ligna diversa, aeramentum ferrum, picem, linum <in velorum> et restium usum, et alia multa bona dicitur abundare».

³⁵ Amm. *Res* XIV, 8.14.

³⁶ Mehl 2000, 663-670.

IV. Αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Ελληνιστικής περιόδου

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μια συνοπτική παρουσίαση των αλλαγών που επήρθαν κατά την Ελληνιστική περίοδο στους τομείς της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης των σημαντικότερων κτηρίων των ελληνικών πόλεων.¹ Η παρουσίαση αυτή αποσκοπεί στη δημιουργία μιας γενικής εικόνας της ελληνιστικής πόλης και των στοιχείων που τη συναποτελούν, η οποία θα χρησιμεύσει ως μέτρο σύγκρισης και ως βάση για τη διερεύνηση και την ανάλυση της ελληνιστικής φάσης της Νέας Πάφου και της Σαλαμίνας.

Η έναρξη της Ελληνιστικής περιόδου επέφερε σημαντικές αλλαγές σε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Στον τομέα της τέχνης, η σημαντικότερη καινοτομία που επήρθε ήταν η στροφή προς τον ρεαλισμό, αλλά παράλληλα και μια τάση για την υπερβολή και την επίδειξη. Οι καλλιτέχνες της Ελληνιστικής περιόδου, άφησαν στην άκρη τον κλασικό ιδεαλισμό και το μέτρο κι εργάστηκαν εμπνευσμένοι από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο, είτε επρόκειτο για ένα πανίσχυρο βασιλιά είτε για έναν απλό υπήκοο.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική, που σχετίζεται άμεσα με την παρούσα διατριβή, αξιοσημείωτη είναι η αύξηση της ανοικοδόμησης δημόσιων κτηρίων (π.χ. γυμνάσια, βουλευτήρια, θέατρα κλπ.), ενώ παράλληλα η ναοδομία πέρασε σε δεύτερη μοίρα, λόγω της μειωμένης θρησκευτικότητας που χαρακτήριζε την εποχή. Στα κτήρια αυτής της περιόδου είναι έντονα τα στοιχεία της εκλέπτυνσης, της πολυπλοκότητας και της διακοσμητικότητας, που αντικατέστησαν την αυστηρότητα των προηγούμενων εποχών.² Η διακοσμητικότητα εκφράστηκε ιδιαίτερα μέσα από την ταυτόχρονη χρήση και των τριών ρυθμών στο ίδιο κτήριο, και από την ευρεία διάδοση του κορινθιακού.³ Η πολυπλοκότητα είναι ιδιαίτερα αισθητή στην τάση της εποχής για θεατρικότητα στη μελέτη και τον σχεδιασμό των οικοδομημάτων μέσω έκφρασης αυτής της θεατρικότητας αποτέλεσε η κατασκευή προσόψεων που μιμούνταν θεατρικά σκηνικά, η αγάπη για την προβολή και τον εντυπωσιασμό, η επιλογή επιβλητικών τοπίων, όχι μόνο για την κατασκευή μεμονωμένων κτηρίων, αλλά και ολόκληρων πόλεων (π.χ. Πέργαμος) και η σταδιακή αποκάλυψη του οικοδομικού συγκροτήματος στον επισκέπτη (π.χ. Ναός της Αθηνάς στη Λίνδο, Ασκληπιείο στην Κω, Ναός Απόλλωνα στα Δίδυμα).⁴

¹ Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται γενικά οι σημαντικότερες αλλαγές που επέρχονται στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της ελληνιστικής περιόδου, αφήνοντας εκτός πεδίου έρευνας διάφορες τοπικές ιδιομορφίες. Όσον αφορά την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής στην Κύπρο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, cf. Wright 1992, 149-190.

² Μπούρας 1991, 270-271.

³ Pollit 2000, 307-310.

⁴ Pollit 2000, 288-302; Hoepfner 2005, 467-468.

Ωστόσο, πέρα από τα παραπάνω στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αρχιτεκτονική της εποχής, ο σημαντικότερος νεωτερισμός που επήρθε είναι η επίδειξη ενδιαφέροντος για την οργάνωση του χώρου και για την αρχιτεκτονική συγκρότηση, τη συνένωση δηλαδή διαφόρων κτηρίων σε ένα ενιαίο σύνολο.⁵ Τα κτήρια έπαψαν πλέον να είναι αυτόνομες μονάδες, άτακτα τοποθετημένες μέσα στον χώρο, και άρχισαν να σχετίζονται μεταξύ τους, δημιουργώντας λειτουργικά σύνολα. Καθοριστικό ρόλο στην αρχιτεκτονική τάση αυτής της περιόδου έπαιξε η στοά,⁶ η οποία, αν και υπήρχε ως στοιχείο της ελληνικής αρχιτεκτονικής από την Αρχαϊκή περίοδο, στην Ελληνιστική εποχή χρησιμοποιήθηκε ευρέως ως στοιχείο οργάνωσης του χώρου και σύνθεσης αρχιτεκτονικών συγκροτημάτων.

Σημαντικό ρόλο στην αρχιτεκτονική συγκρότηση των κτηρίων της Ελληνιστικής περιόδου έπαιξε το νέο πολεοδομικό σύστημα, το επονομαζόμενο ιπποδάμειο, από το όνομα του φερόμενου κατά την αρχαιότητα ως εμπνευστή του. Το νέο αυτό σχέδιο άρχισε να εφαρμόζεται στις νεοϊδρυθείσες πόλεις ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. συνεχίζοντας κι εξελίσσοντας τις καινοτομίες που έλαβαν χώρα στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Πριν από τον 5^ο αι. π.Χ. δεν είναι δυνατό να γίνει λόγος για οργανωμένο σχεδιασμό πόλεων, αφού αυτές δημιουργούνταν σταδιακά από την ανάπτυξη μικρών αγροτικών οικισμών, ενώ η ορθολογική οργάνωση κάποιων πόλεων είναι σπάνιο φαινόμενο. Από τον 5^ο αι. π.Χ. όμως κι έπειτα οι πρακτικές ανάγκες της αστικής ζωής ώθησαν προς την υιοθέτηση χωροταξικών μεθόδων και πρακτικών, έτσι ώστε η δημιουργία νέων πόλεων να γίνεται πλέον βάσει σχεδίου και προγραμματισμού και να μην επαφίεται στην τυχαία και σταδιακή ανάπτυξη ενός οικισμού.⁷ Η νέα αυτή μέθοδος στην ανοικοδόμηση πόλεων, φαίνεται ότι πρωτοεμφανίστηκε στις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας και πιο συγκεκριμένα στη Μίλητο, απ' όπου καταγόταν άλλωστε ο Ιππόδαμος, η οποία άρχισε να χτίζεται γύρω στο 479 π.Χ., αφού πρώτα καταστράφηκε από τους Πέρσες το 494 π.Χ.⁸ (Πιν. 4.1).

Η επιστήμη της πολεοδομίας δεν είναι άσχετη με την αρχιτεκτονική, αλλά αντίθετα αποτελεί τμήμα αυτής· είναι η επιστήμη εκείνη που ορίζει τη θέση που θα καταλάβει το κάθε οικοδόμημα εντός των ορίων της πόλης, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτή θα αναπτυχθεί. Η επιρροή του ιπποδάμειου πολεοδομικού σχεδίου έγκειται στη δημιουργία ισομεγεθών νησίδων, σχηματιζόμενων από ένα δίκτυο οριζόντιων και κάθετων δρόμων, που τέμνονταν κάθετα μεταξύ τους. Οι διαστάσεις των νησίδων αυτών όριζαν και τις διαστάσεις των δημόσιων χώρων και των κτηρίων, που έπρεπε να ενταχθούν εντός του περιγράμματος μίας ή περισσότερων νησίδων. Η εξέλιξη επομένως του πολεοδομικού

⁵ Martin 1967, 173; Wycherley 1976, 30; Havelock 1981, 67.

⁶ Culton 1976, 55-74; Winter 2006, 50-70.

⁷ Wycherley 1976, 15-16; Müller-Wiener 1995, 202.

⁸ Hoepfner 2005, 221-224.

σχεδιασμού είναι αυτή που ώθησε την αρχιτεκτονική σε αλλαγές, τουλάχιστον στο θέμα της κατάκτησης του χώρου.⁹

Ωστόσο, η χάραξη ενός δικτύου οριζόντιων και κάθετων δρόμων που τέμονταν μεταξύ τους σε ορθές γωνίες δεν αποτελεί νεωτερισμό του καινούριου σχεδίου· τέτοια δίκτυα άλλωστε είχαν ήδη εφαρμοστεί στις αποικίες που ιδρύθηκαν κατά την αρχαϊκή εποχή στη Σικελία και στη νότια Ιταλία¹⁰ (π.χ. Συρακούσες, Σελινούντας, Μεταπόντιο κλπ.). Η καινοτομία ήταν ορατή στην οργάνωση της πόλης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετούνται οι λειτουργικές ανάγκες της.¹¹ Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον καθορισμό ζωνών μέσα στην πόλη, όπου θα οικοδομούνταν και τα ανάλογα κτήρια· έτσι, πέραν της οικιστικής ζώνης και της ακρόπολης, σε κάθε νέα πόλη που σχεδιαζόταν, έπρεπε να υφίστανται τρεις ζώνες: η θρησκευτική με τους ναούς, η πολιτική-διοικητική με όλα τα παρεμφερή κτήρια (βουλευτήριο, πρυτανείο, δικαστήριο, εκκλησιαστήριο κλπ.) και η εμπορική με τους ανάλογους χώρους (αγορά, λιμάνι, εμπόριο κλπ.).

Ο διαχωρισμός των ζωνών, αν και σε κάποια υποτυπώδη μορφή προϋπήρχε στις αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας (π.χ. Μεταπόντιο, Ποσειδωνία), θεωρείται επινοήση του Ιππόδαμου, από την άποψη ότι εφαρμόστηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποβλέπει στην ενότητα και τη συνοχή των διαφορετικών τμημάτων της πόλης.¹² Στην πράξη, η τεχνική αυτή είναι ευδιάκριτη στον σχεδιασμό του Πειραιά (Πιν. 4.2), που έγινε σε δύο στάδια· πρώτα ορίστηκαν οι διάφορες ζώνες της πόλης και οριοθετήθηκαν με τη χάραξη μεγάλων οδικών αρτηριών, και στη συνέχεια, εντός των ορίων της κάθε ζώνης, χαραχτήκε το επιμέρους οδικό δίκτυο και ορίστηκε η τοποθεσία του κάθε κτηρίου.¹³

Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. το ιπποδάμειο σχέδιο συνέχισε να εφαρμόζεται για τη δημιουργία νέων πόλεων, αλλά παράλληλα εξερεύνησε και νέους ορίζοντες, αφού χρησιμοποιήθηκε για τον σχεδιασμό πόλεων που χτίστηκαν σε τοποθεσίες με έντονη εδαφική μορφολογία (π.χ. Ρόδος, Πριήνη, Αλικαρνασσός) (Πιν. 5.1α-β). Οι πολεοδόμοι εκμεταλλεύτηκαν το έδαφος και με τη βοήθεια ανδρών το χρησιμοποίησαν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να δώσουν την αίσθηση μιας θεατρικής χωροταξίας. Τα κτήρια δηλαδή δεν τοποθετούνταν μεμονωμένα σε εξέχοντα σημεία, αλλά εντάσσονταν σε σύνολα και οικοδομούνταν βαθμιδωτά στις πλαγιές.¹⁴ Το αποκορύφωμα αυτού του είδους οικοδόμησης επήρθε 1,5 αιώνα αργότερα στην Πέργαμο, με την ανέγερση της εντυπωσιακής ακρόπολής της (Πιν. 8.1).

⁹ Martin 1967, 179-180; Wycherley 1976, 30.

¹⁰ Owens 1991, 34-47; Müller-Wiener 1995, 200.

¹¹ Μπούρας 1991, 279; Müller-Wiener 1995, 203.

¹² Owens 1991, 60-61.

¹³ Martin 1967, 175; Owens 1991, 60.

¹⁴ Owens 1991, 71.

Με την εκστρατεία του Αλέξανδρου Γ΄ στην ανατολή και την κατάλυση της περσικής αυτοκρατορίας, άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της ελληνικής πόλης.¹⁵ Ο Αλέξανδρος Γ΄ αρχικά, και στη συνέχεια οι Διάδοχοί του (κυρίως οι Σελευκίδες), έθεσαν σε εφαρμογή ένα σχέδιο ίδρυσης νέων πόλεων στα κατακτηθέντα εδάφη. Οι πόλεις αυτές έγιναν το μέσο στρατιωτικού ελέγχου των εδαφών αυτών, αλλά και διάδοσης του ελληνικού πολιτισμού και τρόπου ζωής στους κατακτηθέντες λαούς. Λίγο αργότερα, με την αποκρυστάλλωση και την εδραίωση των ελληνιστικών βασιλείων, έπαιξαν ένα προπαγανδιστικό ρόλο, αποτελώντας το μέσο για την προβολή των βασιλέων, αλλά και για την επίδειξη του πλούτου και της δύναμης των βασιλείων τους. Έτσι, μέσα στα πλαίσια αυτής της προπαγάνδας και της επίδειξης, πολλές πόλεις έγιναν αποδέκτες γενναιόδωρων βασιλικών προσφορών κι ευεργεσιών, σε σημείο που το μεγαλοπρεπές και μνημειακό στοιχείο εισχώρησε στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία κι έφτασε να αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής.

Κατά την Ελληνιστική περίοδο επομένως, οι νέες πόλεις, βάσει της γεωγραφικής περιοχής όπου ιδρύθηκαν, θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο ομάδες: αφ' ενός στις πόλεις της Μ. Ανατολής και της Ασίας και αφ' ετέρου σε εκείνες της Μ. Ασίας και της μητροπολιτικής Ελλάδας.¹⁶ Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι πόλεις που χτίστηκαν από τους Αντιγονίδες και κυρίως από τους Σελευκίδες¹⁷ (Πιν. 6.1α-στ). Οι τελευταίοι κληρονόμησαν το ασιατικό τμήμα της αυτοκρατορίας του Αλέξανδρου Γ΄, ένα τμήμα που περιέκλειε πολλούς διαφορετικούς λαούς, παντελώς ανεξοικειώτους με την αστική παράδοση των Ελλήνων. Κατέφυγαν λοιπόν στη λύση της ίδρυσης στρατιωτικών αποικιών σε όλη την έκταση του βασιλείου τους, θέτοντας έτσι τη βάση τόσο για τον στρατιωτικό, πολιτικό και οικονομικό έλεγχο των περιοχών που κατείχαν όσο και για τον εξελληνισμό των ιθαγενών υπηκόων τους. Όλες αυτές οι πόλεις οικοδομήθηκαν σύμφωνα με το υποδάμειο πολεοδομικό σύστημα και όλες είχαν σαν βάση του σχεδιασμού τους νησίδες αναλογίας 1:2.¹⁸ Η επιλογή του συστήματος αυτού οφείλεται στο ότι ήταν εξαιρετικά βολικό και γρήγορο στον σχεδιασμό του, αλλά και στο ότι κάλυπτε την ανάγκη για άμεσο αποικισμό και μαζική οικοδόμηση πόλεων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι λαμβανόταν πρόνοια για μελλοντική επέκταση της πόλης, γι' αυτό τα τείχη κάλυπταν συνήθως έκταση πολύ μεγαλύτερη από την έκταση που κάλυπτε η πόλη (π.χ. Δούρα-Ευρωπός, Απάμεια, Λαοδίκεια κλπ.).

¹⁵ Owens 1991, 74-75; Owens 2004, 217.

¹⁶ Ward-Perkins 1974, 18-21.

¹⁷ Ward-Perkins 1974, 19-21; Owens 1991, 75-84.

¹⁸ Hoepfner 2005, 463.

Η δεύτερη ομάδα πόλεων, διαφέρει από τη πρώτη σε ένα βασικό σημείο: ότι χτίστηκαν σε χώρο, όπου η αστική παράδοση ήταν πολύ έντονη, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται μία ποικιλία πολεοδομικών σχεδιασμών και αρχιτεκτονικών ρυθμών.¹⁹ Έτσι, στον χώρο της δυτικής Μ. Ασίας χτίστηκαν πόλεις με βάσει το υποδάμειο σχέδιο, ακόμα και σε τοποθεσίες με ανώμαλη μορφολογία (π.χ. Σμύρνη, Κρήμνα, Ηράκλεια στο Λάτμο) (Πιν.7.1α-β), ακολουθώντας το παράδειγμα της Πριήνης, της Κνίδου και της Αλικαρνασσού, αλλά και πόλεις που αναπτύχθηκαν ελεύθερα, χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο, με έντονο όμως το μνημειακό στοιχείο, απόρροια, εν μέρει, της προσαρμογής της αρχιτεκτονικής στη μορφολογία του χώρου (π.χ. Πέργαμος, Άσσος).

Οι αλλαγές στις ελληνιστικές πόλεις δεν επήρθαν μόνο στον τομέα του σχεδιασμού τους, αλλά και στα επιμέρους στοιχεία τους (τείχη, οικίες, ναοί, αγορά, κλπ), απόρροια ως ένα βαθμό και της πρόσμειξης ανατολίτικων στοιχείων στην αρχιτεκτονική της εποχής. Επομένως, για την πληρέστερη εικόνα της πολεοδομίας των ελληνιστικών πόλεων, αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στα συστατικά στοιχεία τους και να σημειωθούν οι αλλαγές που υπέστησαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

Τα τείχη ήταν το πρώτο οικοδόμημα, τα θεμέλια του οποίου χαρασσονταν στο έδαφος κατά τον σχεδιασμό μιας καινούριας πόλης. Συνήθως περιέκλειαν έκταση πολύ μεγαλύτερη από αυτήν της πόλης, προνοώντας για τη μελλοντική επέκτασή της, αλλά και για να περιλάβουν εντός της περιμέτρου τους διάφορες οχυρές τοποθεσίες πλησίον της πόλης²⁰ (π.χ. τα τείχη της Μιλήτου, της Πριήνης και των Συρακουσών, που επεκτάθηκαν για να περικλείσουν το ύψωμα των Επιπολών). Σε μερικές άλλες περιπτώσεις όμως η πόλη επεκτεινόταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα τείχη να χρειαστεί να χτιστούν ξανά και ξανά, περικλείοντας κάθε φορά όλο και μεγαλύτερη έκταση (π.χ. Αντιόχεια). Τα τείχη εκμεταλλεύονταν τη φυσική άμυνα της περιοχής (γκρεμούς, φαράγγια, ποταμούς, θάλασσα κλπ) κι έτσι η χάραξή τους ακολουθούσε μια ακανόνιστη πορεία, εντελώς άσχετη με τον γενικότερο προσανατολισμό της πόλης.

Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στην τειχοποιία της Ελληνιστικής περιόδου είναι η χρήση του ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού, τακτική προερχόμενη από την ανατολή.²¹ Ωστόσο, η καινοτομία αυτή δε χρησιμοποιήθηκε ευρέως²² προτιμήθηκαν άλλοι τρόποι ενίσχυσης των τειχών, πιο παραδοσιακοί, όπως η χρήση συνδετικών συνδέσμων, η ιδιαίτερη προσοχή που δινόταν στη θεμελίωσή τους,²³ καθώς και η χρήση

¹⁹ Ward-Perkins 1974, 18-19; Owens 1991, 84-89.

²⁰ Wycherley 1976, 40-41; Μπούρας 1991, 282.

²¹ Winter 1971a, 325.

²² Ο Φίλων ο Βυζάντιος (*Μηχανική Σύνταξις* LXXX.7-8, LXXXI.6-8) προτείνει τη χρήση του ασβεστοκονιάματος μόνο για τις προσόψεις κι όχι ως συνδετικό υλικό.

²³ Winter 1971a, 133-134.

πιο σύνθετου συστήματος τειχοδομίας, του επονομαζόμενου *έμπλεκτου*²⁴ το σύστημα αυτό συνίστατο σε δύο παράλληλους τοίχους και πλήρωση του ενδιάμεσου χώρου, του πυρήνα, με χαλίκωμα. Οι ογκόλιθοι των δύο τοίχων, ακολουθούσαν εναλλασσόμενη δρομική και μπατική διάταξη, ενώ για μεγαλύτερη ανθεκτικότητα του τείχους, οι κάθετοι ογκόλιθοι (μπατικοί) εισχωρούσαν στον πυρήνα του, διαχωρίζοντάς τον σε μικρά τμήματα, που τα γέμιζαν με χαλίκωμα.

Άλλη μια αλλαγή που επήρθε στην οχυρωματική τέχνη της Ελληνιστικής περιόδου, είναι η ενίσχυση των πύργων, απόρροια της εξέλιξης της πολιορκητικής τέχνης. Οι πύργοι έγιναν ψηλότεροι από τα τείχη, είχαν συνήθως 4-5 ορόφους, για να μπορούν να στεγάζουν βλητικούς μηχανισμούς, συμβάλλοντας στην επιθετική άμυνα της πόλης.²⁵

Το αμέσως επόμενο στοιχείο που χαρασσόταν στο έδαφος, κατά το χτίσιμο μιας νέας πόλης, ήταν οι δρόμοι. Οι δρόμοι κατά την Ελληνιστική περίοδο κατασκευάζονταν πιο πλατιοί από εκείνους προγενέστερων περιόδων, με αποτέλεσμα περισσότερο φως και αέρας να διοχετεύεται μέσα από αυτούς, δημιουργώντας πιο υγιεινές συνθήκες διαβίωσης για τους πολίτες. Συνήθως, οι τρεις κεντρικοί δρόμοι της πόλης, που είχαν μεγαλύτερο πλάτος από τους υπόλοιπους (*πλατεΐαι*), τέμονταν κάθετα μεταξύ τους, σχηματίζοντας ένα -Η- γύρω από την αγορά, και αποσκοπούσαν στην αποσυμφόρηση της κίνησης.²⁶ Κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο οι κεντρικές αρτηρίες διαπλατύνθηκαν και πλαισιώθηκαν από κιονοστοιχίες, οι οποίες αφ' ενός προφύλασσαν τους πολίτες από τα καιρικά φαινόμενα αφ' ετέρου δημιουργούσαν χώρους για μαγαζιά κι εμπορικά καταστήματα.²⁷

Η χάραξη των δρόμων δημιουργούσε τις νησίδες, μέσα στις οποίες εντάσσονταν όλα τα κτήρια της πόλης. Στις περισσότερες από τις νέες πόλεις που ιδρύθηκαν κατά την Ελληνιστική περίοδο οι νησίδες είχαν αναλογία 1:2, δηλαδή το μήκος τους ήταν διπλάσιο από το πλάτος τους (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Δούρα-Ευρωπός, Θεσσαλονίκη, Δημητριάδα κλπ.). Οι νησίδες που περιλαμβάνονταν στην οικιστική ζώνη της πόλης, χωρίζονταν σε δύο σειρές των τεσσάρων κλήρων, επιτρέποντας την ανοικοδόμηση οχτώ ισομεγεθών οικιών²⁸ (Πιν. 8.2).

Οι οικίες της Ελληνιστικής περιόδου, ακολουθώντας την τάση της εποχής για κατάκτηση του χώρου, αλλά και για προβολή και επίδειξη, έγιναν πιο μεγάλες και πιο ευρύχωρες.²⁹ Χαρακτηριστικό δείγμα των οικιών της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου

²⁴ Winter 1971a, 135-138.

²⁵ Winter 1971a, 327-328; Μπούρας 1991, 282-283.

²⁶ Wycherley 1976, 32; Hoepfner 2005, 464.

²⁷ Martienssen 1958, 30; Martin 1967, 184; Dinsmoor 1975, 334-336.

²⁸ Hoepfner 2005, 463.

²⁹ Martin 1967, 178-179; Μπούρας 1991, 358-359.

είναι αυτές της Πριήνης³⁰ η κυρίως οικία αποτελούνταν από τέσσερα δωμάτια, έναν πρόδομο (*προστάς*), που συνήθως είχε και δύο κίονες εν παραστάσει και οδηγούσε στο κυρίως δωμάτιο, τον *οἶκο*, και δύο ακόμα δωμάτια, δίπλα στην *προστάδα* και τον *οἶκο*. Όλα αυτά τα δωμάτια βρίσκονταν συνήθως στη βόρεια πλευρά του κλήρου, βλέποντας προς τα νότια, όπου ανοιγόταν η κεντρική αυλή. Όσοι άλλοι χώροι υπήρχαν πέριξ της αυλής χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί χώροι και ως δωμάτια δούλων (Πιν. 9.1).

Κατά το 2^ο αι. π.Χ. άρχισε το χτίσιμο οικιών, όπου χρησιμοποιήθηκε ευρέως το σύστημα της αυλής με περιστύλιο. Χαρακτηριστικά δείγματα οικιών αυτής της εποχής είναι οι οικίες της Δήλου, οι οποίες αν κι εξωτερικά είχαν ακανόνιστα σχήματα, λόγω της μη εφαρμογής του εύτομου σχεδιασμού στη συγκεκριμένη πόλη, εσωτερικά παρουσίαζαν μια γενική ομοιομορφία, όπου όλοι οι χώροι της οικίας αναπτύσσονταν γύρω από την κεντρική περίστυλη αυλή. Η βόρεια στοά του περιστυλίου, είχε ρόλο παρόμοιο με αυτόν της *προστάδος* των οικιών της Πριήνης και οδηγούσε στα κυρίως δωμάτια, τον *άνδρωνα* και τον *γυναικωνίτη*, που αντικατέστησαν τον *οἶκο* του προηγούμενου αιώνα³¹ (Πιν. 9.2).

Κατά τη διαδικασία χάραξης των δρόμων σε μια νέα πόλη, μία έκταση έμενε ακάλυπτη για την ανάπτυξη του πολιτικού, διοικητικού και οικονομικού κέντρου της. Δεσπόζουσα θέση σε αυτήν την έκταση κατείχε η αγορά, το διαχρονικό πολιτικό και οικονομικό κέντρο της ελληνικής πόλης. Η αγορά τοποθετούνταν συνήθως στο κέντρο, δίπλα ή κοντά στη διασταύρωση των κύριων οδικών αρτηριών (Πιν. 10.1), εκτός κι αν η πόλη διέθετε λιμάνι, οπότε ήταν πολύ πιθανό η αγορά να τοποθετούνταν σε άμεση συνάρτηση με αυτό.³²

Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της αγοράς φαίνεται ότι ακολούθησε την πολεοδομική εξέλιξη των πόλεων. Ενώ δηλαδή ξεκίνησε ως ένας απλός ανοιχτός χώρος, όπου ανεγείρονταν άτακτα, χωρίς σχέδιο και τάξη, ναοί, διοικητικά κτήρια, βωμοί, αγάλματα κλπ., με την εφαρμογή του εύτομου πολεοδομικού συστήματος άρχισε και η τυποποίησή της. Έτσι, κατά την Ελληνιστική περίοδο υπάρχουν δύο ειδών αγορές, η παλαιού τύπου, ακανόνιστη αγορά που οριζόταν από δημόσια κτήρια και από στοές ασύνδετες μεταξύ τους (π.χ. αγορά της Άσσου, Πιν. 10.2), και η νέα αγορά, η επονομαζόμενη «ιωνική».³³ Ο νέος αυτός τύπος αγοράς ήταν προσαρμοσμένος στο σχέδιο και στις αναλογίες του υποδάμειου συστήματος, καλύπτοντας την έκταση δύο ή περισσότερων νησίδων και αποκτώντας σχήμα ορθογώνιο ή τετράγωνο. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο που την όριζε ήταν η στοά, η οποία περιέβαλλε τον χώρο της αγοράς από τρεις πλευρές, δημιουργώντας ένα -

³⁰ Dinsmoor 1975, 322-323; Wycherley 1976, 192-193.

³¹ Dinsmoor 1975, 323-325.

³² Martiensen 1958, 32; Wycherley 1976, 69.

³³ Martiensen 1958, 32-33; Martin 1974, 268-275; Wycherley 1976, 69-86; Müller-Wiener 1995, 176-178.

Π-, ενώ η πλευρά που έμενε ανοιχτή έβλεπε συνήθως την κεντρική οδική αρτηρία της πόλης. Συχνά, στην απέναντι πλευρά της κεντρικής αρτηρίας χτιζόταν και μια τέταρτη στοά, η οποία κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο εφαρμόστηκε στην ανοιχτή πλευρά της αγοράς, δίνοντάς της την εικόνα ενός κλειστού από όλες τις πλευρές ορθογωνίου (Πιν. 11.1).

Σε μεγάλες πόλεις της εποχής παρατηρήθηκε το φαινόμενο ανοικοδόμησης δύο αγορών, σύμφωνα και με τη θεωρία του Αριστοτέλη.³⁴ Σε αυτές τις περιπτώσεις υπήρχε ένας σαφής διαχωρισμός των ρόλων της κάθε αγοράς: η μία διατηρούσε τον πολιτικό χαρακτήρα της φιλοξενώντας και τα ανάλογα κτήρια, ενώ η άλλη τον εμπορικό. Οι μικρότερες όμως πόλεις περιορίζονταν σε μία μόνο αγορά, όπου υπήρχε συνδυασμός και των δύο λειτουργιών της.

Ένα από τα δημόσια κτήρια που έχει άμεση σχέση με την αγορά και συνήθως χτιζόταν δίπλα ή κοντά σε αυτήν ήταν το βουλευτήριο. Αν και ο αρχιτεκτονικός τύπος του βουλευτηρίου, που συνίσταται σε μια θεατρική διαρρύθμιση των θέσεων μέσα σε μια ορθογώνια αίθουσα (που μοιάζει με τα σύγχρονα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα), υφίσταται ήδη από τον 5^ο, ίσως και τον 6^ο αι. π.Χ., η αποκρυστάλλωση και διάδοσή του ανάγεται στην Ελληνιστική περίοδο.³⁵ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι το βουλευτήριο της Μιλήτου, που χτίστηκε μεταξύ 175 και 164 π.Χ. με χορηγία του Αντίοχου Δ' Επιφανή (Πιν. 11.2).

Το γυμνάσιο ήταν ένα από τα βασικότερα κτήρια μιας ελληνικής πόλης, άμεσα συνυφασμένο με τον ελληνικό τρόπο ζωής. Αρχικά συνίστατο σε έναν υπαίθριο χώρο, *extra muros*, συνδεδεμένο τις πλείστες φορές με τη λατρεία κάποιου τοπικού ήρωα, όπου λάμβαναν χώρα διάφορες αθλητικές δραστηριότητες, όπως η πάλη, η πυγμαχία και ο δρόμος, αλλά και η στρατιωτική εκπαίδευση των οπλιτών της φάλαγγας.³⁶ Από τον 4^ο αι. π.Χ. και μετά άρχισε να αποκτά και στοιχεία εκπαιδευτικού ιδρύματος, αφού οι σοφιστές και οι φιλόσοφοι της εποχής επιδιώκοντας να προσεγγίσουν τους νέους και να τους «μπολιάσουν» με τα κηρύγματα και τις θεωρίες τους, άρχισαν να συχνάζουν και να δίνουν διαλέξεις στα γυμνάσια.³⁷

Οι πρόσθετες εκπαιδευτικές λειτουργίες που απέκτησε το γυμνάσιο είχαν ως συνέπεια αφ' ενός την ένταξή του εντός των πόλεων, αφ' ετέρου την αποκρυστάλλωση ενός αρχιτεκτονικού τύπου, που διατηρήθηκε με μικρές παραλλαγές έως το τέλος της ύπαρξής του. Έτσι, ενώ αρχικά συνίστατο σε ένα μεγάλο υπαίθριο χώρο άθλησης, όπου

³⁴ Αριστ. Πολιτ. 1331α; Martienssen 1958, 31; Martin 1974, 268; Müller-Wiener 1995, 176.

³⁵ Martienssen 1958, 33-34; Wycherley 1976, 128.

³⁶ Delorme 1960, 24-25, 272-276.

³⁷ Delorme 1960, 316-324.

υπήρχαν διάσπαρτα διάφορα βοηθητικά κτήρια, σταδιακά μετατράπηκε σε ένα αρχιτεκτονικό οικοδόμημα αποτελούμενο από δύο κύρια τμήματα, την παλαίστρα και τον δρόμο³⁸ (Πιν. 12.1). Ο δρόμος (αναφέρεται και ως *ξυστός* ή *παραδρομίζ*) ήταν ένας υπαίθριος χώρος (εκτός από τον *ξυστό*, που ήταν ένας στεγασμένος διάδρομος για την εξάσκηση των δρομέων, σε περίπτωση κακοκαιρίας), μήκους ενός σταδίου, όπου λάμβαναν χώρα τα αθλήματα του στίβου (τρέξιμο, άλμα, ρίψη ακοντίου και δίσκου). Η παλαίστρα, που αποτελούσε το κυρίως τμήμα του γυμνασίου, ήταν στην ουσία μια περίστυλη αυλή, περιμετρικά της οποίας αναπτύσσονταν διάφοροι βοηθητικοί χώροι κι αίθουσες, που σχετίζονταν τόσο με τις αθλητικές δραστηριότητες (π.χ. το *κονιστήριον*, αίθουσα όπου εξασκούνταν οι παλαιστές, όταν ο καιρός δεν επέτρεπε την άσκηση στην αυλή, το *κορύκιον*, αίθουσα όπου διεξάγονταν οι *κορυκομαχίαι*, η εξάσκηση δηλαδή των παγκρατιαστών και των πυγμάχων με τον *κόρυκο* –δερμάτινος σάκος γεμάτος με σπόρους ή άμμο, αντίστοιχος του σημερινού σάκου του μποξ–, το *σφαιριστήριον*, αίθουσα για την εκπαίδευση των πυγμάχων, τα λουτρά, τα αποδυτήρια) (Πιν. 12.2) όσο και με την εκπαίδευση (π.χ. το *άκροατήριον*, αίθουσα διαλέξεων, οι *έξέδρες*, όπου αγόρευαν οι φιλόσοφοι και οι ρήτορες, οι βιβλιοθήκες).

Κατά την Ελληνιστική περίοδο η αρχιτεκτονική μορφή των γυμνασίων, πέραν κάποιων βελτιώσεων που έγιναν στους εσωτερικούς χώρους τους (καλύτερα εξοπλισμένα λουτρά, περισσότερες στοές στο εσωτερικό των γυμνασίων, εντυπωσιακότερα προύλαια), δε σημείωσε μεγάλες αλλαγές.³⁹ Ο ρόλος τους, ωστόσο, απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα, όχι μόνο ως αθλητικό κι εκπαιδευτικό ίδρυμα, αλλά πλέον και ως θρησκευτικό και κοινωνικοπολιτικό κέντρο. Από την αρχή της ύπαρξής τους τα γυμνάσια είχαν άμεση σχέση με τη λατρεία ηρώων. Η σχέση αυτή όμως εξασθένησε με τη μετατόπισή τους από την υπαίθρο στην πόλη και αντικαταστάθηκε με τη λατρεία θεοτήτων, κυρίως του Ηρακλή και του Ερμή, που θεωρούνταν προστάτες του αθλητισμού. Παράλληλα, ιερά αφιερωμένα στους συγκεκριμένους θεούς άρχισαν να ιδρύονται κι εντός των γυμνασίων. Ωστόσο, πέραν των συγκεκριμένων ιερών άρχισαν να ιδρύονται, κατά την Ελληνιστική περίοδο, και ιερά αφιερωμένα στη δυναστική λατρεία, η οποία γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση τη συγκεκριμένη περίοδο και κυρίως εντός των γυμνασίων.⁴⁰

Όσον αφορά τον κοινωνικοπολιτικό τομέα, η συμβολή τους έγκειται στο ότι αποτέλεσαν τον χώρο μέσα στον οποίο γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν πολλοί σύλλογοι (*κοινά*, *θίασοι*). Οι σύλλογοι αυτοί (που άλλοτε περιελάμβαναν όλα τα μέλη του

³⁸ Για την αρχιτεκτονική εξέλιξη των γυμνασίων, cf. Delorme 1960, 396-397. Για την αρχιτεκτονική συγκρότηση των γυμνασίων, cf. Delorme 1960, 374-394; Winter 2006, 115-134.

³⁹ Delorme 1960, 400-401; Martin 1974, 275-281; Wycherley 1976, 147-148; Müller-Wiener 1995, 179-182.

⁴⁰ Launey 1950, 853-856; Delorme 1960, 337-352.

γυμνασίου, οί ἀλειφόμενοι ή οί ἀπό γυμνασίου, ενώ άλλοτε χωρίζονταν με βάση την ηλικία τους, οί νέοι, οί έφηβοι, οί πρεσβύτεροι), καθώς και άλλοι που δεν είχαν άμεση σχέση με τον αθλητισμό και την εκπαίδευση (π.χ. κοινά στρατιωτών, κοινά διαφόρων επαγγελματιών, θίασοι διαφόρων πολιτιστικών ομάδων ή πιστών κάποιας λατρείας), αλλά δημιουργήθηκαν λόγω της απαξίωσης ή της κατάργησης πολλών πολιτικών θεσμών και παράλληλα λόγω της ταυτόχρονης ανάγκης του κοινωνικού συνόλου για ενεργή συμμετοχή στον δημόσιο βίο της πόλης, είχαν τη βάση τους εντός ή κοντά στο γυμνάσιο.⁴¹ Η δράση των συλλόγων αυτών ήταν κυρίως η συμμετοχή ή και η διοργάνωση δημόσιων εορτασμών, η συμβολή στην τέλεση λατρευτικών τελετών, η συνδρομή στα κοινά, εάν παρίστατο ανάγκη, οι προσφορές τιμών και δωρεών σε θεούς, αλλά και σε ανθρώπους, όπως στους διοικητές στρατιωτικών μονάδων (εάν η προσφορά γινόταν από στρατιώτες), στους ευεργέτες τους, αφού οι περισσότεροι από αυτούς τους συλλόγους χρηματοδοτούνταν από εύπορους ιδιώτες, στον βασιλιά και γενικότερα σε άτομα που έχαιραν της εκτίμησής τους.⁴²

Τέλος, πέραν των παραπάνω, η παρουσία των γυμνασίων υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική στις νεοϊδρυθείσες πόλεις της ανατολής, λόγω της ανάμιξης του ελληνικού στοιχείου με τους εγχώριους πληθυσμούς και του συγκρητισμού των πολιτισμών. Ο Αθήναιος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι όλες οι πόλεις της Συρίας διέθεταν γυμνάσια.⁴³ Η ανοικοδόμηση γυμνασίων συνέβαλε καθοριστικά στη διατήρηση της ελληνικότητας των Ελλήνων μεταναστών σε περιοχές απομακρυσμένες και πλήρως αποκομμένες από τη μητροπολιτική Ελλάδα. Και αυτό γιατί δεν ήταν απλά ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα που απέβλεπε στη σωματική και πνευματική διάπλαση των νέων, αλλά ένα είδος κοινωνικής λέσχης στην οποία δεν μπορούσε να συμμετέχει όποιος δεν είχε υιοθετήσει και δεν ήταν μέτοχος του ελληνικού τρόπου ζωής.⁴⁴

Το τελευταίο χαρακτηριστικό οικοδόμημα της ελληνικής πόλης είναι το θέατρο, που υπέστη κι αυτό με τη σειρά του κάποιες αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις κατά την Ελληνιστική περίοδο.⁴⁵ Από τον 3^ο αι. π. Χ. άρχισε να εμφανίζεται μπροστά από τη σκηνή το προσκήνιο· επρόκειτο για ένα είδος υπερυψωμένης εξέδρας που η πρόσοψή του συνίστατο συνήθως σε μια κιονοστοιχία. Τα μετακίονια έφραζαν με ζωγραφιστούς πίνακες, οι οποίοι αποτελούσαν το σκηνικό των όσων διαδραματιζόνταν στην ορχήστρα.

⁴¹ Για τους συλλόγους που δημιουργούνται κατά τη Ελληνιστική περίοδο, cf. Tarn & Griffith 1952, 93-95.

⁴² Delorme 1960, 352-361, 455-458.

⁴³ Αθην. Δειπν. Ε, 210.e-f, ΙΒ, 527.e-f («και οί κατά την Συρίαν δέ πάντες, φησι, διά την της χώρας εύβοσίαν από της περι τάναναγκαία κακοπαθείας συνόδους ένεμον πλείους, ίνα εύωχοίντο συνεχώς, τοίς μέν γυμνασίοις ώς βαλανείοις χρώμενοι...»).

⁴⁴ Delorme 1960, 474-480; Owens 2004, 220.

⁴⁵ Dinsmoor 1975, 297-319; Wycherley 1976, 172-174; Μπούρας 1991, 328-329; Müller-Wiener 1995, 173-174; Winter 2006, 96-100.

Παράλληλα, ένα ή τρία μετακίονια του *προσκήνιου* έμεναν ανοιχτά, χρησιμεύοντας ως θύρες. Στα παλιά θέατρα το *προσκήνιο* δεν ήταν μόνιμο, αλλά το τοποθετούσαν για την παράσταση και μετά το αφαιρούσαν. Αντίθετα, τα νέα θέατρα κατασκευάζονταν με *προσκήνιο* μπροστά από τη σκηνή, με αποτέλεσμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, τμήμα της ορχήστρας να καταλαμβάνεται από το *προσκήνιο* κι έτσι αυτή να πάψει να είναι εντελώς κυκλική.

Με την πάροδο του χρόνου, η δράση των ηθοποιών μεταφέρθηκε στην οροφή του *προσκήνιου*, στο *λογεῖον*, αφήνοντας τον χορό στην ορχήστρα. Η μεταφορά των δρώμενων στο *λογεῖον* είχε σαν αποτέλεσμα το χτίσιμο δεύτερου ορόφου πάνω από τη σκηνή, του *ἐπισκηνίου*, προκειμένου να υπάρχει κάποιο φόντο για την εξελισσόμενη δράση. Η πρόσοψη του *ἐπισκηνίου* συνίστατο σε μεγάλα ανοίγματα (τα *θυρώματα*) που χωρίζονταν από πεσσούς. Τα *θυρώματα* αυτά καλύπτονταν με πίνακες, όπως τα μετακίονια του *προσκήνιου*, ενώ ένα ή περισσότερα μπορεί να παρέμεναν ανοιχτά. (Πιν. 13.1).

Στα κεφάλαια που ακολουθούν αρχίζει η πραγμάτευση του βασικού θέματος της παρούσας διατριβής: της προσπάθειας αποκατάστασης της τοπογραφίας και της χωροταξικής διαμόρφωσης της Νέας Πάφου και της Σαλαμίνας. Ωστόσο, έχοντας παρακολουθήσει τους νεωτερισμούς που επήρθαν στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της εποχής, μια ενδιαφέρουσα παράμετρος της έρευνας θα ήταν να εξετάσει σε τι βαθμό οι νεωτερισμοί αυτοί εφαρμόστηκαν και στις δύο υπό εξέταση πόλεις.

V. Νέα Πάφος: Τοπογραφία και πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο

1. Πηγές

1.1. Γραπτές πηγές

Η παρουσία της Νέας Πάφου στις φιλολογικές πηγές της αρχαιότητας είναι αντιστρόφως ανάλογη με τη σημασία και την ιστορία της. Η πόλη αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια κι εμπορικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο, οι αρχαίοι συγγραφείς όμως δεν της αφιερώνουν παρά ελάχιστες γραμμές κι αυτές μέσα στα πλαίσια της περιγραφής κάποιου ιστορικού γεγονότος ή ενός ευρύτερου γεωγραφικού έργου. Ως εκ τούτου η προσπάθεια άντλησης πληροφοριών μέσα από τις γραπτές πηγές σχετικά με την τοπογραφία της πόλης είναι μάλλον ανέφικτη.

Οι πληροφορίες που προέρχονται μέσα από τις γραπτές πηγές συχνά είναι ασαφείς λόγω της σύγχυσης στον διαχωρισμό μεταξύ Νέας και Παλαιάς Πάφου. Μια σχετική τάξη σε αυτήν τη σύγχυση προσπάθησε να βάλει ο M. R. James,¹ ο οποίος υποστήριζε ότι η αναφορά της Πάφου στα πεζά κείμενα σχετίζεται με τη Νέα Πάφο, ενώ στα ποιητικά με την Παλαιά. Η J. Młynarczyk κατέληξε στο συμπέρασμα ότι με τον όρο «Πάφος» νοείται η Νέα Πάφος, ενώ η παλιότερη πόλη αναφέρεται ως Παλαίπαφος, Παλαιά Πάφος ή Παλόπαφος. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε βάσει μιας επιγραφής από την Παλαίπαφο που χρονολογείται μεταξύ 163-145 π.Χ. (Παρ. Επιγρ. αρ. 39) και στην οποία γίνεται ξεκάθαρος διαχωρισμός ανάμεσα στην Πάφο (ενν. τη Νέα) και στην Παλαιά Πάφο. Παράλληλα επισήμανε ότι υπάρχουν και κάποιες εξαιρέσεις που αποκλίνουν του παραπάνω συμπεράσματος.²

Σαν αντιστάθμισμα των ισχνών φιλολογικών μαρτυριών έχουν ανακαλυφθεί αρκετές επιγραφές τόσο εντός των ορίων της Νέας Πάφου όσο και σε άλλες περιοχές (κυρίως στο ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο), οι οποίες προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση της πόλης, τους θεσμούς, αλλά και για την εικόνα της.

1.2. Οδοιπορικά και περιγραφές ταξιδιωτών (13^{ος}-19^{ος} αιώνας)

Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, πολλοί ταξιδιώτες και προσκυνητές, στα πλαίσια των ταξιδιών τους από την Ευρώπη προς τη Μ. Ανατολή και τους Αγίους Τόπους, σταματούσαν και διημέρευαν στην Κύπρο. Οι περιηγητές αυτοί μέσα

¹ Hogarth & James 1888, 175-192.

² Młynarczyk 1990, 23-25.

από τα οδοιπορικά και τις περιγραφές τους, προσέφεραν κάποιες αμυδρές πληροφορίες για τη Νέα Πάφο, κυρίως για τα κτήρια (βυζαντινά και μεσαιωνικά) και για τα ερείπια που είδαν, για τους θρύλους, τις παραδόσεις και τις ιστορίες που άκουσαν και για τις συνθήκες και τον τρόπο ζωής των κατοίκων της περιοχής. Με την κατάληψη της Μ. Ανατολής, αλλά και της Κύπρου από τους Οθωμανούς Τούρκους κατά το 16^ο αιώνα ο αριθμός των ταξιδιωτών και των προσκυνητών προς αυτές τις περιοχές μειώθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα να περιοριστούν αρχικά και οι όποιες πληροφορίες προέκυπταν από αυτά τα οδοιπορικά.³ Ωστόσο, την περίοδο που η Κύπρος ήταν υπό την οθωμανική κυριαρχία και κυρίως από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αι. και ύστερα, επισκέφθηκαν το νησί αρκετοί σπουδαίοι ερευνητές, όπως ο R. Pococke (1738), ο Al. Drummond (1745), ο J. von Hammer (1800), ο Ali Bey (1803-1807), ο W. Turner (1815) και ο W. H. Engel (1841), τα έργα των οποίων αποτέλεσαν ένα είδος πρώιμης αρχαιολογικής επισκόπησης.

1.3. Αρχαιολογική έρευνα

Η κύρια πηγή άντλησης πληροφοριών για την ιστορία και την τοπογραφία της Νέας Πάφου είναι η αρχαιολογική έρευνα, η οποία απέκτησε μια πιο «επιστημονική» υπόσταση κατά τον 20^ο αιώνα, και πιο συγκεκριμένα μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ωστόσο, έλαβαν χώρα κάποιες τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες από μερικούς ερασιτέχνες αρχαιολόγους και ερευνητές. Οι πιο αξιόλογες από αυτές ήταν των E. Oberhummer και M. Ohnefasch-Richter (1887) και των E. H. Gardner και D. G. Hogarth (1888), ενώ αξίζει να αναφερθεί και ο L. Palma di Cesnola, ο αμερικανός πρόξενος στη Λάρνακα, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος που διεξήγαγε ανασκαφές, όχι βέβαια για επιστημονικούς σκοπούς, αλλά για προσωπικό όφελος. Από ντόπιους ερευνητές αξιόλογη ήταν η προσφορά του Αθ. Σακελλάριου, του Ι. Κ. Περιστιάνη και του Λ. Φιλίππου.⁴

Η συστηματική έρευνα στον χώρο της Νέας Πάφου άρχισε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπό τη μορφή επιφανειακής έρευνας, σωστικών και συστηματικών ανασκαφών. Ομάδες ερευνητών και αρχαιολόγων από ερευνητικά κι εκπαιδευτικά ιδρύματα του εσωτερικού και του εξωτερικού άρχισαν να συρρέουν σιγά-σιγά με σκοπό την αποκάλυψη των μυστικών της αρχαίας πόλης. Η αρχή έγινε το 1945 με μια ομάδα

---

³ Πλήρης αναφορά όλων των γραπτών πηγών (φιλολογικών μαρτυριών της αρχαιότητας και της Βυζαντινής εποχής, μαρτυρίες και οδοιπορικά περιηγητών και ταξιδιωτών που επισκέφθηκαν την Κύπρο μεταξύ 13^{ου}-19ου αιώνα) σχετικά με τη Νέα Πάφο υπάρχουν στο βιβλίο της J. Mlynarczyk (1990, 36-53). Στην παρούσα έρευνα θα παραπέμπονται μόνο τα χωρία των πηγών, απ' όπου προκύπτουν πληροφορίες χρήσιμες για την αποκατάσταση της τοπογραφίας της ελληνιστικής πόλης.

⁴ Περισσότερα για την έρευνα στο χώρο της Νέας Πάφου κατά το 19^ο και κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, cf. Mlynarczyk 1990, 45-56.

Κυπρίων ερευνητών που επιδόθηκε στον καθαρισμό των λαξευτών τάφων στην περιοχή «Παλαιόκαστρο» («Τάφοι των Βασιλέων»). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1949, άρχισε και η ανασκαφή του υπόγειου συγκροτήματος, γνωστού με την ονομασία Garrison's Camp στην τοποθεσία «Τούμπαλλος», κοντά στο βόρειο τμήμα των τειχών της πόλης.⁵

Στις αρχές της δεκαετίας του '50 η ερευνητική ομάδα που εργαζόταν στην Παλαίπαφο (Kouklia Expedition), απαρτιζόμενη από μέλη του St. Andrews University και του Liverpool Museum, διεξήγε μια σειρά δοκιμαστικών τομών στον χώρο της Νέας Πάφου με σκοπό να εξακριβώσει την εποχή κατά την οποία ιδρύθηκε η πόλη. Την ίδια περίοδο (1951-1952) ομάδα επιστημόνων του Μουσείου της Πάφου ανέλαβε τον καθαρισμό της «κατακόμβης» του Αγίου Λαμπριανού, στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου Φάμπρικα, ενώ παράλληλα συνέχισε τις εργασίες στους «Τάφους των Βασιλέων», που είχαν ξεκινήσει το 1945.⁶ Τρία χρόνια αργότερα, το 1955, η ίδια ομάδα προχώρησε και στον καθαρισμό της «κατακόμβης» της Αγίας Σολομωνής,⁷ ενός ακόμα υπόγειου συγκροτήματος, κοντά σε αυτό του Αγίου Λαμπριανού.

Οι ανασκαφές που έλαβαν χώρα το 1949 στην τοποθεσία «Τούμπαλλος» (Garrison's Camp), ξεκίνησαν εκ νέου από τον έφορο του Μουσείου της Πάφου, Γ. Ηλιάδη, το 1956 και διήρκεσαν ως το 1959.⁸ Μετά το 1959 η τοποθεσία έπαυσε να αποτελεί αντικείμενο έρευνας για σχεδόν 30 χρόνια, μέχρι το 1988, όταν μια ερευνητική ομάδα από το Università di Catania σε συνεργασία με τη Scuola Archeologia Italiana ad Athene άρχισε να ανασκάπτει την περιοχή με σκοπό να ερευνήσει όχι μόνο τον υπόγειο χώρο, αλλά και τη βασιλική που είχε χτιστεί από πάνω, καθώς και τον παρακείμενο «χριστιανικό» τομέα.⁹

Το 1957 ξεκίνησαν ανασκαφές στην περιοχή «40 Κολώνες», βορείως του λιμανιού της Πάφου, από τους A. H. S. Megaw και J. S. Last, κατά τις οποίες διαπιστώθηκε ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιοχής δεν ανήκαν σε κάποιο ναό της Αφροδίτης, όπως πίστευαν έως τότε, αλλά σε ένα μεσαιωνικό οχυρό. Οι ανασκαφές διήρκεσαν ως το 1959 για να συνεχιστούν από τον A. H. S. Megaw το 1966-1967, με χορηγία του British School of Archaeology in Athens, εκ νέου το 1970-1971 και τέλος, σε συνεργασία και με το Dumbarton Oaks Centre for Byzantine Studies, το 1981-1984.¹⁰

⁵ Cf. Młynarczyk 1990, 56-57 σημ. 7-8.

⁶ ARDA 1952, 11, 13, 15; Megaw 1952, 115; Bérard 1954, 5-6; Mitford 1960a, 9 no. 10.

⁷ ARDA 1955, 15; ARDA 1956, 14; Megaw 1956, 45-46.

⁸ ARDA 1956, 17; ARDA 1959, 18; BCH 84, 292; Megaw 1957, 27; Dikaios 1961, 45; Nicolaou 1966, 587-588.

⁹ Οι ανασκαφές συνεχίζονται μέχρι και σήμερα. Για αναφορές σχετικά με την πορεία των ανασκαφών, cf. ARDA 1988 – ; BCH 113 – ; RDAC 1992 – .

¹⁰ Για τις ανασκαφές στις «40 Κολώνες», cf. AJA, AR, ARDA, BCH και RDAC των αντίστοιχων χρονολογιών.

Κατά την περίοδο 1958-1959 η κατασκευή ενός αντιαεροπορικού καταφυγίου στον λόφο Φανάρι, οδήγησε στην τυχαία ανακάλυψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που ανήκαν σε ένα κτήριο, μνημειακού χαρακτήρα, της Ελληνιστικής εποχής, χτισμένο στη νότια πλαγιά του λόφου. Με το κτήριο αυτό μπορεί να σχετίζονταν κάποια περάσματα, λαξευμένα στον βράχο, καθώς και κάποιες δεξαμενές, που εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου.¹¹ Μια νέα έρευνα στον λόφο Φανάρι, με σκοπό την αναγνώριση και τη θεωρητική αποκατάσταση του κτηρίου που έδρευε στην κορυφή του λόφου, διενεργήθηκε το 2003 από την ουγγρική αρχαιολογική αποστολή, με επικεφαλής τον καθηγητή G. Vörös,¹² ύστερα από πρόσκληση του Σ. Χατζησάββα και του Π. Φλουρέντζου, που κατείχαν διαδοχικά τη θέση του Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων εκείνη την περίοδο.

Το λιμάνι της Πάφου αποτέλεσε πεδίο έρευνας μεταξύ 1959-1961, στα πλαίσια του προγράμματος “Operation Aphrodite I & II”. Αν και το συγκεκριμένο πρόγραμμα εντασσόταν στα πλαίσια εκπαίδευσης μελών του Βρετανικού ναυτικού, προσέφερε χρήσιμες πληροφορίες για την ιστορία του λιμανιού μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα που ανασύρθηκαν από τον βυθό του.¹³ Μια πιο επιστημονική έρευνα στον χώρο έγινε το 1965, από μια ομάδα Πολωνών αρχαιολόγων, με επικεφαλής τον καθηγητή W. A. Daszewski. Σκοπός της ομάδας αυτής ήταν να εξετάσει τα καταποντισμένα κατάλοιπα του αρχαίου λιμανιού, καθώς επίσης και να προσπαθήσει να εντοπίσει στις κοντινές παραλίες πιθανά αγκυροβόλια που θα εξυπηρετούσαν την αρχαία πόλη.¹⁴ Ο χώρος του λιμανιού αποτέλεσε εκ νέου αντικείμενο έρευνας τη δεκαετία του '90 στα πλαίσια του προγράμματος PAHEP (Paphos Ancient Harbour Exploration Project), που είχε ως στόχο την αποκατάσταση της μορφής του αρχαίου λιμανιού, μέσω της υποθαλάσσιας μελέτης των βυθισμένων καταλοίπων του, αλλά και μέσω γεωλογικών ερευνών στους χώρους των προσχωμένων τμημάτων του.¹⁵

Το 1962, η τυχαία ανακάλυψη ενός ψηφιδωτού δαπέδου στην περιοχή νοτίως του λόφου Φανάρι, οδήγησε στην ανασκαφή, από το Τμήμα Αρχαιοτήτων, μιας ρωμαϊκής οικίας, γνωστής με την ονομασία Οικία του Διονύσου. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν ως το 1977 και αποκάλυψαν την πλήρη έκταση της οικίας, κάποια οικοδομήματα που γειτνιάζαν

---

¹¹ ARDA 1958, 18; Megaw 1959, 29; Nicolaou 1966, 595-596. Τα ευρήματα της τυχαίας αυτής ανακάλυψης παραμένουν αδημοσίευτα. Για περισσότερες πληροφορίες, cf. Młynarczyk 1990, 59 σημ. 22, 204-208.

¹² Vörös 2006, 295-312.

¹³ Δεν υπάρχει δημοσιευμένο υλικό για το συγκεκριμένο πρόγραμμα, ωστόσο οι αναφορές των “Operation Aphrodite” υπάρχουν στα αρχεία του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

¹⁴ Daszewski 1981, 327-336.

¹⁵ Hohlfelder 1992, 255-256; Hohlfelder & Leonard 1993, 45-61; Leonard & Hohlfelder 1993, 365-379; Hohlfelder 1995, 191-206; Leonard et al. 1995, 237-246; Leonard et al. 1998, 141-157.

με αυτήν καθώς και τα προγενέστερα στρώματα οικοδόμησης που κείτονταν κάτω από τα θεμέλιά της.¹⁶

Η έναρξη των πολωνικών ανασκαφών από μια ομάδα του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας στην περιοχή Μαλλούτενα, βορειοδυτικά του λιμανιού, αποκάλυψε τη σημασία και τον χαρακτήρα της περιοχής κατά την αρχαιότητα. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών αυτών, που ξεκίνησαν το 1965 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ήρθαν στο φως δύο οικίες της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου (Έπαυλη του Θησέα και Οικία του Αιώνα), μια οικία της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου (νοτίως της Έπαυλης του Θησέα), μελετήθηκε η στρωματογραφία της περιοχής, αποκαλύπτοντας τέσσερις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, ενώ παράλληλα εξήχθησαν χρήσιμα συμπεράσματα για το οδικό δίκτυο και για το πολεοδομικό πλέγμα της περιοχής, τόσο της Ελληνιστικής όσο και της Ρωμαϊκής περιόδου.¹⁷

Σημαντικά αποτελέσματα προσέφεραν και οι ανασκαφές που διεξήγε το Τμήμα Αρχαιοτήτων στον χώρο ανατολικά του λόφου Φανάρι. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που διήρκεσαν από το 1968 ως το 1978, ανακαλύφθηκαν το Ωδείο, η αγορά και το Ασκληπιείο, ένα σύμπλεγμα δημόσιων κτηρίων νοτίως του Ωδείου, όλα της Ρωμαϊκής περιόδου.¹⁸ Ένα χρόνο πριν ολοκληρωθούν οι ανασκαφές στον δημόσιο τομέα της Νέας Πάφου, το 1977, το Τμήμα Αρχαιοτήτων άρχισε την ανασκαφή της βόρειας νεκρόπολης, γνωστής ως «Τάφοι των Βασιλέων». Το ανασκαφικό πρόγραμμα διήρκεσε μέχρι το 1990 και αποκάλυψε πολλούς τάφους της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου, που ήταν εξολοκλήρου λαξευμένοι στον βράχο μιμούμενοι οικίες με περίστυλη αυλή.¹⁹

Άλλη μια σπουδαία αρχαιολογική έρευνα ξεκίνησε το 1982 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων μερικά μέτρα δυτικά της Έπαυλης του Θησέα, στον χώρο, όπου, το 1942, είχε εντοπιστεί τυχαία ένα ψηφιδωτό δάπεδο που αναπαριστούσε τον Ηρακλή έτοιμο να παλέψει με το λιοντάρι της Νεμέας. Το 1963, κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών που έγιναν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων με σκοπό να επαναφέρουν στο φως το ψηφιδωτό του Ηρακλή, ανακαλύφθηκε ένα άλλο ψηφιδωτό δάπεδο, που απεικόνιζε μια Αμαζόνα δίπλα στο άλογό της. Η νέα έρευνα, που διήρκεσε ως το 1991, όχι μόνο εντόπισε τα δύο αυτά ψηφιδωτά δάπεδα, αλλά έφερε στο φως δύο οικίες (την Οικία του Ορφέα και την Οικία των Τεσσάρων Εποχών) διακοσμημένες με πλούσια ψηφιδωτά δάπεδα.²⁰ Παράλληλα με

¹⁶ ARDA 1962-1977; BCH 87-102.

¹⁷ ARDA 1965 – ; BCH 90 – ; Daszewski 1968, 1970, 1972, 1976, 1984, 1988, 1992.

¹⁸ ARDA 1968-1978; BCH 93-103.

¹⁹ ARDA 1977-1990; BCH 102-115.

²⁰ Για την ανακάλυψη του ψηφιδωτού του Ηρακλή και της Αμαζόνας, cf. Dikaios 1945, 104-105; Cook 1946, 121; Nicolaou 1980, 71. Για τις ανασκαφές στην Οικία του Ορφέα, cf. ARDA 1982-1991; BCH 107-116.

τις εργασίες στην Οικία του Ορφέα και για διάστημα τριών χρόνων (1984-1986), το Τμήμα Αρχαιοτήτων διενήργησε έρευνα στο δυτικό τομέα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης και στη βορειοδυτική πύλη.²¹ Τέλος, το 1992, σε ανασκαφές μικρής έκτασης που έγιναν στον χώρο δυτικά του λιμανιού και του αμφιθεάτρου και νοτιοανατολικά της Έπαυλης του Θησέα αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια ενός λουτρικού κτηρίου, διακοσμημένα με ψηφιδωτά δάπεδα, το σημαντικότερο εκ των οποίων απεικόνιζε έναν Τρίτωνα. Λόγω της ανεπάρκειας ανθρώπινου δυναμικού και πόρων η ανασκαφή δε συνεχίστηκε και τα ψηφιδωτά ξανακαλύφθηκαν.²²

Εργασίες για τον καθαρισμό του θεάτρου και για τον υπολογισμό των διαστάσεων του ξεκίνησαν το 1987 από γερμανική αρχαιολογική αποστολή (Universität Trier), αλλά δεν είχαν την ανάλογη συνέχεια.²³ Εκ νέου εργασία στον συγκεκριμένο χώρο ανέλαβε το 1995 μία αποστολή από την Αυστραλία (University of Sydney) που κατάφερε μέχρι σήμερα να αποκαταστήσει μεγάλο μέρος της εικόνας του θεάτρου, αλλά και να διακρίνει τις επιδιορθωτικές παρεμβάσεις που υπέστη.²⁴

Πέραν των ανασκαφών που αναφέρθηκαν ως τώρα, πολλές ακόμα, σωστικού τύπου, έλαβαν και λαμβάνουν χώρα εντός κι εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας γι' αυτήν. Δεδομένης όμως της έκτασης και της μακραίωνης ιστορίας της Νέας Πάφου, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα που υπάρχουν αυτή τη στιγμή είναι απλά «φωτογραφίες» από τη ζωή της πόλης, αρκετά βοηθητικές όμως στην προσπάθεια για αποκατάσταση μιας πληρέστερης εικόνας της ιστορίας και της μορφής της.

2. Το φυσικό περιβάλλον και ο αρχαιολογικός χώρος της Νέας Πάφου

Η Νέα Πάφος ιδρύθηκε στα νοτιοδυτικά παράλια του νησιού, αποτελώντας ουσιαστικά την πλησιέστερη προς την Αλεξάνδρεια κυπριακή πόλη. Αναπτύχθηκε γύρω από ένα φυσικό κόλπο, ο οποίος, με την κατασκευή δύο λιμενοβραχιόνων και την οικοδόμηση διάφορων άλλων οικοδομικών εγκαταστάσεων, αποτέλεσε το λιμάνι της Νέας Πάφου. Βέβαια, η μορφή του συγκεκριμένου κόλπου έχει αλλάξει σε μεγάλο βαθμό, από την αρχαιότητα έως σήμερα, λόγω των διαφόρων προσχώσεων που υπέστη από τους κυματισμούς της θάλασσας και από τα ιζήματα που μεταφέρονταν από έναν χείμαρρο που εξέβαλλε στον κόλπο.

²¹ ARDA 1984-1986; BCH 109-111.

²² BCH 117, 746-747; Michaelides 1999, 81-84.

²³ BCH 112.

²⁴ ARDA 1995 – ; BCH 122; Green & Stennett 2002.

Περίμετρικά του λιμανιού υπάρχουν τρία φυσικά χαρακτηριστικά που οριοθετούσαν τη Νέα Πάφο κι επηρέασαν πιθανότατα, έως ένα βαθμό τον πολεοδομικό σχεδιασμό της: το ακρωτήριο Μαλλούτενα, στα δυτικά του φυσικού κόλπου, ο λόφος Φανάρι, *ca.* 450-500μ. βόρεια-βορειοδυτικά του λιμανιού, και ο λόφος Φάμπρικα, *ca.* 500-600μ. βόρεια του λιμανιού (Πιν. 14.1). Το ακρωτήριο Μαλλούτενα, εκτεινόμενο προς τα νότια-νοτιοδυτικά, είναι αυτό ουσιαστικά που δημιουργούσε τον φυσικό κόλπο και επέτρεψε την ανάπτυξη του λιμανιού, αφού το προστάτευε σε μεγάλο βαθμό από τους επικρατούντες δυτικούς ανέμους, που φυσούν στην περιοχή.

Επί του συγκεκριμένου ακρωτηρίου, πολύ κοντά στη θάλασσα εντοπίστηκαν τα ίχνη ενός αμφιθεάτρου (Πιν. 14.1, 1), το οποίο όμως, πέραν μερικών δοκιμαστικών τομών δεν έχει ανασκαφεί εκτεταμένα.²⁵ Βορείως του αμφιθεάτρου, στον χώρο που εκτείνεται μεταξύ του ακρωτηρίου Μαλλούτενα και των παρυφών του λόφου Φανάρι ανασκάφηκαν αρκετές πολυτελείς οικίες της Ύστερης Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου. Η σημαντικότερη και πιο εντυπωσιακή από αυτές είναι η αποκαλούμενη Έπαυλη του Θησέα (Πιν. 14.1, 2), η οποία πήρε το όνομά της από ένα περίτεχνο ψηφιδωτό που κοσμούσε το δάπεδο ενός εκ των δωματίων της. Νοτίως της έπαυλης αυτής εκτεινόταν μια οικία της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου (Πιν. 14.1, 3), στα ανατολικά μια οικία της Ρωμαϊκής περιόδου, γνωστή ως Οικία του Αιώνα (Πιν. 14.1, 4), λόγω ενός εντυπωσιακού ψηφιδωτού δαπέδου, όπου κυρίαρχη μορφή ήταν ο Αιώνας,²⁶ ενώ τέλος στα δυτικά, ανάμεσα στην Έπαυλη του Θησέα και την ακτογραμμή εντοπίστηκαν άλλες δύο οικίες, οι οποίες, επίσης λόγω του εντοπισμού εντυπωσιακών ψηφιδωτών δαπέδων, ονομάστηκαν Οικία του Ορφέα και Οικία των Τεσσάρων Εποχών²⁷ (Πιν. 14.1, 5). Περίπου 130μ. βορείως της Έπαυλης του Θησέα εντοπίστηκαν άλλες δύο οικίες της Ρωμαϊκής περιόδου, η οικία του Διόνυσου (Πιν. 14.1, 6) και στα δυτικά της η Οικία Έπ'Αγαθῶ²⁸ (Πιν. 14.1, 7).

Τα συγκεκριμένα κτήρια είναι τα τελευταία που ανασκάφηκαν πριν από τις παρυφές του λόφου Φανάρι. Ο λόφος αυτός, που πήρε το όνομά του από τον φάρο που χτίστηκε στην κορυφή του κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, πρέπει κατά την αρχαιότητα να αποτελούσε την ακρόπολη της Νέας Πάφου. Στην ανατολική πλαγιά του υψώματος εντοπίστηκε το ωδείο (Πιν. 14.1, 8), που χτίστηκε κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, δίπλα του το Ασκληπιείο (Πιν. 14.1, 9) και απέναντί του η ρωμαϊκή αγορά²⁹ (Πιν. 14.1, 10). Μερικά μέτρα βορείως και δυτικά του λόφου σώζεται το δυτικό τμήμα του

²⁵ ARDA 1957, 16; Nicolaou 1966, 580-582.

²⁶ Για την Έπαυλη του Θησέα, την Ελληνιστική Οικία και την Οικία του Αιώνα, cf. *supra*, σημ. 17.

²⁷ Cf. *supra*, σημ. 20.

²⁸ Cf. *supra*, σημ. 16.

²⁹ Cf. *supra*, σημ. 18.

οχρωματικού περιβόλου της πόλης, κατά μήκος της ακτής, και η βορειοδυτική πύλη³⁰ (Πιν. 14.1, 11).

Περίπου 200-250μ. ανατολικά της βορειοδυτικής πύλης και ελάχιστα μέτρα από το βόρειο τμήμα των τειχών, που δε σώζονται όμως σε καλή κατάσταση, εκτείνεται ένα υπόγειο συγκρότημα, απροσδιόριστου ακόμα χαρακτήρα και λειτουργίας, γνωστό ως «Garrison's Camp»³¹ (Πιν. 14.1, 12). Περίπου 450-500μ. νοτίως του υπόγειου συγκροτήματος και 150-160μ. βόρεια από το σύγχρονο λιμάνι της πόλης εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός μεσαιωνικού κάστρου, γνωστό ως το κάστρο των «40 Κολώνων» (Πιν. 14.1, 13), λόγω του μεγάλου αριθμού γρανιτένιων κίωνων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του και βρίσκονται διάσπαρτοι στην περιοχή.³²

Ανατολικά του κάστρου των «40 Κολώνων» και του «Garrison's Camp» εκτείνεται η σύγχρονη οδός του Απ. Παύλου, η οποία αποτελεί ουσιαστικά το σύνορο ανάμεσα στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Πάφου και του τουριστικού τομέα της Κάτω Πάφου. Ανατολικά του δρόμου αυτού τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης είναι ελάχιστα και τα περισσότερα βρίσκονται γύρω από το λόφο Φάμπρικα. Ο συγκεκριμένος λόφος αποτελούσε το βορειοανατολικό όριο της πόλης, αφού στη βόρεια πλαγιά του σώζονται κάποια τμήματα των τειχών. Στη νότια πλαγιά του λόφου είχε κατασκευαστεί το θέατρο της πόλης³³ (Πιν. 14.1, 14), ενώ στην κορυφή του σώζονται κατάλοιπα κάποιου οικοδομήματος, πιθανότατα κάποιου ναού (Πιν. 14.1, 15). Τέλος, στη δυτική πλευρά του λόφου εντοπίστηκε το υπόγειο συγκρότημα της Αγίας Σολομωνής³⁴ (Πιν. 14.1, 16) και σχεδόν απέναντί του εκείνο του Αγίου Λαμπριανού³⁵ (Πιν. 14.1, 17), τα οποία κατά τους χριστιανικούς χρόνους μετατράπηκαν σε χώρους λατρείας.

Στο μέσο περίπου της απόστασης, μεταξύ του θεάτρου και της σύγχρονης ακτογραμμής εντοπίστηκε ο ναός της Χρυσοπολίτισσας³⁶ (Πιν. 14.1, 18), ενώ περίπου 100μ. ανατολικά του συγκεκριμένου ναού βρίσκεται η εκκλησία της Παναγίας Θεοσκέπαστης (Πιν. 14.1, 19), η οποία φαίνεται να κατασκευάστηκε πάνω στη βάση ενός αμυντικού πύργου, που προστάτευε πιθανότατα κάποια πύλη που βρισκόταν σε εκείνο το σημείο.

---

³⁰ Cf. *supra*, σημ. 21.

³¹ Cf. *supra*, σημ. 8-9.

³² Cf. *supra*, σημ. 10.

³³ Cf. *supra*, σημ. 23-24.

³⁴ Cf. *supra*, σημ. 7.

³⁵ Cf. *supra*, σημ. 6.

³⁶ Cf. *infra*, “V. 4.1.11. Χρυσοπολίτισσα”.

Έχοντας παρουσιάσει εν συντομία τη φυσική τοπογραφία της Νέας Πάφου, καθώς και τα σπουδαιότερα μνημεία που έχουν έρθει στο φως, είναι πιο εύκολο να μελετηθεί η σταδιακή διαμόρφωση και ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο.

3. Ίδρυση της Νέας Πάφου και προϋπάρχοντες οικισμοί

Σύμφωνα με τον Στράβωνα (*Γεωγρ.* XIV, 6.3: «εἶθα ἢ Πάφος, κτίσμα Ἀγαπήνορος καὶ λιμένα ἔχουσα καὶ ἱερὰ εὖ κατασκευασμένα») και τον Πausανία (*Περιηγ.* VIII, 5.2: «...καὶ Πάφου τε Ἀγαπήνωρ ἐγένετο οἰκιστὴς καὶ τῆς Ἀφροδίτης κατεσκευάσατο ἐν Παλαιπάφῳ τὸ ἱερόν») η Νέα Πάφος ιδρύθηκε από τον βασιλιά Ἀγαπήνορα, μετά το τέλος του Τρωικού πολέμου (γύρω στο 12^ο αι. π.Χ.). Για πολλά χρόνια αυτή ήταν η επικρατούσα αντίληψη σχετικά με την ίδρυση της πόλης. Η σύγχρονη όμως αρχαιολογική έρευνα, τόσο στην περιοχή της Νέας όσο και σε αυτή της Παλαιάς Πάφου, απέδειξε ότι οι αναφορές του Στράβωνα και του Πausανία αφορούσαν την ίδρυση της Παλαιάφου, ενώ οι απαρχές της νέας πόλης τοποθετούνται γύρω στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁷ Πέραν τούτου, οι ανασκαφές στον χώρο της Νέας Πάφου, έφεραν στο φως μικρή ποσότητα μελανόμορφης αττικής κεραμικής, που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου}-αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁸ και η οποία μαρτυρεί ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή πριν από την ίδρυση της νέας πόλης.

Προτού εξεταστεί η πιθανότητα να προϋπήρχε ένας οικισμός στην περιοχή πριν από την ίδρυση της Νέας Πάφου, πρέπει να διευκρινιστεί εννοιολογικά ο όρος «ίδρυση» που χρησιμοποιείται πολλάκις στη συγκεκριμένη ενότητα. Κατά την Ελληνιστική περίοδο η δημιουργία νέων πόλεων και η ανάπτυξη προϋπαρχουσών ήταν μια πολύ συνηθισμένη τακτική των διαφόρων βασιλέων (και κυρίως των Σελευκιδών) προκειμένου να εξυπηρετήσουν διάφορους σκοπούς τους. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ο όρος «ίδρυση» είχε διάφορες έννοιες³⁹: α) πρώτα απ' όλα αναφέρεται σε πόλεις καινούργιες που χτίστηκαν *ex nihilo* σε περιοχές παρθένες έως εκείνη τη στιγμή από οποιαδήποτε μορφή οργανωμένης κατοίκησης, β) αφορά πόλεις που χτίστηκαν δίπλα ή πάνω σε κάποιον προϋπάρχοντα οικισμό, γ) αναφέρεται σε πόλεις που προϋπήρχαν της Ελληνιστικής περιόδου και η ίδρυσή τους συνίστατο ουσιαστικά στην αλλαγή του ονόματός τους (τακτική συνηθισμένη κυρίως στο βασίλειο των Σελευκιδών), σηματοδοτώντας τις περισσότερες φορές μια αλλαγή στο πολιτικό *status* τους, και τέλος δ) υπήρχαν και πόλεις οι οποίες προϋπήρχαν

³⁷ Mitford 1960b, 204; Nicolaou 1966, 564; Kapera 1968, 138.

³⁸ BCH 83, 353; Mitford 1960b, 204; Kapera 1968, 134.

³⁹ Frézouls 1988a, 114; Frézouls 1988b, 82-84.

και συνέχισαν να υπάρχουν και να αναπτύσσονται, λαμβάνοντας παράλληλα κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής.

3.1. Προϋπάρχοντες οικισμοί

Στην περίπτωση της Νέας Πάφου η μικρή ποσότητα μελανόμορφης αττικής κεραμικής του τέλους του 5^{ου}-αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. δεν αρκεί από μόνη της για να στηρίζει τη θεωρία ενός προϋπάρχοντος μικρού οικισμού στην περιοχή. Η ανακάλυψή της άλλωστε θα μπορούσε να δηλώνει την παρουσία ενός μεμονωμένου κτηρίου, όπως ιερό ή τάφο (δυστυχώς το είδος της κεραμικής δεν προσδιορίστηκε από τους ανασκαφείς) και όχι απαραίτητα κάποιου οικισμού, από τη στιγμή μάλιστα που δεν έχουν εντοπιστεί κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αρχαιότερα των ελληνιστικών. Ο Στέφανος Βυζάντιος στο έργο του «*Ἐπιτομή τῶν Ἐθνικῶν*», κάνει λόγο για μια πόλη με την ονομασία *Ἐρυθραί*, που την ταυτίζει με την Πάφο της εποχής του (6^{ος} αι. μ.Χ.).⁴⁰ Το ίδιο αναφέρει πέντε αιώνες αργότερα (11^{ος} αι. μ.Χ.) και ο Ευστάθιος στο έργο του «*Παρεκβολαί εἰς Ὅμηρον*»,⁴¹ αντιγράφοντας κατά πάσα πιθανότητα τον Στέφανο Βυζάντιο. Τέλος, ο Νόννος από την Πανόπολη (5^{ος} αι. μ.Χ.) αναφέρει μια *Ἐρυθραίων πολίχνην* κι έναν *Ἐρυθραίων κήπον*.⁴² Από τη χρήση του ίδιου επιθέτου (*Ἐρυθραίων*, *Ἐρυθραίων*) γίνεται αντιληπτό ότι ο Νόννος κάνει λόγο για μια μικρή πόλη ονόματι *Ἐρυθραίων*, κοντά στην οποία, όπως προκύπτει από άλλο χωρίο του ίδιου συγγραφέα υπήρχε ένας κήπος (= άλσος, δασύλλιο). Η J. Młynarczyk βασιζόμενη στην περιγραφή του Νόννου για τον κήπο των Ερυθρών πιστεύει ότι η συγκεκριμένη πολίχνη βρισκόταν μεταξύ του ιερού του Απόλλωνα Υλάτη και της Ιεροκηπίας.⁴³ Αντίθετα, ο Κ. Χατζηγιάννου ταυτίζει την πολίχνη των Ερυθρών με το σημερινό Κτήμα, πιστεύοντας ότι με την έκφραση «*ἡ νῦν Πάφος*» ο Στέφανος Βυζάντιος και ο Ευστάθιος δεν εννοούν τη Νέα Πάφο, αλλά το νεώτερο οικισμό του Κτήματος.⁴⁴

Βάσει της έρευνας που πραγματοποίησε η J. Młynarczyk,⁴⁵ φαίνεται ότι η Πάφος που αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος είναι η Νέα Πάφος. Την εποχή ωστόσο που γράφει ο συγκεκριμένος συγγραφέας η Νέα Πάφος είχε υποστεί τις συνέπειες των καταστροφικών σεισμών του 4^{ου} αι. μ.Χ., με αποτέλεσμα να υφίσταται πλέον μόνο το ανατολικό τμήμα

⁴⁰ Στεφ. Βυζ. *Ἐπιτ. Ἐθν.* «*Ἐρυθραί, πόλις Ἰώνων... ἔστι καὶ Βοιωτίας καὶ Κύπρου ἄλλη, ἡ νῦν Πάφος*».

⁴¹ Ευστ. *εἰς Ὅμηρ.* 267: «*Ἐρυθραὶ αἱ: Ἐρυθραὶ δὲ εἰσὶ μὲν καὶ Ἰωνίας καὶ Λιβύης καὶ Λοκρίδος, καὶ Κύπρου δέ, ἣ τις ἐστὶ φασιν, ἡ νῦν Πάφος, ἰδοὺ δὲ καὶ Βοιωτίας*».

⁴² Νόνν. *Διον.* 13, 445: «*καὶ Τάμασον καὶ Τέμβρον Ἐρυθραίων τε πολίχνην*»; 33, 4-10: «*Καὶ Χάρις ὠκυπέδιλος Ἐρυθραίων παρὰ κήπῳ φυταλίῃν εὐδομον ἀμεργομένη δονακῶν, ὄφρα πυριπνεύστων Παφίων ἔντοσθε λεβήτων Ἀσσυρίου μίξασα χυτὰς ὠδίνας ἐλαίου ἄνθεσιν Ἰνδῶοισι μύρον τεύξειεν ἀνάσση ὅπποτε παντοίων δροσερῆν ἐδρέψατο ποίην, χώρον ὅλον θηεῖτο.*»

⁴³ Młynarczyk 1990, 91 σημ. 117.

⁴⁴ *ΑΚΕΠ* Ε, no. 198.

⁴⁵ Młynarczyk 1990, 24.

της. Έτσι, η *Έρυθραίη(ν)* που προϋπήρχε «τῆς νῦν Πάφου» καταλάμβανε πιθανότατα το ανατολικό τμήμα της Νέας Πάφου, αυτό δηλαδή που υφίστατο ακόμα την εποχή του Στέφανου Βυζάντιου.

Καμία όμως από τις παραπάνω αναφορές δεν αποδεικνύει την ύπαρξη ενός προελληνιστικού οικισμού, από τη στιγμή μάλιστα που είναι κατά πολλούς αιώνες μεταγενέστερες από τον οικισμό στον οποίο αναφέρονται. Πέραν τούτου δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε προγενέστερους συγγραφείς ούτε κάποια επιγραφική μαρτυρία που να επαληθεύει τα γραφόμενα των παραπάνω συγγραφέων.

Σε αντίθεση με τις ισχνές πληροφορίες που προσφέρουν οι αναφορές των Βυζαντινών συγγραφέων, ο εντοπισμός τεσσάρων νεκροπόλεων στην ευρύτερη περιοχή της Κάτω Πάφου και του Κτήματος (Πιν. 15.1) αποτελούν ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη ενός προελληνιστικού οικισμού στο συγκεκριμένο χώρο. Η πρώτη από αυτές τις νεκροπόλεις, που χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από τη Γεωμετρική περίοδο μέχρι τους Ελληνιστικούς χρόνους, βρίσκεται σε απόσταση 2,5χλμ. περίπου βορείως της Νέας Πάφου, στη περιοχή του σημερινού Κτήματος.⁴⁶ Ομάδες τάφων, που ανήκουν σε τρεις ξεχωριστές νεκροπόλεις εντοπίστηκαν ανατολικά των τειχών της πόλης· η μία από αυτές εκτείνεται κατά μήκος της ακτής και αποτελούσε την ανατολική νεκρόπολη της ελληνορωμαϊκής Νέας Πάφου, ενώ οι άλλες δύο βρίσκονται στα βορειοανατολικά της πρώτης, στις τοποθεσίες «Ελληνικά» και «Αλώνια του Επισκόπου». Το γεγονός ότι καμία από τις δύο δεν έχει ερευνηθεί εκτεταμένα, σε συνδυασμό με τη σύλησή τους ήδη από την αρχαιότητα, καθιστά δύσκολη τη χρονολόγησή τους. Η ανακάλυψη όμως συλλαβικών επιγραφών που έφεραν μερικοί από τους τάφους, καθώς και η συγκριτική μελέτη της τυπολογίας τους με εκείνη τάφων από άλλες περιοχές (κυρίως από Κούκλια-Παλαίπαφο), οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένες νεκροπόλεις χρησιμοποιήθηκαν κατά την Κλασική περίοδο.⁴⁷ Τέλος, τα υπόγεια του Αγίου Λαμπριανού και της Αγίας Σολωμονής, στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου Φάμπρικα, ίσως σχετίζονται με την ύπαρξη μιας νεκρόπολης στη συγκεκριμένη περιοχή. Και σε αυτήν την περίπτωση είναι δύσκολη τόσο η χρονολόγηση όσο και η εξακρίβωση της αρχικής λειτουργίας των υπογείων αυτών, λόγω της έλλειψης ευρημάτων και των συνεχών τροποποιήσεων που υπέστησαν κατά την ύστερη αρχαιότητα αλλά και αργότερα. Ωστόσο, η ομοιότητα των αρχικών σχεδίων τους με δύο τάφους της νεκρόπολης του Κτήματος,⁴⁸ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι θάλαμοι

⁴⁶ Déshayes 1963; Nicolaou 1966, 561-562.

⁴⁷ Nicolaou 1966, 601; Młynarczyk 1990, 85-87. Στις συγκεκριμένες νεκροπόλεις ανακαλύφθηκαν δύο τύποι τάφων· οι θαλαμωτοί με κλιμακωτό δρόμο, ένας εκ των οποίων μετατράπηκε σε ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, και οι λακκοειδείς.

⁴⁸ Déshayes 1963, Tomb I & IX.

των συγκεκριμένων υπογείων αρχικά ήταν τάφοι μιας νεκρόπολης (η οποία πρέπει να αριθμούσε κι άλλους, που είτε δεν έχουν ανακαλυφθεί ακόμα είτε καταστράφηκαν με το πέρασμα των αιώνων), που χρησιμοποιήθηκε από τα τέλη του 5^{ου} ή αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. μέχρι την ένταξη της περιοχής εντός των τειχών της Νέας Πάφου.⁴⁹

Ο εντοπισμός των συγκεκριμένων νεκροπόλεων και η προτεινόμενη χρονολόγησή τους υποδηλώνει ότι κάποια οργανωμένη μορφή κατοίκησης αναπτύχθηκε στην ευρύτερη περιοχή, κατά την Κλασική περίοδο (τέλη 5^{ου}-αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.). Επιπλέον, η παρουσία τους μπορεί να βοηθήσει στη χάραξη των ορίων του οικισμού αυτού, δεδομένου ότι οι νεκροπόλεις βρίσκονταν εκτός των ορίων της κατοικημένης περιοχής. Έτσι, ο κλασικός οικισμός πρέπει να εκτεινόταν βορείως μέχρι το ύψωμα της Φάμπρικας και τα υπόγεια του Αγίου Λαμπριανού και της Αγίας Σολωμονής, βορειοανατολικά ως τη νεκρόπολη των «Ελληνικών», ανατολικά ως τον χείμαρρο που έρεε μπροστά από το ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (ακόμα και σήμερα ο ρους του δηλώνεται πάνω στους τουριστικούς χάρτες), ενώ δυτικά πρέπει να είχε ως όριο του άλλον ένα χείμαρρο,⁵⁰ αφού πέρα από αυτόν, στο δυτικό τμήμα της Νέας Πάφου δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αρχαιότερα της Ελληνιστικής εποχής. Αν, πράγματι, ο κλασικός οικισμός καταλάμβανε αυτήν την έκταση, τότε ένα μέρος του πρέπει να περικλείστηκε εντός των τειχών της Νέας Πάφου και να καλύφθηκε από το νοτιοανατολικό τμήμα της.⁵¹ Η θεωρία αυτή θα μπορούσε να επαληθευτεί μόνο μέσα από εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα, αλλά κάτι τέτοιο είναι αρκετά δύσκολο, αφού η εν λόγω περιοχή αποτελεί σήμερα τον πυρήνα του τουριστικού τομέα της Κάτω Πάφου.

Η παρουσία ενός κλασικού οικισμού ή μιας μικρής πόλης στην περιοχή δεν επιτρέπει πλέον να γίνεται λόγος για *ex nihilo* ίδρυση της Νέας Πάφου, αλλά αντίθετα, σημαίνει ότι η νέα πόλη αποτέλεσε εξέλιξη του προγενέστερου οικισμού. Είναι αλήθεια ότι δε διαθέτουμε κάποια συγκεκριμένη πληροφορία για την ίδρυση της Νέας Πάφου, όπως υπάρχει για την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια, τη Σελεύκεια εν Πιερία και για άλλες μεγάλες πόλεις της εποχής. Ωστόσο κάποιες πληροφορίες μπορούν να προκύψουν από τη λεπτομερή ανάλυση των γεγονότων του τελευταίου τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. και από την εξέταση της πολιτικής κατάστασης που διαμορφώθηκε εκείνη την εποχή. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η πραγμάτευση των ερωτημάτων σχετικά με το γιατί χτίστηκε η Νέα Πάφος, ποια πολιτικά, οικονομικά, στρατηγικά συμφέροντα εξυπηρετούσε και βάσει ποιων κριτηρίων επιλέχτηκε η θέση της, θα μπορούσαν να διαφωτίσουν το θέμα της ίδρυσής της.

⁴⁹ Młynarczyk 1990, 87-90.

⁵⁰ Ο συγκεκριμένος χείμαρρος ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την πρόσχωση του λιμανιού της Νέας Πάφου, αφού εξέβαλλε εντός της λεκάνης του και ήταν ακόμα ορατός στις αρχές της δεκαετίας του '60, cf. Daszewski 1981, 329.

⁵¹ Daszewski 1988, 50-51; Młynarczyk 1990, 91-94.

3.2. Ιδρυτές της Νέας Πάφου

Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η ίδρυση της πόλης έχει ήδη εξεταστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Από τους πρωταγωνιστές αυτής της εποχής τέσσερα άτομα θα μπορούσαν να είχαν εμπλακεί στην ίδρυση της νέας πόλης: ο Αλέξανδρος Γ΄, ο βασιλιάς της Παλαιπάφου Νικοκλής, ο Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ και ο Αντίγονος Μονόφθαλμος. Η ανάμειξη του Αλέξανδρου Γ΄ στην ίδρυση της Νέας Πάφου θα μπορούσε να κρύβεται μόνο πίσω από την ιστορία της ενθρόνισης στον θρόνο της Πάφου κάποιου Αλύνομου,⁵² απογόνου της δυναστείας των Κινυράδων, ιστορία, που όπως φαίνεται, ανήκει στη σφαίρα του μύθου. Ακόμα κι αν έκρυβε κάποια αλήθεια, είναι εξαιρετικά δύσκολο η Νέα Πάφος να ιδρύθηκε από τον Αλέξανδρο Γ΄, αφού η Κύπρος δεν εντασσόταν σε εκείνη την κατηγορία των εδαφών, που εφαρμόστηκε η τακτική της ίδρυσης πόλεων για την εγκατάσταση των βετεράνων στρατιωτών του. Αυτό έγινε σε περιοχές απομακρυσμένες, χωρίς προηγούμενη αστική εμπειρία, με σκοπό τη δημιουργία κέντρων διοίκησης και εμπορίου και παράλληλα την ανάπτυξη εστιών ελληνισμού.

Η ανάμειξη του Αντίγονου και του γιου του Δημητρίου στην ίδρυση της Νέας Πάφου δε διακρίνεται πουθενά μέσα στα γνωστά ιστορικά γεγονότα. Όταν κατέλαβαν την Κύπρο, το 306 π.Χ., η Νέα Πάφος ήταν ήδη μια υπαρκτή πόλη (ο Πτολεμαίος Α΄ καθ' οδόν προς τη Σαλαμίνα, όπου τελικά ναυμάχησε με τον στόλο του Δημητρίου, είχε συγκεντρώσει τον δικό του στόλο στην Πάφο, πιθανότατα στο λιμάνι της νέας πόλης). Επομένως, η μόνη περίπτωση που θα μπορούσαν οι Αντιγονίδες να είχαν εμπλακεί στην ίδρυση της Νέας Πάφου είναι όταν προσπάθησαν το 315 π.Χ., κατά τη διάρκεια της σύγκρουσής τους με τον Πτολεμαίο Α΄, να προσεταιριστούν τους Κύπριους βασιλείς. Ίσως μεταξύ αυτών των βασιλέων να ήταν και ο Νικοκλής, στον οποίο πιθανόν να προσέφεραν τα απαιτούμενα οικονομικά μέσα για το χτίσιμο μιας πόλης, που θα χρησίμευε ως βάση για τις επιχειρήσεις τους κατά του Πτολεμαίου Α΄. Παρόλο λοιπόν που οι Αντιγονίδες θα μπορούσαν, υπό αυτό το πρίσμα, να είχαν συμβάλει στην ίδρυση της πόλης, το γεγονός ότι ο Νικοκλής παρέμεινε σύμμαχος του Πτολεμαίου Α΄, τουλάχιστον ως το 312 π.Χ., όταν ο τελευταίος κατέστρεψε το Μάριον και μετέφερε τους κατοίκους στην Πάφο, δεν αφήνει πολλά περιθώρια γι' αυτή τη θεωρία.

Αποκλείοντας τον Αλέξανδρο Γ΄ και τους Αντιγονίδες, οι μόνοι δυνητικοί ιδρυτές της Νέας Πάφου είναι ο Νικοκλής και ο Πτολεμαίος Α΄. Είναι αλήθεια ότι και οι δύο είχαν τους δικούς τους λόγους για να θέλουν να χτίσουν μια πόλη στα νοτιοδυτικά παράλια της Κύπρου, παράλληλα όμως φαίνεται ότι και για τους δύο υπήρχαν κάποιοι ανασταλτικοί παράγοντες στην επιθυμία τους για το χτίσιμο μιας νέας πόλης.

---

⁵² Πλούτ. *Περὶ Ἀλεξ.* II, 8.

Ο βασικός λόγος που θα μπορούσε να ωθήσει τον Νικοκλή⁵³ στη δημιουργία μιας νέας πόλης, εγκαταλείποντας την για αιώνες έδρα της δυναστείας των Κινυράδων, ήταν η επιθυμία δημιουργίας ενός νέου λιμανιού, που θα λειτουργούσε ως τερματικός σταθμός ενός νέου «δρόμου του χαλκού».⁵⁴ Η Παλαιάπαφος, αν και φαίνεται ότι ιδρύθηκε σε απόσταση από τη θάλασσα, βάσει των σημερινών τοπογραφικών δεδομένων, διέθετε λιμάνι, όπως προκύπτει τόσο από την παράδοση που ήθελε τον βασιλιά Κινύρα να είχε στείλει πενήντα πλοία στον Μενέλαο κατά τον Τρωικό πόλεμο⁵⁵ όσο και από την αποστολή δώδεκα σκαφών που προστέθηκαν στον στόλο του Ξέρξη κατά την εκστρατεία του στην Ελλάδα το 480 π.Χ.⁵⁶ Το λιμάνι αυτό πρέπει να βρισκόταν στις εκβολές του ποταμού Διαρίζου,⁵⁷ και η πρόσχωση που υφίστατο από τα ιζήματα του ποταμού, το κατέστησαν πιθανότατα ακατάλληλο, ωθώντας τον Νικοκλή στην κατασκευή ενός άλλου λιμανιού, σε κάποιο άλλο χώρο του βασιλείου του. Η δημιουργία ενός νέου λιμανιού θα σήμαινε πιθανότατα και τη μεταφορά στη νέα πόλη του πολιτικού, οικονομικού και διοικητικού κέντρου του βασιλείου της Πάφου, αφού όπως φάνηκε από τα πρώτα κιάλας βήματα της συγκρότησης των αστικών κέντρων της Κύπρου, η σχέση ανάμεσα στο λιμάνι, τα εργαστήρια κατεργασίας χαλκού, τα ιερά και βέβαια την πολιτική διαχείριση ήταν πολύ στενή.⁵⁸

Ο Νικοκλής, κατά τη βασιλεία του, επιδόθηκε σε έντονη οικοδομική δραστηριότητα, σε όλη την έκταση της επικράτειάς του, όπως αποδεικνύεται άλλωστε και από έξι επιγραφές που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία της επαρχίας Πάφου και αφορούν οικοδομήματα που ανέγειρε ο Πάφιος βασιλιάς (Παρ. Επιγρ. αρ. 3-8)⁵⁹. Επιπλέον, η αναγραφή του ονόματός του, αν και συγκεκριμένα, πάνω σε τετράδραγμα του Αλέξανδρου Γ΄ γύρω στο 320 π.Χ.⁶⁰ και η κοπή αργότερα (το 317/6 π.Χ.) μιας σειράς νομισμάτων, όπου αναγραφόταν καθαρά η φράση «ΝΙΚΟΚΛΕΟΥΣ ΠΑΦΙΟΝ»,⁶¹

⁵³ Młynarczyk 1990, 67-76.

⁵⁴ Iaconou 2012, 64-65; Iaconou, υπό δημοσίευση.

⁵⁵ Ευστ. εις Όμηρ. 827, 35.30: «Ἄλλοι δὲ φασιν αὐτὸν ἐν Πάφῳ ὁμόσαντα Μενελάῳ πέμψειν πενήκοντα ναῦς, μία μόνην ἀποστείλαι, τὰς δὲ λοιπὰς ἐκ γῆς πλάσαντα πέμψαι καὶ γῆϊνους ἄνδρας ἐν αὐταῖς, καὶ οὕτω σοφίσασθαι τὸν ὄρκον, ὁστρακίνῳ στόλῳ δεξιωσάμενον».

⁵⁶ Ηρόδ. Ιστ. VII, 195.3-6: «ἐν ἐτέρῃ δὲ ὁ Πάφιος στρατηγὸς Πενθύλος ὁ Δημονόου, ὃς ἦγε μὲν δωδέκα νέας ἐκ Πάφου, ἀποβαλὼν δε σφῆων τὰς ἑνδεκα τῶ χειμῶνι τῶ γυνομένῳ κατὰ Σηπιάδα, μὴ τῇ περιγινομένη καταπλέων ἐπ' Ἀρτεμίσιον ἤλω».

⁵⁷ Για το λιμάνι της Παλαιάπαφου, cf. Θεοδούλου 2006, 133-136.

⁵⁸ Iaconou 2012, 63-64.

⁵⁹ Εικάζεται μάλιστα ότι οι δύο επιγραφές από την Αγία Μονή, στους πρόποδες του Τρούδου, που αναφέρονται στην ανέγερση από το Νικοκλή στηλών προς τιμήν της Ήρας, θα μπορούσαν αν σχετίζονται με τη χάραξη και την οριοθέτηση του νέου «δρόμου του χαλκού», που τελείωνε στη Νέα Πάφο (Iaconou, υπό δημοσίευση).

⁶⁰ Hill 1940, 164; Σπυριδάκης 1963, 151; Gesche 1974, 120, 123; Mørkholm 1978, 139-143.

⁶¹ Σβορώνος 1904, vol. 1, 71; Hill 1904, 79-80, pl. XXII: 10; Hill 1940, 165; Gesche 1974, 111, σημ. 29; Mørkholm 1978, 146.

φανερώνουν έναν ισχυρό βασιλιά, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε την πολιτική αστάθεια της εποχής του (Πόλεμοι των Διαδόχων) για να κηρύξει την ανεξαρτησία του.

Πέραν των σημαντικών λόγων που είχε ο Νικοκλής για να χτίσει μια νέα πόλη-λιμάνι στο χώρο της Νέας Πάφου, υπάρχουν και αρκετές ενστάσεις αναφορικά με τις δυνατότητες που είχε για να αναλάβει και να ολοκληρώσει ένα τόσο σημαντικό έργο. Είναι αλήθεια ότι παρά το πλούσιο «οικοδομικό» βιογραφικό του Νικοκλή που φαίνεται μέσα από τις επιγραφές, υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο χτίσιμο κάποιων μεμονωμένων οικοδομημάτων και στην ίδρυση μιας ολόκληρης πόλης. Μελετώντας την ιστορία της Ελληνιστικής περιόδου διαπιστώνει κανείς ότι οι νέες πόλεις χτίστηκαν από τους ισχυρούς βασιλείς της εποχής –τον Αλέξανδρο, τον Αντίγονο, το Σέλευκο– που είχαν την οικονομική δυνατότητα να τις χτίσουν και το ανθρώπινο δυναμικό για να τις οικίσουν. Ο Νικοκλής αντίθετα, όσο δυνατός και ανεξάρτητος ηγεμόνας κι αν ήταν εντός της Κύπρου, δεν έπαυε να είναι ένας τοπικός βασιλιάς, πολύ μικρός, σε σύγκριση με τα μεγέθη των βασιλέων που διαμορφώνουν την πολιτική κατάσταση της εποχής, για να ιδρύσει μια πόλη και μάλιστα του μεγέθους της Νέας Πάφου. Η έκτασή της εκτιμάται γύρω στα 90 εκτάρια (= 0,9χλμ²), ενώ μαζί με το λιμάνι, που υπολογίζεται ότι ήταν μεγαλύτερο των 22 εκταρίων (= 0,2χλμ²), ξεπερνούσε σε συνολική έκταση τα 110 εκτάρια (= 1,1χλμ²).⁶² Το μέγεθος αυτό φαντάζει εξαιρετικά μεγάλο, αν αναλογιστεί κανείς ότι η Αντιόχεια την εποχή που ιδρύθηκε καταλάμβανε έκταση ίση με 100-110 εκτάρια,⁶³ ενώ η Πριήνη ήταν ίση με το 1/3 και η Όλυνθος με το 1/2 της Νέας Πάφου χωρίς το λιμάνι. Εύλογα επομένως προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με τους λόγους που υπαγόρευσαν στον Νικοκλή το χτίσιμο μιας τόσο μεγάλης πόλης, και σχετικά με τις δυνατότητες και τους οικονομικούς πόρους που διέθετε, προκειμένου να υλοποιήσει ένα τόσο μεγαλεπήβολο οικοδομικό πρόγραμμα. Πέραν τούτου, αν όντως σχεδίαζε να χτίσει μια νέα πόλη, η οποία θα έπαιζε τον ρόλο του διοικητικού, πολιτικού, οικονομικού κι εμπορικού κέντρου, αντικαθιστώντας σε αυτούς τους τομείς την Παλαιάφο, τότε γιατί αποφάσισε να οχυρώσει την τελευταία, μπαίνοντας σε περιττά έξοδα και κόπους (Παρ. Επιγρ. αρ. 5);⁶⁴

⁶² Daszewski 1988, 52

⁶³ Will 1995, 499; Will 1997, 108.

⁶⁴ Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες φαίνεται ότι η Παλαιάφο δεν ήταν οχυρωμένη με ένα ενιαίο τείχος, αλλά τα τμήματα των τειχών που εντοπίστηκαν στις περιοχές Μαρτσέλλο και Χατζή Απτούλλα περιέκλειαν πιθανότατα κάποιου είδους αυτόνομες «ακροπόλεις». Βάσει των νέων αυτών δεδομένων, ανατρέπεται η θεωρία του T. B. Mitford περί τείχισης της Παλαιάφου από το Νικοκλή και ταυτίζεται η ΕΥΡΥΧΟΡΟΣ ΠΟΛΙΣ της επιγραφής (Παρ. Επιγρ. αρ. 5) με τη Νέα Πάφο (Iaconou 2008a, 275-277; Iaconou, υπό δημοσίευση). Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη: α) ότι τα ανακαλυφθέντα τμήματα των τειχών της Παλαιάφου γνώρισαν μια νέα οικοδομική φάση στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Maier 1972, 97; Maier 1973, 190; Maier 2007, 66, 78), β) ότι η χάραξη των τειχών της Νέας Πάφου χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου}-αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. (cf. *infra*, V. 5.1. Τείχη – Πύλες) και γ) το προπαγανδιστικό χαρακτήρα των επιγραφών (που μπορεί μια απλή επιδιόρθωση ή ενίσχυση των τειχών ή η αποπεράτωση ενός οχυρωματικού έργου να την παρουσιάζουν

Πέραν των παραπάνω, οικονομικής φύσεως ενστάσεων, υπάρχει και άλλη μία, πολιτικής φύσεως, που φανερώνει το πόσο δύσκολη απόφαση θα ήταν για τον Νικοκλή η δημιουργία ενός νέου πολιτικού κέντρου μακριά από το ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, τη στιγμή που η συγκεκριμένη θεότητα θεωρείτο η προστάτιδα της δυναστείας των Κινυράδων και νομιμοποιούσε την εγκόσμια εξουσία τους.⁶⁵ Η σύνδεση άλλωστε της εγκόσμιας εξουσίας του Νικοκλή με τα θρησκευτικά καθήκοντα που είχε ως αρχιερέας της Αφροδίτης (*Ανάσας*) φαίνεται σε όλες τις επιγραφές, όπου προσφωνείται ως «ὁ Πάφου βασιλεὺς Νικοκλής, ὁ ἱερεὺς τῆς Ἀνάσ(σ)ας, ὁ βασιλέως Τιμάρχου Ἴνις». Χτίζοντας λοιπόν ο Νικοκλής μια νέα πόλη και μεταφέροντας εκεί την έδρα του, θα φαινόταν, στα μάτια τουλάχιστον των πιστών και των υπηκόων του, ότι εγκατέλειπε ή παραμελούσε την ιδιότητα του αρχιερέα και ότι απομακρυνόταν από τη θεία χάρη της *Ανάσας*. Παράλληλα, ο στενός δεσμός που υπήρχε ανάμεσα στη λατρεία της Πάφιας θεάς, του λιμανιού και της οικονομίας του χαλκού⁶⁶ θα έσπαζε, διαλύοντας μια μακραίωνη παράδοση.

Τέλος, άλλη μία ένσταση μπορεί να τεθεί στα κίνητρα του Νικοκλή για τη δημιουργία ενός νέου λιμανιού. Είχε δηλαδή προσχωθεί το λιμάνι της Παλαιπάφου σε τόσο μεγάλο βαθμό που να καθίστατο επιτακτική η ανάγκη κατασκευής ενός νέου, με ό,τι αυτό θα συνεπάγετο σε οικονομικό, πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο, ή ήταν πολύ μικρό για να εξυπηρετεί τις ανάγκες του βασιλείου; Σίγουρα η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θα μπορούσε να δοθεί μόνο μέσα από την αρχαιολογική έρευνα και τον εντοπισμό του λιμανιού της Παλαιπάφου. Ωστόσο, η αναφορά του Στράβωνα σε έναν *ὑφορμον*⁶⁷ που είχε η Παλαιάπαφος (Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.3), υποδηλώνει την παρουσία λιμενικών εγκαταστάσεων στην περιοχή, που λειτουργούσαν ακόμα στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ., τρεις σχεδόν αιώνες μετά την ίδρυση της Νέας Πάφου. Αυτό σημαίνει ότι το λιμάνι της Παλαιπάφου δεν αντιμετώπιζε σοβαρά λειτουργικά προβλήματα την εποχή ίδρυσης της Νέας Πάφου, όχι τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό ώστε να απαιτείται η δημιουργία ενός νέου λιμανιού.

Η εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων και η διαμόρφωση νέων πολιτικό-οικονομικών συνθηκών κατά την Ελληνιστική περίοδο φανερώνουν την ανάγκη που είχε ο Πτολεμαίος Α΄ για μία πόλη-λιμάνι στην περιοχή της Πάφου. Ήδη, από την πρώτη

ως οχύρωση μιας ολόκληρης πόλης), εμμένω στην άποψη ότι τα οχυρωματικά έργα που αποδίδονται στο Νικοκλή αφορούσαν την Παλαιά και όχι τη Νέα Πάφο.

⁶⁵ Bekker-Nielsen 2000, 202.

⁶⁶ Παρόλο που στην Παλαιάπαφο η σχέση ανάμεσα στο ιερό και την κατεργασία του χαλκού δεν είναι τόσο ευδιάκριτη όσο στο Κίτιο ή την Έγκωμη, μαρτυρείται εντούτοις μέσα από την ανακάλυψη σκωρίας χαλκού στα κατώτερα στρώματα του ιερού (ARDA 1950, 13; Iaconou 2012, 66).

⁶⁷ Για σχολιασμό του όρου *ὑφορμος*, cf. Θεοδούλου 2006, 134.

σύγκρουση των Διαδόχων φάνηκε πόσο μεγάλο προβάδισμα θα είχε εκείνος που θα κατάφερνε να θέσει την Κύπρο υπό τον έλεγχό του, αφού τόσο ο Περδίκκας όσο και ο Πτολεμαίος Α΄ έσπευσαν να συμμαχήσουν με τους βασιλείς του νησιού. Ο τελευταίος, όντας κύριος της Αιγύπτου από το 323 π.Χ., δεν άργησε να αντιληφθεί πόσο πολύτιμη θα ήταν η Κύπρος για το βασίλειό του· βρισκόταν απέναντι από αυτό και μπορούσε να χρησιμεύσει τόσο ως εφιαλτήριο για επιθετικές ενέργειες όσο και ως αμυντικό προπύργιο.⁶⁸ Όσον αφορά την περιοχή της Πάφου, ήταν το πλησιέστερο προς την Αλεξάνδρεια τμήμα της Κύπρου και διέθετε φυσικό αγκυροβόλιο που μπορούσε να μετατραπεί σε λιμάνι και να φιλοξενήσει τμήμα του πτολεμαϊκού στόλου. Ωστόσο, το σημαντικότερο πλεονέκτημα της περιοχής και αυτό που πιθανότατα τράβηξε την προσοχή των Πτολεμαίων ήταν η εγγύτητά της στα μεταλλεία χαλκού και στα δάση του Τροόδους, αφού η εξασφάλιση χαλκού και ξυλείας ήταν πρωταρχικής σημασίας για την οικονομική πολιτική και για τη διατήρηση της θαλασσοκρατίας του αιγυπτιακού βασιλείου.⁶⁹

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Πτολεμαίος Α΄ είχε εξίσου σοβαρούς λόγους για να χτίσει μία νέα πόλη στη νοτιοδυτική γωνιά της Κύπρου. Ωστόσο, η ανοιχτή διεκδίκηση του νησιού και η ανοικοδόμηση μιας πόλης, δεν ήταν εφικτά, αφού από πολύ νωρίς βρέθηκε αναμεμιγμένος σε πολεμικές συγκρούσεις κατά του Περδίκκα. Την ίδια όμως περίοδο κατάφερε να συνάψει συμμαχία με τέσσερις βασιλείς του νησιού, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Νικοκλής. Η συμμαχία αυτή διήρκεσε τουλάχιστον ως το 312 π.Χ. και μέσα στα πλαίσιά της πιθανόν να κρύβεται και η ίδρυση της Νέας Πάφου.

Σύμφωνα με τον W. A. Daszewski, και οι δύο άντρες είχαν το μερίδιό τους στην ίδρυση της Νέας Πάφου γεγονός που αντανακλάται στα δύο διαφορετικά πολεοδομικά πλέγματά της.⁷⁰ Όσον αφορά το Νικοκλή, πιστεύει ότι η ανάμειξή του περιορίζεται στην ανάπτυξη και επέκταση του κλασικού οικισμού που υπήρχε στην περιοχή, αφού θεωρεί ότι ο Πάφιος βασιλιάς δεν είχε ούτε τη φιλοδοξία ούτε τις δυνατότητες για να δημιουργήσει ένα τόσο μεγάλο λιμάνι και μια τόσο μεγάλη πόλη όσο η Νέα Πάφος. Θεωρεί λοιπόν ο W. A. Daszewski ότι το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, με προσανατολισμό Β-Ν και Α-Δ, συμπίπτει με τον χώρο όπου αναπτύχθηκε ο κλασικός οικισμός και αναπτύχθηκε από το Νικοκλή, αποτελώντας το αρχικό τμήμα της Νέας Πάφου. Αντίθετα, το νοτιοδυτικό, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και ΒΔ-ΝΑ, πιθανόν να σχεδιάστηκε λίγο αργότερα, όταν ο Πτολεμαίος Α΄, μάλλον μετά το 315 π.Χ., ανέλαβε την αποπεράτωση της νέας πόλης και

---

⁶⁸ Hauben 1987, 214-217.

⁶⁹ Για την αξία της Κύπρου ως πηγή ξυλείας για τους Πτολεμαίους, cf. Hauben 1987, 217-222.

⁷⁰ Daszewski 1988, 52-53. Για το πολεοδομικό σχέδιο της Νέας Πάφου cf. *infra*, “V. 5.2. Πολεοδομικό πλέγμα”.

του λιμανιού της. Γι' αυτόν τον λόγο προφανώς μετέφερε και τους κατοίκους του Μαρίου εκεί, για την ταχύτερη ολοκλήρωση του σχεδίου του.

Σίγουρα το θέμα του ιδρυτή της Νέας Πάφου είναι αρκετά περίπλοκο, αφού τόσο ο Νικοκλής όσο και ο Πτολεμαίος Α΄ είχαν τους λόγους τους για να θέλουν μια πόλη-λιμάνι στη συγκεκριμένη περιοχή, αλλά παράλληλα ο καθένας έπρεπε να υπερπηδήσει κάποια σοβαρά εμπόδια προτού προβεί στην ίδρυση της νέας πόλης. Η απάντηση στο ερώτημα του ιδρυτή της Νέας Πάφου δεν μπορεί να δοθεί μέσα από εικασίες. Η μελέτη όμως των αρχαιολογικών δεδομένων (κυρίως αυτών που ανήκουν στην περίοδο ίδρυσης της πόλης), της τοπογραφίας και της σταδιακής ανάπτυξης και εξέλιξης της Νέας Πάφου ίσως θα μπορούσαν να προσφέρουν μια πιο εμπεριστατωμένη απάντηση στο συγκεκριμένο θέμα.

4. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και οικοδομικές φάσεις στη Νέα Πάφο της Ελληνιστικής περιόδου

Η Νέα Πάφος καθ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της γνώρισε πολλές και διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, οι οποίες όμως διακόπτονταν απότομα και βίαια λόγω ισχυρών και καταστροφικών σεισμών.⁷¹ Οι σεισμοί αυτοί είχαν ως αποτέλεσμα την παρακμή και τη σταδιακή ερήμωση της πόλης, στο δυτικό τουλάχιστον τμήμα της, από τον 4^ο αι. μ.Χ. κι έπειτα. Η προσπάθεια επομένως αποκατάστασης της τοπογραφίας της Νέας Πάφου κατά την Ελληνιστική περίοδο, αντιμετωπίζει ιδιαίτερες δυσκολίες, λόγω των διαδοχικών φάσεων κατοίκησης που υπέρκεινται των στρωμάτων της εξεταζόμενης εποχής. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίων της Ελληνιστικής εποχής να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό για το χτίσιμο μεταγενέστερων οικοδομημάτων ή ως μπάζα για την επιπέδωση του εδάφους. Επιπλέον, η άντληση οικοδομικού υλικού, κατά τη Βυζαντινή περίοδο και το Μεσαίωνα, από το ακατοίκητο πλέον δυτικό τμήμα της Νέας Πάφου με σκοπό το χτίσιμο οικιών, οδήγησε σε περαιτέρω διαταραχή της στρωματογραφίας της περιοχής. Για την αποκατάσταση επομένως της τοπογραφίας της ελληνιστικής Νέας Πάφου, είναι ανάγκη να γίνει αρχικά καταγραφή και περιγραφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της συγκεκριμένης εποχής, θεωρητική αποκατάσταση και περιγραφή των οικοδομημάτων από τα οποία προέρχονται, όπου βέβαια αυτό είναι εφικτό και τέλος, θα ακολουθήσει προσπάθεια διαχωρισμού των οικοδομικών φάσεων στις οποίες ανήκαν.

---

⁷¹ Για τους σεισμούς που έπληξαν τη Νέα Πάφο, cf. Młynarczyk 1990, 33-34.

4.1. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Στο παρόν κεφάλαιο θα γίνει καταγραφή και περιγραφή, στο μέτρο του δυνατού, των ανακαλυφθέντων αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου, με σκοπό την ένταξή τους στα κτήρια στα οποία ανήκαν και την αναγνώριση αυτών των κτηρίων.⁷² Για τον σκοπό αυτό, κατά την εξέταση κάθε οικοδομήματος, η έρευνα ξεκινάει από τον φυσικό βράχο, εφ' όσον αυτός έχει εντοπιστεί, περιγράφοντας τις τυχόν κατεργασίες που υπέστη (λάξευμα, ισοπέδωση κλπ.). Εν συνεχεία εξετάζονται τα δάπεδα που υπέρκεινται του φυσικού βράχου, σε συνδυασμό με τους τοίχους (θεμελιώσεις, τοιχοδομία, επιχρίσματα) που τα συνοδεύουν και τα πλαισιώνουν, τα μέλη των περιστυλίων (στυλοβάτες, βάσεις, κίονες, κιονόκρανα, σπόνδυλοι, γλυπτός διάκοσμος), οι δρόμοι που περιβάλλουν το εκάστοτε οικοδόμημα (κανάλια αποχετεύσεων, χάραξη καταστρώματος) και οποιαδήποτε άλλα στοιχεία θεωρηθούν χρήσιμα. Όσον αφορά τη σειρά παρουσίασης των κτηρίων, έχει ως βάση γεωγραφικά κριτήρια: ξεκινάει δηλαδή με την παρουσίαση των οικοδομημάτων που εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα της πόλης και κινείται προς τα ανατολικά, παρουσιάζοντας σε κάθε ομάδα οικοδομημάτων εκείνα που βρίσκονται βορειότερα των υπολοίπων.

4.1.1. Τείχη – Πύλες

Τα τείχη της Νέας Πάφου, εκμεταλλεζόμενα εν μέρει τη φυσική διαμόρφωση του χώρου, προστάτευαν την πόλη από εχθρικές επιθέσεις και όριζαν σε μεγάλο βαθμό την έκτασή της. Ωστόσο, ελάχιστα είναι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σώζονται από αυτόν τον οχυρωματικό περίβολο και εντοπίζονται κυρίως στο δυτικό τμήμα του και σε κάποιες από τις πύλες.

Από τις πύλες της Νέας Πάφου, η πιο καλά διατηρημένη πύλη είναι η βορειοδυτική⁷³ (Πιν. 16.1). Βρισκόταν στην κορυφή ενός τεχνητά διαμορφωμένου γκρεμού, απ' όπου ξεκινούσε ένας κεκλιμένος διάδρομος, μήκους 36μ. και μέγιστου πλάτους 3,8μ., που οδηγούσε εκτός των τειχών της πόλης (Πιν. 16.2). Έξω από την πύλη υπήρχε τάφος, όπως συμπεραίνεται από τη γέφυρα που σχηματιζόταν στο ανώτερο σημείο του επικλινούς διαδρόμου, η οποία θα εκτεινόταν καθ' όλο το μήκος του τεχνητά διαμορφωμένου γκρεμού, αλλά παραμένει άγνωστο αν συνεχιζόταν και κατά μήκος του υπόλοιπου οχυρωματικού περιβόλου. Η πύλη πλαισιωνόταν από δύο πύργους, έναν

---

⁷² Πέραν των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που παρατίθενται στην παρούσα ενότητα, υπάρχουν και πολλά ακόμα, διάσπαρτα στο χώρο της Νέας Πάφου (ενδεικτικά αναφέρω τμήματα κίωνων εντός των ορίων της ρωμαϊκής αγοράς και περιμετρικά του λόφου Φανάρι κ.α.). Εσκεμμένα αποφεύγεται να γίνει αναφορά και καταγραφή των συγκεκριμένων καταλοίπων, επειδή δεν αποτέλεσαν ευρήματα οργανωμένης ανασκαφικής έρευνας κι έτσι ελλοχεύει ο κίνδυνος εξαγωγής εσφαλμένων συμπερασμάτων.

⁷³ BCH 111, 689-691; Nicolaou 1966, 573-576.

τετράγωνο κι ένα πολυγωνικό, οι οποίοι πρέπει να αποτελούσαν μεταγενέστερη προσθήκη και κατασκευάστηκαν σε υψηλότερο επίπεδο από την πύλη αυτή καθεαυτή, αλλά συνέκλιναν κλιμακωτά προς αυτήν, μέσω μεγάλων βαθμίδων λαξευμένων στο βράχο, οι οποίες ουσιαστικά αποτελούσαν τις βάσεις των ογκόλιθων του τείχους. Εκατέρωθεν της πύλης, εντοπίστηκαν δύο οπές, επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα, οι οποίες προφανώς αποτελούσαν τις υποδοχές για τους ορθοστάτες της θύρας. Μια στενή αυλάκωση που ένωνε τις δύο οπές, χρησίμευε μάλλον ως βάση στην οποία ασφάλιζαν οι πόρτες της πύλης (Πιν. 17.1). Παρόμοιες αυλακώσεις εντοπίστηκαν εκατέρωθεν της πύλης και σε συνδυασμό με την ανακάλυψη πήλινων σωλήνων, υποδηλώνουν την παρουσία ενός συστήματος υδροδότησης. Πιθανή προέκταση του ίδιου συστήματος αποτελούν οι δύο αυλακώσεις που χαραχτηκαν στη νότια πλευρά του επικλινούς διαδρόμου και οι οποίες, λίγο πιο κάτω, κατέληγαν σε μία παράπλευρη δεξαμενή.

Ανατολικά της πύλης, στην πλευρά που έβλεπε προς το εσωτερικό της πόλης, εντοπίστηκαν αρκετές κατασκευές, άλλες λαξευμένες στο βράχο και άλλες χτισμένες, εκ των οποίων η πιο αξιοπρόσεχτη ήταν ένα δωμάτιο, διαστάσεων 2,10 x 3μ. περίπου, λαξευμένο εξ' ολοκλήρου στον φυσικό βράχο. Ένα πέρασμα ανοιγμένο στον βράχο, διέσχισε το χώρο όπου ανακαλύφθηκαν οι παραπάνω κατασκευές και μέσω μιας πυλίδας κατέληγε στην τάφρο, νοτίως της πύλης (Πιν. 17.2, 18.1). Το πέρασμα αυτό δεν αποκαλύφθηκε σε όλη την έκτασή του κι έτσι παραμένει άγνωστο το σημείο απ' όπου ξεκινούσε. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε ωστόσο είναι εντυπωσιακών διαστάσεων, φτάνοντας το 1,20μ. σε πλάτος και τα 5μ. σε ύψος. Στο μεγαλύτερο μέρος του ήταν καλυμμένο με μεγάλες πέτρες, ενώ σε κάποιο σημείο που ήταν ακάλυπτο, εντοπίστηκε από πάνω του μια «γέφυρα», κατασκευασμένη στο βράχο και λαξευμένη έτσι ώστε να σχηματίζονται δύο αυλάκια μέσα από τα οποία περνούσαν πήλινοι σωλήνες υδροδότησης. Όσον αφορά τις υπόλοιπες πύλες, ο Κ. Νικολάου εντόπισε στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου Φάμπρικα τη βορειοανατολική πύλη, από την οποία ωστόσο διέκρινε μόνο τη βόρεια πλευρά της, κεκλιμένη σε διαδοχικά επίπεδα, όπως η βορειοδυτική πύλη (Πιν. 18.2).⁷⁴ Τη βόρεια πύλη την τοποθέτησε δυτικά της Φάμπρικας, πάνω στον παλιό δρόμο Κάτω Πάφου-Κτήματος, δυτικά του οποίου εντόπισε ίχνη ενός πύργου και μία κατωφέρεια, που θύμιζε έντονα τη διαρρύθμιση των δύο προηγούμενων πυλών. Τέλος, μία τέταρτη πύλη πιθανόν να υπήρχε βορείως της Παναγίας Θεοσκεπάστης, πλαισιωμένη από

⁷⁴ Σε μία σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε κοντά και νοτίως της Αγίας Μαρίας, εντοπίστηκαν κατάλοιπα τείχους που, βάσει της κεραμικής χρονολογούνται στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Το συγκεκριμένο τμήμα του τείχους φέρει διαρρύθμιση που παραπέμπει σε παρουσία πύλης. Βάσει των νέων αυτών δεδομένων η βορειοανατολική πύλη της πόλης βρισκόταν νοτίως της Αγίας Μαρίας και όχι βορείως, όπως είχε υποθέσει ο Κ. Νικολάου. Η παραπάνω πληροφορία μου δόθηκε από τη Dr Claire Balandier σε προσωπική επικοινωνία.

έναν τουλάχιστον πύργο στα νότια, στη βάση του οποίου θεμελιώθηκε η εκκλησία⁷⁵ (Πιν. 19.1).

4.1.2. Ρωμαϊκή αγορά – Ωδείο – Ασκληπιείο (Πιν. 19.2)

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στον χώρο της ρωμαϊκής αγοράς δεν αποκάλυψαν κάποια κατάλοιπα της Ελληνιστικής περιόδου. Αντίθετα, φαίνεται ότι το σύνολο αυτό των δημόσιων κτηρίων που περιελάμβανε την αγορά, το ωδείο και το επονομαζόμενο Ασκληπιείο, χτίστηκε κατά την ανοικοδόμηση της πόλης μετά το σεισμό του 76/7 μ.Χ., μέσα στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Το όλο πρόγραμμα ξεκίνησε από τον Τραϊανό και ολοκληρώθηκε από τον Αδριανό.⁷⁶ Στον χώρο του Ασκληπιείου, ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος μόλις 15εκ. κάτω από το δάπεδο του κτηρίου,⁷⁷ ενώ στην αγορά οι έρευνες αποκάλυψαν ότι ο συγκεκριμένος χώρος ήταν «παρθένος» από κάθε οικοδομική κατασκευή, εκεί τουλάχιστον που ανοίχτηκαν οι δοκιμαστικές τομές.⁷⁸ Αν και η έκταση που ερευνήθηκε είναι σχετικά περιορισμένη, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ο συγκεκριμένος χώρος είτε παρέμεινε άχτιστος από την ίδρυση της πόλης μέχρι το 2^ο αι. μ.Χ. ή ότι καθαρίστηκε σχολαστικά από τα ερείπια των κτηρίων που υπήρχαν εκεί και κατέρρευσαν από τους σεισμούς του 15 π.Χ. και του 71 μ.Χ.

➤ Δρόμοι

Το μόνο στοιχείο του συγκεκριμένου χώρου που θα μπορούσε να ανάγεται στην Ελληνιστική εποχή είναι η χάραξη ενός δρόμου με κατεύθυνση Β-Ν που περνούσε ανατολικά του ωδείου και το χώριζε από την δυτική στοά της αγοράς⁷⁹ (Πιν. 53.2, 1α). Ο δρόμος αυτός συνέχιζε προς τα νότια (Πιν. 53.2, 1), με κατεύθυνση ελαφρά αποκλίνουσα (ΒΑ-ΝΔ), και η προέκτασή του εντοπίστηκε στο χώρο μεταξύ της Οικίας του Διονύσου και του κάστρου των «40 Κολώνων».⁸⁰ Αν πράγματι το οδικό δίκτυο της πόλης χαραχτηκε κατά την πρώτη οικοδομική φάση,⁸¹ τότε πιθανότατα και ο δρόμος αυτός που ήταν χαραγμένος πάνω στον φυσικό βράχο (σε ορισμένα σημεία, δεξιά και αριστερά του νότιου τμήματος του δρόμου είναι ορατή η κατεργασία που υπέστη ο φυσικός βράχος), ανήκει στη συγκεκριμένη φάση.⁸² Λογικά, γύρω από τη ρωμαϊκή αγορά θα πρέπει να υπήρχαν κι άλλοι δρόμοι, οι οποίοι δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα.

⁷⁵ Nicolaou 1966, 576-577.

⁷⁶ BCH 103, 718; Nicolaou 1978a, 535; Nicolaou 1980, 71; Nicolaou 1981, 70-71.

⁷⁷ BCH 99, 841.

⁷⁸ BCH 102, 930.

⁷⁹ ARDA 1971, 21; BCH 96, 1081; Nicolaou 1975, 130-131; Nicolaou 1976, 63.

⁸⁰ Nicolaou 1966, 596.

⁸¹ Για το οδικό δίκτυο της πόλης, cf. *infra* “ V. 5.2. Πολεοδομικό πλέγμα ”.

⁸² Młynarczyk 1990, 163-164.

4.1.3. Οικία του Διονύσου (Πιν. 20.1)

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε διάφορα δωμάτια της Οικίας του Διονύσου με σκοπό τη μελέτη της στρωματογραφίας, εντόπισαν τον φυσικό βράχο σε βάθος περίπου 1μ. κάτω από το επίπεδο των ψηφιδωτών. Το βάθος αυτό, ωστόσο, ποικίλλει από 0,65μ. έως 4,70μ. λόγω λαξεύματος του φυσικού βράχου, για λόγους λατόμησης.⁸³

➤ Φυσικός βράχος

Η πιο ενδιαφέρουσα από τις εργασίες που διεξήχθησαν πάνω στον φυσικό βράχο πρόκειται για την κατασκευή ενός υπόγειου θαλάμου, σε βάθος 4,70μ. κάτω από το δωμάτιο I («Θρίαμβος του Διονύσου»). Δύο κλιμακωτοί δρόμοι, λαξευμένοι στον βράχο, οδηγούσαν από τα νότια στον υπόγειο θάλαμο, ο οποίος φαίνεται ότι έκλεινε με κάποια πόρτα (Πιν. 21.1). Έξω και αριστερά από αυτήν την πόρτα ανοιγόταν ένας άλλος, πλευρικός θάλαμος, ο οποίος έφερε μία κόγχη στον νότιο τοίχο, με ίχνη κονιάματος. Αρχικά, το υπόγειο αυτό συγκρότημα θεωρήθηκε ότι ήταν θαλαμοειδής τάφος, ενώ αργότερα διατυπώθηκε η θεωρία περί υπόγειου ιερού της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου αφιερωμένο στον Αρποκράτη. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από την ανακάλυψη μιας οστέινης πυξίδας που έφερε ανάγλυφη απεικόνιση του συγκεκριμένου θεού,⁸⁴ στοιχείο όμως που αργότερα κρίθηκε ανεπαρκές για να στηρίξει τη συγκεκριμένη θεωρία.

Ο υπόγειος θάλαμος εκτεινόταν κάτω από τα δωμάτια XXII και IX της Οικίας του Διονύσου, που βρίσκονται βορείως του δωματίου I. Σε κάποια άγνωστη χρονικά στιγμή, η οροφή του θαλάμου κατέρρευσε και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο. Όταν άρχισε η ανοικοδόμηση της περιοχής,⁸⁵ ο χώρος του κατεστραμμένου θαλάμου χωρίστηκε σε τρία τμήματα (ένα κάτω από το δωμάτιο IX, ένα κάτω από το XXII και το υπόλοιπο κάτω από το I) με το χτίσιμο χοντρών τοίχων από μικρούς ακατέργαστους λίθους και καλύφθηκε με χαλίκωμα για λόγους επιπέδωσης.⁸⁶

Άλλος ένας λάκκος, διαστάσεων 4 x 3,90 x 2,96μ., λαξευμένος κι αυτός στον φυσικό βράχο, ανακαλύφθηκε κατά τη βυθομέτρηση στο δωμάτιο XXXV («Νάρκισσος»)⁸⁷ Ήταν γεμάτος με χαλίκωμα για λόγους επιπέδωσης και όταν καθαρίστηκε αποκαλύφθηκε στο κέντρο του ένας τετράγωνος πεσσός, που έφτανε σε ύψος μέχρι το χείλος του λάκκου (Πιν. 21.2)· προφανώς η παρουσία του εκεί ήταν για να

⁸³ Nicolaou 1967, 111-114. Πιο συγκεκριμένα, cf. τις βυθομετρήσεις στα δωμάτια I, XVI, XXXV, XXXIX, XXII και IX.

⁸⁴ BCH 88, 372; BCH 89, 292; Nicolaou 1967, 103, 111-112.

⁸⁵ Η ανοικοδόμηση της περιοχής φαίνεται ότι άρχισε γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση των δαπέδων που εντοπίστηκαν πάνω από το φυσικό βράχο. Για περισσότερες πληροφορίες, cf. *infra* “V. 4.1.3. Οικία του Διονύσου. Δάπεδα – Τοίχοι”.

⁸⁶ Nicolaou 1967, 111, 117.

⁸⁷ Nicolaou 1967, 114.

στηρίζει κάποια οροφή. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη βαθμίδων, γεγονός που σημαίνει ότι η κάθοδος γινόταν, κατά πάσα πιθανότητα, με κάποια φορητή σκάλα. Εντός του λάκκου εντοπίστηκαν μία τετραγωνισμένη κόγχη στη δυτική πλευρά του, ένα πηγάδι στη βορειοδυτική γωνία και οι βάσεις από δύο μεγάλους κυλινδρικούς πήλινους πίθους. Το γεγονός ότι το υλικό πλήρωσης του λάκκου προέρχεται κυρίως από την Ύστερη Ελληνιστική και από τη Ρωμαϊκή περίοδο σημαίνει ότι ο συγκεκριμένος λάκκος πιθανόν να ήταν άδειος κατά τις προηγούμενες περιόδους, λειτουργώντας πιθανότατα ως κελάρι ή ως αποθηκευτικός χώρος για την οικία που οικοδομήθηκε από πάνω του.

Κάτω από το ψηφιδωτό του Ιππόλυτου και της Φαίδρας (δωμάτιο V), σε βάθος 1μ. από την επιφάνεια, ανακαλύφθηκε ένα παχύ στρώμα στάχτης, το οποίο περιελάμβανε ένα μεγάλο αριθμό σφραγίδων.⁸⁸ Οι σφραγίδες αυτές, που προφανώς μεταφέρθηκαν από κάποιον γειτονικό χώρο (κάποιο αρχείο ή νομοφυλάκιο;), για να γεμίσουν έναν λάκκο λατόμησης, καλύπτουν μία χρονική περίοδο που κυμαίνεται από τα μέσα του 2^{ου} έως τον 1^ο αι. π.Χ.⁸⁹ και απεικονίζουν το ιερό της Αφροδίτης, Πτολεμαίους βασιλείς και Ρωμαίους αυτοκράτορες. Παρόμοιοι λάκκοι λατόμησης, γεμάτοι με χώμα και χάλκινα νομίσματα, όστρακα, λυχνίες και αγαλματίδια από τερακότα και άλλα αντικείμενα, εντοπίστηκαν τόσο στο ίδιο δωμάτιο όσο και στο διπλανό *triclinium* (δωμάτιο VI).

Μια ομάδα λάκκων, λαξευμένων στο φυσικό βράχο, με μέσο βάθος γύρω στα 5μ., καθώς κι ένα πηγάδι της Ελληνιστικής περιόδου, ανακαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα της Οικίας του Διονύσου. Όλοι αυτοί οι λάκκοι φαίνεται ότι ανοίχτηκαν για λόγους λατόμησης και εξόρυξης οικοδομικού υλικού πριν από την ανοικοδόμηση κτηρίων, ενώ αργότερα καλύφθηκαν με χώμα και χαλίκωμα και επιπεδώθηκαν προκειμένου να αρχίσει από πάνω τους το χτίσιμο διαφόρων οικοδομημάτων. Η χρονική ακολουθία στη χρήση των λάκκων οδήγησε τους ανασκαφείς στο συμπέρασμα ότι η ανοικοδόμηση της νέας πόλης ξεκίνησε από τα ανατολικά (περίοδος που οι λάκκοι λειτουργούσαν ως λατομεία) και συνεχίστηκε στο δυτικό τμήμα (περίοδος που οι λάκκοι καλύφθηκαν και επιπεδώθηκαν).⁹⁰

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί οι βυθομετρήσεις και οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν εντός των ορίων της Οικίας του Διονύσου εντόπισαν τον φυσικό βράχο σε βάθος 1μ. περίπου, ενώ πάνω από αυτόν ανακαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανήκουν σε τέσσερις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.-τέλη 2^{ου} αι. μ.Χ.). Η στρωματογραφία των δωματίων I, XVI και XXXV είναι παρόμοια, αφού και στα τρία

⁸⁸ BCH 95, 415-416; Nicoalou 1978c, 849-850; Michaelidou-Nicolaou 1979, 413.

⁸⁹ Michaelidou-Nicolaou 1979, 414; Młynarczyk 1990, 60.

⁹⁰ BCH 97, 678; Nicolaou 1975, 131; Nicolaou 1976, 59.

αυτά δωμάτια έχουν εντοπιστεί κάτω από τα ψηφιδωτά τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην αρχαιότερη από αυτές ανήκει το κατώτερο από τα δάπεδα που εντοπίστηκαν κάτω από το δωμάτιο XVI, στρωμένο πάνω σχεδόν στον φυσικό βράχο (αφού επιπεδώθηκε προηγουμένως με την επίστρωση χώματος και μικρών λίθων, σε σημεία όπου παρουσίαζε ανωμαλίες), από απλό πατημένο χώμα. Ίδιας κατασκευής ήταν και το κατώτερο δάπεδο του δωματίου XXXIX, στρωμένο κι αυτό πάνω στον φυσικό βράχο, γεγονός που μαρτυρά ότι στρώθηκε κατά την πρώτη οικοδομική φάση κι επομένως είναι σύγχρονο με τα αρχαιότερα δάπεδα των προαναφερθέντων δωματίων.

Τα παραπάνω δάπεδα πλαισιώνονταν στη νότια πλευρά τους από έναν τοίχο, ο οποίος αποτέλεσε τη βάση για τους τοίχους των νεώτερων κτηρίων, με τελευταίο εκείνον της Οικίας του Διονύσου. Εκτός από τη θεμελίωση όμως δε σώζεται τίποτα, ούτε από τους νεώτερους ούτε από τους παλιότερους τοίχους, λόγω αφαίρεσης του οικοδομικού υλικού από μεταγενέστερους λατόμους. Η θεμελίωση αυτή, χαραγμένη εν μέρει στον φυσικό βράχο, εντοπίστηκε στο ίδιο περίπου βάθος (1μ.) με τα παραπάνω δάπεδα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ανήκει, μαζί με εκείνα, στην πρώτη οικοδομική φάση.⁹¹

Σίγουρα τα παραπάνω δάπεδα και οι θεμελιώσεις των τοίχων που τα όριζαν είναι μεταγενέστερα από τους λάκκους λατόμησης, αλλά είναι δύσκολο να χρονολογηθούν. Η απάντηση στο πρόβλημα της χρονολόγησης προήρθε από την τυχαία ανακάλυψη ενός ψηφιδωτού δαπέδου με απεικόνιση της Σκύλλας (Πιν. 22.1), κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του αιθρίου. Ένα γεωμετρικό πλαίσιο περιβάλλει τον κεντρικό πίνακα διαστάσεων 1,32 x 1,22μ., ο οποίος πλαισιώνεται από δύο μικρότερους πίνακες που απεικονίζουν από ένα ζευγάρι δελφινιών. Η κεντρική μορφή του ψηφιδωτού είναι η Σκύλλα, το μυθικό θαλάσσιο τέρας, που ήταν συνδυασμός γυναίκας, ψαριού και σκύλου. Απεικονίζεται με μακριά, καμπυλωτή ουρά που καταλήγει σε δαγκάνες κάβουρα· το κάτω μισό του σώματός της αποτελείται από το μπροστινό μέρος του σώματος τριών σκύλων, ενώ το πάνω μισό έχει τη μορφή γυμνής γυναίκας, που σηκώνει με το δεξί της χέρι ένα μακρύ, λεπτό αντικείμενο (ίσως τρίαινα) και με το αριστερό κρατάει το κατάρτι του πλοίου που βύθισε.⁹²

Το ψηφιδωτό αυτό, φτιαγμένο από βότσαλα μαύρου, λευκού και καφέ χρώματος, βρέθηκε 1μ. κάτω από τα ψηφιδωτά δάπεδα της Οικίας του Διονύσου. Χρονολογείται γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., βάσει τεχνοτροπίας και νομισμάτων που υπήρχαν πάνω στο δάπεδο και αποτελεί το αρχαιότερο γνωστό ψηφιδωτό στην Κύπρο. Το γεγονός ότι

---

⁹¹ Nicolaou 1967, 108.

⁹² ARDA 1977, 18, 37; BCH 102, 930; Nicolaou 1980, 71; Nicolaou 1981, 65; Daszewski & Μιχαηλίδης 1989, 16-18; Guimier-Sorbets 2009, 143.

βρέθηκε στο ίδιο βάθος και κοντά στα προαναφερθέντα δάπεδα, σημαίνει ότι κι εκείνα ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση, του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ.

Το στρώμα που αντιστοιχεί στη δεύτερη οικοδομική φάση βρίσκεται 0,45-0,48μ. περίπου πάνω από τα παλιότερα δάπεδα.⁹³ Σε αυτή τη φάση ανήκει το δάπεδο του δωματίου XXXIX, από πατημένο χώμα, κι εκείνο του δωματίου XVI από βότσαλα. Στο τελευταίο δάπεδο αντιστοιχούν δύο δωμάτια (XXXVIII και XLI), τα οποία εντοπίστηκαν στις δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο δωμάτιο XVI και καταλάμβαναν το δυτικό τμήμα του. Τα δωμάτια αυτά επικοινωνούσαν μέσω μιας θύρας, ενώ στα ανατολικά τους και κάτω από το κέντρο περίπου του νεώτερου δωματίου XVI, εντοπίστηκε ένας διάδρομος από πατημένο χώμα καστανού χρώματος.⁹⁴

Δεν υπάρχει ξεκάθαρη εικόνα σχετικά με τη χρονολόγηση της φάσης αυτής, στην οποία πιθανόν να ανήκει και μια ομάδα εργαστηρίων που ανακαλύφθηκε στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα της Οικίας του Διονύσου. Το πρώτο από αυτά τα εργαστήρια εντοπίστηκε κάτω από το δωμάτιο LII.⁹⁵ Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου αυτού ανακαλύφθηκε μια διπλή εστία, ενώ σε όλο το χώρο υπήρχαν στάχτες σκορπισμένες, σκουριά χαλκού και σιδήρου, πήλινες και λίθινες μήτρες για τη δημιουργία νομισμάτων, καθώς επίσης πολλά χάλκινα νομίσματα και πέταλα. Όλα αυτά τα ευρήματα υποδεικνύουν την παρουσία ενός εργαστηρίου κοπής νομισμάτων, το οποίο λειτουργούσε πριν από την ανοικοδόμηση της ρωμαϊκής οικίας, ίσως μάλιστα και πριν από την τρίτη οικοδομική φάση. Τα νομίσματα που βρέθηκαν εντός του συγκεκριμένου χώρου και καλύπτουν μια περίοδο από τη βασιλεία του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτορος (μετά το γάμο του με την Αρσινόη Γ΄, 217-204 π.Χ.) έως τη συμβασιλεία του Πτολεμαίου ΙΓ΄ και της Κλεοπάτρας Ζ΄ (51-47 π.Χ.),⁹⁶ ορίζουν σε μεγάλο βαθμό το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησε το συγκεκριμένο εργαστήριο.

Λίγο ανατολικότερα, κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο που απεικόνιζε τον Ιππόλυτο και τη Φαίδρα (δωμάτιο V), στο στρώμα επιπέδωσης, ανακαλύφθηκαν θραύσματα πήλινων αγαλματιδίων και αγγείων και δύο καλούπια για την κατασκευή λυχνιών του τύπου της Εφέσου, ιδιαίτερα διαδεδομένου κατά το β΄ μισό του 2^{ου} και τον 1^ο αι. π.Χ. Τα

⁹³ Οι τιμές δίνονται βάσει των μετρήσεων που έγιναν στα δωμάτια XVI και XXXIX (cf. Nicolaou 1976, 112-115). Στο δωμάτιο XXXIX, οι βυθομετρήσεις αποκάλυψαν μόνο δύο δάπεδα, το ανώτερο εκ των οποίων βρίσκεται 0,20μ. χαμηλότερα από τα ψηφιδωτά δάπεδα της Οικίας του Διονύσου, και γι' αυτό εικάζεται ότι είναι προγενέστερο από αυτά. Η διαφορά που χωρίζει το ανώτερο αυτό δάπεδο του δωματίου XXXIX από το κατώτερο, που στρώθηκε πάνω στον φυσικό βράχο, είναι 0,45μ. Στο δωμάτιο XVI το δεύτερο δάπεδο βρίσκεται 0,12μ. πιο χαμηλά από το τρίτο, κι αυτό με τη σειρά του 0,40μ. από το ψηφιδωτό δάπεδο της Οικίας του Διονύσου. Επομένως το δεύτερο δάπεδο βρίσκεται 0,52μ. από την επιφάνεια, δηλαδή 0,48μ. από τον φυσικό βράχο, αφού αυτός απέχει 1μ. από την επιφάνεια.

⁹⁴ Nicolaou 1967, 112-113, fig. 9.

⁹⁵ ARDA 1968, 15; BCH 93, 558; Nicolaou 1967, 117-118; Nicolaou 1969, 51; Nicolaou 1970, 74-75; Nicolaou 1972, 121-124.

⁹⁶ Nicolaou 1972, 123.

ευρήματα αυτά θα μπορούσαν να προέρχονται από κάποιο εργαστήριο κεραμικής που λειτουργούσε σε εκείνο το χώρο.⁹⁷ Άλλο ένα εργαστήριο εντοπίστηκε 1μ. περίπου κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο του *triclinium* (δωμάτιο VI). Πρόκειται για ένα χυτήριο χάλκινων αγαλμάτων, όπως προκύπτει από την παρουσία εστίας και από την ανακάλυψη ενός γύψινου καλουπιού για την κατασκευή του κορμού των αγαλμάτων⁹⁸ (Πιν. 22.2). Το γεγονός ότι το εργαστήριο αυτό εντοπίστηκε στο ίδιο βάθος και κοντά στο πρώτο σημαίνει ότι κατά πάσα πιθανότητα είναι σύγχρονο με εκείνο.

Τα εργαστήρια που εντοπίστηκαν κάτω από το βόρειο τμήμα της Οικίας του Διονύσου, βάσει των ευρημάτων που τα συνόδευαν, φαίνεται ότι άρχισαν να λειτουργούν γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. ή ίσως λίγο νωρίτερα και παρέμειναν σε λειτουργία ως τον 1^ο αι. π.Χ. Δεν είναι ξεκάθαρο αν χρησιμοποίησαν παλιότερα κτήρια για τη στέγασή τους ή χτίστηκαν εξ αρχής σε χώρο άχτιστο ως τότε. Η περίοδος λειτουργίας τους όμως τα ξεχωρίζει χρονικά από τα κτήρια της πρώτης φάσης, έτσι ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση, η οποία φαίνεται ότι άρχισε γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο νωρίτερα.

Ένα ακόμα δάπεδο, το τρίτο κατά σειρά, ανακαλύφθηκε μόλις 0,12μ. πάνω από το προηγούμενο και 0,40μ. κάτω από τα ψηφιδωτά δάπεδα της Οικίας του Διονύσου, σύμφωνα πάντα με τη στρωματογραφία του δωματίου XVI.⁹⁹ Κάτω από το δωμάτιο αυτό ανακαλύφθηκαν τρία αρχαιότερα δωμάτια, ένας διάδρομος που τα χώριζε και μία δεξαμενή, που ανάγονται στην τρίτη οικοδομική φάση (Πιν. 21.3). Ο διάδρομος (XLII) και τα δύο δωμάτια (XXXVIII και XLI) που βρίσκονταν στα δυτικά του, υφίσταντο ήδη από την προηγούμενη οικοδομική φάση (Πιν. 23.1). Το δάπεδο των δύο δωματίων ήταν στρωμένο με βότσαλα, μικρότερα σε μέγεθος από εκείνα του παλιότερου δαπέδου, ενώ η θύρα μέσω της οποίας επικοινωνούσαν, σφραγίστηκε. Ο διάδρομος στα ανατολικά αυτών των δωματίων, στρωμένος με αμμώδες πατημένο χώμα, τα χώριζε από ένα άλλο δωμάτιο (XLIV), που βρισκόταν στα ανατολικά του. Από το δωμάτιο αυτό ανακαλύφθηκε μόνο το νότιο τμήμα του, αφού το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο (των «Τεσσάρων Εποχών») του δωματίου XVI. Στη νοτιοδυτική γωνία του υπήρχε μια μικρή δεξαμενή (XLIII) κατασκευασμένη από καλά κατεργασμένους λίθους και επιχρισμένη εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα.

Από όσα αναφέρθηκαν μέχρι τώρα δεν είναι δυνατή η χάραξη των χρονικών ορίων της τρίτης οικοδομικής φάσης. Η ανακάλυψη όμως ενός θησαυρού αργυρών νομισμάτων, κρυμμένων μέσα σε έναν αμφορέα, που εντοπίστηκε σε βάθος 0,45μ. κάτω από το

⁹⁷ ARDA 1970, 19; BCH 95, 416.

⁹⁸ ARDA 1970, 19; BCH 95, 416; Nicolaou 1978b, 287-288.

⁹⁹ Nicolaou 1967, 112-113.

ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου XXIII, κοντά στο βόρειο τοίχο¹⁰⁰ (Πιν. 23.2) θέτει ένα *terminus post quem* για τη νεώτερη φάση. Ο θησαυρός αυτός περιελάμβανε 2484 αργυρά τετράδραχμα από την εποχή του Πτολεμαίου Ε΄ Επιφανούς (204-180 π.Χ.) ως την εποχή του Πτολεμαίου Ι΄ Αλέξανδρου Α΄ (107-88 π.Χ.). Μια λεπτομερέστερη έρευνα αποκάλυψε ότι τα νεώτερα από τα νομίσματα του θησαυρού κόπηκαν στην Αλεξάνδρεια το 97/6 π.Χ., χωρίς αυτό να σημαίνει κατ' ανάγκη ότι ο θησαυρός θάφτηκε τη συγκεκριμένη χρονιά.¹⁰¹ Ως συμπέρασμα των παραπάνω, προκύπτει ότι ο θησαυρός καλύφθηκε από ένα κτήριο, το οποίο ανήκει στην οικοδομική φάση (την τρίτη κατά σειρά) που προηγήθηκε της Οικίας του Διονύσου και χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Σαν προέκταση του παραπάνω συμπεράσματος συνεπάγεται ότι και τα δωμάτια που ανακαλύφθηκαν κάτω από το δωμάτιο XVI χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ., αφού ανήκουν κι αυτά στην τρίτη οικοδομική φάση (ήταν προφανώς δωμάτια του κτηρίου που σκέπασε το θησαυρό).

Στο κτήριο του 1^{ου} αι. π.Χ. (το οποίο φαίνεται ότι ήταν οικία, στα θεμέλια της οποίας χτίστηκε η Οικία του Διονύσου) ανήκουν σίγουρα τα δωμάτια (LVII, LXXVII (A) + (C), XCVIII) που εντοπίστηκαν νοτίως της δεξαμενής (LXXIX), που υπήρχε στο ανατολικό τμήμα της Οικίας του Διονύσου, καθώς και τα δωμάτια XXXII και XXIV, δυτικά της δεξαμενής.¹⁰² Το δάπεδο των δύο τελευταίων δωματίων ήταν καλυμμένο με ασβεστοκονίαμα, ενώ κάποια κατάλοιπα τοίχων που σώθηκαν φέρουν στη βάση τους ίχνη κόκκινου χρώματος. Γενικά το κτήριο που προηγήθηκε της Οικίας του Διονύσου ήταν χτισμένο από καλά κατεργασμένους λίθους, δεμένους μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα και τοποθετημένους σύμφωνα με την ισόδομη τοιχοδομία.¹⁰³

Στο δυτικό τμήμα της οικίας εντοπίστηκε μια σειρά δωματίων (LXXXIV, LXXXV, LXXXVI, LXXXVII, LXXXVIII, LXXXIX, XCI, XCII), τα οποία βρίσκονται χαμηλότερα από το επίπεδο των ψηφιδωτών της οικίας κι έχουν υποστεί μεγάλη ζημιά από νεώτερους λατόμους. Όπως προκύπτει από το καθάρισμα των θεμελίων τους, που εντοπίστηκε 1μ. κάτω από το επίπεδο της Οικίας του Διονύσου, ανήκουν σε κάποιο από τα προγενέστερα κτήρια,¹⁰⁴ παράλληλα όμως εντάσσονταν κι εντός των ορίων της ρωμαϊκής οικίας, μεγάλο τμήμα της οποίας, όπως προαναφέρθηκε, χτίστηκε πάνω στα θεμέλια των παλιότερων κτηρίων.

Μια οικία της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου (Οικία «Επ' ἀγαθῶ») εντοπίστηκε δυτικά της Οικίας του Διονύσου, πέρα από τον δρόμο (C) που περνούσε έξω από το δυτικό

¹⁰⁰ ARDA 1964, 11; BCH 89, 292; Nicolaou 1966a, 40; Nicolaou 1967, 104-105; Michaelidou-Nicolaou & Mørkholm 1976, 1-4, fig 4; Młynarczyk 1990, 196 σημ. 159.

¹⁰¹ Michaelidou-Nicolaou & Mørkholm 1976, 11.

¹⁰² Nicolaou 1967, 115.

¹⁰³ Nicolaou 1967, 104.

¹⁰⁴ Nicolaou 1967, 108, 118.

τιμήμα της.¹⁰⁵ Η οικία αυτή, κατεστραμμένη σε μεγάλο βαθμό λόγω των μεταγενέστερων κατασκευών και των λατόμων που έφαχναν για οικοδομικό υλικό, φαίνεται ότι ήταν του τύπου οικίας με περίστυλη αυλή. Μέσα στην αυλή εντοπίστηκε τμήμα ενός γκρεμισμένου τοίχου που κατέρρευσε πιθανότατα από κάποιο σεισμό (Πιν. 24.1). Το σημαντικό στοιχείο σε αυτήν την ανακάλυψη ήταν η διατήρηση μέρους της διακόσμησης του τοίχου· ήταν επικαλυμμένος με κονίαμα και χρωματισμένος στη βάση του με διάφορα χρώματα, ενώ η κύρια ζώνη του τοίχου μιμείτο ισόδομη τοιχοδομία, με χάραξη ορθογώνιων πλαισίων πάνω στο κονίαμα. Ο τοίχος αυτός είχε ένα μεγάλο άνοιγμα για φωτισμό, όπως προκύπτει από την ανακάλυψη μιας σιδερένιας σχάρας παραθύρου, διαστάσεων 1,56 x 1,04μ.

➤ Δρόμοι¹⁰⁶

Η Οικία του Διονύσου φαίνεται ότι καταλάμβανε τον χώρο μιας ολόκληρης νησίδας, καθώς περιβαλλόταν από τέσσερις δρόμους,¹⁰⁷ που εντοπίστηκαν 1μ. περίπου χαμηλότερα από το επίπεδο των ψηφιδωτών δαπέδων,¹⁰⁸ στο ίδιο βάθος με τα κατάλοιπα της πρώτης οικοδομικής φάσης. Αυτό σημαίνει ότι η χάραξη των δρόμων πρέπει να είναι σύγχρονη με τη συγκεκριμένη φάση και ανάγεται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Ένας από τους δρόμους αυτούς, με κατεύθυνση Α-Δ, εντοπίστηκε έξω από τη νότια πλευρά της οικίας και παράλληλα προς αυτήν¹⁰⁹ (Πιν. 53.2, G). Είχε πλάτος *ca.* 6μ. και κατά τη διάρκεια των ανασκαφών αποκαλύφθηκε σε μήκος μεγαλύτερο των 130μ. Κάτω από το κατάστρωμά του, στρωμένο με χώμα ανακατεμένο με μικρές πέτρες και όστρακα, και κατά μήκος του άξονά του εντοπίστηκε αποχετευτικός αγωγός, κατασκευασμένος από πέτρες, στον οποίο κατέληγαν οι αποχετεύσεις των γύρω κτηρίων.

Άλλος ένας δρόμος με κατεύθυνση Α-Δ, παράλληλος προς το προηγούμενο, αλλά στενότερος από αυτόν (πλάτους 3,50μ.) εντοπίστηκε έξω από τη βόρεια πλευρά της οικίας¹¹⁰ (Πιν. 53.2, H). Έφερε κι αυτός έναν αποχετευτικό αγωγό κάτω από το κατάστρωμά, όπου κατέληγαν οι αποχετεύσεις των δωματίων της οικίας και των εργαστηρίων που υπήρχαν εκατέρωθεν του δρόμου.

Ένας τρίτος δρόμος, πλάτους 5μ. περίπου και κατεύθυνσης Β-Ν, εντοπίστηκε κατά μήκος της δυτικής πλευράς της Οικίας του Διονύσου¹¹¹ (Πιν. 53.2, 9-διάδρομος C). Κι

¹⁰⁵ ARDA 1968, 16; BCH 93, 558-559; Nicolaou 1970, 75.

¹⁰⁶ Ο προσανατολισμός των δρόμων που εντοπίστηκαν περιμετρικά της Οικίας του Διονύσου αποκλίνει μερικές μοίρες από τα σημεία του ορίζοντα. Οι δρόμοι δηλαδή έχουν προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ΒΑ-ΝΔ. Επειδή όμως η απόκλιση δεν είναι πολύ μεγάλη χαρακτηρίζονται ως δρόμοι κατεύθυνσης Β-Ν ή Α-Δ.

¹⁰⁷ BCH 89, 292.

¹⁰⁸ Nicolaou 1967, 108.

¹⁰⁹ BCH 90, 383; BCH 92, 345; ARDA 1967, 17; Nicolaou 1966a, 40; Nicolaou 1967, 101; Nicolaou 1969, 50.

¹¹⁰ BCH 90, 383; Nicolaou 1966a, 40; Nicolaou 1967, 101.

¹¹¹ BCH 90, 383; Nicolaou 1967, 107, 118.

αυτός ο δρόμος, όπως και οι δύο οριζόντιοι, είχε αποχετευτικό αγωγό κατά μήκος του άξονά του, στον οποίο κατέληγαν τα νερά από τις κουζίνες και τα εργαστήρια του βορειοδυτικού τμήματος της Οικίας του Διονύσου. Πρέπει να χαραχτηκε την ίδια περίοδο με τους δύο παραπάνω, αλλά φαίνεται ότι είχε ήδη τεθεί εκτός χρήσης την εποχή που χτίστηκε η ρωμαϊκή οικία. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το χτίσιμο της δυτικής προέκτασης του βόρειου τοίχου της Οικίας του Διονύσου πάνω σε αυτόν τον δρόμο.

Ανατολικά της οικίας εντοπίστηκε ένας χώρος, ο οποίος δεν είναι ξεκάθαρο αν αποτελούσε κάποιο είδος αυλής ή ήταν ένας ακόμα δρόμος (Πιν. 53.2, 8;), κατεύθυνσης Β-Ν, που πλαισίωνε την ανατολική πλευρά της Οικίας του Διονύσου.¹¹² Ο χώρος αυτός χώριζε τη συγκεκριμένη οικία από μια άλλη, γειτονική, που εντοπίστηκε ανατολικότερα, κατεστραμμένη όμως σε μεγάλο βαθμό. Το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος χώρος δεν ανασκάφηκε διεξοδικά έχει ως αποτέλεσμα να αγνοείται τόσο ο ακριβής χαρακτήρας του όσο και οι διαστάσεις και η χρονολόγησή του.

➤ Θεωρητική αποκατάσταση

Η θεωρητική αποκατάσταση των οικοδομημάτων που υπόκεινται της Οικίας του Διονύσου είναι σχεδόν αδύνατη, λόγω των ελλιπέστατων καταλοίπων. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί με κάποια βεβαιότητα είναι ότι οι δρόμοι που εντοπίστηκαν περιμετρικά της οικίας, και κυρίως ο νότιος, ανήκουν στην πρώτη οικοδομική φάση, αφού εντοπίστηκαν στο ίδιο βάθος με τα αρχαιότερα δάπεδα, σχηματίζοντας μια νησίδα διαστάσεων 33 x 70-72μ.¹¹³ Η αναλογία των διαστάσεών της είναι πολύ κοντά στην αναλογία 1:2, που ήταν η συνηθέστερη για τις νησίδες των πόλεων που χτίζονται αυτήν την περίοδο και περιελάμβαναν δύο σειρές τεσσάρων τετράγωνων κλήρων (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Θεσσαλονίκη, Σελεύκεια στον Τίγρη, Δημητριάδα).¹¹⁴

Σίγουρα, με τα έως τώρα δεδομένα, δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί εάν η συγκεκριμένη νησίδα ήταν χωρισμένη σε 8 ισομεγέθους κλήρους ή ήταν κατειλημμένη από κάποιο άλλο οικοδόμημα. Κρίνοντας από τον οικιστικό χαρακτήρα που είχε η συγκεκριμένη περιοχή κατά τις επόμενες φάσεις, αλλά και από τον αποθηκευτικό χώρο που εντοπίστηκε κάτω από το δωμάτιο XXXV της Οικίας του Διονύσου, τότε τα κατάλοιπα που ανάγονται στην πρώτη οικοδομική φάση πιθανόν να ανήκουν σε κάποια οικία.

¹¹² BCH 90, 383; Nicolaou 1966a, 40; Nicolaou 1967, 101.

¹¹³ Cf. *infra* “V. 5.2. Πολεοδομικό πλέγμα”. Στην κάτοψη του Κ. Νικολάου η νησίδα δίνεται με διαστάσεις 32 x 64μ.

¹¹⁴ Hoepfner 2005, 463-464.

Από τα κατάλοιπα αυτά, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για το ψηφιδωτό της Σκύλλας, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί το αρχαιότερο γνωστό ψηφιδωτό στην Κύπρο. Αν πράγματι το οικοδόμημα που χτίστηκε στο συγκεκριμένο χώρο ήταν οικία, τότε πιθανόν το συγκεκριμένο ψηφιδωτό να προερχόταν από τον *ανδρώνα*,¹¹⁵ το σημαντικότερο χώρο της οικίας για τους άντρες (εκεί δεξιώνονταν τους φίλους τους και παρέθεταν συμπόσια), ο οποίος διακοσμήτο με ψηφιδωτά δάπεδα.¹¹⁶ Όσον αφορά τη χρήση του συγκεκριμένου τύπου διακόσμησης προδίδει την εγκατάσταση στην πόλη ατόμων που ήρθαν εκτός Κύπρου, φέρνοντας μαζί τους ένα νέο είδος τέχνης. Κρίνοντας από τις ομοιότητες που παρουσιάζει με τα ψηφιδωτά της Πέλλας¹¹⁷ (χρήση άσπρων και μαύρων βότσαλων και πολύ λίγων καφεκόκκινων για τις λεπτομέρειες), δεν αποκλείεται στο χώρο αυτό να εγκαταστάθηκαν άτομα μακεδονικής καταγωγής.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση (γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.) παρατηρείται στο βόρειο τμήμα της νησίδας η λειτουργία ενός εργαστηρίου κοπής νομισμάτων κι ενός χυτηρίου χάλκινων αγαλμάτων. Το νότιο τμήμα της πιθανόν να διατήρησε το χαρακτήρα που είχε κατά την προηγούμενη φάση (μάλλον οικιστικός· ίσως μάλιστα ο διάδρομος με πατημένο χώμα, κάτω από το δωμάτιο XVI, να αποτελούσε την είσοδο της οικίας).

Κρίνοντας από τη στρωματογραφία των δωματίων XXXIX και XVI και από την ανακάλυψη δωματίων στο ανατολικό άκρο της νησίδας, φαίνεται ότι κατά την τρίτη οικοδομική φάση (1^{ος} αι. π.Χ.) χτίστηκε ένα οικοδόμημα (μάλλον οικία), στα θεμέλια του οποίου πάτησε αργότερα η Οικία του Διονύσου. Με τα έως τώρα δεδομένα δεν μπορεί να ειπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα ότι επρόκειτο για ένα ενιαίο οικοδόμημα, το γεγονός όμως ότι η Οικία του Διονύσου εκμεταλλεύεται σε μεγάλο βαθμό τις θεμελιώσεις του, οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα.

4.1.4. Έπαυλη του Θησέα (Πιν. 25.1)

Η Έπαυλη του Θησέα χτίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της Νέας Πάφου, στην περιοχή που ονομάζεται Μαλλούτενα και πρόκειται για τον καλύτερα μελετημένο χώρο εντός των τειχών της αρχαίας πόλης, αφού ανασκάπτεται από το 1965. Πρόκειται για ένα οικοδόμημα τεραστίων διαστάσεων που αναπτυσσόταν γύρω από μια μεγάλη, περίστυλη αυλή. Η κεντρική είσοδος του βρισκόταν στο μέσο περίπου της ανατολικής πτέρυγας, η οποία στο βόρειο άκρο της περιελάμβανε αποθηκευτικούς χώρους και στο νότιο εγκαταστάσεις λουτρών. Η νότια πτέρυγα ήταν πιθανότατα η σημαντικότερη ολόκληρου του συγκροτήματος, αφού εκεί βρίσκονταν οι αίθουσες υποδοχής και ακροάσεων. Η

¹¹⁵ Guimier-Sorbets 2009, 142.

¹¹⁶ Walter-Καρύδη 1996, 7-24.

¹¹⁷ Petsas 1963, 41-54.

δυτική πτέρυγα περιελάμβανε κυρίως βοηθητικούς χώρους, το ίδιο και η βόρεια, η οποία είναι η λιγότερη ανασκαμμένη και μελετημένη. Λόγω λοιπόν της μεγάλης έκτασης της έπαυλης και των πολλών αρχιτεκτονικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν κάθε πτέρυγα θα εξεταστεί ξεχωριστά.

Ανατολική πτέρυγα (δωμ. 36, 69, 84, 85, 86, 87, 93, 94, 95, 96, 97, I-IV)

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Μια δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε για λόγους στρωματογραφίας στη βόρεια αψίδα της εισόδου (69), αποκάλυψε, στο κέντρο περίπου της τομής, έναν τοίχο, κατεύθυνσης Β-Ν, χτισμένο πάνω στον φυσικό βράχο από ακανόνιστους ή ημικατεργασμένους λίθους και επιχρισμένο στην ανατολική πλευρά του με μια επίστρωση λευκού ασβεστοκονιάματος.¹¹⁸ Ο τοίχος αυτός, της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου (2ος αι. π.Χ.), πλαισίωνε ένα δάπεδο που εντοπίστηκε σε βάθος 1,96μ. κάτω από το επίπεδο της εισόδου (69) και ήταν πλακοστρωμένο με πλάκες ασβεστόλιθου (Πιν. 24.2).

Πέρα από τον τοίχο και το δάπεδο, τα σημαντικότερα ευρήματα ανακαλύφθηκαν στα κατώτερα στρώματα της τομής, που βρίσκονταν πάνω ακριβώς από το φυσικό βράχο· επρόκειτο για μια εστία από άργιλο και μεγάλες ποσότητες σκουριάς χαλκού,¹¹⁹ οι οποίες βρίσκονταν εκατέρωθεν του τοίχου. Τα παραπάνω ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εκεί λειτουργούσε κάποιο χυτήριο, το οποίο βάσει της κεραμικής που τα συνόδευε, λειτούργησε από τα τέλη του 4^{ου} έως το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Επομένως, ο τοίχος και το δάπεδο που βρίσκονταν πάνω από αυτά τα στρώματα χτίστηκαν μετά το «κλείσιμο» του εργαστηρίου, δηλαδή σε κάποια φάση μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Στην ίδια εποχή με το χυτήριο (ίσως μάλιστα να αποτελούσαν και τμήμα του) ανήκουν ένας τοίχος, κατεύθυνσης Α-Δ, που ανακαλύφθηκε ανατολικά της βόρειας αψίδας της εισόδου (69), κι ένα δάπεδο από πατημένη γη με κονίαμα.¹²⁰ Το δάπεδο αυτό βρισκόταν 0,15-0,60μ. πάνω από τον φυσικό βράχο και ανάμεσά τους μεσολαβούσε ένα στρώμα επιπέδωσης, που περιέκλειε μεγάλη ποσότητα κεραμικής από τα τέλη του 5^{ου} έως τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.

Στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας της Έπαυλης του Θησέα εντοπίστηκαν ίχνη δύο οικοδομημάτων της Ύστερης Ελληνιστικής ή της Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου (1^{ος} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. μ.Χ.). Μεταξύ των δύο κτηρίων παρεμβαλλόταν ένας δρόμος κατεύθυνσης Β-Ν. Στο ανατολικό οικοδόμημα¹²¹ ανακαλύφθηκαν δύο σειρές δωματίων,

¹¹⁸ BCH 102, 927-928; Daszewski 1984, 303.

¹¹⁹ Daszewski & Sztetyllo 1988, 197.

¹²⁰ Młynarczyk 1990, 185.

¹²¹ Daszewski & Sztetyllo 1988, 199-200.

παράλληλες προς το δρόμο. Από τα δωμάτια αυτά, εκείνα που εφάπτονταν του δρόμου, εκείνα δηλαδή της δυτικής σειράς, ήταν μικρότερων διαστάσεων από εκείνα της ανατολικής. Όσον αφορά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των παραπάνω δωματίων, σώζονται ίχνη του δαπέδου και των τοίχων τους.¹²² Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι είτε από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, κατεργασμένους εν μέρει και δεμένους με πηλοκονίαμα, είτε από μεγάλους, μακρόστενους λίθους, χωρίς το παραμικρό ίχνος διακόσμησης. Το δάπεδο που τους συνόδευε ήταν από πατημένο χώμα, ενισχυμένο με πέτρες και κονίαμα.

Στη νοτιοδυτική γωνία δύο εκ των δυτικών δωματίων (95 και 97SW), εντοπίστηκαν ίχνη μεγάλων στρόγγυλων αποθετών, με πήλινα τοιχώματα, οι οποίοι περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής από τα τέλη του 3^{ου} έως τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.¹²³

Στην ίδια περίοδο με το οικοδόμημα ανήκουν, μάλλον, και κάποιες υδραυλικές εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν κάτω από τα ανατολικά δωμάτια.¹²⁴ Πρόκειται για μία δεξαμενή νερού, που ανακαλύφθηκε στο δωμάτιο 86, επικαλυμμένη εσωτερικά με αδιάβροχο επίχρισμα και μια αυλάκωση, επενδυμένη από καλοδοιλεμένους λίθους, καλυμμένη εν μέρει με πλάκες. Η αυλάκωση αυτή περνούσε κάτω από τα δωμάτια 85, 86 και 87 και κατέληγε σε ένα κεντρικό αποχετευτικό αγωγό, που εκτεινόταν βορείως των δωματίων (Πιν. 26.1).

Στο δυτικό κτήριο¹²⁵ εντοπίστηκε μία σειρά μικρών δωματίων, κατά μήκος του δρόμου. Ένα τμήμα του ανατολικού τοίχου¹²⁶ (πλάτους 1,04-1,06μ.) των δωματίων αυτών ανασκάφηκε σε μήκος 16μ. παράλληλα προς το δρόμο. Η εξωτερική όψη του τοίχου αυτού, που χτίστηκε από καλά κατεργασμένους λίθους, ήταν ιδιαίτερα προσεγμένη, σε αντίθεση με την εσωτερική, που ήταν ακανόνιστη.

Στην εσωτερική πλευρά του τοίχου, ανά διαστήματα 3,30μ., κατέληγαν κάθετοι διαχωριστικοί τοίχοι, οι οποίοι δημιουργούσαν μια σειρά από μικρά δωμάτια (I-IV κι ένα ακόμα που εντοπίστηκε κάτω από το αίθριο της Έπαυλης του Θησέα). Από τους τοίχους αυτούς διακρίνεται η θεμελίωσή τους στρωμένη με λίθους πλάτους 0,62-0,75μ. Όπως και στο ανατολικό κτήριο, έτσι κι εδώ, σε τρία δωμάτια,¹²⁷ εντοπίστηκαν ίχνη μεγάλων, στρόγγυλων αποθετών, μέσα στους οποίους ανακαλύφθηκε κεραμική της Ύστερης Ελληνιστικής και Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου (1^{ος} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. μ.Χ.) (Πιν. 26.2).

Λίγα μέτρα νοτιότερα από τα παραπάνω οικοδομήματα, σε μια τομή που ανοίχτηκε στο νότιο τμήμα του ανατολικού περιστυλίου της έπαυλης, απέναντι ακριβώς από το νότιο

¹²² BCH 106, 734; Daszewski 1984, 301-302.

¹²³ BCH 115, 823; Daszewski 1984, 301-302; Daszewski 1992, 251.

¹²⁴ BCH 104, 800.

¹²⁵ Daszewski & Sztetyllo 1988, 200-201.

¹²⁶ BCH 106, 734-736; Daszewski 1984, 302.

¹²⁷ BCH 116, 823; Daszewski 1992, 251-253.

διάδρομο (71) που οδηγούσε από το αίθριο στο περιστύλιο, εντοπίστηκε μια δεξαμενή της Ελληνιστικής περιόδου, η οποία κατασκευάστηκε σε κάποια φάση μεταξύ του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ.-1^ο αι. π.Χ.¹²⁸

Η αφαίρεση του ψηφιδωτού του Θησέα για λόγους συντήρησης και αποκατάστασης, επέτρεψε το άνοιγμα μιας δοκιμαστικής τομής στο δωμάτιο 36 της ρωμαϊκής έπαυλης.¹²⁹ Ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος 1,80μ. κάτω από το επίπεδο του ψηφιδωτού, ενώ ακριβώς από πάνω του υπήρχε στρώμα κατοίκησης, των αρχών της Ελληνιστικής περιόδου, όπως προκύπτει από την ανακάλυψη κεραμικής κι ενός νομίσματος του Πτολεμαίου Α΄. Πάνω σε αυτό το στρώμα πατούσε η θεμελίωση ενός τοίχου, κατεύθυνσης Β-Ν, ο οποίος κατέρρευσε κάποια στιγμή μετά το 145 π.Χ. Το συγκεκριμένο *terminus post quem* προκύπτει από την ανακάλυψη ενός νομίσματος του Πτολεμαίου Η΄ Φύσκονος (145-116 π.Χ.), που βρέθηκε κάτω από το γκρεμισμένο τοίχο.

➤ Δρόμοι¹³⁰

Η ανατολική πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα χτίστηκε πάνω στη διασταύρωση δύο δρόμων της Ελληνιστικής εποχής. Ο ένας εξ αυτών (Πιν. 53.2, Β), με κατεύθυνση Α-Δ, εντοπίστηκε σε διάφορα σημεία κατά μήκος του οριζόντιου άξονα της έπαυλης: αρχικά, σε τομή που έγινε στο χώρο της εισόδου (69) ανακαλύφθηκε τμήμα ενός αποχετευτικού αγωγού, που περνούσε κάτω ακριβώς από τον κεντρικό άξονα της εισόδου.¹³¹ Ο ίδιος αγωγός εντοπίστηκε εκ νέου λίγο δυτικότερα, σε απόσταση 15,5μ. από το ανατολικό περιστύλιο.¹³² Σε βάθος 0,85-0,90μ. από την επιφάνεια της εσωτερικής αυλής αποκαλύφθηκε λιθόστρωση, που υποδήλωνε την παρουσία κάποιου παλιότερου δρόμου. Κάτω από τη λιθόστρωση και κατά μήκος του δρόμου εκτεινόταν ο αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος είχε ήδη ανακαλυφθεί, λίγο δυτικότερα, κατά τις πρώτες δοκιμαστικές τομές που πραγματοποίησε η πολωνική αποστολή στην περιοχή Μαλλούτενα¹³³ (Πιν. 27.1). Ο αγωγός αυτός είχε βάθος περίπου 1,85μ., ενώ το πλάτος του κυμαινόταν από 0,38μ. στη βάση του έως 0,75μ. στο χείλος του. Η βάση του ήταν λαξευμένη στον φυσικό βράχο, ενώ το ανώτερο τμήμα του χτισμένο από μεγάλους μακρόστενους λίθους. Το χείλος του σφράγιζαν μεγάλες λίθινες πλάκες.

¹²⁸ BCH 114, 973.

¹²⁹ BCH 118, 683; Daszewski 1994, 109-110.

¹³⁰ Ο προσανατολισμός των δρόμων που εντοπίστηκαν κάτω από την Έπαυλη του Θησέα είναι παρόμοιος με τον προσανατολισμό των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Οικία του Διονύσου.

¹³¹ Daszewski 1976, 208-209.

¹³² BCH 105, 1004-1005.

¹³³ BCH 90, 356-357.

Δεν είναι ωστόσο, μόνο ο εντοπισμός του αποχετευτικού αγωγού που υποδηλώνει την παρουσία του συγκεκριμένου δρόμου. Στη δυτική πτέρυγα της έπαυλης, δυτικά του δωματίου 17 εντοπίστηκε τμήμα ενός τοίχου, που όριζε τη βόρεια πλευρά του ελληνιστικού δρόμου,¹³⁴ ενώ λίγο ανατολικότερα, ένα κτήριο που ανακαλύφθηκε κάτω από το δωμάτιο 16 πρέπει να όριζε επίσης τη βόρεια πλευρά του ίδιου δρόμου. Με τη διάνοιξη μιας τομής στο χώρο του ανατολικού περιστυλίου,¹³⁵ ακριβώς απέναντι από το νότιο διάδρομο (71) που οδηγούσε από το αίθριο στην περίστυλη αυλή, εντοπίστηκε ένας τοίχος, με κατεύθυνση Α-Δ, που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και όριζε τη νότια πλευρά του δρόμου, αποδεικνύοντας την αδιάκοπη χρήση του και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Ωστόσο, η ανακάλυψη στην ίδια τομή καταλοίπων ενός άλλου αρχαιότερου τοίχου, του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ., με κατεύθυνση Β-Ν, που χτίστηκε εντός των ορίων του δρόμου, γεννάει ερωτήματα σχετικά με το αρχικό πλάτος του, αλλά και με την περίοδο της χάραξής του.

Ο παραπάνω δρόμος τεμονόταν κάθετα με έναν άλλο, κατεύθυνσης Β-Ν, πάνω στον οποίο χτίστηκε η ανατολική πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα (Πιν. 53.2, 9). Κάτω από το βόρειο τμήμα της συγκεκριμένης πτέρυγας εντοπίστηκε τμήμα του δρόμου αυτού, στρωμένο με πατημένο χώμα, ενισχυμένο κατά τόπους με πέτρες.¹³⁶ Κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου, κατά μήκος του άξονά του, εντοπίστηκε ένας αποχετευτικός αγωγός, πλάτους 0,45μ., επενδυμένος εν μέρει και σκεπασμένος από μεγάλες λίθινες πλάκες. Εκτός από τον αγωγό αυτό, ξεκάθαρη εικόνα για τον δρόμο και ιδιαίτερα για το πλάτος του (περίπου 4,35μ.) προσφέρουν τα κατάλοιπα των κτηρίων της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου που ανακαλύφθηκαν στην βορειοανατολική γωνία της έπαυλης και αναπτύσσονταν εκατέρωθεν του δρόμου.

Ο δρόμος αυτός αποτελεί τη νότια προέκταση του δρόμου που περνούσε έξω από το δυτικό άκρο της Οικίας του Διονύσου.¹³⁷ Στην Έπαυλη του Θησέα αποκαλύφθηκε σε μήκος 28μ. περίπου προτού διακοπεί από τον βόρειο τοίχο του αιθρίου. Ωστόσο, η προέκταση του τοίχου του δυτικού οικοδομήματος της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, που πλαισίωνε τη δυτική πλευρά του δρόμου, η οποία εντοπίστηκε κάτω από τα δωμάτια 83 και 36, υποδηλώνει την προέκταση του δρόμου ακόμα νοτιότερα. Ένα μικρό τμήμα του δρόμου αυτού μαζί με το κατώφλι μιας εισόδου που άνοιγε στα ανατολικά του εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη μιας τομής σωστικού χαρακτήρα που έγινε εντός του δωματίου 49, στα πλαίσια εγκατάστασης δοκών στήριξης ενός μεγάλου σκέπαστρου που

¹³⁴ BCH 112, 836.

¹³⁵ BCH 114, 973.

¹³⁶ BCH 106, 734-736; Daszewski 1984, 301-302.

¹³⁷ Cf. *supra*, “V. 4.1.3. Οικία του Διονύσου – Δρόμοι”.

θα καλύψει το μεγαλύτερο μέρος της Έπαυλης του Θησέα καθώς και την Οικία του Αιώνα.¹³⁸ Τέλος, άλλο ένα τμήμα του συγκεκριμένου δρόμου εντοπίστηκε ακριβώς πάνω από το φυσικό βράχο, σε τομή που έγινε νοτίως του δωματίου 61.¹³⁹ Είχε πλάτος *ca.* 5μ. και κάτω από τον άξονά του υπήρχε μια αυλάκωση, βάθους 0,35-0,45μ. λαξευμένη στο βράχο.

Η περίοδος χάραξης των δρόμων αυτών δεν μπορεί να εκτιμηθεί με σιγουριά. Το υλικό (κυρίως όστρακα κεραμικής) που ανακαλύφθηκε εντός των αγωγών που υπόκεινται των δρόμων χρονολογείται από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. κι έπειτα,¹⁴⁰ αλλά αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι και οι δρόμοι χαράχτηκαν εκείνη την περίοδο. Ο τρόπος κατασκευής μάλιστα του αποχετευτικού αγωγού που περνούσε κάτω από τον δρόμο Β (λαξευμένος στον φυσικό βράχο και από εκεί και πάνω χτισμένος) αποδεικνύει ότι το επίπεδο του δρόμου είχε ανέβει αρκετά πάνω από τον φυσικό βράχο με αποτέλεσμα, την εποχή που κατασκευάστηκε ο αγωγός, να τοποθετηθούν μεγάλοι μακρόστενοι λίθοι για να ορίσουν τα τοιχώματά και να τον υψώσουν έως το επίπεδο του δρόμου. Ωστόσο, δεν είναι απολύτως σίγουρο ότι η χάραξη των δρόμων (τουλάχιστον στην περιοχή της Μαλλούτενας) έγινε ταυτόχρονα με την ίδρυση της πόλης, αφού ο εντοπισμός ενός τοίχου κάτω από το ανατολικό περιστύλιο της Έπαυλης του Θησέα, που χρονολογείται σε εκείνη την περίοδο, εισέρχεται εντός των ορίων του δρόμου Β και θέτει ερωτήματα αναφορικά με την περίοδο της χάραξής του.¹⁴¹

Νότια πτέρυγα (δωμ. 32, 76, 25, 38, 39-40)

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Σε μια από τις πρώτες τομές που είχε ανοίξει η πολωνική αποστολή, το 1965, νοτίως των μετέπειτα ανακαλυφθέντων δωματίων 61, 62 και 63, εντοπίστηκαν τοίχοι κτηρίων, χτισμένων εκατέρωθεν ενός δρόμου κατεύθυνσης Β-Ν.¹⁴² Το επίπεδο κατοίκησης που συνόδευε τους συγκεκριμένους τοίχους εντοπίστηκε στα 0,30μ. πάνω από τον φυσικό βράχο, στο ίδιο περίπου επίπεδο με τον παραπάνω δρόμο. Δυτικά του δρόμου αυτού και κάτω από ένα δάπεδο εντοπίστηκε ένας θησαυρός με ασημένια νομίσματα που απεικόνιζαν τον Αλέξανδρο Γ΄ και το Φίλιππο Γ΄ Αρριδαίο.¹⁴³ Η ανακάλυψη αυτή τοποθετεί χρονικά τα παραπάνω αρχιτεκτονικά ευρήματα στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹³⁸ Daszewski 2003, 257.

¹³⁹ Młynarczyk 1990, 166.

¹⁴⁰ Την πληροφορία αυτή μου την έδωσε ο Dr H. Meyza σε προσωπική επικοινωνία που είχα μαζί του.

¹⁴¹ BCH 114, 973.

¹⁴² Młynarczyk 1990, 184-185.

¹⁴³ ARDA 1965, 12; BCH 90, 355-356.

Άλλη μια τομή, που ανοίχτηκε ανατολικά του μετέπειτα ανακαλυφθέντος δωματίου 66Α, αποκάλυψε κατάλοιπα τοίχων θεμελιωμένων πάνω στον φυσικό βράχο, ενώ το επίπεδο κατοίκησης που τους συνόδευε εντοπίστηκε στα 0,10-0,35μ. πάνω από τον φυσικό βράχο, ο οποίος, στο συγκεκριμένο σημείο, παρουσιάζει μια κατωφερή κλίση προς τα βόρεια.¹⁴⁴ Δυτικά των ευρημάτων αυτών, κάτω από το δωμάτιο 66, ανακαλύφθηκε ένα πηγάδι της Ελληνιστικής περιόδου, που ανοίχτηκε πάνω στον φυσικό βράχο¹⁴⁵ και βρισκόταν πιθανότατα στην αυλή του κτηρίου στο οποίο ανήκαν και οι παραπάνω τοίχοι. Το βόρειο όριο του συγκεκριμένου κτηρίου εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη μιας τομής το 1983: επρόκειτο για έναν τοίχο, κατεύθυνσης Α-Δ, θεμελιωμένο πάνω στον φυσικό βράχο, ενώ βορείως και παράλληλα του τοίχου αυτού φαίνεται ότι εκτεινόταν ένας δρόμος.

Λίγο δυτικότερα, στο κέντρο της ασπίδας του δωματίου 39, ανακαλύφθηκε μια σειρά από στρώματα και δάπεδα, τα οποία όμως δεν συνοδεύονταν από κάποια ευρήματα που θα βοηθούσαν στη χρονολόγησή τους.¹⁴⁶ Έτσι, 0,16μ. περίπου κάτω από το δάπεδο του δωματίου 39 εντοπίστηκε ένα δάπεδο από σκληρό ασβεστοκονίαμα, ανακατεμένο με άμμο και 0,17μ. κάτω από αυτό, άλλο ένα δάπεδο φτιαγμένο από λίθους ανακατεμένους με χώμα καστανού χρώματος και επιχρισμένο με μια λεπτή στρώση ασβέστη. Το τελευταίο αυτό δάπεδο υπέρκειται ενός στρώματος μεγάλων λίθων, που χρησίμευε πιθανότατα ως στρώμα θεμελίωσης.

Μεταξύ των δύο κατώτερων στρωμάτων δεν ανακαλύφθηκε υλικό που να βοηθάει στη χρονολόγησή τους, ωστόσο, κρίνοντας από τις οικοδομικές φάσεις που γνώρισε η Νέα Πάφος, τότε είναι πιθανόν το πρώτο δάπεδο που ανακαλύφθηκε κάτω από το επίπεδο του δωματίου 39 (στα -0,16μ.) να ανήκει στην οικοδομική φάση που προηγείται της Έπαυλης του Θησέα, ενώ το δεύτερο (στα -0,33μ.) ανήκει πιθανότατα στην Ύστερη Ελληνιστική ή στην Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο, κρίνοντας από τον τρόπο κατασκευής του, που θυμίζει δάπεδα που εντοπίστηκαν σε άλλες τομές και χρονολογούνται στη συγκεκριμένη περίοδο.¹⁴⁷

Στρωματογραφία παρόμοια με αυτή του δωματίου 39 εντοπίστηκε λίγο βορειότερα, στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου 40.¹⁴⁸ Εκεί, η βυθομέτρηση που έγινε, αποκάλυψε ένα δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, αντίστοιχο προφανώς του πρώτου δαπέδου που εντοπίστηκε κάτω από το δωμάτιο 39. Στα στρώματα που βρίσκονταν κάτω από αυτό το δάπεδο και έως το επίπεδο του φυσικού βράχου ανακαλύφθηκε άφθονη κεραμική της Ύστερης Ελληνιστικής και της Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου. Αξίζει να

¹⁴⁴ Młynarczyk 1990, 185.

¹⁴⁵ BCH 98, 888-891

¹⁴⁶ Daszewski 1972, 208-209.

¹⁴⁷ Cf. *infra*, 82-84.

¹⁴⁸ BCH 100, 895.

αναφερθεί εδώ ότι κοντά στις βαθμίδες που οδηγούσαν από το δωμάτιο 40 στο δωμάτιο 39, εντοπίστηκε το στόμιο ενός φρεατίου, καλυμμένο με πλάκες, το οποίο κατέληγε σε μια δεξαμενή μεγάλων διαστάσεων, 1μ. περίπου κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου 40.¹⁴⁹ Στο κέντρο της δεξαμενής υπήρχε ένας τοίχος για τη στήριξη της οροφής. Σε κάποια αδιευκρίνιστη χρονικά φάση το εσωτερικό της δεξαμενής αυτής γέμισε με πέτρες προκειμένου να ενισχυθεί η στήριξη της οροφής της.

Άλλη μια δεξαμενή εντοπίστηκε κάτω από το νότιο περιστύλιο (25) της έπαυλης, κοντά στην αίθουσα 40, μετά την κατάρρευση της θεμελίωσης του δαπέδου.¹⁵⁰ Δεν είναι δυνατόν να ειπωθεί με ακρίβεια αν η συγκεκριμένη δεξαμενή είχε κάποια σχέση με την προηγούμενη, αφού η πρώτη έχει ερευνηθεί ελάχιστα.

Σε τομή που ανοίχτηκε στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου 38 εντοπίστηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παλαιότερων οικοδομικών φάσεων.¹⁵¹ Σε βάθος 0,50μ. από την επιφάνεια του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου 40 ανακαλύφθηκαν κατάλοιπα τοίχων που όριζαν ένα δωμάτιο στρωμένο με αδιάβροχο δάπεδο (ίσως να είχε κάποια σχέση με τη δεξαμενή που εντοπίστηκε κάτω από το νότιο περιστύλιο). 0,50μ. πιο κάτω από αυτά τα κατάλοιπα (και σε συνολικό βάθος 1μ. κάτω από το επίπεδο της αίθουσας 40) εντοπίστηκε ακόμα ένα δάπεδο, κατασκευασμένο από βότσαλα. Το δάπεδο αυτό χρονολογείται κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο βάσει των ευρημάτων που το συνόδευαν (θραύσματα λυχνιών, όστρακα κεραμικής).

Βορείως του βόρειου τοίχου του νότιου περιστυλίου, απέναντι σχεδόν από την αίθουσα 40, εντοπίστηκαν ίχνη ενός παλιότερου κτηρίου.¹⁵² Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνίσταντο σε δύο τοίχους με ίχνη ζωγραφιστού κονιάματος. Ο ένας από αυτούς, κατεύθυνσης Α-Δ, ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους (πλάτους περίπου 0,70μ.). Ο δεύτερος, κατεύθυνσης Β-Ν, βρισκόταν στα βόρεια του πρώτου και σχημάτιζε μαζί του ορθή γωνία. Ήταν κατασκευασμένος από μικρούς λίθους, χτισμένους με μεγάλη επιμέλεια. Λίγο βορειότερα από αυτούς τους τοίχους, σε βάθος 1μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε ένας σωρός από πέτρες που κατέρρευσαν από το ανώτερο τμήμα κάποιων τοίχων (που ανήκαν πιθανότατα στο παραπάνω κτήριο) λόγω κάποιου σεισμού. Το γεγονός ότι αυτά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν στο ίδιο βάθος και πολύ κοντά με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των δωματίων 40 και 38, σημαίνει ότι ανήκουν πιθανότατα στην ίδια οικοδομική φάση. Παράλληλα, η ανακάλυψη

---

¹⁴⁹ Daszewski 1972, 209-210.

¹⁵⁰ BCH 104, 798.

¹⁵¹ BCH 103, 715.

¹⁵² BCH 104, 798; BCH 105, 1005-1007.

μεγάλων ποσοτήτων σκουριάς χαλκού, βορείως των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, δηλώνει την ύπαρξη κάποιου χυτηρίου στην περιοχή.¹⁵³

Στο δυτικό άκρο της νότιας πτέρυγας, σε τομή που έγινε στο κέντρο του δωματίου 76 εντοπίστηκε ένα κομμάτι αρχαιότερου δαπέδου, κατασκευασμένο από μία μίξη ασβέστη, άμμου και χαλκιού.¹⁵⁴ Το δάπεδο αυτό πλαισιωνόταν από δύο τοίχους που ενώνονταν κάθετα, σχηματίζοντας ορθή γωνία. Η προέκταση του ενός τοίχου (εκείνου με προσανατολισμό B-N) εντοπίστηκε σε δεύτερη τομή, που ανοίχτηκε στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου. Από την ίδια τομή φάνηκε ότι ο νότιος τοίχος του δωματίου 76 πατούσε πάνω σε έναν αρχαιότερο τοίχο.¹⁵⁵ Τα αρχιτεκτονικά αυτά κατάλοιπα, βάσει της κεραμικής που τα συνόδευε, χρονολογήθηκαν στο 2^ο αι. π.Χ. και φαίνεται ότι ανήκαν στη Ελληνιστική Οικία, το βόρειο τμήμα της οποίας καλύφθηκε από τη νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα.

Με το παραπάνω κτήριο σχετίζονταν κατά πάσα πιθανότητα δύο τοίχοι που ανακαλύφθηκαν σε δοκιμαστική τομή που έγινε στην εσωτερική αυλή 32 της Έπαυλης του Θησέα.¹⁵⁶ Οι τοίχοι αυτοί, από τους οποίους σώζεται μόνο η θεμελίωση (πάχους 0,60μ.) εντοπίστηκαν στη νοτιοανατολική γωνία του 32 και φαίνεται ότι αποτελούσαν τη βορειοδυτική γωνία κάποιου κτηρίου (πιθανότατα της Ελληνιστικής Οικίας) που εκτεινόταν κάτω τα δωμάτια 32, 33 και 27 της ρωμαϊκής έπαυλης. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στο νοτιοδυτικό τμήμα της Έπαυλης του Θησέα, οι τοίχοι δεν ακολουθούν τη χάραξη των τοίχων παλαιότερων κτηρίων, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στη βόρεια και στη δυτική πτέρυγα, όπου οι αρχαιότεροι τοίχοι χρησιμοποιούνταν ως θεμέλια για το χτίσιμο των νεώτερων. Αυτή η ασυμφωνία πρέπει να οφείλεται στο χτίσιμο της νότιας πτέρυγας της έπαυλης πάνω σε έναν παλιότερο δρόμο της περιοχής κι εν μέρει πάνω στο βόρειο τμήμα της νησίδας που εκτεινόταν νοτίως του δρόμου αυτού.

➤ Δρόμοι

Η νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα χτίστηκε πάνω σε ένα δρόμο της ελληνιστικής περιόδου (Πιν. 53.2, Α), καθώς και σε τμήματα των νησίδων που τον πλαισίωναν. Κάποια τμήματα του δρόμου αυτού, και κυρίως του αποχετευτικού αγωγού που υπήρχε κάτω από το κατάστρωμά του, εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών σε αρκετά δωμάτια της ρωμαϊκής έπαυλης, αλλά και πέραν αυτής. Πιο συγκεκριμένα, σε τομή που ανοίχτηκε στον υπαίθριο χώρο της έπαυλης, ανάμεσα στο

¹⁵³ Daszewski 1984, 303.

¹⁵⁴ BCH 100, 895; Daszewski 1976, 213-214.

¹⁵⁵ Daszewski 2002, 239-240.

¹⁵⁶ BCH 95, 414; Daszewski 1972, 228.

δυτικό τοίχο και τον τοίχο του περιβόλου, δυτικά του δωματίου 32, εντοπίστηκε ένας τοίχος που πλαισίωνε το δρόμο στα βόρεια, καθώς και ο αποχετευτικός αγωγός που υπήρχε κάτω από το κατάστρωμά του και καλυπτόταν από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες.¹⁵⁷ Λίγο ανατολικότερα, κάτω από την εσωτερική αυλή 32, και κατά μήκος του νότιου τοίχου του δωματίου 23, ανακαλύφθηκε άλλο ένα τμήμα του αποχετευτικού αγωγού (πλάτους *ca.* 0,40μ.),¹⁵⁸ ο οποίος συνέχιζε και κάτω από τα δωμάτια 26, 28, κάτω από το βόρειο τμήμα του δωματίου 35 και κάτω από τα δωμάτια 65 και 41. Τα τοιχώματά του επενδύθηκαν με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, παρόμοιες με αυτές που τον κάλυπταν. Από το υλικό που ανακαλύφθηκε μέσα στον αγωγό (όστρακα της Ύστερης Ελληνιστικής και της Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου), φαίνεται ότι ο αγωγός αυτός κατασκευάστηκε κατά το 2^ο αι. π.Χ. και ότι ο δρόμος που περνούσε από πάνω του έπαυε να χρησιμοποιείται κατά το 2^ο αι. μ.Χ. Δεν μπορεί όμως να ειπωθεί με βεβαιότητα πότε χάραχτηκε αυτός ο δρόμος ούτε αν η χάραξή του προηγείται της κατασκευής του αγωγού, όπως στην περίπτωση του γειτονικού δρόμου Β.

Πέραν του εντοπισμού του αποχετευτικού αγωγού, ιδιαίτερα βοηθητική για την πορεία του συγκεκριμένου δρόμου υπήρξε η ανακάλυψη των τοίχων κάποιων κτηρίων που τον πλαισίωναν· έτσι η βόρεια πλευρά του οριζόταν από τον τοίχο που εντοπίστηκε κάτω από το νότιο τοίχο του δωματίου 23, ενώ η νότια από τους τοίχους που ανακαλύφθηκαν κατά τις έρευνες στην εσωτερική αυλή 32. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το πλάτος του δρόμου υπολογίζεται γύρω στα 3,60μ.

Η χάραξη του δρόμου αυτού εντοπίστηκε ακόμα ανατολικότερα, αρχικά σε τομές που έγιναν στο βόρειο άκρο των δωματίων 35 και 38, στα δωμάτια 65 και 41 κι εν συνεχεία έξω από τα ανατολικά όρια της έπαυλης, κοντά στην είσοδο των λουτρών της (67).¹⁵⁹ Στην πρώτη περίπτωση, κατά το άνοιγμα μιας δοκιμαστικής τομής, ανακαλύφθηκε τμήμα κτηρίου βορείως του δρόμου, απ' όπου ξεκινούσαν αποχετευτικοί σωλήνες παράλληλοι μεταξύ τους και κατέληγαν στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό. Στη δεύτερη περίπτωση, τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Α-Δ, εντοπίστηκε έξω από την είσοδο των λουτρών (67) και φαίνεται ότι όριζε τη νότια πλευρά του δρόμου σε εκείνο το σημείο. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι στις τομές που ανοίχτηκαν στα ανατολικά της έπαυλης δεν εντοπίστηκε ο αποχετευτικός αγωγός κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου, γεγονός που σημαίνει ότι κατά πάσα πιθανότητα ο αγωγός αυτός έστριβε προς τα βόρεια, στο

¹⁵⁷ Daszewski 2004, 286-287.

¹⁵⁸ Daszewski 1972, 228; Daszewski 2004, 287-289.

¹⁵⁹ Młynarczyk 1990, 173-174; Daszewski 2004, 287-289.

σημείο τομής του δρόμου Α με το δρόμο 9 κι ενωνόταν με τον αποχετευτικό αγωγό του δρόμου Β.¹⁶⁰

Δυτική πτέρυγα (δωμ. 2, 3, 4, 16, 21, 22, 23)

➤ Φυσικός βράχος

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο βορειοδυτικό τμήμα του συγκροτήματος, εντόπισαν τον φυσικό βράχο σε βάθος 2-2,20μ. κάτω από το επίπεδο της έπαυλης.¹⁶¹ Δε φαίνεται να υπέστη κάποια ιδιαίτερη κατεργασία, όπως συνέβη κατ' επανάληψη και σε μεγάλη έκταση κάτω από την Οικία του Διονύσου.

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Τα αρχαιότερα στρώματα κατοίκησης εντοπίστηκαν κάτω από τα δωμάτια 2 και 16N και βρίσκονταν πάνω από τον φυσικό βράχο και από ένα στρώμα επιπέδωσης, από κοκκινωπό χώμα, πάχους 0,10-0,40μ., αναλόγως των ανωμαλιών του φυσικού βράχου. Κάτω από αυτό το στρώμα κατοίκησης ανακαλύφθηκαν όστρακα αττικής κεραμικής με μελανό γάνωμα, καθώς κι ένα νόμισμα του Πτολεμαίου Α΄, που μαρτυρούν ότι η πρώτη οικοδομική φάση της περιοχής αρχίζει γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτή τη φάση ανήκει ένας τοίχος που βρέθηκε κάτω από το δωμάτιο 2, από τον οποίο όμως σώζονται μόνο κάποια ίχνη των θεμελίων του. Άλλος ένας τοίχος, της ίδιας εποχής, που φέρει ίχνη ασβεστοκονιάματος εντοπίστηκε κάτω από τον χώρο που εκτείνεται στα δυτικά του δυτικού περιστυλίου (5).¹⁶²

Ένα ακόμα στρώμα κατοίκησης, νεώτερο από το παραπάνω, εντοπίστηκε κάτω από το δωμάτιο 16. Το στρώμα αυτό περιελάμβανε τα δάπεδα δύο δωματίων κι ενός διαδρόμου που τα χώριζε και τα οποία ανήκαν σε ένα ενιαίο κτήριο.¹⁶³ Το κτήριο αυτό πρέπει να γνώρισε δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την κατασκευή του δαπέδου ενός εκ των δύο δωματίων (του ανατολικού), το οποίο αρχικά ήταν στρωμένο με βότσαλα αναμεμιγμένα μέσα σε ασβεστοκονίαμα (*opus barbaricum*), ενώ αργότερα πλακοστρώθηκε με πολύ καλά κατεργασμένες πέτρες¹⁶⁴ (Πιν. 27.2). Το πρώτο δάπεδο είναι ευδιάκριτο μόνο στο νότιο τμήμα του δωματίου, όπου παισιωνόταν από έναν τοίχο χτισμένο από μεγάλους ημικατεργασμένους λίθους, ενώ αντίθετα, στο βόρειο τμήμα χάνεται κάτω από την πλακόστρωση. Το πλακοστρωμένο αυτό δάπεδο παισιωνόταν στα βόρεια από τα θεμέλια του βόρειου τοίχου του δωματίου

¹⁶⁰ Młynarczyk 1990, 174.

¹⁶¹ BCH 120, 1090.

¹⁶² Daszewski 1968, 51; Daszewski & Sztetyllo 1988, 196.

¹⁶³ BCH 113, 832.

¹⁶⁴ Daszewski 1968, 50-51.

16. Μέσα στο δωμάτιο με τα δύο δάπεδα εντοπίστηκαν και δύο δεξαμενές, μία στη νοτιοδυτική γωνία και μία στο ανατολικό τμήμα του.

Δυτικά αυτού του δωματίου υπήρχε ένας στενός διάδρομος (πλάτους 1,22μ.), με δάπεδο από βότσαλα ανακατεμένα με πράσινο-κίτρινο άργιλο. Το δάπεδο αυτό, ευρισκόμενο στο ίδιο επίπεδο με τη λιθόστρωση του προηγούμενου δωματίου, πρέπει να στρώθηκε κατά τη δεύτερη φάση του κτηρίου. Ακόμα πιο δυτικά υπήρχε ένα δεύτερο δωμάτιο, κι αυτό με δεξαμενή στο νοτιοδυτικό τμήμα του, στρωμένο με *opus barbaricum*.¹⁶⁵ Πέραν των δύο αυτών δωματίων, το κτήριο πρέπει να εκτεινόταν βορειότερα, αφού κάτω από το δωμάτιο 16N εντοπίστηκαν ίχνη τοίχου με άνοιγμα θύρας, κατάλοιπα τα οποία πρέπει να είχαν άμεση σχέση με το συγκεκριμένο κτήριο.¹⁶⁶

Στα ανατολικά του κτηρίου αυτού εντοπίστηκε ένας τοίχος (προέκταση του νότιου τοίχου του ανατολικού δωματίου), που εκτεινόταν κατά πλάτος του δυτικού περιστευλίου (5).¹⁶⁷ Ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους μακρόστενους ογκόλιθους, και φαίνεται ότι χρησίμευε ως κατώφλι εισόδου (Πιν. 28.1). Το κατώφλι αυτό, που βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το δεύτερο δάπεδο του ανατολικού δωματίου (δηλ. με το λιθόστρωτο), συνοδευόταν από ένα λεπτό στρώμα κατοίκησης, κάτω από το οποίο ανακαλύφθηκε ένα νόμισμα του Πτολεμαίου Ι' (107-88 π.Χ.). Λαμβάνοντας το εύρημα αυτό ως *terminus post quem*, προκύπτει το συμπέρασμα ότι το παραπάνω οικοδόμημα χτίστηκε κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο (2^{ος} αι. π.Χ.;) και υπέστη κάποια ανακατασκευή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Αυτή η χρονολόγηση επιβεβαιώνεται και από την κεραμική που συνόδευε τα παραπάνω στρώματα.

Με τις δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις του παραπάνω κτηρίου φαίνεται να συμπίπτει ακόμα ένα, ίχνη του οποίου εντοπίστηκαν δυτικότερα, στο χώρο μεταξύ του οκταγωνικού πύργου (80) και του τοίχου του περιβόλου της Έπαυλης του Θησέα.¹⁶⁸ Από το κτήριο αυτό σώζονται μόνο δύο παράλληλοι τοίχοι, κατεύθυνσης Α-Δ, που όριζαν ένα δωμάτιο πλάτους 2,50μ. Τα θεμέλια των τοίχων αυτών (πλάτους 0,60μ.) στρώθηκαν πάνω στον φυσικό βράχο και αποτελούνταν από λίθους μεσαίου μεγέθους δεμένους με αργιλοκονίαμα. Πάνω σε αυτά τα θεμέλια πατούσαν μεγάλοι μακρόστενοι ογκόλιθοι (πλάτους 0,53μ., και μήκους μέχρι 1,03μ.) επιχρισμένοι με γυψοκονίαμα. Ένας τρίτος τοίχος, κατεύθυνσης Β-Ν, που έτεμνε κάθετα τους δύο παραπάνω, εντοπίστηκε στα δυτικά τους, κάτω από τον τοίχο του περιβόλου της έπαυλης, χρησιμεύοντας ως θεμέλιο του τελευταίου.

¹⁶⁵ BCH 113, 832-834.

¹⁶⁶ BCH 120, 1091.

¹⁶⁷ Daszewski 1968, 51.

¹⁶⁸ BCH 103, 714; Daszewski 1984, 302.

Περίπου 0,30μ. νοτίως των δύο οριζόντιων τοίχων εντοπίστηκαν άλλοι δύο, παράλληλοι προς αυτούς, οι οποίοι ανήκαν σε κάποιο άλλο κτήριο, πιθανότατα της εποχής του Αυγούστου. Φαίνεται λοιπόν ότι το νεώτερο κτήριο αντικατέστησε το παλιότερο όταν εκείνο καταστράφηκε (ίσως κατά το σεισμό του 15 π.Χ.), διατηρώντας, αν μη τι άλλο, τον προσανατολισμό του πρώτου.

Άλλο ένα οικοδόμημα, σύγχρονο με τη δεύτερη οικοδομική φάση των δύο παραπάνω κτηρίων εντοπίστηκε κάτω από το νότιο τμήμα του δωματίου 23 της Έπαυλης του Θησέα.¹⁶⁹ Πρόκειται μάλλον για μια οικία, δύο δωμάτια της οποίας διακρίνονται αρκετά καθαρά. Εντοπίστηκε ένα δάπεδο στρωμένο με μικρές επίπεδες πέτρες επικαλυμμένες με ένα στρώμα ασβεστοκονιάματος, ανάμεικτο με χαλίκια κι εν συνεχεία με ένα κονίαμα ρόδινου χρώματος. Το δάπεδο αυτό εντοπίστηκε σε βάθος 1μ. κάτω από το σωζόμενο ύψος των τοίχων της κατασκευής 23 και βάσει της κεραμικής που το συνόδευε, χρονολογείται στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.

Τρεις τοίχοι πλαισίωσαν το συγκεκριμένο δάπεδο. Ο βόρειος ήταν κατασκευασμένος από λίθους μεσαίου μεγέθους, δεμένους μεταξύ τους με αργιλοκονίαμα και πατούσε πάνω σε ένα στρώμα επιπέδωσης (πλάτους 0,45μ.), το οποίο βρισκόταν στο μέσο περίπου του δωματίου 23 και συνίστατο σε μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους. Κάτω από το στρώμα επιπέδωσης βρίσκονταν τα θεμέλια του τοίχου, πλατύτερα από αυτόν κατά 0,24μ. (συνολικού πλάτους $0,45+0,24 = 0,69\mu.$), κατασκευασμένα από ακατέργαστους λίθους. Ένας ακόμα τοίχος (πλάτους 0,53μ.), χτισμένος από ορθογώνιους ογκόλιθους, δεμένους με ασβεστοκονίαμα, εντοπίστηκε να υπόκειται εν μέρει του νότιου τοίχου του δωματίου 23. Κατ' αντιστοιχία με τον νότιο, ο ανατολικός τοίχος του κτηρίου της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου υπόκειται του ανατολικού τοίχου του δωματίου 23.

Πάνω στα κατάλοιπα του νότιου τοίχου, και σε μικρότερη έκταση σε εκείνα του βόρειου, εντοπίστηκαν ίχνη χρωματιστού κονιάματος, το οποίο διακοσμούσε τους τοίχους του ελληνιστικού αυτού κτίσματος. Η διακόσμηση συνίστατο σε αλλεπάλληλες διακοσμητικές ζώνες που θυμίζουν έντονα τον Πρώτο Πομπηϊανό ρυθμό· η κατώτερη, η βάση, ήταν μία φαρδιά ζώνη κοκκινωπού χρώματος. Πάνω από τη βάση, υπήρχε ο ορθοστάτης, από τον οποίο σώθηκαν δύο μακρόστενα κίτρινα πλαίσια που χωρίζονταν μεταξύ τους με μια κάθετη χάραξη κοκκινωπού χρώματος. Τέλος, η πάνω πλευρά των πλαισίων του ορθοστάτη ήταν διακοσμημένη με μαύρες και πράσινες γραμμές.

Στα θεμέλια του βόρειου τοίχου εντοπίστηκε ένα άνοιγμα που πρόδιε την παρουσία μιας θύρας. Κατάλοιπα υπέρθυρου από ασβεστοκονίαμα επιβεβαιώνουν την

¹⁶⁹ BCH 110, 860; Daszewski 1970, 133; Daszewski 1988, 201-202.

ύπαρξή της. Η θύρα αυτή οδηγούσε σε έναν άλλο χώρο, βορείως του προηγούμενου, στρωμένο με δάπεδο από πατημένο χώμα.

Στο ίδιο κτήριο, που περιελάμβανε τις παραπάνω αίθουσες με τα δάπεδα και τους τοίχους, πρέπει να εντασσόταν ένας χώρος που εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα του οικοδομήματος 23.¹⁷⁰ Ο χώρος αυτός διατηρεί μόνο ένα στρώμα κατοίκησης και ένα πηγάδι διαμέτρου 39εκ. Κρίνοντας από την παρουσία του πηγαδιού, ο χώρος αυτός ίσως να ήταν η εσωτερική αυλή του κτηρίου στο οποίο ανήκαν τα δωμάτια που περιγράφηκαν πιο πάνω.

Βόρεια πτέρυγα

➤ Δρόμοι

Ένας δρόμος κατεύθυνσης Α-Δ και πλάτους 3,30μ. περίπου εντοπίστηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς της Έπαυλης του Θησέα (Πιν. 53.2, C). Όπως και στους άλλους δρόμους που ανακαλύφθηκαν, έτσι κι εδώ ο αποχετευτικός αγωγός (πλάτους 0,25μ.), που υπήρχε κάτω από το οδόστρωμα, λαξευμένος στον φυσικό βράχο, υποδηλώνει την παρουσία του δρόμου. Ίχνη του αγωγού αυτού εντοπίστηκαν βορείως του δωματίου 87,¹⁷¹ καθώς επίσης και λίγο δυτικότερα, βόρεια του κεντρικού κάθετου άξονα της ρωμαϊκής έπαυλης.¹⁷²

➤ Θεωρητική αποκατάσταση

Από τα έως τώρα δεδομένα είναι αδύνατο να γίνει η θεωρητική αποκατάσταση των κτηρίων που υπόκεινται της Έπαυλης του Θησέα, κυρίως λόγω του πολύ αποσπασματικού και σποραδικού εντοπισμού των καταλοίπων τους. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. η περιοχή που καταλαμβάνει η Έπαυλη του Θησέα είχε υποστεί έντονη οικοδομική δραστηριότητα, αφού θεμελιώσεις και κατάλοιπα κτηρίων εκείνης της εποχής έχουν εντοπιστεί σε τομές που έγιναν σε διάφορα σημεία, εντός κι εκτός των ορίων της Έπαυλης. Δυστυχώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την εξακρίβωση του ρόλου των συγκεκριμένων κτηρίων· ίσως τα περισσότερα να ήταν οικίες, κρίνοντας από τον οικιστικό χαρακτήρα της περιοχής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά και από τα πηγάδια και τις δεξαμενές που εντοπίστηκαν κατά τόπους και χρονολογούνται κατά τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης της πόλης. Μόνο τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν κάτω από τη βόρεια αψίδα της εισόδου (69) της Έπαυλης μπορούν να ταυτιστούν με

¹⁷⁰ BCH 111, 687; Daszewski 1988, 202.

¹⁷¹ BCH 101, 770; Daszewski 1984, 296.

¹⁷² BCH 103, 712

βεβαιότητα με ένα εργαστήριο κατεργασίας χαλκού, λόγω της εστίας και των μεγάλων ποσοτήτων σκωρίας χαλκού που ανακαλύφθηκαν εκεί.

Ό,τι ειπώθηκε για τα κατάλοιπα των κτηρίων του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. ισχύει και για εκείνα της δεύτερης οικοδομικής φάσης, που φαίνεται ότι ξεκίνησε κατά το 2^ο αι. π.Χ. Και σε αυτήν την περίπτωση τα δεδομένα είναι πολύ σποραδικά κι επομένως δύσκολο να «συναρμολογηθούν» και να ταυτιστούν με συγκεκριμένα οικοδομήματα. Εξαιρεση αποτελεί το νότιο τμήμα κτηρίου που εντοπίστηκε κάτω από τα δωμάτια 16 και 16N της Έπαυλης του Θησέα και το οποίο συνίστατο σε δύο διαδοχικά δωμάτια μεταξύ των οποίων παρεμβαλλόταν ένας διάδρομος. Ένα άνοιγμα θύρας που διακρίνεται στα θεμέλια του βόρειου τοίχου φανερώνει ότι το κτήριο εκτεινόταν και βορειότερα, ενώ άλλο ένα άνοιγμα στο νότιο τοίχο αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα της είσοδο του κτηρίου. Βάσει της παρουσίας δεξαμενών εντός των δύο δωματίων, θα μπορούσαν αυτά να ταυτιστούν με δωμάτια υπηρεσίας (πλυσταριό ή κουζίνα ίσως;) μιας οικίας.

Μια ακόμα οικοδομική φάση σημειώθηκε κατά το β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., στο μεταίχμιο από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή περίοδο. Ενδέχεται η φάση αυτή να ακολούθησε το σεισμό του 15 π.Χ., γιατί όπως προκύπτει από τη μελέτη των καταλοίπων ενός κτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ. που εντοπίστηκε μεταξύ του οκταγωνικού πύργου και του τοίχου του περιβόλου της Έπαυλης, αυτό ξαναχτίστηκε ακολουθώντας την προγενέστερη διαρρύθμιση.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες φάσεις τα κατάλοιπα της συγκεκριμένης είναι αρκετά ευδιάκριτα, αλλά όχι απαραίτητα ικανά να προδώσουν την ταυτότητα των κτηρίων από τα οποία προέρχονται: έτσι, κάτω από τη βορειοανατολική γωνία της Έπαυλης του Θησέα εντοπίστηκαν δύο κτήρια, εκατέρωθεν ενός δρόμου που περνούσε κάτω από την ανατολική πτέρυγα της Έπαυλης. Και στα δύο ανασκάφηκαν δωμάτια με μεγάλους στρόγγυλους αποθέτες σκαμμένους στο έδαφος, ενώ στο ανατολικό ανακαλύφθηκαν και δωμάτια με υδραυλικές εγκαταστάσεις. Πιθανόν τα ανασκαμμένα τμήματα να ήταν αποθηκευτικοί χώροι και δωμάτια υπηρεσίας δύο γειτονικών οικιών.

Τέλος, τμήμα ενός ακόμα κτηρίου ανασκάφηκε κάτω από το δωμάτιο 23 της Έπαυλης και συνίστατο σε δύο δωμάτια, το ένα εκ των οποίων έφερε άνοιγμα θύρας που οδηγούσε σε άλλο χώρο πιο βόρεια. Δυτικά των δωματίων αυτό εντοπίστηκε ένας χώρος με πηγάδι, ο οποίος εικάζεται ότι ήταν η εσωτερική αυλή μιας οικίας, στην οποία ανήκαν και τα δύο προαναφερθέντα δωμάτια.

4.1.5. Ελληνιστική Οικία (Πιν. 25.1)

Μια οικία που χρονολογείται από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. έως το γ' τέταρτο του 1^{ου} αι. μ.Χ. (καταστράφηκε από σεισμό, προφανώς εκείνο του 66/7 μ.Χ.) ανακαλύφθηκε από την πολωνική αποστολή, νοτίως της Έπαυλης του Θησέα. Από την οικία αυτή σώζεται μόνο το νότιο τμήμα της, αφού το βόρειο καλύφθηκε από τη νότια πτέρυγα της ρωμαϊκής έπαυλης. Ωστόσο, από το σωζόμενο τμήμα της οικίας, μόνο το κεντρικό είναι αμιγώς ελληνιστικό, αφού τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό άκρο της χτίστηκαν άλλες νεώτερες οικίες, της Ρωμαϊκής εποχής, εκμεταλλευόμενες τη διαρρύθμιση και τα θεμέλια του παλιότερου κτηρίου. Πρόκειται για μια οικία, η οποία αναπτύσσονταν εκατέρωθεν μιας περίστυλης αυλής και φαίνεται ότι καταλάμβανε την έκταση μιας ολόκληρης νησίδας.

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Τα δωμάτια και οι βοηθητικοί χώροι της οικίας αναπτύσσονταν ανατολικά και δυτικά μιας περίστυλης αυλής. Τόσο η αυλή αυτή καθεαυτή όσο και τα περιστύλια που την περιέβαλλαν ήταν στρωμένα με πατημένο χώμα και δε φαίνεται να είχαν καλυφθεί ποτέ με κάποιου είδους πλακόστρωση.¹⁷³

Στο δυτικό περιστύλιο της οικίας ανοίχτηκε μια τομή που έφτασε μέχρι τον φυσικό βράχο (σε βάθος 1,45μ. κάτω από το επίπεδο του περιστυλίου) και αποκάλυψε τις οικοδομικές φάσεις που προηγήθηκαν του χτισίματος της Ελληνιστικής Οικίας.¹⁷⁴ Έτσι, ακριβώς πάνω από το φυσικό βράχο εντοπίστηκαν δύο τοίχοι κατεύθυνσης Β-Ν και Α-Δ κι ένα επίπεδο κατοίκησης, τα οποία, βάσει κεραμικής κι ενός νομίσματος του Πτολεμαίου Β', χρονολογούνται από τα τέλη της Κλασικής-αρχές Ελληνιστικής περιόδου έως τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. Αυτή την οικοδομική φάση ακολούθησε μια δεύτερη η οποία εκτείνεται χρονικά από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. έως το γ' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. Τέλος, κατά το τελευταίο τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. χτίστηκε η Ελληνιστική Οικία τμήματα της οποίας σώζονται μέχρι σήμερα. Παρόμοια στρωματογραφία αποκαλύφθηκε και σε μια δεύτερη δοκιμαστική τομή που ανοίχτηκε στη νοτιοανατολική γωνία της περίστυλης αυλής.¹⁷⁵

Δυτικά του δυτικού περιστυλίου εντοπίστηκε μια μεγάλη αίθουσα (11 x 6,5μ.), η οποία πρέπει να αποτελούσε την κύρια αίθουσα υποδοχής της οικίας (10, Πιν. 29.1).¹⁷⁶ Έφερε ψηφιδωτό δάπεδο, φτιαγμένο από ακανόνιστα κομμάτια λευκής και μαύρης πέτρας.

¹⁷³ BCH 112, 837; Daszewski 1988, 199.

¹⁷⁴ BCH 118, 681; Daszewski 1994, 102-103.

¹⁷⁵ BCH 118, 681; Daszewski 1994, 103.

¹⁷⁶ BCH 114, 975-977; BCH 115, 823. Η διαρρύθμιση της οικίας στο συγκεκριμένο σημείο, θυμίζει έντονα την Οικία του Διονύσου, με το δωμάτιο Ι (Θρίαμβος του Διονύσου – *Tablinium*) να βρίσκεται στα δυτικά της περίστυλης αυλής.

Ο διάκοσμός του συνίστατο σε μια λεπτή μαύρη ταινία, παράλληλη προς τους τοίχους της αίθουσας, πάνω σε λευκό φόντο.

Οι τοίχοι¹⁷⁷ υπέστησαν μεγάλη καταστροφή τόσο από τους σεισμούς όσο και από μεταγενέστερους λατόμους. Σώθηκαν ωστόσο κάποια τμήματα με ίχνη ζωγραφιστού κονιάματος, αρκετά για την αποκατάσταση του διάκοσμου των τοίχων, τουλάχιστον στο κατώτερο επίπεδο. Ο διάκοσμος αυτός, που θυμίζει τον Πρώτο Πομπηϊανό ρυθμό, συνίστατο σε ζωγραφιστές ζώνες, εκ των οποίων η κατώτερη αποτελούσε απομίμηση ορθοστατών που αποδίδονταν ως μεγάλα μακρόστενα πλαίσια, βαθύ κόκκινου χρώματος και τα οποία χωρίζονταν από κίτρινες παραστάδες πλάτους 4εκ. Πάνω από αυτό το επίπεδο ακολουθούσε η κύρια ζώνη του τοίχου, μιμούμενη μαρμαρόπλινθους. Για την απόδοσή τους, ο τοίχος επιχρίστηκε με λευκό κονίαμα πάνω στο οποίο χαραχτήκαν πλαίσια μεγάλων δόμων.

Βορείως της παραπάνω αίθουσας εντοπίστηκε ένα άλλο δωμάτιο (12), το βόρειο τμήμα του οποίου καταστράφηκε κατά το χτίσιμο της Έπαυλης του Θησέα.¹⁷⁸ Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με ασβεστοκονίαμα, επιμελώς στιλβωμένο, ενώ οι τοίχοι του καταστράφηκαν ολοκληρωτικά.

Δυτικά της κύριας αίθουσας οι ανασκαφές εντόπισαν ακόμα ένα δωμάτιο (11), 0,80μ. πιο χαμηλά από το επίπεδο της αίθουσας.¹⁷⁹ Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με ασβεστοκονίαμα, ενώ οι τοίχοι του διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση σώζοντας ίχνη ζωγραφιστής διακόσμησης, η οποία συνίστατο σε μακρόστενα φατνώματα χρώματος μαύρου, κόκκινου και άσπρου, που πλαισιώνονταν από ταινίες λευκές, κόκκινες και πράσινες. Στα βόρεια κατέληγε σε έναν υπαίθριο χώρο, ενώ στο νότιο τμήμα του έφερε κλίμακα που οδηγούσε σε άλλο όροφο (Πιν. 29.2, 30.1).

Ακόμα δυτικότερα εντοπίστηκαν ίχνη ενός χώρου¹⁸⁰ με χωμάτινο δάπεδο, κάτω από το οποίο περνούσαν σωλήνες με κατεύθυνση προς τα δυτικά, για την απομάκρυνση των όμβριων υδάτων. Με αυτό το αποχετευτικό σύστημα πρέπει να συνδεόταν μια δεξαμενή που εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία του συγκεκριμένου χώρου. Ο χώρος αυτός, από τον οποίο εντοπίστηκε η νοτιοδυτική και η βορειοδυτική γωνία του, φαίνεται ότι ήταν η εσωτερική αυλή (13) της Ελληνιστικής Οικίας.¹⁸¹ Τόσο οι τοίχοι που περιέβαλαν την αυλή όσο και γενικότερα οι τοίχοι του δυτικού τμήματος της Ελληνιστικής Οικίας, αποτέλεσαν τα θεμέλια για την ανέγερση μιας νεώτερης, που χτίστηκε στις αρχές

¹⁷⁷ Daszewski 1992, 253.

¹⁷⁸ BCH 115, 823; Daszewski 1992, 253.

¹⁷⁹ BCH 117, 744; Daszewski 1992, 253.

¹⁸⁰ Daszewski 1992, 253.

¹⁸¹ BCH 119, 828; BCH 120, 1089

της Ρωμαϊκής περιόδου, μετά από κάποια καταστροφή που υπέστη το δυτικό τμήμα της παλιότερης οικίας.¹⁸²

Στο ανατολικό τμήμα της οικίας, βορειοανατολικά του ανατολικού περιστυλίου και νοτίως των κύριων αιθουσών της Έπαυλης του Θησέα (31, 35, 38, 39 και 48B), εντοπίστηκε ένα σύνολο δωματίων που καταστράφηκαν από σεισμό στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. και μερικά από αυτά ξαναχτίστηκαν κατά την Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο. Ξεκινώντας από το βορειότερο δωμάτιο (5) που εφάπτονταν του ανατολικού περιστυλίου οι ανασκαφές αποκάλυψαν ότι το δάπεδό του αποτελείτο από ασβεστοκονίαμα ανακατεμένο με χαλίκια. Οι διαχωριστικοί τοίχοι είχαν ένα σταθερό πλάτος 0,53μ. και με την επένδυση του κονιάματος έφτανε τα 0,60μ. Τα θεμέλιά τους ήταν από μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους, δεμένους μεταξύ τους με γυψοκονίαμα, η ανωδομή τους από πέτρες διαφόρων μεγεθών, μερικώς δουλεμένες και δεμένες μεταξύ τους με αργιλοκονίαμα, ενώ οι πλευρές τους ήταν επιχρισμένες με ζωγραφιστό κονίαμα. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου εντοπίστηκε γκρεμισμένος πάνω στο δάπεδο του περιστυλίου. Η εκκαθάρισή του υπήρξε ιδιαίτερα βοηθητική για την αποκατάσταση μέρους της διακόσμησής του, αφού πολλά κομμάτια του τοίχου έφεραν ίχνη ζωγραφιστού κονιάματος. Από τα ίχνη αυτά διαπιστώθηκε ότι ο διάκοσμος συνίστατο σε διαδοχικές ζώνες: μια φαρδιά ζώνη, σταχτί χρώματος (απομίμηση ορθοστάτη;) σώθηκε σε καλή κατάσταση και από πάνω της ακολουθούσε ο καταληπτήρας αποτελούμενος από τρεις ζώνες πράσινου, κόκκινου και κίτρινου χρώματος, που διαχωρίζονταν από λευκές και μαύρες ταινίες. Πάνω από αυτές τις ζώνες αναπτύχθηκε η κύρια διακόσμηση από διαδοχικές σειρές ανάγλυφων πλαισίων, μιμούμενη ισόδομη τοιχοδομία. Η εντοίχια διακόσμηση σώζεται καλύτερα στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, όπου τα κατάλοιπα των τοίχων διατηρούνται σε ύψος 0,55μ. πάνω από το δάπεδο (Πιν. 30.2). Κι εδώ το διακοσμητικό μοτίβο συνίσταται σε αλληπάλγητες χρωματιστές ζώνες με διαφορετικό όμως συνδυασμό χρωμάτων. Τη βάση αποτελούσαν δύο διαδοχικές ζωγραφιστές ζώνες, πάχους 8,5εκ. η καθεμία και χρώματος μπλε-γκρίζο και πράσινο, ενώ από πάνω τους υπήρχε μια τρίτη ζώνη, βαθύ κόκκινου χρώματος. Οι ζώνες αυτές χωρίζονταν από άσπρες και μαύρες ταινίες. Ένα κομμάτι κίτρινης επιφάνειας καθώς κι ένα τμήμα του διάκοσμου, με προοπτικά αποδοσμένα φατνώματα, σχεδιασμένα μόνο με μαύρες γραμμές, πρέπει να ανήκαν στο ανώτερο τμήμα του τοίχου, ίσως και στην οροφή.¹⁸³ Ανατολικά του δωματίου αυτού εκτεινόταν ένα δάπεδο, στρωμένο με βότσαλα, που ανήκε πιθανότατα σε κάποια εσωτερική αυλή της οικίας.

¹⁸² BCH 118, 681-683.

¹⁸³ BCH 111, 685; Daszewski 1988, 199.

Νοτίως του δωματίου 5 εντοπίστηκε το δωμάτιο 6N που έφερε δάπεδο στρωμένο με πατημένο χώμα ανακατεμένο με ασβέστη. Ο δυτικός τοίχος κι αυτού του δωματίου εντοπίστηκε γκρεμισμένος πάνω στο δάπεδο του περιστυλίου.¹⁸⁴ Ήταν χτισμένος με ημιεπεξεργασμένους λίθους, ενισχυμένους με άργιλο. Η εσωτερική πλευρά του, όπως προκύπτει από κατάλοιπα κονιάματος, ήταν διακοσμημένη με χρωματιστό επίχρισμα. Τρεις ζώνες διαφορετικού χρώματος (κόκκινη, λευκή και μπλε-γκρι) σχημάτιζαν τη βάση της εντοίχιας διακόσμησης. Από πάνω τους εκτεινόταν η κύρια διακοσμητική ζώνη, που μιμείτο ισόδομη τοιχοδομία, με τη χάραξη μακρόστενων πλαισίων πάνω στο κονίαμα.

Αντίθετα, ο τοίχος του νότιου δωματίου (6) δεν έφερε κανενός είδους διακόσμηση και το δάπεδό του ήταν στρωμένο από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Στη νοτιοδυτική γωνία του υπήρχε το χείλος μιας υπόγειας δεξαμενής, η χρήση της οποίας πρέπει να σχετιζόταν με το δωμάτιο που βρισκόταν στα νότια (7).

Νοτιοανατολικά του ανατολικού περιστυλίου και νοτίως των παραπάνω δωματίων εντοπίστηκε μια σειρά από δωμάτια κοινής χρήσης. Το δωμάτιο (7) που βρισκόταν ακριβώς δίπλα στο ανατολικό περιστύλιο ήταν πλακοστρωμένο με μεγάλες λίθινες πλάκες, ενώ το κατώτερο τμήμα των τοίχων του έφερε κονίαμα. Μια αυλάκωση για αποστράγγιση των νερών περνούσε κάτω από το νότιο τοίχο και κατέληγε στο δρόμο¹⁸⁵ (Πιν. 31.1).

Στα ανατολικά αυτού του δωματίου, εκτεινόταν ένας άλλος χώρος που χρησίμευε ως αποχωρητήριο.¹⁸⁶ Το μέσο του δωματίου ήταν στρωμένο με αδιάβροχο ασβεστοκονίαμα, ενώ κατά μήκος της ανατολικής και της νότιας πλευράς υπήρχαν βαθιές αυλακώσεις. Ο χώρος ήταν αρκετά μεγάλος επιτρέποντας την ταυτόχρονη εξυπηρέτηση δέκα άτομων (Πιν. 32.1).

Βορείως του δωματίου 8 και ανατολικά των δωματίων 6 και 6N εντοπίστηκε ένα σύνολο οχτώ δωματίων, διαρρυθμισμένων σε δύο σειρές, κατεύθυνσης Α-Δ, εκ των οποίων τα δωμάτια της βόρειας σειράς ήταν μεγαλύτερα από εκείνα της νότιας.¹⁸⁷ Ανατολικά λοιπόν του δωματίου 6N εντοπίστηκαν διαδοχικά τα δωμάτια 10E, 14, 16 και 18, το μήκος των οποίων, από βορρά προς νότο, κυμαίνεται μεταξύ 4,97-5,06μ. Από τα δωμάτια αυτά το 10E ήταν φαρδύτερο στο νότιο τμήμα του (2,65μ.) σε σχέση με το βόρειο (2,55μ.), ενώ στο νότιο και στον ανατολικό τοίχο του σώζεται επίχρισμα λευκού κονιάματος που φτάνει σε κάποια σημεία έως το 1μ. πάνω από το δάπεδο. Το δωμάτιο 14 είχε δάπεδο από πατημένο χώμα ανακατεμένο με ασβέστη, ενώ οι τοίχοι του διατηρούνται σε κάποια σημεία έως και 2μ. πάνω από το επίπεδο του δαπέδου. Τέλος, όσον αφορά το

¹⁸⁴ BCH 119, 825; Daszewski 1995, 67-69; Daszewski 1999, 164-166.

¹⁸⁵ BCH 113, 834; BCH 114, 975.

¹⁸⁶ Daszewski 1992, 254.

¹⁸⁷ Daszewski 2006, 403-405; Daszewski 2007, 511-517.

δωμάτιο 18 δεν είναι σίγουρο αν χωριζόταν από την αρχή σε δύο τμήματα (18N και 18S) ή ήταν ένα ενιαίο δωμάτιο του οποίου η διαρρύθμιση άλλαξε σε μεταγενέστερη φάση. Όσον αφορά τη δεύτερη σειρά δωματίων που εκτεινόταν ανατολικά του δωματίου 6 περιελάμβανε τα δωμάτια 9E, 15, 17 και 19. Το δωμάτιο 9E ήταν μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα, με μήκος 4,75μ. και πλάτος 2,95μ. στο νότιο τμήμα και 2,60μ. στο βόρειο. Τα υπόλοιπα δωμάτια είχαν ίδιο μήκος (3,07μ.), ενώ το πλάτος τους κυμαινόταν μεταξύ 2,70-3,70μ.

Νοτίως των παραπάνω δωματίων και ανατολικά του δωματίου 8 εντοπίστηκε άλλος ένας χώρος (8E), ο οποίος φαίνεται ότι αποτελούσε τη νότια είσοδο της οικίας.¹⁸⁸ Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με βότσαλα ανακατεμένα σε ασβεστοκονίαμα. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου διακρίνεται ένας αυτόνομος χώρος, ο οποίος πρέπει να ήταν ένα μικρό αποχωρητήριο. Στη βορειοδυτική γωνία αποκαλύφθηκαν πολλοί κυβόλιθοι από ασβεστόλιθο, που κατέπεσαν προφανώς από τον δυτικό τοίχο του δωματίου και διατηρούσαν ίχνη ζωγραφιστής διακόσμησης. Στο βόρειο τμήμα του δωματίου σώζεται μόνο η κατώτερη στρώση του βόρειου τοίχου (πλάτους 0,53μ.), από μεγάλους μακρόστενους ογκόλιθους, με άνοιγμα για θύρα (πλάτους 1,04μ.), που οδηγούσε σε άλλο δωμάτιο (17). Άνοιγμα για θύρα (πλάτους 1,55μ.), που έβγαζε στον δρόμο, είχε και ο νότιος τοίχος του δωματίου. Απέναντι από την είσοδο, ορθωνόταν σε ύψος 0,30μ. πάνω από το δάπεδο μια κατασκευή (εξέδρα ή *podium*, διαστάσεων 2,50 x 2,45μ.), φτιαγμένη περιμετρικά από μεγάλες λίθινες πλάκες, ενώ το εσωτερικό της ήταν γεμάτο με χώμα. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της, υπήρχε ένα μικρό αυλάκι, το οποίο ενωνόταν με ένα άλλο που ερχόταν από τα δυτικά, κατά μήκος του νότιου τοίχου, και κατέληγαν μέσω ενός ανοίγματος, στον δρόμο. Ανατολικά της εξέδρας εντοπίστηκε ένας χώρος (25), ανάλογων διαστάσεων με αυτήν, στρωμένος με πατημένο χώμα (Πιν. 32.2).

Τα ανατολικά δωμάτια της Ελληνιστικής Οικίας (18N, 18S, 19 και 25) κατέληγαν σε έναν μεγάλο τοίχο που χτίστηκε κατά την Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο και τα χώριζε από άλλη μια ομάδα δωματίων, που αναπτύσσονταν γύρω από μια μικρή αυλή και αποτελούσαν τμήμα ενός οικοδομήματος της Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου.¹⁸⁹ Τα δωμάτια του κτηρίου αυτού φαίνεται ότι ακολουθούσαν τα αντίστοιχα της διπλανής Ελληνιστικής Οικίας, τόσο ως προς τη διάταξή τους όσο και ως προς τον προσανατολισμό. Αυτή η ομοιότητα οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι δύο οικίες αρχικά εντάσσονταν σε ένα ενιαίο οικοδομικό σύνολο, το οποίο κάποια στιγμή χωρίστηκε σε δύο ανεξάρτητα μέρη. Αξίζει

¹⁸⁸ BCH 120, 1089; BCH 121, 920; BCH 122, 698-690; Daszewski 1996, 93-95; Daszewski 1997, 115; Daszewski 1998, 123.

¹⁸⁹ BCH 119, 825-828; BCH 120, 1090; BCH 121, 920-922; BCH 122, 690-691; Daszewski 1995, 71; Daszewski 1996, 96-97; Daszewski 1997, 117-118.

να σημειωθεί ότι στον ανατολικό τοίχο του δωματίου 19 υπήρχε άνοιγμα θύρας, το οποίο σφραγίστηκε κατά την κατασκευή του μεγάλου τοίχου αποκόπτοντας έτσι το ανατολικό τμήμα της οικίας από το κεντρικό.

Άλλες δύο δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν εκτός των ορίων της Ελληνιστικής Οικίας, με σκοπό την εξερεύνηση του χώρου που εκτεινόταν πέρα από αυτήν. Μία τομή ανοίχτηκε στα νότια¹⁹⁰ και αποκάλυψε ένα δάπεδο στρωμένο με *opus barbaricum* (βότσαλα αναμεμειγμένα σε ασβεστοκονίαμα) κι έναν τοίχο. Τα κατάλοιπα αυτά πρέπει να ανήκαν σε ένα κτήριο, το οποίο, βάσει της κεραμικής που τα συνόδευε, χρονολογείται κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο (1^{ος} αι. π.Χ.).

Άλλη μια τομή ανοίχτηκε 20μ. περίπου ανατολικά της Ρωμαϊκής Οικίας που καταλάμβανε το ανατολικό τμήμα της Ελληνιστικής.¹⁹¹ Εκεί εντοπίστηκε η γωνία ενός κτηρίου στα νοτιοανατολικά της διασταύρωσης δύο δρόμων με κατευθύνσεις Α-Δ και Β-Ν. Ο ένας από τους τοίχους που όριζαν τη γωνία, κατεύθυνσης Α-Δ, σώζεται σε ύψος 1,15μ. και διακρίνεται από δύο διαφορετικά επίπεδα κατασκευής: το κατώτερο, που ανάγεται στην Ελληνιστική περίοδο, ήταν κατασκευασμένο από μεγάλους μακρόστενους ογκόλιθους και σώζεται σε ύψος τριών μόνο δόμων, το ανώτερο από μικρότερες ακανόνιστες πέτρες, ενώ ανάμεσά τους υπήρχε ένα λεπτό στρώμα κεραμικής. Παράλληλα, εντοπίστηκε ένα μικρό τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Β-Ν, κατασκευασμένο από μεγάλους μακρόστενους ογκόλιθους. Εντός της γωνίας που όριζαν οι δύο παραπάνω τοίχοι ανακαλύφθηκε μια δεξαμενή νερού, η οποία περιείχε υλικό που χρονολογείται από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. μέχρι την εποχή της Κλεοπάτρας Ζ' (44-30 π.Χ.).

➤ Περιστάλια

Όσον αφορά την περίστυλη αυλή, εκτός από το βόρειο περιστάλιο, που βρίσκεται κάτω από τη νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα, τα άλλα τρία ανασκάφηκαν πλήρως. Από το βόρειο εντοπίστηκε μόνο ο βόρειος τοίχος του κάτω από το δωμάτιο 29 της ρωμαϊκής έπαυλης.¹⁹² Η ανακάλυψη αυτή πιστοποίησε την άποψη ότι η οικία αναπτύχθηκε εκατέρωθεν της περίστυλης αυλής, ενώ στα βόρεια και στα νότια πλαισιωνόταν από δύο παράλληλους δρόμους.

Το ανατολικό περιστάλιο¹⁹³ ανακαλύφθηκε σε όλη τη σωζόμενη έκτασή του, που φτάνει περίπου τα 19μ. σε μήκος και τα 3,20μ. σε πλάτος. Το δάπεδό του ήταν από πατημένο χώμα. Οι κιόνες του πατούσαν πάνω σε ένα στυλοβάτη πλάτους 0,52μ.

¹⁹⁰ BCH 118, 683; Daszewski 1994, 109.

¹⁹¹ BCH 121, 922; Daszewski 1997, 118-120.

¹⁹² BCH 119, 825; Daszewski 1995, 69.

¹⁹³ BCH 112, 837; BCH 113, 834; Daszewski 1988, 199.

Ανακαλύφθηκαν 7 κίονες γκρεμισμένοι στο εσωτερικό της αυλής, εκ των οποίων ο γωνιακός ήταν καρδιόσχημος. Οι κίονες, κατασκευασμένοι από τοπική πορώδη πέτρα, μαζί με τις βάσεις τους, που έφεραν έντονα αυλακωτή διακόσμηση (μία στις δύο βάσεις εντοπίστηκε *in situ*) και τα ιωνικού τύπου κιονόκρανα ήταν επιχρισμένοι με δύο στρώματα κονιάματος. Ο κορμός τους απαρτιζόνταν από 2-3 σπόνδυλους (διαμέτρου 0,38μ. στη βάση που μειωνόταν προς τα επάνω) και μαζί με τα κιονόκρανα έφτανε τα 2,20μ. σε ύψος. Το μετακίονιο διάστημα κυμαινόταν μεταξύ 1,84 και 1,9μ. και ήταν φραγμένο με λίθινα θωράκια ύψους 1,04μ.

Το νότιο περιστύλιο¹⁹⁴ είχε ίδιο πλάτος με το ανατολικό (3,20μ.), ωστόσο καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό, όχι μόνο λόγω του σεισμού που γκρέμισε την οικία κατά τον 1^ο αι. π.Χ., αλλά και λόγω των μεταγενέστερων λατόμων που αφαίρεσαν πολύ από το οικοδομικό υλικό. Ανακαλύφθηκαν μόνο τρεις κίονες, δύο κιονόκρανα και κάποια τμήματα του επιστυλίου. Όπως στο ανατολικό περιστύλιο, έτσι κι εδώ τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν επιχρισμένα με λευκό ασβεστοκονίαμα. Ο ρυθμός ωστόσο που προτιμήθηκε ήταν ο δωρικός και όχι ο ιωνικός.

Το δυτικό περιστύλιο ήταν παρόμοιο ως προς τις διαστάσεις με τα δύο προηγούμενα, αλλά ο ρυθμός που επιλέχτηκε στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν ο κορινθιακός, με πτολεμαϊκού τύπου κιονόκρανα.¹⁹⁵ Ένα από αυτά εντοπίστηκε κοντά στην κύρια αίθουσα υποδοχής (10)¹⁹⁶ κι έφερε ίχνη ζωγραφιστού κονιάματος, χρώματος κόκκινου, μπλε, λευκού και κίτρινου. Έχει ύψος 0,60μ., το πλάτος του φτάνει μέχρι 0,95μ. (μεταξύ των ελίκων του) και η διάμετρός του, στο κατώτατο σημείο του, τα 0,53μ.

➤ Δρόμοι¹⁹⁷

Η Ελληνιστική Οικία φαίνεται ότι καταλάμβανε την έκταση μιας ολόκληρης νησίδας, όπως συνέβη και με την Οικία του Διονύσου. Ο δρόμος που πλαισίωνε τη βόρεια πλευρά της οικίας (Πιν. 53.2, Α) εντοπίστηκε κάτω από τη νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα και έχει ήδη περιγραφεί. Άλλος ένας δρόμος, πλάτους 3,5μ., παράλληλος με τον προηγούμενο αναπτυσσόταν κατά μήκος της νότιας πλευράς της οικίας¹⁹⁸ (Πιν. 53.2, Α'). Όπως και στην περίπτωση των δύο παράλληλων δρόμων Α και Β, έτσι κι εδώ εντοπίστηκε κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου αποχετευτικός αγωγός (Πιν. 33.1), ο οποίος, βάσει του υλικού που ανακαλύφθηκε στο εσωτερικό του, χρονολογείται γύρω στα μέσα του 2^{ου}

¹⁹⁴ BCH 113, 834; BCH 116, 822; Daszewski 1992, 253-254.

¹⁹⁵ BCH 115, 823.

¹⁹⁶ BCH 114, 977.

¹⁹⁷ Ο προσανατολισμός των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Ελληνιστική Οικία είναι παρόμοιος με τον προσανατολισμό των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Οικία του Διονύσου.

¹⁹⁸ BCH 113, 834.

αι. π.Χ.,¹⁹⁹ χωρίς αυτό όμως να αποκλείει απαραίτητα την προγενέστερη χάραξη του δρόμου.

Η διασταύρωση του παραπάνω δρόμου με έναν άλλο κατεύθυνσης Β-Ν, εντοπίστηκε ανατολικά της Πρώιμης Ρωμαϊκής Οικίας που χτίστηκε πάνω στο ανατολικό τμήμα της Ελληνιστικής.²⁰⁰ Ο κάθετος δρόμος, που φαίνεται ότι όριζε την ανατολική πλευρά της νησίδας και κατά πάσα πιθανότητα και της Ελληνιστικής Οικίας, αποτελεί προέκταση του δρόμου που εντοπίστηκε κάτω από την ανατολική πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα και δυτικά της Οικίας του Διονύσου (Πιν. 53.2, 9).

Άλλος ένας δρόμος εντοπίστηκε δυτικά του συγκροτήματος των λουτρών της Ρωμαϊκής Οικίας που χτίστηκε πάνω στο δυτικό τμήμα της Ελληνιστικής²⁰¹ (Πιν. 53.2, 10). Η χρονολόγηση του δρόμου αυτού δεν είναι γνωστή, αφού δεν έχει ερευνηθεί εκτεταμένα. Από τη στιγμή όμως που πλαισιώνει το δυτικό τμήμα κτηρίου, η αρχαιότερη φάση του οποίου ανάγεται στην Ύστερη Ελληνιστική περίοδο, τότε πρέπει και ο δρόμος αυτός να ανήκει στην ίδια περίοδο, αν όχι σε αρχαιότερη.

➤ Θεωρητική αποκατάσταση

Καμιά θεωρητική αποκατάσταση οικοδομημάτων αρχαιότερων του β' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. δεν μπορεί να γίνει, αφού οι έως τώρα ανασκαφές στο συγκεκριμένο χώρο, με εξαίρεση 1-2 βυθομετρήσεων, αποσκοπούσαν στην αποκάλυψη της Ελληνιστικής Οικίας. Αντίθετα, όσον αφορά το οδικό δίκτυο της περιοχής φαίνεται ότι η Ελληνιστική Οικία και η Έπαυλη του Θησέα κάλυπταν μια έκταση που περιελάμβανε τέσσερις δρόμους κατεύθυνσης Α-Δ και δύο με κατεύθυνση Β-Ν, οι οποίοι σχημάτιζαν δύο νησίδες διαστάσεων 32-33 x 100μ.,²⁰² τη μία εκ των οποίων καταλάμβανε εξ' ολοκλήρου η Ελληνιστική Οικία. Οι νησίδες αυτές, παρόλο που έχουν το ίδιο πλάτος με τη νησίδα της Οικίας του Διονύσου, είναι περίπου 30μ. επιμηκέστερες από εκείνη, γεννώντας ερωτήματα σχετικά με την περίοδο χάραξης των δρόμων που τις περιβάλλουν.

Το υλικό που ανακαλύφθηκε εντός των αποχετευτικών αγωγών των συγκεκριμένων δρόμων θέτει ως *terminus post quem* το 2^ο αι. π.Χ., αλλά αυτό αποτελεί μάλλον το χρονολογικό όριο κατασκευής των αγωγών και όχι χάραξης των δρόμων, οι οποίοι πρέπει να είναι αρχαιότεροι. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τον τρόπο κατασκευής του αποχετευτικού αγωγού κάτω από το δρόμο Β, τα τοιχώματα του οποίου είναι στην ουσία χτιστά, προκειμένου να φτάσουν από την επιφάνεια του εδάφους στο

¹⁹⁹ Η πληροφορία αυτή μου δόθηκε από τον Dr H. Meyza, σε προσωπική επικοινωνία που είχα μαζί του.

²⁰⁰ BCH 121, 922.

²⁰¹ BCH 118, 683.

²⁰² Cf. *Infra* "V. 5.2. Πολεοδομικό πλέγμα".

επίπεδο του φυσικού βράχου. Το πιθανότερο είναι οι δρόμοι να είναι σύγχρονοι των αρχαιότερων αρχιτεκτονικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν στην περιοχή (τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.). Ωστόσο, η ανακάλυψη ενός τοίχου κατεύθυνσης B-N, κάτω από το ανατολικό περιστύλιο της Έπαυλης του Θησέα, που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και ο οποίος εισερχόταν εντός του δρόμου B,²⁰³ φαίνεται να αποκλείει αυτήν την πιθανότητα και να αμφισβητεί το ενδεχόμενο ταυτόχρονης χάραξης ολόκληρου του οδικού δικτύου της πόλης. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αρκετές πόλεις που χτίστηκαν κατά την Ελληνιστική περίοδο, νησίδες με διαστάσεις διαφορετικές από το γενικό κανόνα είναι συνήθως αποτέλεσμα ετεροχρονισμένης χάραξής τους (π.χ. Ρόδος, Αντιόχεια).²⁰⁴

4.1.6. Οικία του Αιώνα (Πιν. 25.1)

Η Οικία του Αιώνα εντοπίστηκε στα ανατολικά της Έπαυλης του Θησέα, απέναντι ακριβώς από το βορειοανατολικό τμήμα της. Πρόκειται για μια οικία της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου, που γνώρισε δύο φάσεις οικοδόμησης, αρχικά γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., όταν πρωτοχτίστηκε και αργότερα, τον 4^ο αι. μ.Χ., όταν υπέστη κάποια αναμόρφωση. Το γεγονός ότι η συγκεκριμένη οικία δεν αποτελούσε τον κύριο στόχο των ανασκαφών (ανακαλύφθηκε από την πολωνική αποστολή που ανέσκαπτε την Έπαυλη του Θησέα), καθώς και η ανακάλυψη σημαντικών ψηφιδωτών δαπέδων, τα οποία τράβηξαν την προσοχή και το ενδιαφέρον των ερευνητών, δεν άφησαν πολλά περιθώρια στην έρευνα των προγενέστερων οικοδομικών φάσεων της περιοχής. Ωστόσο, κάποιες δοκιμαστικές τομές έγιναν σε μερικά σημεία της οικίας κι επιβεβαίωσαν το συμπέρασμα που προέκυψε από τις ανασκαφές στην Έπαυλη του Θησέα, ότι δηλαδή η ευρύτερη περιοχή άρχισε να κατοικείται συστηματικά από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. κι έκτοτε γνώρισε διάφορες οικοδομικές φάσεις.

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Σε δοκιμαστική τομή που έγινε βορείως του προθαλάμου (2) της οικίας, εντοπίστηκε αρχικά ένα στρώμα ερειπίων που ανάγονται στην Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο (προφανώς αποτελούσαν μέρος των τοίχων της οικίας που κατέρρευσαν), ενώ κάτω από αυτό υπήρχε ένα στρώμα από καφέ-γκρι χώμα (στρώμα επιπέδωσης;) που σκέπαζε ίχνη τοίχων, από ακανόνιστους κυβόλιθους, επιχρισμένους με αργιλοκονίαμα. Οι τοίχοι αυτοί αποτελούσαν μέρος ενός αρχαιότερου κτηρίου, ενώ στο ίδιο στρώμα ανακαλύφθηκε

²⁰³ BCH 114, 937.

²⁰⁴ Για νησίδες ελληνιστικών πόλεων, με διαφορετικές διαστάσεις, cf. Hoepfner 2005, 313 (Ρόδος); Will 1997, 104-105 (Αντιόχεια).

μεγάλη ποσότητα κεραμικής που κάλυπτε μια μακρά χρονική περίοδο, από το β' μισό ή το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. έως το α' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁰⁵

Άλλη μια δοκιμαστική τομή ανοίχτηκε στο δάπεδο του δωματίου 9 της οικίας. Στην τομή αυτή εντοπίστηκαν τρία στρώματα κατοίκησης, εκ των οποίων το κατώτερο βρισκόταν ακριβώς πάνω από τον φυσικό βράχο και βάσει των ευρημάτων που τα συνόδευαν (κυρίως αττική μελανόμορφη κεραμική και κυπριακή του τύπου με λευκή γραπτή διακόσμηση) χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Το επόμενο στρώμα εμπεριείχε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίου του 3^{ου} αι. π.Χ., κατασκευασμένο από ωμούς πλίνθους, ενώ το ανώτερο στρώμα ήταν της Ύστερης Ελληνιστικής-Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου. Από πάνω τους βρισκόταν το δάπεδο της Οικίας του Αιώνα, οι οικοδόμοι της οποίας έκαναν χρήση των παλιότερων κτηρίων για το στρώσιμο των θεμελίων της.²⁰⁶

Μια τομή που ανοίχτηκε στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου 5, αποκάλυψε ένα δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, 0,35μ. κάτω από το επίπεδο της οικίας, το οποίο πρέπει να ήταν σύγχρονο με έναν τοίχο, τμήματα του οποίου χρησιμοποιήθηκαν κατά το χτίσιμο του ανατολικού τοίχου του δωματίου 7. Αυτός ο τοίχος, και κατ' επέκταση το δάπεδο πρέπει να ανήκαν σε κτήριο της Ελληνιστικής περιόδου.²⁰⁷

Δοκιμαστική τομή που έφτασε έως τον φυσικό βράχο ανοίχτηκε στον δρόμο της Ρωμαϊκής περιόδου που παρεμβαλλόταν ανάμεσα στην Έπαυλη του Θησέα και την Οικία του Αιώνα.²⁰⁸ Σκοπός της τομής ήταν να αποκαλύψει τη στρωματογραφία της περιοχής πριν από τη χάραξη του δρόμου. Κάτω λοιπόν από το κατάστρωμα το δρόμου ανακαλύφθηκαν λίθινοι τοίχοι, πιθανότατα κάποιας οικίας, που πλαισίωναν ένα δάπεδο στρωμένο από πηλό. Το δάπεδο αυτό καλύφθηκε από ένα στρώμα επιπέδωσης που περιέκλειε υλικό που χρονολογείται από τον 1^ο αι. π.Χ.-τις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. Κάτω από το δάπεδο αυτό και κοντά στα θεμέλια των τοίχων που το πλαισίωναν και τα οποία χαραχτηκαν πάνω στο φυσικό βράχο, ανακαλύφθηκε κεραμική της Κυπροκλασικής (White Painted) και της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου. Κάποιοι από τους τοίχους της ελληνιστικής αυτής οικίας χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για την κατασκευή της Οικίας του Αιώνα, με το δωμάτιο 3 της τελευταίας να αποτελεί, κατά πάσα πιθανότητα, το βορειοανατολικό όριο της πρώτης.

²⁰⁵ BCH 111, 687-688; Daszewski & Sztetyllo 1988, 196-197.

²⁰⁶ BCH 115, 823; BCH 116, 823; Daszewski 1992, 254.

²⁰⁷ Daszewski 1992, 254.

²⁰⁸ BCH 117, 743; Daszewski 1993, 84-85.

➤ Δρόμοι²⁰⁹

Γύρω από τη Οικία του Αιώνα εντοπίστηκαν δύο δρόμοι εκ των οποίων ο ένας μόνο ανάγεται στο οδικό δίκτυο της Ελληνιστικής περιόδου. Πρόκειται για τον δρόμο που περνούσε κατά μήκος της νότιας πλευράς της οικίας και οδηγούσε από το λιμάνι στην κεντρική είσοδο της Έπαυλης του Θησέα²¹⁰ (Πιν. 53.2, Β). Πρόκειται για προέκταση του δρόμου που περνούσε κάτω από τον προθάλαμο (*vestibulum* 69) και την περίστυλη αυλή της έπαυλης και ο οποίος εντοπίστηκε ακόμα δυτικότερα, έξω από τη βόρεια πλευρά της Οικίας του Ορφέα. Κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου και κατά μήκος του άξονά του, στο επίπεδο της βάσης των θεμελίων της Οικίας του Αιώνα, εντοπίστηκε αποχετευτικός αγωγός με πήλινους σωλήνες, προέκταση του συστήματος που ανακαλύφθηκε δυτικότερα, κάτω από την Έπαυλη του Θησέα.

Ένας δεύτερος δρόμος εντοπίστηκε δυτικά της Οικίας του Αιώνα, ανάμεσα σε αυτήν και την Έπαυλη του Θησέα.²¹¹ Πρόκειται για δρόμο της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου και δεν αντιστοιχεί με προγενέστερη χάραξη κάποιας ελληνιστικής οδού. Βαίνει ωστόσο, παράλληλα προς το δρόμο που εντοπίστηκε κάτω από την ανατολική πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα και ο οποίος ανήκε στο πολεοδομικό πλέγμα της Ελληνιστικής περιόδου. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί κάποιοι δρόμοι που χαραχτήκαν κατά την Ελληνιστική εποχή να μετατοπίστηκαν ή να καταργήθηκαν σε μεταγενέστερες περιόδους, ο προσανατολισμός όμως του πολεοδομικού πλέγματος παρέμεινε αμετάβλητος.

4.1.7. Οικία Ορφέα (Πιν. 34.1)

Η Οικία του Ορφέα εντοπίστηκε στα νοτιοδυτικά της Οικίας του Διονύσου και δυτικά της Έπαυλης του Θησέα, 100μ. περίπου ανατολικά της ακτής. Παλιότερα ήταν γνωστή ως Οικία του Ηρακλή, λόγω του ψηφιδωτού που αναπαριστούσε τον μυθικό ήρωα να παλεύει με το λιοντάρι της Νεμέας και είχε ανακαλυφθεί τυχαία το 1942, κατά τη διάρκεια μιας δοκιμαστικής τομής. Οι ανασκαφές που διεξήχθησαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων από το 1982 έως το 1991 αποσκοπούσαν στην αποκάλυψη του κτηρίου στο οποίο ανήκε το ψηφιδωτό του Ηρακλή, αλλά και στην μελέτη της στρωματογραφίας της περιοχής.

---

²⁰⁹ Ο προσανατολισμός των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Οικία του Αιώνα είναι παρόμοιος με τον προσανατολισμό των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Οικία του Διονύσου.

²¹⁰ *BCH* 110, 861.

²¹¹ *ARDA* 1983, 39.

➤ Φυσικός βράχος

Από τις δοκιμαστικές τομές και τις βυθομετρήσεις που έγιναν σε διαφορετικά σημεία της οικίας, ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος 2-2,5μ. κάτω από τα ψηφιδωτά.²¹² Όπως και κάτω από την Οικία του Διονύσου, έτσι κι εδώ ο φυσικός βράχος φέρει ίχνη επεξεργασίας, κυρίως κάτω από το ψηφιδωτό του Ορφέα.²¹³ Στο νοτιοδυτικό τμήμα της οικίας εντοπίστηκε το στόμιο ενός πηγαδιού, που ανάγεται στην Ελληνιστική περίοδο, λαξευμένο στον φυσικό βράχο, σε βάθος 2,50μ. κάτω από το επίπεδο των ψηφιδωτών.²¹⁴

➤ Δάπεδα – Τοίχοι

Οι δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν, πάνω από το επίπεδο του φυσικού βράχου, μια σειρά στρωμάτων που κυμαίνονται χρονολογικά από τις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου ως το 2^ο αι. μ.Χ.²¹⁵ Κατά την αποκόλληση του ψηφιδωτού του Ορφέα για λόγους συντήρησης, ανοίχτηκε μια τομή στο χώρο του ψηφιδωτού, όπου αποκαλύφθηκαν τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος 1,55μ., ενώ από πάνω του εντοπίστηκε ένα στρώμα που περιελάμβανε όστρακα κεραμικής του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. Πάνω από το στρώμα αυτό είχε στρωθεί ένα λεπτό δάπεδο από πατημένο χώμα της Μέσης Ελληνιστικής περιόδου, ενώ από πάνω υπήρχε άλλο ένα δάπεδο της Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου. Από το δωμάτιο που περιελάμβανε το τελευταίο δάπεδο εντοπίστηκε τμήμα του βόρειο τοίχου.²¹⁶

Άλλοι δύο τοίχοι εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών στο νότιο και το νοτιοδυτικό τμήμα της οικίας. Ήταν χτισμένοι ακριβώς πάνω στον φυσικό βράχο, χωρίς θεμελίωση, και σώζονται σε ύψος 2,10μ. ο ένας και 2,40μ. ο άλλος.²¹⁷ Η στρωματογραφία που αποκάλυψαν οι βυθομετρήσεις δείχνει μια συνεχή υπέρθεση στρωμάτων από την Ελληνιστική περίοδο μέχρι τα μέσα της Ρωμαϊκής (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.). Αυτό σημαίνει ότι η Οικία του Ορφέα χτίστηκε πάνω στα θεμέλια και ακολούθησε το γενικό περίγραμμα ενός προγενέστερου οικοδομήματος (οικίας κατά πάσα πιθανότητα), που ανάγεται στην Ελληνιστική περίοδο.

²¹² BCH 112, 839; BCH 114, 977; BCH 115, 825.

²¹³ Michaelides 1991, 5

²¹⁴ BCH 115 825.

²¹⁵ BCH 112, 839, BCH 114, 977.

²¹⁶ Michaelides 1991, 4-5.

²¹⁷ BCH 114, 825.

➤ Δρόμοι²¹⁸

Μόνο ένας δρόμος εντοπίστηκε περιμετρικά της Οικίας του Ορφέα, κατά μήκος βόρειου τοίχου της (Πιν. 53.2, Β). Τμήματα του δρόμου αυτού ανακαλύφθηκαν κάτω από την μεγάλη περίστυλη αυλή της Έπαυλης του Θησέα και ακόμα ανατολικότερα, νοτίως της Οικίας του Αιώνα.²¹⁹ Κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου εντοπίστηκε ένας μεγάλος αποχετευτικός αγωγός.

4.1.8. Κάστρο των «40 Κολώνων» (Πιν. 35.1)

Το κάστρο των «40 Κολώνων» εντοπίστηκε βορείως του λιμανιού της Πάφου. Πολλοί περιηγητές των περασμένων αιώνων βλέποντας και περιγράφοντας τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιοχής, που ήταν γεμάτη κίονες, πίστευαν ότι σε αυτό το χώρο υπήρχε κάποιος ναός, αφιερωμένος πιθανότατα στη θεά Αφροδίτη. Οι ανασκαφές ωστόσο αποκάλυψαν ότι ο συγκεκριμένος χώρος ήταν έδρα ενός μεσαιωνικού κάστρου και ότι οι γρανιτένιοι κίονες που υπήρχαν εκεί ανήκαν σε κάποιο αρχαιότερο κτήριο κι ενσωματώθηκαν στους τοίχους του κάστρου για την ενίσχυσή τους.²²⁰

➤ Φυσικός βράχος

Οι διαδοχικές καταστροφές που γνώρισε η πόλη και οι οικοδομικές φάσεις που τις ακολουθούσαν δεν επιτρέπουν την αναγνώριση οικοδομημάτων παλιότερων εποχών, παρόλο που ανακαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερων κτηρίων. Η αρχαιολογική έρευνα ωστόσο, εντόπισε κάτω από το δυτικό τμήμα του τείχους του οχυρού ένα εξελιγμένο σύστημα διανομής νερού, λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Οι ανασκαφείς πιθανολογούν ότι το σύστημα αυτό κατασκευάστηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο, αλλά δε δίνουν κάποια περεταίρω στοιχεία σχετικά με τη χρονολόγησή του.²²¹ Επρόκειτο στην ουσία για έναν κεντρικό υδροφόρο αγωγό, ο οποίος αρχικά πρέπει να υδροδοτείτο από ένα υδραγωγείο. Από τον κεντρικό αυτό αγωγό διακλαδώνονταν άλλοι τρεις (Πιν. 36.1), επιχρισμένοι με γυψοκονίαμα, ο ένας εκ των οποίων κατέληγε σε μια μεγάλη δεξαμενή, κάτω από την κεντρική αυλή του κάστρου (Πιν. 36.2). Δεν είναι εξίσου ξεκάθαρη όμως η απόληξη των άλλων δύο αγωγών, αφού μετά το χτίσιμο του οχυρού χρησιμοποιήθηκαν ως διάδρομοι ενσωματωμένοι μέσα στα τείχη του, που οδηγούσαν σε μυστικές πύλες εξόδου. Άμεση σχέση με αυτό το σύστημα υδροδότησης φαίνεται να είχε κι ένα πηγάδι κοντά στον εξωτερικό βορειοδυτικό πύργο του οχυρού, που αντλούσε από μια δεξαμενή της

²¹⁸ Ο προσανατολισμός των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Οικία του Ορφέα είναι παρόμοιος με τον προσανατολισμό των δρόμων που εντοπίστηκαν γύρω από την Οικία του Διονύσου.

²¹⁹ BCH 114, 977.

²²⁰ BCH 92, 349.

²²¹ ARDA 1970, 20; BCH 95, 426.

Ελληνιστικής εποχής, καθώς και μια παρακείμενη κλιμακωτή σήραγγα, που στην αρχική της μορφή χρησίμευε πιθανότατα ως υδροφόρος αγωγός²²² (Πιν. 37.1). Το όλο σύστημα πρέπει να περιέπεσε σε αχρηστία μέσα στον 1^ο αι. μ.Χ., όπως φαίνεται από το μεγάλη ποσότητα κεραμικής που εντοπίστηκε μέσα στη σήραγγα.

Πέρα από το σύστημα διανομής νερού, οι έρευνες αποκάλυψαν μερικά ακόμα κατάλοιπα της Ελληνιστικής εποχής, στο βορειοδυτικό τμήμα της τάφρου που περιέβαλε το οχυρό και ήταν λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Ενδείξεις για τη λειτουργία λατομείου εντοπίστηκαν στο βόρειο άκρο του δυτικού τμήματος της τάφρου, ο πυθμένας της οποίας σε εκείνο το σημείο βρισκόταν 4μ. περίπου πιο ψηλά απ' ότι στην υπόλοιπη τάφρο.²²³ Εκεί κοντά ανακαλύφθηκαν ένας υπόγειος θάλαμος (τάφος;) και κατάλοιπα ενός κτηρίου, λαξευμένου εν μέρει πάνω στον φυσικό βράχο, το οποίο ήταν σε χρήση κατά την Ύστερη Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ανασκαφών.²²⁴ Τέλος, μια δοκιμαστική τομή που έγινε στη βορειοδυτική γωνία της τάφρου, αποκάλυψε ένα σύνολο λίθινων κιονόκρανων ενσωματωμένων στο αντέρεισμα του βόρειου τμήματος της τάφρου. Τα κιονόκρανα αυτά, σύμφωνα με την άποψη των ανασκαφών, προέρχονταν από κάποιο κτήριο της Ελληνιστικής περιόδου, που υπήρχε κάπου εκεί κοντά²²⁵

Μερικά χρόνια πριν ξεκινήσουν οι συστηματικές ανασκαφές στο κάστρο των «40 Κολώνων», το 1951, ανοίχτηκαν συνολικά 22 τομές περιμετρικά του κάστρου, από τον J. S. Last, μέλος του προγράμματος The British Kouklia Expedition, που διεξήγε ανασκαφές στην Παλαίπαφο. Όλες σχεδόν οι τομές έφτασαν έως τον φυσικό βράχο και σε όλες σχεδόν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όστρακα κεραμικής, σωληνώσεις ύδρευσης ή αποχετευτικά κανάλια λαξευμένα στον φυσικό βράχο.²²⁶ Από τις τομές αυτές οι 14 (A-J, R-S, WA) ανοίχτηκαν στον χώρο που εκτείνεται μεταξύ του κάστρου των «40 Κολώνων» και της σύγχρονης ακτογραμμής (Πιν. 37.2), ενώ τέσσερις από αυτές (A, C, D, H) αποκάλυψαν κατάλοιπα τοίχων που οικοδομήθηκαν ακριβώς πάνω στον φυσικό βράχο.²²⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την τομή K, η οποία ανοίχτηκε *ca.* 85-90μ. βορειοανατολικά του κάστρου των «40 κολώνων».²²⁸ Κατά τη διάνοιξη της τομής αυτής, κάτω από δύο δάπεδα, που ανακαλύφθηκαν σε βάθος 0,74μ.

²²² ARDA 1984, 47; BCH 109, 956.

²²³ ARDA 1984, 47; BCH 109, 956.

²²⁴ ARDA 1983, 47.

²²⁵ BCH 109, 956.

²²⁶ Αντίτυπο της αναφοράς του J. S. Last, καθώς κι ένας χάρτης του δυτικού τομέα της Κάτω Πάφου με σημειωμένα πάνω του τα σημεία όπου έγιναν οι βυθομετρήσεις υπάρχει στο αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον καθηγητή Δ. Μιχαηλίδη που μου παραχώρησε το δικό του αντίτυπο για τους σκοπούς της έρευνάς μου.

²²⁷ Last 1951, 1-4.

²²⁸ Last 1951, 2-3.

και 1,42μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε ένας αποχετευτικός αγωγός, βάθους 1μ. και πλάτους 0,72μ., σύμφωνα με τις διαστάσεις που δόθηκαν από τον ανασκαφέα, μέσα στον οποίο βρέθηκαν θραύσματα ενός μαρμάρινου αγάλματος κι ένα μικρό κορινθιακό κιονόκρανο. Ο ίδιος αποχετευτικός αγωγός, με ελαφρώς μικρότερες διαστάσεις (βάθος 0,89μ., πλάτος 0,52μ.), εντοπίστηκε και στην τομή L που ανοίχτηκε μερικά μέτρα δυτικότερα της Κ.²²⁹ Όπως αναφέρει ο J. S. Last, στον αγωγό αυτό κατέληγαν κάποιοι μικρότεροι αγωγοί, οι οποίοι πρέπει να ήταν οι υπόνομοι παρακείμενων κτηρίων, ενώ 25μ. περίπου δυτικά της τομής L ο συγκεκριμένος αγωγός στρίβει ελαφρά προς τα βόρεια. Τα πλαϊνά τοιχώματα του συγκεκριμένου αγωγού ήταν κατασκευασμένα από τρεις σειρές αδρομερώς κατεργασμένων ογκόλιθων και το δάπεδό του επιχρισμένο από ένα στρώμα κονιάματος, πάχους 8εκ. Τόσο το δάπεδο όσο και τα τοιχώματα του αγωγού πατούσαν πάνω σε ένα στρώμα από πέτρες και ογκόλιθους, συνολικού πάχους πάνω από 1μ.

Ο αποχετευτικός αυτός αγωγός θα μπορούσε να ανήκει σε κάποιον από τους δρόμους του ανατολικού τμήματος της Νέας Πάφου (ίσως του Η-α, βάσει του σχεδίου της J. Mlynarczyk, κρίνοντας από το χώρο όπου ανοίχτηκαν οι τομές), ο οποίος σε κάποια φάση θα έπαψε να λειτουργεί με αποτέλεσμα να χτιστούν από πάνω κάποια οικοδομήματα, όπως προκύπτει από τα δύο δάπεδα που υπέρκεινται του αγωγού. Ένα *terminus post quem* αναφορικά με το «κλείσιμο» του δρόμου μπορεί να προκύψει μέσα από τα θραύσματα του μαρμάρινου αγάλματος που εντοπίστηκαν εντός του αγωγού. Σύμφωνα με τον καθηγητή Δ. Μιχαηλίδη τα θραύσματα αυτά ανήκουν σε έναν *τραπεζοφόρο* που απεικονίζει τον Ορφέα και χρονολογείται τον 4^ο αι. μ.Χ.²³⁰ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο αγωγός αυτός στρίβει ελαφρά προς τα βόρεια, 25μ. δυτικά της τομής L, σε ένα χώρο, όπου πιθανόν να άλλαζε ο προσανατολισμός του πολεοδομικού πλέγματος της Νέας Πάφου. Δυστυχώς η έρευνα στο συγκεκριμένο σημείο δε συνεχίστηκε, φαίνεται ωστόσο από τις λιγιστές πληροφορίες που προέκυψαν από τις βυθομετρήσεις του J. S. Last ότι η συγκεκριμένη περιοχή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον αναφορικά με την αλλαγή του προσανατολισμού των δύο πολεοδομικών πλεγμάτων της Νέας Πάφου.

Εξίσου σημαντικά αποτελέσματα προέκυψαν από την τομή Q που ανοίχτηκε μερικά μέτρα δυτικά του κάστρου των «40 Κολώνων».²³¹ Εκεί εντοπίστηκε άλλος ένας αποχετευτικός αγωγός, με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, με τοιχώματα κατασκευασμένα από μία έως τρεις σειρές αδρομερώς κατεργασμένων ογκόλιθων, όπως στον αγωγό της τομής L, με

²²⁹ Last 1951, 3.

²³⁰ Michaelides 1992, 234-244.

²³¹ Last 1951, 3, 6.

τη διαφορά όμως ότι στην παρούσα περίπτωση απουσίαζε το δάπεδο του αγωγού. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ο προσανατολισμός του αγωγού που συμπίπτει με αυτόν του πολεοδομικού πλέγματος του δυτικού τμήματος της πόλης. Ο συγκεκριμένος αγωγός φαίνεται ότι διέσχισε όλο το δυτικό τμήμα της πόλης, αφού σε μια τομή (Z) που ανοίχτηκε *ca.* 600μ. δυτικά της Q, κοντά στην ακτή,²³² εντοπίστηκε άλλος ένας αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος αποτελούσε πιθανότατα το δυτικό άκρο του αγωγού που εντοπίστηκε στην τομή Q. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει τόσο από τον κοινό προσανατολισμό των δύο αγωγών όσο και από το γεγονός ότι βρίσκονται στην ίδια περίπου ευθεία. Αν πράγματι τα δύο αυτά αποχετευτικά κανάλια ανήκαν στον ίδιο αγωγό, τότε υποδεικνύουν έναν δρόμο (πιθανότατα τον G) που διέσχισε το δυτικό τμήμα της Νέας Πάφου από το κάστρο των «40 Κολώνων» έως το δυτικό τμήμα των τειχών.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθούν κάποια στοιχεία που αφορούν τη χρονολόγηση των αγωγών, αλλά και των δρόμων που τους κάλυπταν, τα οποία θα μπορούσαν να αποδειχτούν ιδιαίτερα βοηθητικά στη μελέτη της χάραξης και της χρονολόγησης του πολεοδομικού συστήματος της Νέας Πάφου. Ο τρόπος κατασκευής λοιπόν των αποχετευτικών αγωγών που εντοπίστηκαν στις τομές K, L και Q (χτισμένοι ουσιαστικά στα κατώτερα στρώματα των δρόμων που υπέρκεινται), θυμίζει έντονα εκείνον του αγωγού που εντοπίστηκε κάτω από το δρόμο B και ο οποίος φαίνεται ότι κατασκευάστηκε αρκετά χρόνια μετά τη χάραξη του δρόμου.²³³ Πότε όμως χαράχτηκαν οι δρόμοι κάτω από τους οποίους περνούσαν αυτοί οι αγωγοί; Ο αγωγός που εντοπίστηκε στις τομές Q και Z και διέσχισε όλο το δυτικό τμήμα της Νέας Πάφου περνούσε πιθανότατα κάτω από το δρόμο G, ο οποίος φαίνεται ότι χαράχτηκε στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.²³⁴ Βάσει αυτής της υπόθεσης και σε συνδυασμό με τον παρόμοιο τρόπο κατασκευής του αποχετευτικού αγωγού που εντοπίστηκε στις τομές K και L, είναι πιθανό και ο δρόμος H-α, που περνούσε μάλλον πάνω από αυτόν τον αγωγό, να χαράχτηκε την ίδια περίοδο. Δυστυχώς όμως οι τομές του J. S. Last δεν πρόσφεραν κάποια παραπάνω στοιχεία που να βοηθούν στη χρονολόγησή των συγκεκριμένων δρόμων.

4.1.9. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις

Η δυνατότητα δημιουργίας ενός ασφαλούς λιμανιού στο χώρο της Νέας Πάφου, αποτέλεσε πιθανότατα τον βασικότερο λόγο για την ίδρυση της πόλης στον συγκεκριμένο χώρο. Από τις εγκαταστάσεις του λιμανιού αυτού, που αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα λιμάνια της ελληνιστικής Κύπρου, σήμερα σώζονται ελάχιστα

²³² Last 1951, 4.

²³³ Cf. *supra*, “V. 4.1.4. Έπαυλη του Θησέα. Ανατολική πτέρυγα – Δρόμοι”.

²³⁴ Cf. *supra*, “V. 4.1.3. Οικία του Διονύσου – Δρόμοι”.

στοιχεία, τα οποία συνίστανται κυρίως σε καταποντισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των δύο λιμενοβραχιόνων που το προστάτευαν (Πιν. 38.1).

Ο δυτικός λιμενοβραχίονας, με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, ξεκινούσε από κάποιο σημείο ανατολικά του ακρωτηρίου Μαλλούτενα, κοντά στο Μεσαιωνικό Κάστρο, και το μήκος του υπολογίστηκε αρχικά από τον Κ. Νικολάου γύρω στα 170μ.²³⁵ Ο W. A. Daszewski ωστόσο, σύμφωνα με μια πρώτη έρευνα που διενήργησε το 1965,²³⁶ υπολόγισε ότι το μήκος του δυτικού λιμενοβραχίονα κυμαινόταν γύρω στα 210μ. σημείωσε όμως, ότι αν συνυπολόγιζε και τα κατάλοιπα ενός καταποντισμένου προεξέχοντος τοίχου, τότε το μήκος του λιμενοβραχίονα θα ανέρχεται στα 270-280μ. Παράλληλα, υπολόγισε ότι το πλάτος του κυμαινόταν μεταξύ 10-15μ., υποθέτοντας ότι η θεμελίωσή του ήταν πλατύτερη από την ανοδομή. Ωστόσο, σε άλλο άρθρο του²³⁷ υπολόγισε το μήκος του λιμενοβραχίονα περίπου 235μ. και το πλάτος του γύρω στα 5-15μ.

Σε απόσταση 100μ. περίπου δυτικά από το νοτιοανατολικό άκρο του λιμενοβραχίονα ο W. A. Daszewski εντόπισε κατάλοιπα ενός προεξέχοντος τοίχου, ο οποίος διακλαδωνόταν από τον κορμό του λιμενοβραχίονα, στο σημείο περίπου του Φράγκικου Πύργου, κι εκτεινόταν προς τα νότια για *ca.* 70μ. (*ca.* 50μ. σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο).²³⁸ Τα κατάλοιπα αυτά συνίστανται σε ένα σύνολο άτακτα αναμεμιγμένων ογκόλιθων, με διαστάσεις που κυμαίνονται από 1,80-2,70 x 1,60-2,70 x 0,85-1,15μ.²³⁹ Τόσο η χρονολόγηση όσο και ο ρόλος του προεξέχοντος τοίχου παραμένουν ανεξακρίβωτα. Η πιθανότερη ερμηνεία σχετικά με τη λειτουργία του είναι ότι προστάτευε την είσοδο του λιμανιού τόσο από τα κύματα, ώστε τα πλοία να εισέρχονταν με μεγαλύτερη ασφάλεια, όσο και από τις ιζηματογενείς προσχώσεις των θαλάσσιων ρευμάτων. Όσον αφορά τη χρονολόγησή του, αν και θα μπορούσε να είναι στοιχείο του ελληνιστικού λιμανιού, φαίνεται ότι αποτέλεσε μεταγενέστερη προσθήκη, που αποσκοπούσε στην επιδιόρθωση κάποιας προγενέστερης ατέλειας ή ζημιάς που προκλήθηκε από τους σεισμούς που έπληξαν τη Νέα Πάφο κατά το 15 π.Χ. ή το 77 μ.Χ.²⁴⁰

Ανατολικά της διακλάδωσης του προεξέχοντος τοίχου οι ερευνητές του ΡΑΗΕΡ εντόπισαν κατάλοιπα μιας καταποντισμένης κατασκευής, που δεν αναφέρεται από το W. A. Daszewski, και η οποία αποτελούσε πιθανότατα το νοτιοανατολικό άκρο του λιμενοβραχίονα. Τα κατάλοιπα αυτά συνίστανται σε ένα σύνολο από κυβόλιθους

²³⁵ Nicolaou 1966, 578.

²³⁶ Daszewski 1981, 330.

²³⁷ Daszewski 1987, 174 σημ. 39.

²³⁸ Daszewski 1981, 331; Daszewski 1987, 174 σημ. 39.

²³⁹ Leonard & Hohlfelder 1993, 374.

²⁴⁰ Daszewski 1981, 331; Hohlfelder & Leonard 1993, 57-58; Leonard & Hohlfelder 1993, 376; Hohlfelder 1995, 199.

διαστάσεων 1,36-2,51 x 0,92-1,94 x 0,51-1,74μ. και μαρτυρούν την παρουσία ενός οικοδομήματος που έπαιζε το ρόλο αμυντικού πύργου ή φάρου.²⁴¹

Ο ανατολικός λιμενοβραχίονας είχε κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και ξεκινούσε πιθανότατα από το σημείο, όπου σήμερα βρίσκονται τα δημόσια λουτρά της Κάτω Πάφου. Ο Κ. Νικολάου υπολόγισε το μήκος του λιμενοβραχίονα γύρω στα 350μ.,²⁴² αλλά ο W. A. Daszewski²⁴³ υποστηρίζοντας ότι ο Νικολάου κατέληξε σε αυτήν την τιμή χωρίς να λάβει υπόψη του το ακριβές σημείο εκκίνησης του λιμενοβραχίονα, υπολόγισε το μήκος του γύρω στα 400μ. (ή σύμφωνα με μεταγενέστερο άρθρο γύρω στα 480μ.²⁴⁴), εκφράζοντας ωστόσο την πιθανότητα να ξεπερνούσε ακόμα και τα 500μ. Όσον αφορά το πλάτος του λιμενοβραχίονα θεώρησε ότι κυμαινόταν μεταξύ 5-10μ., παρατηρώντας παράλληλα ότι φάρδαινε στο νότιο άκρο του, γεγονός που τον οδήγησε στην υπόθεση ότι εκεί πιθανόν να υπήρχε ένας αμυντικός πύργος.

Οι υποβρύχιες έρευνες των μελών του ΡΑΗΕΡ εντόπισαν στα δυτικά της σύγχρονης εισόδου του λιμανιού ένα καταποντισμένο σωρό από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και μπάζα, μήκους *ca.* 94μ. και πλάτους *ca.* 18μ. Ο σωρός αυτός, που δεν είχε αναφερθεί από προηγούμενους ερευνητές, πρέπει να αποτελούσε το δυτικό άκρο του ανατολικού λιμενοβραχίονα και αποκόπηκε από αυτόν κατά την διάνοιξη της σύγχρονης εισόδου του λιμανιού (Πιν. 38.2). Συνυπολογίζοντας επομένως κι αυτό το τμήμα, το συνολικό μήκος του λιμενοβραχίονα ανέρχεται γύρω στα 600μ.²⁴⁵ Οι ερευνητές του ΡΑΗΕΡ παρατήρησαν επιπλέον ότι το δυτικό άκρο του αποκομμένου τμήματος του λιμενοβραχίονα ήταν πιο φαρδύ από την υπόλοιπη κατασκευή, φτάνοντας τα 22μ. πλάτος, ενώ παράλληλα ανακάλυψαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που συνίσταντο σε κυβόλιθους διαστάσεων 0,90-1,40 x 0,74-0,95 x 0,40-0,60μ., καθώς επίσης και σε δύο κίονες (ο ένας ύψους 2,45μ. και διαμέτρου 0,36μ. και ο άλλος ύψους 2,75μ. και διαμέτρου 0,50μ.) και τα οποία ανήκαν προφανώς σε έναν ακόμα αμυντικό πύργο που προστάτευε την είσοδο του λιμανιού²⁴⁶ ή στον φάρο που μπορεί να ορθονόταν στο δυτικό άκρο του ανατολικού λιμενοβραχίονα²⁴⁷ (Πιν. 39.1). Βάσει των υποβρύχιων ανακαλύψεων φαίνεται ότι οι δύο λιμενοβραχίονες, που κατέληγαν σε δύο οχυρωματικούς πύργους, άφηναν για το άνοιγμα της εισόδου μία απόσταση *ca.* 41,4μ., σχηματίζοντας έτσι ένα *λιμένα κλειστόν*, ένα λιμάνι δηλαδή που θα

²⁴¹ Hohlfelder & Leonard 1993, 54; Leonard & Hohlfelder 1993, 375; Leonard et al. 1995, 243.

²⁴² Nicolaou 1966, 578.

²⁴³ Daszewski 1981, 331 σημ. 12.

²⁴⁴ Daszewski 1987, 174, σημ. 39

²⁴⁵ Hohlfelder & Leonard 1993, 54-55; Leonard & Hohlfelder 1993, 375; Hohlfelder 1995, 201-204; Leonard et al. 1995, 243; Leonard et al. 1998, 147.

²⁴⁶ Hohlfelder & Leonard 1993, 55; Leonard & Hohlfelder 1993, 375; Hohlfelder 1995, 199-201.

²⁴⁷ Vitas 2010, 263-277.

μπορούσε εύκολα να φράξει την είσοδό του σε περιπτώσεις εχθρικών επιθέσεων ή πολιορκίας.²⁴⁸

Άλλη μια ανακάλυψη που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος ΡΑΗΕΡ ήταν ο εντοπισμός ενός εξωτερικού κυματοθραύστη,²⁴⁹ μήκους 199μ. και πλάτους 5μ., ο οποίος έβαινε νοτίως και παράλληλα προς τον ανατολικό λιμενοβραχίονα, σε απόσταση 30μ. περίπου. Ήταν κατασκευασμένος από ογκόλιθους διαστάσεων 1,80-2,70 x 0,90-1,40 x 0,70-1,00μ., άτακτα ριγμένους τον ένα πάνω στον άλλο, και πιθανότατα ποτέ δεν εξείχαν της επιφάνειας του νερού. Όπως και στην περίπτωση του προεξέχοντος τοίχου του δυτικού λιμενοβραχίονα, έτσι κι εδώ είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρονολόγηση και η λειτουργία του. Κατά πάσα πιθανότητα ο συγκεκριμένος κυματοθραύστης χτίστηκε για να προστατεύει το στόμιο ενός καναλιού που ανοίχτηκε στον ανατολικό λιμενοβραχίονα, και το οποίο ο W. A. Daszewski θεώρησε ως δεύτερη είσοδο του λιμανιού,²⁵⁰ με σκοπό την αντιμετώπιση του προβλήματος της πρόσχωσης.²⁵¹ Αν πράγματι ο εξωτερικός κυματοθραύστης εξυπηρετούσε αυτόν τον σκοπό, τότε είναι πολύ πιθανό, τόσο η κατασκευή του όσο και η διάνοιξη του καναλιού στον ανατολικό λιμενοβραχίονα να εντάσσονταν σε ένα πρόγραμμα επιδιόρθωσης ζημιών ή ατελειών του λιμανιού, πιθανόν μετά από τους σεισμούς του 15 π.Χ. ή του 77 μ.Χ.

Όσον αφορά τον τρόπο κατασκευής των λιμενοβραχιόνων, ο D. G. Hogarth, ένας από τους σημαντικότερους βρετανούς αρχαιολόγους του 19^{ου} αιώνα, περιγράφοντας στο έργο του τον δυτικό λιμενοβραχίονα, αναφέρει ότι ήταν κατασκευασμένος όπως τα τείχη της πόλης, αποτελούμενος από έναν πυρήνα συγκολλημένου σκύρου, που πλαισιωνόταν από μεγάλους ογκόλιθους, δεμένους μεταξύ τους με μεταλλικούς συνδέσμους.²⁵² Με παρόμοιο τρόπο περιγράφει και ο W. A. Daszewski τον δυτικό λιμενοβραχίονα, δεν μπόρεσε όμως να εντοπίσει τους μεταλλικούς συνδέσμους.²⁵³ Για τον ανατολικό λιμενοβραχίονα αναφέρει ότι ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους ογκόλιθους, μήκους 2μ. και ύψους 0,5μ., ενώ στην εσωτερική πλευρά του επισημαίνει την παρουσία μικρότερων, τετραγωνισμένων λίθων. Με βάση αυτά τα δεδομένα, συμπέρανε ότι, σε

²⁴⁸ Leonard & Hohlfelder 1993, 375-376; Hohlfelder 1995, 199-201.

²⁴⁹ Hohlfelder & Leonard 1993, 55, 58; Leonard & Hohlfelder 1993, 375; Hohlfelder 1995, 204-205; Leonard *et al.* 1998, 147.

²⁵⁰ Daszewski 1981, 331.

²⁵¹ Με τη διάνοιξη του καναλιού στον ανατολικό λιμενοβραχίονα θα δημιουργούνταν εσωτερικά ρεύματα στη λεκάνη του λιμανιού κι έτσι οι ιζηματογενείς πρόσχωσεις, αντί να επικάθονται στον πυθμένα του, θα παρασύρονταν στο πέλαγος.

²⁵² Hogarth 1888, 7.

²⁵³ Daszewski 1981, 330.

αντίθεση με το δυτικό λιμενοβραχίονα, όπου η θεμελίωση ήταν πλατύτερη από την ανωδομή,²⁵⁴ ο ανατολικός είχε κάθετες πλευρές, ακόμα και κάτω από το νερό.²⁵⁵

Οι ερευνητές του ΡΑΗΕΡ επιβεβαίωσαν την κατασκευή του λιμενοβραχίονα από μεγάλους κατεργασμένους λίθους, πιθανότατα με εναλλασσόμενη δρομική και μπατική διάταξη, κι εσωτερικά από μικρότερους τετραγωνισμένους λίθους, διαστάσεων 0,57-1,80 x 0,45-0,65μ. παράλληλα όμως εντόπισαν και δεύτερο τρόπο κατασκευής, που συνίστατο σε μεγάλα κομμάτια συγκολλημένου σκύρου. Παρατήρησαν ακόμα ότι η συγκόλληση αλλού έγινε με τη χρήση τσιμεντοκονιάματος και αλλού με φυσικό τρόπο με τη συμβολή της θάλασσας.²⁵⁶ Υπό το πρίσμα αυτών των ανακαλύψεων συμπεράναν ότι είναι δυνατό, μέσα από τον τρόπο κατασκευής των λιμενοβραχιόνων, να εκτιμηθεί και η περίοδος κατασκευής του λιμανιού: έτσι, τα τμήματα των λιμενοβραχιόνων όπου ακολουθήθηκε η ορθογώνια λιθοδομή, με ή χωρίς την παρουσία εσωτερικού πυρήνα, ανήκουν στην αρχική, ελληνιστική φάση, ενώ κομμάτια συγκολλημένου σκύρου με τη χρήση τσιμεντοκονιάματος, αποτελούν προσθήκες ή επιδιορθώσεις της Ρωμαϊκής περιόδου.²⁵⁷

Πάνω στους λιμενοβραχιόνες προεκτείνονταν τα τείχη της πόλης, τα οποία κατέληγαν σε δύο πύργους που στέκονταν στην είσοδο του λιμανιού, σχηματίζοντας ένα *λιμένα κλειστόν*. Κατάλοιπα των τειχών αυτών, είναι δυνατό να εντοπιστούν ακόμα και σήμερα στο δυτικό λιμενοβραχίονα, ενσωματωμένα στο Μεσαιωνικό Φρούριο (Πιν. 39.2) και στον Φράγκικο Πύργο (Πιν. 40.1). Στην εξωτερική πλευρά του Φρουρίου, στο κατώτερο σημείο, διακρίνονται μερικοί δόμοι από μεγάλους, τετραγωνισμένους κυβόλιθους, διαστάσεων 0,40 x 0,20-0,25 x *ca.* 1,20μ., που βρίσκονται πιθανότατα *in situ* στον Φράγκικο Πύργο οι ενσωματωμένοι ογκόλιθοι είναι μεγαλύτερων διαστάσεων (2,5 x 1 x 0,8μ.).²⁵⁸ Όσον αφορά το ύψος του τείχους, ο W. A. Daszewski, κρίνοντας από τον προστατευτικό τοίχο, ύψους 4,5μ. που περιέβαλλε το λιμάνι τη δεκαετία του '60, υπέθεσε ότι και στην αρχαιότητα τα τείχη που έβαιναν επί των λιμενοβραχιόνων πρέπει να είχαν, αν όχι μεγαλύτερο, τουλάχιστον το ίδιο ύψος για να αποτρέπουν την είσοδο των ψηλών κυμάτων εντός του λιμανιού.²⁵⁹ Οι ερευνητές του ΡΑΗΕΡ από την πλευρά τους υπολόγισαν το ύψος των τειχών γύρω στα 5,6 μ. Ο υπολογισμός αυτός βασίζεται στην ανακάλυψη ενός ανάγλυφου (πιθανότατα τμήμα κρήνης), όπου απεικονίζεται μια υδάτινη θεότητα (θεότητα του λιμανιού; προσωποποίηση παρακείμενου ποταμού;) μπροστά από

²⁵⁴ Παρόμοιος τρόπος κατασκευής των λιμενοβραχιόνων παρατηρείται και στο λιμάνι της Αμαθούντας (Empereur 1995, 132-133).

²⁵⁵ Daszewski 1981, 331.

²⁵⁶ Κάτι αντίστοιχο πρέπει να ισχύει και για τη συγκόλληση του συμπαγούς πυρήνα του δυτικού λιμενοβραχίονα, που περιγράφει ο Hogarth.

²⁵⁷ Leonard & Hohlfelder 1993, 373.

²⁵⁸ Hohlfelder & Leonard 1993, 54; Leonard & Hohlfelder 1993, 375; Hohlfelder 1995, 199.

²⁵⁹ Daszewski 1981, 330-331.

τείχος εφτά δόμων. Θεωρώντας λοιπόν ότι τα απεικονιζόμενα τείχη ήταν αυτά της Νέας Πάφου, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το ύψος τους ανέρχεται στα 5,6μ. (= 7 δόμοι x 0,8μ. το ύψος των μεγάλων κυβόλιθων).²⁶⁰

Πέραν των τειχών που έβαιναν επί των λιμενοβραχιόνων και προστάτευαν το λιμάνι από την πλευρά της θάλασσας, φαίνεται ότι αυτό ήταν τειχισμένο και εσωτερικά, προς την πλευρά της πόλης. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει μέσα από κάποιες τυχαίες ανακαλύψεις τμημάτων του επιθαλάσσιου τείχους, που χώριζε το λιμάνι από την υπόλοιπη πόλη κι εντοπίστηκαν περιμετρικά της λεκάνης του. Έτσι, στο ανατολικό τμήμα του λιμανιού εντοπίστηκαν, το 1981 από τον καθηγητή Δ. Μιχαηλίδη, τμήματα του συγκεκριμένου τείχους που ανήκουν σε δύο διαφορετικές περιόδους, ένα σε απόσταση 140μ. (Μέσης-Υστερης Ρωμαϊκής περιόδου) κι ένα σε απόσταση 150μ. (Ελληνιστικής περιόδου) από τη σύγχρονη ακτογραμμή.²⁶¹ Άλλο ένα τμήμα επιθαλάσσιου τείχους, συνοδευόμενο από οχυρωματικό πύργο, εντοπίστηκε από τον ίδιο καθηγητή, το 1987, πίσω από το Τελωνείο, σε απόσταση *ca.* 40μ. από τη σύγχρονη ακτογραμμή,²⁶² ενώ, τέλος, ένα ακόμα πιθανό τμήμα του επιθαλάσσιου τείχους εντοπίστηκε το 1995, κάτω από το δρόμο Κ. Νικολάου, νοτίως του κάστρου των «40 Κολώνων»²⁶³ (Πιν. 41.1).

4.1.10. Θέατρο (Πιν. 42.1-2)

Το θέατρο της Νέας Πάφου αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο και αρτιότερα σωζόμενο κτήριο της ελληνιστικής πόλης. Κατασκευάστηκε στη νότια πλαγιά του λόφου Φάμπρικα και χρονολογείται γύρω στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που το καθιστά ως ένα από τα πρώτα δημόσια κτήρια που οικοδομήθηκαν στην πόλη. Στον προσδιορισμό της χρονολόγησης του θεάτρου, ιδιαίτερα βοηθητική στάθηκε η ανακάλυψη μιας επιγραφής, που χαραχτηκε στην πρόσοψη των ανώτερων καθισμάτων του κάτω διαζώματος, δίπλα ακριβώς στην τρίτη από τα δυτικά κλίμακα. Αν και η επιγραφή σώζεται πολύ αποσπασματικά, σε σημείο που είναι αδύνατη η αποκατάστασή της, η μορφή των διατηρούμενων γραμμάτων (το ένα σκέλος του –Π– είναι βραχύτερο από το άλλο, το –Ω– είναι αρκετά ανοιχτό και σε ψηλότερο επίπεδο από τα υπόλοιπα γράμματα) οδηγεί σε μια χρονολόγηση των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁴ (Πιν. 43.1). Ωστόσο, η εικόνα που παρουσιάζει σήμερα το θέατρο είναι αυτή που απέκτησε μετά από αρκετές τροποποιήσεις κι επιδιορθώσεις που υπέστη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

²⁶⁰ Hohlfelder & Leonard 1993, 54; Hohlfelder 1995, 199.

²⁶¹ Megaw 1988, 149; Leonard et al. 1998, 146 σημ. 39. Την πληροφορία για τα δύο διαδοχικά τμήματα του επιθαλάσσιου τείχους μου την επιβεβαίωσε ο Δρ Δ. Μιχαηλίδης.

²⁶² ARDA 1987, 64-65; BCH 112, 855.

²⁶³ Megaw 1988, 144; Leonard et al. 1998, 146.

²⁶⁴ Green & Stennett 2002, 183.

Το κοίλον του θεάτρου,²⁶⁵ λαξεύτηκε στην πλαγιά του λόφου Φάμπρικα, αλλά τα άκρα του χτίστηκαν πάνω σε τεχνητό ανάχωμα. Είχε σχήμα ημικυκλικό, σπάνιο φαινόμενο για θέατρο της συγκεκριμένης περιόδου, και αποτελείτο από δύο διαζώματα που χωρίζονταν από μια δίοδο. Το κάτω διάζωμα αριθμούσε 23 σειρές καθισμάτων, ενώ 5 κλίμακες το χώριζαν σε 6 κερκίδες.²⁶⁶ Κατά την Ελληνιστική περίοδο εκτιμάται ότι αριθμούσε επιπλέον 2-3 σειρές εδράνων, λόγω του γεγονότος ότι η ορχήστρα του βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από τη ρωμαϊκή.²⁶⁷ Η ανακάλυψη μιας αποσπασματικά σωζόμενης επιγραφής στα ανώτερα καθίσματα του κάτω διαζώματος οδήγησε στην υπόθεση ότι το ελληνιστικό θέατρο είχε μόνο ένα διάζωμα και ότι το πάνω κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη περίοδο.²⁶⁸ Πέραν της επιγραφής αυτής όμως δεν υπάρχουν κάποια περαιτέρω στοιχεία που να μπορούν να στηρίξουν τη συγκεκριμένη υπόθεση. Αντίθετα με το κάτω, το πάνω διάζωμα είναι αρκετά κατεστραμμένο, λόγω της λατόμησης που υπέστη κατά την ύστερη αρχαιότητα.²⁶⁹ Ωστόσο, ο εντοπισμός του εξωτερικού αναλημματικού τοίχου επέτρεψε τον υπολογισμό των εδράνων γύρω στα 13-14. Όσον αφορά τις κλίμακες, μόνο η κεντρική κλίμακα του κάτω διαζώματος εντοπίστηκε να επεκτείνεται και στο πάνω διάζωμα, ενώ οι υπόλοιπες, δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

Η ορχήστρα του ελληνιστικού θεάτρου βρισκόταν 0,50μ. πιο χαμηλά από το επίπεδο της ρωμαϊκής, επιτρέποντας πιθανότατα την κατασκευή 2-3 επιπλέον σειρών εδράνων. Η κατασκευή αυτή είχε ως αποτέλεσμα η ελληνιστική ορχήστρα να είναι μικρότερη σε διάμετρο από τη ρωμαϊκή. Δεξιά και αριστερά της ορχήστρας εκτεινόταν οι πάροδοι, οι αναλημματικοί τοίχοι των οποίων συγκρατούσαν τα άκρα του κοίλου, δίνοντάς του ένα σχεδόν τέλειο ημικυκλικό σχήμα (181,5°).²⁷⁰ Πίσω από τους σωζόμενους αναλημματικούς τοίχους εντοπίστηκαν παλιότεροι, που ανήκαν στην αρχική φάση οικοδόμησης του θεάτρου· ο παλιότερος αναλημματικός τοίχος της δυτικής παρόδου, χτισμένος από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους και επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα, φαίνεται ότι κατέρρευσε κατά το σεισμό του 15 π.Χ. κι έτσι χτίστηκε ο νεώτερος τοίχος.²⁷¹ Αντίθετα, ο παλιότερος αναλημματικός τοίχος της ανατολικής παρόδου ήταν λαξευμένος στον φυσικό βράχο, και μαζί με τον δυτικό, έδιναν στο κοίλον ένα τέλειο ημικυκλικό σχήμα.²⁷²

²⁶⁵ BCH 122, 694; Green & Stennett 2002, 160-166.

²⁶⁶ Green & Stennett 2002, 166.

²⁶⁷ Green & Stennett 2002, 170-172.

²⁶⁸ Green & Stennett 2002, 183.

²⁶⁹ Green & Stennett 2002, 169-170.

²⁷⁰ Green & Stennett 2002, 162, 179.

²⁷¹ Green & Stennett 2002, 177-178.

²⁷² Green & Stennett 2002., 179.

Όσον αφορά το οικοδόμημα της σκηνής μέχρι τώρα δεν υπάρχει τίποτα που να ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση του θεάτρου. Ωστόσο, ο εντοπισμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων (ημικίονες με πλαϊνές προεξοχές για τη στήριξη ζωγραφιστών πινάκων, τμήματα γείσου και δωρικής ζωφόρου) που ανήκουν στο 2^ο αι. π.Χ. αποδεικνύουν την παρουσία ενός σκηνικού οικοδομήματος, αξιοσημείωτου μεγέθους, το οποίο, κατά τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου, πρέπει να υπέστη τουλάχιστον μία αναστήλωση, στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁷³

Η κατασκευή του θεάτρου στη Νέα Πάφο αποτελεί μια ισχυρή απόδειξη της επιρροής που άσκησε η αρχιτεκτονική της Αλεξάνδρειας στη νέα πόλη. Κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το θέατρο της Νέας Πάφου²⁷⁴ επιβεβαιώνουν αυτήν την άποψη: το πρώτο από αυτά συνίστατο σε θραύσμα από αμμόλιθο, επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα, που εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο της ρωμαϊκής ορχήστρας. Προερχόταν από το κατώτερο τμήμα ενός κορινθιακού κιονόκρανου, κατασκευασμένο με αλεξανδρινή τεχνική.²⁷⁵ Βρέθηκαν δύο ακόμα θραύσματα από αμμόλιθο, το ένα στη δυτική πάροδο, με εμφανή ίχνη κονιάματος, ενώ το άλλο νοτίως του θεάτρου, χωρίς κάποια ίχνη επιχρίσματος. Ο τρόπος διακόσμησης των θραυσμάτων αυτών, που προέρχονταν πιθανότατα από το γείσο της σκηνής, με σχετικά φαρδιούς γεισίποδες, προσομοιάζει με αρχιτεκτονικό θραύσμα που βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια, στο Chantier Finney, και χρονολογείται στο 2^ο αι. π.Χ.²⁷⁶

Πέραν της διακόσμησης, η τεχνική επίχρισης του δομικού υλικού με ασβεστοκονίαμα είναι άλλο ένα δείγμα επιρροής της αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής. Ως εκ τούτου, τόσο το ημικυκλικό σχήμα του θεάτρου της Νέας Πάφου όσο και ο τρόπος κατασκευής των άκρων του κοίλου, που οικοδοήθηκαν πάνω σε τεχνητά αναχώματα, εικάζεται ότι είχαν ως πηγή έμπνευσης το θέατρο της πτολεμαϊκής πρωτεύουσας.²⁷⁷

4.1.11. Χρυσοπολίτισσα

Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Χρυσοπολίτισσας και του μεσαιωνικού παρεκκλησιού της Αγίας Κυριακής άρχισε το 1970 αλλά έμεινε ανολοκλήρωτη. Ωστόσο, μόνο κατά τη διάρκεια μιας σωστικής ανασκαφής το 1964, που έγινε στα πλαίσια ανακατασκευής του δρόμου που οδηγούσε από το Κτήμα

²⁷³ Green & Stennett 2002, 182, 186.

²⁷⁴ Green 2000, 119.

²⁷⁵ Για τους τύπους των κορινθιακών κιονοκράνων αλεξανδρινής τεχνικής, cf. McKenzie 1990, 70 σημ. 205.

²⁷⁶ McKenzie 1990, 74 no. 9 pl. 211d, f.

²⁷⁷ BHC 122, 695; Green & Stennett 2002, 186 σημ. 50.

στην Κάτω Πάφο (οδός Απ. Παύλου) εντοπίστηκε στρώμα που να ανάγεται στην Ελληνιστική εποχή.²⁷⁸

➤ Δρόμοι²⁷⁹

Επειδή η ανασκαφή ήταν πρόχειρη και βιαστική, δε δημοσιεύτηκαν πολλές πληροφορίες σχετικά με τη στρωματογραφία και τα ευρήματα. Σε γενικές γραμμές, το ανώτερο στρώμα, όπου εντοπίστηκαν δάπεδα και δωμάτια δύο κτηρίων, ανήκει στην εποχή του Μεσαίωνα. Κάτω από αυτά τα κτήρια, εντοπίστηκαν στρώματα της Ρωμαϊκής περιόδου (δε δίνεται το χρονολογικό εύρος αυτών των στρωμάτων), όπου περιέχονταν πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ενώ παράλληλα αποκαλύφθηκε ο δυτικός τοίχος και η βορειοδυτική γωνία ενός ρωμαϊκού οικοδομήματος. Σε δύο διαφορετικά σημεία, κάτω από τη γωνία του ρωμαϊκού κτηρίου εντοπίστηκαν στρώματα που ανάγονται στην Ελληνιστική περίοδο, χωρίς όμως να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες. Η πιο σημαντική, ωστόσο, ανακάλυψη, κυρίως για την αποτύπωση του πολεοδομικού σχεδίου της Νέας Πάφου, ήταν η αποκάλυψη ενός λιθόστρωτου δρόμου (Πιν. 53.2, 6;), έξω από το δυτικό τοίχο του ρωμαϊκού κτηρίου, κάτω από τον οποίο εντοπίστηκε αποχετευτικός αγωγός, λαξευμένος στον φυσικό βράχο. Το γεγονός ότι ο δρόμος αυτός όριζε το δυτικό τμήμα ενός ρωμαϊκού κτηρίου σημαίνει ότι είναι τουλάχιστον σύγχρονος με αυτό. Η ανακάλυψη ωστόσο στρωμάτων της Ελληνιστικής περιόδου, που υπόκεινται των ρωμαϊκών, δεν αποκλείει τη χάραξη του συγκεκριμένου δρόμου κατά τις πρώτες οικοδομικές φάσεις της πόλης.

4.1.12. Κατάλοιπα διαφόρων μη αναγνωρισθέντων οικοδομημάτων

Κάποιες επιφανειακές έρευνες και μικρής έκτασης ανασκαφές που έγιναν στο χώρο που εκτείνεται ανάμεσα στο κάστρο των «40 Κολώνων» και το λόφο Φανάρι και στην κορυφή του λόφου Φάμπρικα, αποκάλυψαν διάφορες ομάδες οικοδομικών καταλοίπων, τα οποία συνίσταντο κυρίως σε κατεργασία του φυσικού βράχου.

➤ Podium ναού

Στη διασταύρωση των δρόμων G και 1 εντοπίστηκε ένα *podium* (Πιν. 43.2) το οποίο συνίστατο σε οχτώ βαθμίδες (πλάτους 4,50μ. και βάθους 0,35-0,40μ.) λαξευμένες στον φυσικό βράχο. Οι βαθμίδες αυτές πλαισιώνονταν από δύο τοίχους και οδηγούσαν σε ένα βραχώδες βάθρο μήκους *ca.* 10μ., πάνω στο οποίο ο ανασκαφέας διέκρινε τις

²⁷⁸ BCH 89, 297.

²⁷⁹ Σε αντίθεση με τον προσανατολισμό των δρόμων που εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα της πόλης, ο συγκεκριμένος δρόμος και τα κατάλοιπα κτηρίων που εξετάζονται εδώ, δεν αποκλίνουν των σημείων του ορίζοντα, αλλά συμπίπτουν με αυτά, οπότε ο προσανατολισμός τους είναι ακριβώς B-N και A-Δ.

θεμελιώσεις ενός μικρού ναού. Στο ανατολικό άκρο του *podium* εντοπίστηκε το στόμιο ενός βόθρου, ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση μετατράπηκε σε πηγάδι. Αν και ο ανασκαφέας εικάζει ότι ο ναός που οικοδομήθηκε πάνω στο *podium* ανάγεται στην ελληνιστική περίοδο, επισημαίνει ότι δεν μπορεί να πει τίποτα παραπάνω ούτε για την ακριβή χρονολόγησή του ούτε για τη θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος, αφού το υλικό που υπήρχε εντός του βόθρου καθαρίστηκε, προκειμένου να τον εμβαθύνουν και να τον χρησιμοποιήσουν ως πηγάδι.²⁸⁰

➤ Υπόγειοι θάλαμοι

Νοτίως του ανατολικού άκρου του δρόμου G, σχεδόν απέναντι από το προαναφερθέν *podium*, εντοπίστηκε μια σειρά υπογείων, λαξευμένα στο βράχο (Πιν. 44.1, 45.1). Από τα υπόγεια αυτά, μόνο το δυτικό, αποτέλεσε αντικείμενο εκτενέστερης έρευνας.²⁸¹ Αποτελείτο από δύο μακρόστενους καμαροσκεπείς θαλάμους (Πιν. 45.1α), εκ των οποίων ο δυτικός, στο βόρειο τοίχο του έφερε κόγχη (Πιν. 46.1), ενώ στον ανατολικό είχε άνοιγμα θύρας που επικοινωνούσε με το δεύτερο θάλαμο (Πιν. 46.2). Και οι δύο θάλαμοι είναι κατεστραμμένοι και δε σώζεται η είσοδός τους, που βρισκόταν στα νότια και πρέπει να ήταν χτιστή. Στον δυτικό θάλαμο, σε ύψος 2,35μ. όπου αρχίζει να σχηματίζεται η θολωτή οροφή, ένα ανάγλυφο γείσο διατρέχει της τρεις σωζόμενες πλευρές του. Οι τοίχοι του έφεραν ίχνη κονιάματος, πάνω στο οποίο υπήρχαν ζωγραφιστοί κίονες που έδιναν την εντύπωση ότι συγκρατούσαν το γείσο και την οροφή. Η αρχική λειτουργία του υπογείου αυτού ήταν ταφική, όπως προκύπτει από την ανακάλυψη ενός λακκοειδούς τάφου στο δάπεδο του δυτικού θαλάμου (Πιν. 47.1). Βάσει της διακόσμησης του ταφικού θαλάμου, που παραπέμπει σε μακεδονικούς τάφους του 4^{ου} αι. π.Χ. και σύμφωνα με όστρακα αττικής κεραμικής που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο τάφο, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε κατά τα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., την εποχή δηλαδή ίδρυσης της Νέας Πάφου. Σίγουρα, όταν η πόλη αναπτύχθηκε και η περιοχή περιελείφθηκε εντός των ορίων της η λειτουργία των υπογείων πρέπει να μεταβλήθηκε, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο ποια ακριβώς ήταν η χρήση τους: θα μπορούσαν να είναι νυμφαία, αν και δεν ανακαλύφθηκαν κάποιες υδραυλικές εγκαταστάσεις, ή υπόγεια ιερά αφιερωμένα σε κάποια άγνωστη, για την ώρα θεότητα.

²⁸⁰ ARDA 1982, 35-36; BCH 107, 937; Młynarczyk 1990, 209.

²⁸¹ BCH 112, 834-835; Młynarczyk 1990, 209-210; Χατζησάββας 1998, 27-28.

➤ Κατεργασμένο βραχώδες έρεισμα

Ανάμεσα στους δρόμους F και J και από τον δρόμο 2 έως το κάστρο των «40 Κολώνων» εκτείνεται ένα πλατύ βραχώδες έρεισμα. Στη βορειοδυτική γωνία αυτού του χώρου, στη διασταύρωση των δρόμων 2 και J, η J. Młynarczyk εντόπισε τα ίχνη βαθμίδων λαξευμένων στο βράχο, που οδηγούσαν από το δρόμο 2 πάνω στο βραχώδες αυτό ύψωμα (Πιν. 47.2, 48.1). Οι βαθμίδες αυτές, σε συνδυασμό με τα ερείπια και τα μακρόστενα περιγράμματα που ήταν λαξευμένα στην επιφάνεια του βράχου, οδήγησαν την Πολωνή αρχαιολόγο στο συμπέρασμα ότι εκεί πάνω είχε θεμελιωθεί άλλος ένας ναός.²⁸²

➤ Μνημειακό οικοδόμημα της Ελληνιστικής περιόδου

Στη νότια πλαγιά του λόφου Φανάρι, που δεσπόζει στο δυτικό τμήμα της πόλης, κοντά στην παραλία, ανακαλύφθηκαν τυχαία κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα μνημειακού χαρακτήρα κτήριο της Ελληνιστικής περιόδου.²⁸³ Δύο τομές που ανοίχτηκαν στην ανατολική πλευρά της πλαγιάς έφεραν στο φως, σε βάθος 1,20-1,40μ., τμήματα δύο παράλληλων τοίχων, κατεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, οι οποίοι πλαισίωναν ένα δάπεδο φτιαγμένο με πλάκες από αμμόλιθο, προσεχτικά τοποθετημένες. Πάνω σε αυτό το δάπεδο εντοπίστηκαν οχτώ ραβδωτοί σπόνδυλοι από κίονες ιωνικού (διαμέτρου 0,51μ.) και δωρικού (με τρεις διαφορετικές διαμέτρους, 0,39μ., 0,59μ. και 0,64μ.) ρυθμού, δύο θραύσματα από ιωνικά κιονόκρανα κι ένα τμήμα από μια ιωνικού τύπου παραστάδα (Πιν. 49.1). Όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ήταν επιχρισμένα από λευκό γυψοκονίαμα, ενώ μαζί με αυτά βρέθηκαν κεραμίδια στέγης και θραύσματα από ασβεστοκονίαμα, με ζωγραφιστό διάκοσμο που μιμείτο τοιχοδομία.

Από τα λίγα αυτά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν είναι δυνατό να προκύψουν κάποια συμπεράσματα σχετικά με το σχέδιο και τον ρόλο του κτηρίου. Η ανακάλυψη θραυσμάτων από κίονες και κιονόκρανων δύο διαφορετικών ρυθμών, θα μπορούσε να οδηγήσει σε ταύτιση του κτηρίου με μία δίτονη στοά, η οποία θα λειτουργούσε ως μέσο πρόσβασης από τους πρόποδες του λόφου στο επίπεδο του ναού που βρισκόταν στην κορυφή. Ωστόσο, οι πλαγιές του λόφου Φανάρι είναι μάλλον ομαλές, έτσι ώστε να μη χρειάζονται βαθμιδωτή διαμόρφωση (όπως στην ακρόπολη της Περγάμου ή στην αγορά της Άσσου, όπου η δημιουργία βαθμίδων και η παρουσία δίτονων στοών καθίστατο αναγκαία, λόγω της απότομης μορφολογίας του εδάφους). Επιπλέον, το πλακοστρωμένο δάπεδο με το αποστραγγιστικό αυλάκι που έφερε στην επιφάνειά του, υποδηλώνουν την παρουσία

²⁸² Młynarczyk 1990, 210.

²⁸³ Cf. *supra*, 46 σημ. 11. Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης σωστικής ανασκαφής δε δημοσιεύτηκαν ποτέ. Υπάρχουν μόνο υπό τη μορφή σημειώσεων στα αρχεία του Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου δυστυχώς δεν μου επετράπη η πρόσβαση. Έτσι, για τη συγγραφή της παρούσας ενότητας βασίστηκα κυρίως στα όσα αναφέρει η J. Młynarczyk (Młynarczyk 1990, 204-208; Młynarczyk 1996, 197-198).

κάποιας αυλής που περιβαλλόταν από περιστύλιο, το οποίο πιθανόν να συνδύαζε και τους δύο ρυθμούς (ιωνικό και δωρικό), όπως συνέβη στην περίστυλη αυλή της Ελληνιστικής Οικίας που εντοπίστηκε νοτίως της Έπαυλης του Θησέα.

Δυτικά του παραπάνω κτηρίου ανοίχτηκαν άλλες δύο τομές, τα ευρήματα των οποίων πιθανόν να σχετίζονται άμεσα με αυτό. Στην πρώτη από αυτές εντοπίστηκε ένα σύμπλεγμα υπόγειων δεξαμενών, λαξευμένων στον φυσικό βράχο, οι οποίες υδροδοτούνταν από μία διακλάδωση ενός υπόγειου υδροφόρου αγωγού (Πιν. 49.2). Ο αγωγός αυτός συνίστατο σε μία γαλαρία (ύψους 0,90μ. και πλάτους 0,55μ.), κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, λαξευμένη κι αυτή στον φυσικό βράχο, με ένα αυλάκι στο δάπεδό της (βάθους 0,30μ. και πλάτους 0,20μ.) για τη ροή του νερού ή για τους σωλήνες υδροδότησης. Η γαλαρία αυτή, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 25μ., φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συστήματος υδροδότησης. Οι δεξαμενές, ορθογώνιου σχήματος με ελαφρώς θολωτή οροφή, επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω μικρών ανοιγμάτων, ενώ μία οπή στη βορειοδυτική γωνία της οροφής της μικρότερης από αυτές χρησίμευε ως πηγάδι για την άντληση νερού.

Τέλος, μια τέταρτη τομή ανοίχτηκε κατά μήκος της δυτικής πλαγιάς του λόφου, φέρνοντας στο φως τμήμα ενός διαδρόμου (ύψους 2,60μ., πλάτους 1,50μ.), μήκους 27μ. και κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, εν μέρει λαξευμένο στον φυσικό βράχο κι εν μέρει χτισμένο με κυβόλιθους από αμμόλιθο, έχοντας όλα τα τοιχώματά του επιχρισμένα με γυψοκονίαμα. Το βόρειο άκρο του δεν αποκαλύφτηκε, στα νότια όμως κατέληγε στην είσοδο ενός κατεστραμμένου και ανεξερεύνητου θαλάμου (Πιν. 50.1). Κοντά στο νότιο άκρο του διαδρόμου, στη δυτική πλευρά του ανοιγόταν ένα πέρασμα (μήκους 1,90μ., πλάτους 1,30μ.) που οδηγούσε από τα βορειοδυτικά στο εσωτερικό του διαδρόμου. Ακριβώς απέναντι από αυτό το άνοιγμα εντοπίστηκε το σχέδιο ενός πολεμικού πλοίου χαραγμένο πάνω στο κονίαμα. Στον ανατολικό τοίχο του διαδρόμου και δίπλα στην είσοδο του νότιου θαλάμου ανοίχτηκε μια βαθιά κόγχη μαζί με μερικές μικρότερες, όπου τοποθετούνταν λυχνίες.

Πέραν ενός πτολεμαϊκού νομίσματος δεν ανακαλύφθηκαν άλλα ευρήματα που να βοηθούν στη χρονολόγηση, αλλά και στον προσδιορισμό της χρήσης αυτού του διαδρόμου. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο υπόγειος διάδρομος, ευρισκόμενος πολύ κοντά στα δυτικά τείχη της πόλης, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε αμυντικούς σκοπούς. Η J. Młynarczyk αντιπαρέβαλε τον συγκεκριμένο διάδρομο τόσο με ένα υπόγειο που εντοπίστηκε στην Αλεξάνδρεια, στο ακρωτήρι Λοχιάς, όσο και με κάποια νυμφαία που

εντοπίστηκαν στην ακρόπολη της Ρόδου.²⁸⁴ Στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας, το υπόγειο συνίστατο σε μία ανοιχτή αυλή προσβάσιμη μέσω ενός κλιμακωτού δρόμου. Περιμετρικά της αυλής ανοίγονταν διάφορες αίθουσες, ενώ δύο διάδρομοι ξεκινούσαν από εκεί, σε αντίθετες κατευθύνσεις, χωρίς να έχει εξακριβωθεί το που κατέληγαν. Αποκλείοντας την ταφική λειτουργία αυτού του υπογείου, εικάζεται ότι χρησίμευε πιθανόν ως αποθηκευτικός χώρος.²⁸⁵ Στην περίπτωση της Ρόδου, διάφορα νυμφαία εντοπίστηκαν κατά μήκος των περιπάτων, λαξευμένα στον φυσικό βράχο της ακρόπολης, ένα εκ των οποίων ήταν υπόγειο και είχε έναν υπόγειο διάδρομο, παρόμοιο με αυτόν που εντοπίστηκε στη Νέα Πάφο.²⁸⁶ Βέβαια εδώ δε βρέθηκε τίποτα εντός του υπογείου διαδρόμου που υποδηλώνει τη διέλευση νερού. Ωστόσο, τόσο το σύστημα υδροδότησης που εντοπίστηκε πολύ κοντά στον διάδρομο όσο και οι κάθετες εσοχές στον ανατολικό τοίχο του, όπου πιθανόν να τοποθετούνταν πήλινοι σωλήνες, θα μπορούσαν να αποτελέσουν στοιχεία ενός πιθανού νυμφαίου.

➤ Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην κορυφή του λόφου Φάμπρικα

Στο βορειοανατολικό άκρο της πόλης, βορείως του κοίλου του θεάτρου διακρίνεται το περίγραμμα ενός μακρόστενου χώρου, κατεύθυνσης Β-Ν, πλάτους 6-8μ. και μήκους 31μ., που θα μπορούσε να ανήκει σε κάποια στοά. Βορειοανατολικά αυτής της στοάς (;) διακρίνονται ίχνη θεμελίωσης άλλων μακρόστενων οικοδομημάτων, ενώ 5μ. περίπου ανατολικά της στοάς (;) υπήρχε ένα μικρό κτήριο, το περίγραμμα του οποίου όμως δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί, αφού ένα μέρος του λόφου κατέρρευσε λόγω κάποιου σεισμού (Πιν. 50.2, 51.1). Βορείως των παραπάνω περιγραμμάτων εκτείνεται ένας εκτεταμένος, επίπεδος χώρος, πιθανότατα κάποιο προαύλιο, ενώ στα δυτικά του, ένα βραχώδες έρεισμα χρησιμοποιήθηκε εν είδει εξέδρας (Πιν. 51.2), η οποία ωστόσο χωρίζεται από το προαύλιο (;) και τη στοά (;) από ένα μονοπάτι που οδηγεί από τη βάση του λόφου στην κορυφή του. Στο τέρμα αυτού του μονοπατιού διακρίνονται κάποιες βαθμίδες που οδηγούσαν στην εξέδρα. Το δυτικό και το νότιο άκρο της καταστράφηκαν, καθιστώντας αδύνατη τη σκιαγράφηση της αρχικής έκτασής της. Η παρουσία, ωστόσο, κάποιων χαραξιών στην επιφάνεια της εξέδρας (Πιν. 52.1) μαρτυρούν την παρουσία ενός μακρόστενου κτηρίου, κατεύθυνσης Α-Δ και διαστάσεων 23 x 15μ., το οποίο ίσως να ήταν ναός απαρτιζόμενος από πρόναο και σηκό.²⁸⁷

²⁸⁴ Młynarczyk 1990, 207.

²⁸⁵ Fraser I, 22-23, II, 61 σημ. 142.

²⁸⁶ Konstantinopoulos 1968, 118-119; Winter 1982, 555.

²⁸⁷ Młynarczyk 1985b, 290; Młynarczyk 1990, 218.

Μεταξύ των καταλοίπων των συγκεκριμένων οικοδομημάτων δεν έχουν εντοπιστεί κάποια στοιχεία που να επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγησή τους. Η άμεση γειτνίαση όμως με το θέατρο θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι τόσο το θέατρο όσο και τα οικοδομήματα στην κορυφή του λόφου εντάσσονταν σε ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα, το οποίο, κρίνοντας από την περίοδο κατασκευής του πρώτου, έλαβε χώρα στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁸

Λίγα μέτρα δυτικά των καταλοίπων του προαναφερθέντος κτηρίου ανακαλύφθηκε ένα βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 9,5 x 3,5μ., σχήματος –T–.²⁸⁹ (Πιν. 53.1). Το κεντρικό θέμα του ψηφιδωτού είναι δύο πίνακες με παραστάσεις, οι οποίοι περιβάλλονται από ενιαίο διακοσμητικό πλαίσιο, ενώ ανάμεσα τους παρεμβάλλεται ένας λευκός ρόμβος σε μαύρο πλαίσιο. Ο δυτικός πίνακας, που σώζεται αποσπασματικά, απεικονίζει μια ανθρώπινη μορφή, πιθανότατα ανδρική, που έχει σηκωμένο το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί κρατά ένα αντικείμενο. Ο ανατολικός πίνακας απεικονίζει δύο δελφίνια, τα οποία αναπτύσσονται συμμετρικά εκατέρωθεν μια τριάινας που βρίσκεται στη μέση του πίνακα. Τέλος, ανατολικά του συγκεκριμένου πίνακα, σώζεται το μεγαλύτερο μέρος ενός γραμμικού ρόμβου σε λευκό φόντο, που καταλαμβάνει το νότιο μισό του πλάτους του ψηφιδωτού. Πιθανότατα άλλος ένας ρόμβος καταλάμβανε το άλλο μισό, αλλά εκείνο το σημείο καταστράφηκε λόγω της διάνοιξης ενός λάκκου.

Το συγκεκριμένο ψηφιδωτό βρίσκεται πάνω ακριβώς στο φυσικό βράχο. Ελλείπει στρωματογραφικών πληροφοριών, η Guimier-Sorbets, βασιζόμενη στην τεχνολογία του, το χρονολογεί μεταξύ 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ. και τα συνδέει άμεσα με το υπόγειο που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το συγκεκριμένο δάπεδο.²⁹⁰ Θεωρώντας λοιπόν ότι η αρχική λειτουργία του υπογείου αυτού ήταν ταφική, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ψηφιδωτό δάπεδο προερχόταν από μία αίθουσα συμποσίων ενός ηρώου που οικοδομήθηκε στο συγκεκριμένο χώρο.²⁹¹

4.2. Οικοδομικές φάσεις της Νέας Πάφου

Η περιγραφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που έγινε στην παραπάνω ενότητα αποσκοπούσε στην αποκόμιση πληροφοριών σχετικά με τη στρωματογραφία και τις οικοδομικές φάσεις που γνώρισε η Νέα Πάφος, αλλά και σχετικά με το πολεοδομικό πλέγμα της. Όσον αφορά το τελευταίο, οι πληροφορίες που προέκυψαν, θα χρησιμοποιηθούν και θα επεξεργαστούν συστηματικότερα και πιο ολοκληρωμένα σε

²⁸⁸ Młynarczyk 1985b, 290; Młynarczyk 1990, 218.

²⁸⁹ Χατζησάββας 1998, 33-34; Guimier-Sorbets 2009, 148-149.

²⁹⁰ Cf. *infra*, “V. 5.8.3. Υπόγεια συγκροτήματα στο λόφο Φάμπρικα”.

²⁹¹ Guimier-Sorbets 2009, 149-150.

ενότητα που θα ακολουθήσει και θα πραγματεύεται το συγκεκριμένο θέμα. Αντίθετα, όσον αφορά τις οικοδομικές φάσεις της Νέας Πάφου, είναι ανάγκη να αναφερθούν σε αυτό το σημείο τα συμπεράσματα που προέκυψαν, προκειμένου να υπάρξει μια καθαρή εικόνα της σταδιακής ανάπτυξης και επέκτασης της πόλης, πριν επιχειρηθεί η θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της.

Από όσα αναφέρθηκαν και παρουσιάστηκαν παραπάνω, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η πρώτη οικοδομική φάση της πόλης άρχισε γύρω στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., περίοδος στην οποία ανάγονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός οργανωμένου οικιστικού συνόλου. Ως ενδεικτικά κατάλοιπα αυτής της φάσης αξίζει να αναφερθούν τα παλιότερα δάπεδα που εντοπίστηκαν κάτω από τα δωμάτια I, XVI, XXXV και XXXIX της Οικίας του Διονύσου, καθώς και το βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο με την απεικόνιση της Σκύλλας, κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του αιθρίου της ίδιας οικίας, τα παλιότερα επίπεδα κατοίκησης κάτω από τα δωμάτια 2 και 36, το χυτήριο κάτω από τη βόρεια αψίδα της εισόδου, καθώς και τα κατάλοιπα κτηρίων ανατολικά και νότια των λουτρών της Έπαυλης του Θησέα και τέλος, τα παλιότερα επίπεδα κατοίκησης που εντοπίστηκαν σε βυθομετρήσεις στην Οικία του Αιώνα και στην Ελληνιστική Οικία.

Γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο νωρίτερα, παρατηρείται μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα, που σηματοδοτεί τη δεύτερη οικοδομική φάση. Η φάση αυτή έλαβε χώρα τόσο πάνω σε «παρθένο» έδαφος, όπως προκύπτει από την ανακάλυψη εργαστηρίων, όσο και πάνω σε προγενέστερα κτήρια, όπως φαίνεται από την ανακάλυψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων που υπέρκειντο στρωμάτων παλιότερης περιόδου (π.χ. τα δάπεδα κάτω από το δωμάτιο XVI στην Οικία του Διονύσου, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πάνω από το χυτήριο στη βόρεια αψίδα της εισόδου της Έπαυλης του Θησέα, η στρωματογραφία της Οικίας του Αιώνα και της Ελληνιστικής Οικίας).

Η τελευταία οικοδομική φάση που άπτεται της Ελληνιστικής περιόδου φαίνεται ότι άρχισε κατά τον 1^ο αι. π.Χ. και συνεχίστηκε κατά την Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο (τέλη 1^{ου} αι. π.Χ.-αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.), λόγω ενός ισχυρού σεισμού που συγκλόνησε τη Νέα Πάφο κατά το 15 π.Χ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής οικοδομικής αλληλουχίας αποτελούν οι δύο οικοδομικές φάσεις του ίδιου κτηρίου, που εντοπίστηκε νοτιοδυτικά του οκταγωνικού πύργου στην Έπαυλη του Θησέα, τα δύο κτήρια που εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική γωνία, εκατέρωθεν του δρόμου που περνούσε κάτω από την ανατολική πτέρυγά της, τα κατάλοιπα κτηρίου που εντοπίστηκαν κάτω από την αίθουσα 23, η οικία πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η Οικία του Διονύσου, καθώς και η οικία που βρισκόταν στα δυτικά της.

Η σταδιακή ανάπτυξη και εξάπλωση μιας πόλης δε διαφαίνεται μόνο μέσα από το χτίσιμο οικιών, εργαστηρίων ή καταστημάτων, τα οποία μπορούσαν άλλωστε να χτίζονταν και να κατεδαφίζονταν, ανά πάσα στιγμή μέσα στη μακραίωνη ιστορία της, χωρίς να ταυτίζονταν απαραίτητα με νέες οικοδομικές φάσεις. Αντίθετα, η ανέγερση των δημόσιων κτηρίων της εκάστοτε πόλης είναι ενδεικτικότερη για τον προσδιορισμό των οικοδομικών φάσεών της. Αυτό σημαίνει ότι, κατά την ίδρυση μιας πόλης, οικοδομήματα ζωτικής σημασίας, όπως τα τείχη, η αγορά και οι ναοί είναι λογικό να προηγούνταν της ανοικοδόμησης κτηρίων λειτουργικής και πολιτιστικής σημασίας, όπως το θέατρο, το γυμνάσιο και το βουλευτήριο, τα οποία προϋπέθεταν μια στοιχειώδη ανάπτυξη της πόλης. Πέραν τούτου, στα δημόσια κτήρια είναι πιο ευδιάκριτα τα ίχνη από φυσικές καταστροφές (φωτιές, σεισμοί κλπ.), οι οποίες όταν δεν επέφεραν την ερήμωση, σηματοδοτούσαν την έναρξη ενός νέου οικοδομικού προγράμματος, με σκοπό την αποκατάσταση των ζημιών. Κάτι τέτοιο όμως δε συνέβαινε πάντα και στα ιδιωτικά κτήρια. Έτσι, στην ενότητα που ακολουθεί θα γίνει, στο μέτρο του δυνατού, η θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της Νέας Πάφου, με σκοπό, όχι μόνο τη σκιαγράφιση της εικόνας της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο, αλλά και την καλύτερη ανάγνωση των διαδοχικών φάσεων της ανάπτυξης και εξάπλωσής της.

5. Θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της Νέας Πάφου κατά την Ελληνιστική περίοδο.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε καταγραφή και περιγραφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων οικοδομημάτων, που ανήκαν κατά κύριο λόγο στους οικιστικούς τομείς της πόλης. Στο παρόν κεφάλαιο, θα γίνει προσπάθεια εντοπισμού, περιγραφής και τοποθέτησης εντός των ορίων της πόλης²⁹² των δημόσιων κτηρίων της, προσπάθεια αρκετά δύσκολη, αφού η γνώση μας για πολλά από αυτά τα κτήρια είναι μόνο θεωρητική. Γι' αυτόν τον λόγο, η προσπάθεια αυτή θα στηριχτεί, εκτός των άλλων, σε φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, καθώς επίσης και στην επισκόπηση του χώρου. Το εγχείρημα αυτό θα ξεκινήσει από τη σκιαγράφιση του οχυρωματικού περιβόλου και του πολεοδομικού πλέγματος, που αποτελούσαν το περίγραμμα και το «σκελετό» της πόλης και θα συνεχιστεί με τη μελέτη του λιμανιού και των λιμενικών εγκαταστάσεων, της αγοράς, των υπόλοιπων δημόσιων κτηρίων (θέατρο, γυμνάσιο, κλπ.) και των ναών.

---

²⁹² Η έρευνα, όπως άλλωστε επισημάνθηκε και στην Εισαγωγή, θα περιοριστεί αυστηρά στο χώρο εντός των τειχών της πόλης. Αναφορικά με το ευρύτερο περιβάλλον της Νέας Πάφου αξίζει να αναφερθεί το άρθρο του D. Rupp (1997, 249-262), που εξετάζει τη σχέση της πόλης με τους γύρω ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς.

5.1. Τείχη – Πύλες (Πιν. 54.1)

Τα τείχη ήταν συνήθως ένα από τα πρώτα οικοδομήματα που ανεγείρονταν κατά την ίδρυση μιας νέας πόλης, με σκοπό την προστασία των κατοίκων της και την οριοθέτηση του χώρου μέσα στον οποίο θα αναπτυσσόταν. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που τα τείχη περιέκλειαν μια έκταση πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που καταλάμβανε η πόλη, προκειμένου να επωφεληθεί από τα αμυντικά πλεονεκτήματα που προσέφερε η περιοχή.²⁹³

Στη Νέα Πάφο η χάραξη των τειχών της δεν ξέφυγε από τον παραπάνω κανόνα· ακολούθησε, στο μέτρο του δυνατού, την ακτογραμμή και τη μορφολογία του εδάφους για να επιτύχει το καλύτερο αποτέλεσμα για την άμυνα της πόλης. Σε καλή κατάσταση διατηρείται το νοτιοδυτικό, το δυτικό και το βορειοδυτικό τμήμα των τειχών, ενώ αντίθετα το ανατολικό είναι κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό.²⁹⁴ Ξεκινώντας από το νότιο τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, δυτικά του λιμανιού και του μεσαιωνικού κάστρου, τα τείχη ακολουθούσαν την ακτογραμμή με κατεύθυνση προς τα δυτικά και στη συνέχεια προς τα βόρεια, ως το ύψος περίπου του λόφου Φανάρι. Σε εκείνο το σημείο έστριβαν προς το εσωτερικό της πόλης, κι αφού κατευθύνονταν για λίγα μέτρα προς τα ανατολικά, έπαιρναν εκ νέου κατεύθυνση προς τα βόρεια, ακολουθώντας την κορυφή ενός τεχνητά διαμορφωμένου γκρεμού, ύψους 7,15μ. Στο βόρειο άκρο αυτού του γκρεμού ο περίβολος άλλαζε κατεύθυνση προς τα ανατολικά, κι εκτεινόμενος ως το βορειοανατολικό άκρο του λόφου Φάμπρικα, προστάτευε το βόρειο τμήμα της πόλης.

Τα ίχνη των βόρειων τειχών είναι δυνατό να εντοπιστούν μόνο στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, έως το σημερινό δρόμο περίπου που ενώνει την Κάτω Πάφο με το Κτήμα, ενώ αντίθετα, στη βορειοανατολική πλευρά η παρουσία τους τίθεται σε θεωρητικό επίπεδο βάσει ενός εδαφικού κοιλώματος, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως κατάλοιπο της τάφρου που πιθανόν υπήρχε έξω από τα τείχη. Πέραν τούτου, κάποια στοιχεία για το βορειοανατολικό τμήμα των τειχών προκύπτουν από τα έργα των περιηγητών του 19^{ου} αι. και πιο συγκεκριμένα από μια υδατογραφία του Ali Bey, όπου απεικονίζεται η βορειοανατολική πλευρά του λόφου Φάμπρικα με κατάλοιπα τείχους, κατεύθυνσης Α-Δ, αλλά και από την περιγραφή του Hogarth, ο οποίος αναφέρει ότι τα τείχη (εννοώντας το ανατολικό τμήμα) φτάνοντας σε ένα ψηλό βράχο (λόφος της Φάμπρικας) στρίβουν προς τα δυτικά.²⁹⁵ Ωστόσο, η αρχαιολογική έρευνα που διεξάγεται στους βόρειους πρόποδες του λόφου Φάμπρικα δεν κατάφερε να εντοπίσει το συγκεκριμένο τμήμα των τειχών. Αντ'

²⁹³ Martin 1974, 192-196.

²⁹⁴ Την πληρέστερη και ακριβέστερη περιγραφή του αμυντικού περιβόλου της πόλης έκανε ο Κ. Νικολάου, βάσει προσωπικής επισκόπησης του τόπου και βυθομετρήσεων μικρής έκτασης, cf. Nicolaou 1966, 567-577.

²⁹⁵ Ali Bey 1816, Pl. XXII; Hogarth 1888, 7.

αυτού αποκάλυψε τα κατάλοιπα μιας ρωμαϊκής οικίας, γεγονός που οδήγησε τους ανασκαφείς στην ιδέα ότι τα τείχη βρίσκονταν λίγο βορειότερα.²⁹⁶

Τέλος, το ανατολικό τμήμα των τειχών ξεκινούσε από τη βορειοανατολική πλευρά του λόφου Φάμπρικα και ακολουθώντας μια πορεία προς τα νότια έφτανε έως το σημείο που σήμερα στέκεται η εκκλησία της Παναγίας Θεοσκεπάστης (χώρος, όπου πιθανόν να υπήρχε η ανατολική πύλη της πόλης, αφού η εκκλησία φαίνεται ότι χτίστηκε πάνω στη βάση ενός αμυντικού πύργου) και κατέληγε στο σημείο επαφής του ανατολικού λιμενοβραχίονα με τη στεριά. Η προτεινόμενη αποκατάσταση της πορείας των τειχών είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετική, αφού από το συγκεκριμένο τμήμα δε σώζεται σχεδόν τίποτα.

Ο οχυρωματικός περίβολος, εκτός από την πόλη, περιέκλειε και το λιμάνι, εκτεινόμενος πάνω στους δύο λιμενοβραχίονες. Κατάλοιπα του τείχους και των πύργων του ενσωματώθηκαν πιθανότατα στο Μεσαιωνικό Κάστρο και στο Φράγκικο Οχυρό (Πιν. 39.2, 40.1), στο κατώτερο τμήμα των οποίων σώζονται 3-4 δόμοι από μεγάλους ογκόλιθους, μέσου μεγέθους 2,5 x 1 x 0,8μ.²⁹⁷

Κατά μήκος του οχυρωματικού περιβόλου, κυρίως στη νότια και στη δυτική πλευρά του, εντοπίστηκαν ίχνη κυκλικών ή ημικυκλικών πύργων σε ασύμμετρες μεταξύ τους αποστάσεις (από 50 έως 250μ.), που συνέβαλλαν στην άμυνα της πόλης.²⁹⁸ Ο Oberhammer κάνει λόγο για την παρουσία ακόμα και τριγωνικών πύργων.²⁹⁹ Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για πύργους, αλλά για μια σειρά προεξοχών που διαμόρφωναν ένα είδος πριονοειδούς χάραξης του τείχους.³⁰⁰ Σίγουρα τέτοιοι αμυντικοί πύργοι θα υπήρχαν και κατά μήκος του ανατολικού τμήματος των τειχών, όπου η ομαλότητα του εδάφους τα έκανε πιο ευάλωτα και πιο εκτεθειμένα σε εχθρικές επιθέσεις. Η εκκλησία της Παναγίας Θεοσκεπάστης μάλιστα, φαίνεται ότι χτίστηκε πάνω στη βάση ενός τέτοιου πύργου (Πιν. 19.1).

Η πόλη διέθετε τρεις ή ίσως τέσσερις πύλες, μία στο βορειοδυτικό τμήμα των τειχών, μία στη βόρεια πλευρά, στο σημείο περίπου από όπου περνούσε ο παλιός δρόμος (πριν το 1965) που ένωνε την Κάτω Πάφο με το Κτήμα, μία στο βορειοανατολικό τμήμα και ίσως μία ακόμα στην ανατολική πλευρά, στο ύψος της Παναγίας Θεοσκεπάστης.

Πότε χτίστηκαν όμως τα τείχη που περιέβαλλαν τη Νέα Πάφο; Όπως έχει ήδη αναφερθεί τα τείχη ήταν το πρώτο οικοδόμημα που χτιζόταν κατά την ίδρυση μιας πόλης.

²⁹⁶ Πληροφορίες που μου δόθηκαν από τη Dr Claire Balandier σε προσωπική επικοινωνία.

²⁹⁷ Περισσότερα για το λιμάνι και την οχύρωσή του, cf. *supra*, “V. 4.1.9. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις”.

²⁹⁸ Nicolaou 1966, 568-572.

²⁹⁹ Oberhammer s.v. Paphos, in *PW* vol. 36/II, cols. 943-944.

³⁰⁰ Cf. Winter 1971b, 413ff.

Έτσι, βάσει αυτής της θεωρίας, ο οχυρωματικός περίβολος της Νέας Πάφου θα έπρεπε να είχε χτιστεί γύρω στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., την περίοδο δηλαδή στην οποία ανάγεται η πρώτη οικοδομική φάση της πόλης. Μία επιγραφή που βρέθηκε στην Παλαίπαφο, χαραγμένη πάνω σε ένα βωμό και χρονολογείται γύρω στο 320 π.Χ., κάνει λόγο για την οχύρωση μιας πόλης από το Νικοκλή (Παρ. Επιγρ. αρ. 5). Αν και τα οχυρωματικά έργα που αναφέρονται στην επιγραφή συμπίπτουν χρονικά με την ίδρυση της Νέας Πάφου, κατά τη γνώμη μου, δεν αφορούν αυτήν, αλλά την Παλαίπαφο.³⁰¹ Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι τα κατάλοιπα τειχών που εντοπίστηκαν στις τοποθεσίες Μαρτσέλλο και Χατζή Απτουλλά στην Παλαίπαφο γνώρισαν την τελευταία οικοδομική φάση στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁰² Πέραν τούτου, ο καθαρισμός ενός ορύγματος που ανοίχτηκε κατά πλάτος των δυτικών τειχών της Νέας Πάφου, με σκοπό την απομάκρυνση των όμβριων υδάτων, και μία βυθομέτρηση που έγινε λίγο νοτιότερα της τομής από την Cl. Balandier το καλοκαίρι του 1997, αποκάλυψαν ότι το δυτικό τουλάχιστον τμήμα των τειχών της πόλης χτίστηκε κατά τα τέλη του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.³⁰³ Αυτό σημαίνει είτε ότι αρχικά ο οχυρωματικός περίβολος περιέκλειε μικρότερη έκταση, αφήνοντας εκτός των ορίων του το ύψωμα Φανάρι, που αποτελούσε την ακρόπολη της Νέας Πάφου, και τον οικιστικό τομέα που εκτεινόταν νοτίως του υψώματος,³⁰⁴ είτε ότι η πόλη παρέμεινε ανοχύρωτη για σχεδόν έναν ολόκληρο αιώνα. Σίγουρα, ένα τέτοιο ενδεχόμενο φαντάζει αρκετά περίεργο, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι η Νέα Πάφος ιδρύθηκε μέσα σε μια περίοδο έντονης στρατιωτικής δραστηριότητας (Πόλεμοι των Διαδόχων). Ωστόσο, βάσει της έρευνας που διεξήγε η Cl. Balandier σχετικά με τις οχυρώσεις των κυπριακών πόλεων, αποδεικνύεται ότι η οχύρωση της Νέας Πάφου εντάσσεται στα πλαίσια ενός ευρύτερου οχυρωματικού σχεδιασμού του νησιού που έλαβε χώρα από τον 3^ο αι. π.Χ. κι έπειτα, από τη στιγμή που η Κύπρος απομένει η μοναδική υπερπόντια κτήση του Πτολεμαϊκού βασιλείου.³⁰⁵

5.2. Πολεοδομικό πλέγμα (Πιν. 53.2)

Ο προσδιορισμός της χάραξης του πολεοδομικού πλέγματος και ο υπολογισμός των διαστάσεων των νησίδων της ελληνιστικής Νέας Πάφου είναι ένα από τα δυσκολότερα θέματα της παρούσας ενότητας, λόγω των διαδοχικών καταστροφών που

³⁰¹ Cf. *supra*, “V. 3.2. Ιδρυτές της Νέας Πάφου”, σημ. 64.

³⁰² Maier 1972, 97; Maier 1973, 190; Maier 2007, 66, 78.

³⁰³ Balandier 1999, 243-250.

³⁰⁴ Κάτι τέτοιο μάλλον δεν ίσχυε, αφού, βάσει σωστικής ανασκαφής που έγινε κοντά στην Αγία Μαρίνα, φαίνεται ότι και το ανατολικό τμήμα των τειχών κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο με το δυτικό. Cf. *supra*, “V. 4.1.1. Τείχη – Πύλες”, σημ. 72.

³⁰⁵ Balandier 2002, 324-334.

έπληξαν την πόλη κατά την αρχαιότητα και των συνεπακόλουθων φάσεων ανοικοδόμησης, που είχαν ως αποτέλεσμα τις μεταβολές στις διαστάσεις των νησίδων και των δρόμων της. Αν το εγχείρημα αυτό φαντάζει δύσκολο για το δυτικό τμήμα της πόλης, το οποίο έπαυε να κατοικείται συστηματικά γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., λόγω μιας σειράς καταστροφικών σεισμών μεταξύ 365-378 μ.Χ.,³⁰⁶ τότε θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον αδύνατο για το ανατολικό, το οποίο κατοικείται αδιάκοπα από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ σήμερα η ανάπτυξη του τουριστικού τομέα της Κάτω Πάφου καθιστά απαγορευτική οποιαδήποτε οργανωμένη αρχαιολογική έρευνα σε εκείνον τον χώρο.

Βασικό αρωγό στην προσπάθεια προσδιορισμού του πολεοδομικού πλέγματος της πόλης θα αποτελέσουν τα αποτελέσματα των ανασκαφών που διεξήχθησαν κατά καιρούς στο χώρο της Νέας Πάφου. Πέραν τούτου, ιδιαίτερα χρήσιμη, ως προς την αποκόμιση πληροφοριών σχετικά με τον προσανατολισμό της πόλης, είναι και η προσεχτική επισκόπηση της περιοχής στην οποία αναπτύχθηκε η πόλη. Έτσι, παρατηρώντας προσεχτικά, από δορυφόρο ή από αεροφωτογραφία τον χώρο που περικλείεται εντός των τειχών της πόλης, είναι εύκολο να διακρίνει κάποιος, μέσα από τον προσανατολισμό των σύγχρονων δρόμων και των ανακαλυφθέντων οικοδομημάτων, δύο περιοχές διαφορετικά προσανατολισμένες, που αντιστοιχούν σε δύο τομείς της αρχαίας πόλης· ο ένας εξ' αυτών, που αναπτύχθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, είχε προσανατολισμό απόλυτα σύμφωνο με τα σημεία του ορίζοντα, Β-Ν και Α-Δ, ενώ ο άλλος, στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, απέκλινε λίγες μοίρες από τα σημεία του ορίζοντα, ακολουθώντας ένα προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και ΒΔ-ΝΑ. Το σημείο συνάντησης των δύο αυτών πλεγμάτων εντοπίστηκε στην περιοχή βορειοδυτικά του κάστρου των «40 Κολώνων», νοτιοανατολικά του λόφου Φανάρι και νοτίως της ρωμαϊκής αγοράς.

Ποιοι λόγοι επέβαλαν τη χρήση δύο διαφορετικά προσανατολισμένων πλεγμάτων; Αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφορες θεωρίες, εκ των οποίων η απλούστερη και η πιο διαδεδομένη θεωρεί τη μορφολογία του εδάφους ως τον βασικότερο παράγοντα για την αλλαγή στον προσανατολισμό της πολεοδομικής καννάβου της πόλης.³⁰⁷ Πράγματι, ο λόφος Φανάρι, ο κόλπος του λιμανιού και το ακρωτήριο Μαλλούτενα, αν και δεν ήταν εμπόδια ανυπέρβλητα για το σχεδιασμό της πόλης, αν αναλογιστεί μάλιστα κανείς τον τρόπο που κάμφθηκε η εδαφική ανωμαλία στην Πριήνη ή στη Ρόδο,³⁰⁸ ήταν ωστόσο αρκετά ώστε να επιφέρουν μια ελαφρά απόκλιση στον προσανατολισμό του δυτικού τμήματός της. Άλλωστε, δεν ήταν σπάνιες κατά την αρχαιότητα οι περιπτώσεις πόλεων, ο προσανατολισμός των οποίων εξαρτιόταν από την

³⁰⁶ Młynarczyk 1990, 33-34 σημ. 42.

³⁰⁷ Młynarczyk 1985a, 324; Młynarczyk 1990, 163.

³⁰⁸ Owens 1991, 71.

παρουσία λόφων, ποταμών, θάλασσας και άλλων γεωμορφολογικών στοιχείων (π.χ. Πειραιάς, Ολυνθος, Πριήνη³⁰⁹).

Λόγοι υγιεινής μπορεί να ήταν, σύμφωνα με μια άλλη θεωρία, εκείνοι που υπέβαλαν την αλλαγή προσανατολισμού.³¹⁰ Η θεωρία αυτή βασίζεται σε αναφορά του Βιτρούβιου (*De archit.* I, 6), ο οποίος υποστήριζε ότι ο προσανατολισμός μιας πόλης έπρεπε να αποκλίνει από τους άξονες των σημείων του ορίζοντα, έτσι ώστε να αποφεύγονται οι δυσάρεστες συνέπειες των δυνατών ανέμων. Στην περίπτωση της Νέας Πάφου οι δυνατοί άνεμοι φυσούν κυρίως από τα δυτικά και ίσως για αυτόν τον λόγο το δυτικό τμήμα της πόλης να παρουσίαζε μια ελαφρά απόκλιση από τον άξονα των σημείων του ορίζοντα, αποσκοπώντας στην αποφυγή της πλήρους έντασης των ανέμων. Αντίθετα, το ανατολικό τμήμα, καλά προφυλαγμένο από την ανέγερση του δυτικού και από τα βραχώδη υψώματα του Φαναριού και της Φάμπρικας, ακολούθησε έναν προσανατολισμό που ταυτίζεται απόλυτα με τα σημεία του ορίζοντα.

Τέλος, άλλη μια θεωρία υποστηρίζει ότι ο διαφορετικός προσανατολισμός του ανατολικού και του δυτικού τμήματος της πόλης οφειλόταν στον ετεροχρονισμένο σχεδιασμό τους.³¹¹ Το ανατολικό τμήμα της πόλης φαίνεται ότι συμπίπτει με ένα τμήμα του οικισμού που υπήρχε στην περιοχή, πριν από την ίδρυση της Νέας Πάφου. Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω θεωρία, το τμήμα αυτό της πόλης χτίστηκε από τον Νικοκλή στην προσπάθειά του να επεκτείνει και να αναπτύξει τον προϋπάρχοντα οικισμό. Αντίθετα, η ανάπτυξη του λιμανιού και του δυτικού τμήματος οφείλονταν στον Πτολεμαίο Α΄, ο οποίος χρειαζόταν μια ναυτική βάση εκτός Αιγύπτου, ανάγκη που έγινε πιο επιτακτική μετά το 315 π.Χ., όταν ο Αντίγονος έχτισε ναυπηγεία στην Τρίπολη, τη Βύβλο, τη Σιδώνα, την Κιλικία και τη Ρόδο. Γενικότερα πάντως, σε πόλεις της Ελληνιστικής περιόδου που παρατηρείται ελαφρά απόκλιση του προσανατολισμού του πολεοδομικού σχεδίου τους ή αλλαγή στις διαστάσεις των νησίδων τους, αυτό οφείλεται συνήθως ετεροχρονισμένη ανάπτυξη και επέκτασή τους (π.χ. Αντιόχεια³¹²).

Έχοντας εξετάσει τον προσανατολισμό του πολεοδομικού πλέγματος κι έχοντας παραθέσει τις διάφορες θεωρίες σχετικά με τη διαφοροποίηση του ανατολικού από το δυτικό τμήμα της πόλης, χρειάζεται να γίνει μια προσπάθεια διερεύνησης των διαστάσεων

³⁰⁹ Hoepfner 2005, 225-234 (Πειραιάς), 275-293 (Ολυνθος), 353-367 (Πριήνη).

³¹⁰ Młynarczyk 1985a, 324.

³¹¹ Daszewski 1988, 51-53.

³¹² Η Αντιόχεια αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πόλης που αναπτύχθηκε σταδιακά και σε διαφορετικές περιόδους. Ο Στράβων (XVI, 2.4) αναφέρει χαρακτηριστικά «ἔστι δὲ ἡ μὲν Αντιόχεια καὶ αὕτη τετράπολις, ἐκ τεττάρων συνεστῶσα μερῶν», θέλοντας να τονίσει πόσο ξεκάθαρα διακρίνονταν οι νέες συνοικίες που προστέθηκαν κατά καιρούς στην αρχική πόλη. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες στην Αντιόχεια εντοπίστηκαν τρία διαφορετικά πολεοδομικά πλέγματα, αποτέλεσμα της σταδιακής εξάπλωσης της πόλης (Leblanc & Pocard 1999, 125 fig. 5).

των νησίδων της Νέας Πάφου, καθώς και των δρόμων που τις χώριζαν, με απώτερο στόχο τον εντοπισμό και διαχωρισμό των διαφόρων τομέων της (οικιστικό, δημόσιο, εμπορικό). Προτού επιχειρηθεί ωστόσο κάτι τέτοιο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι με τον όρο «νησίδα» νοείται το οικοδομικό τετράγωνο που αναπτύσσεται μεταξύ των δρόμων που το περιβάλλουν, υπολογίζοντας τις διαστάσεις του από την άκρη του ενός δρόμου που το πλαισιώνει έως την άκρη του άλλου, ενώ το πλάτος ενός δρόμου είναι η απόσταση που μεσολαβεί μεταξύ δύο διαδοχικών νησίδων. Τέλος, γνωρίζοντας τις πολλές φυσικές καταστροφές που υπέστη η Νέα Πάφος κατά την αρχαιότητα, δεν πρέπει να αποκλείεται η πιθανότητα αλλαγής των διαστάσεων των νησίδων και των δρόμων της Ελληνιστικής περιόδου σε σχέση με εκείνες της Ρωμαϊκής.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών που έλαβαν και λαμβάνουν χώρα στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Πάφου έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς τμήματα του οδικού δικτύου της αρχαίας πόλης, τα οποία πρέπει να μελετηθούν με ιδιαίτερη προσοχή, προκειμένου να σκιαγραφηθεί το πολεοδομικό πλέγμα της. Ξεκινώντας από το νοτιοδυτικό τμήμα, περιμετρικά της Οικίας του Διονύσου εντοπίστηκαν τρεις δρόμοι (οι G, H και 9, στο σχέδιο της J. Młynarczyk³¹³) που φαίνεται ότι χαράχτηκαν κατά την Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο, κρίνοντας από το επίπεδο που εντοπίστηκαν και το οποίο συμπίπτει με εκείνο των αρχαιότερων ελληνιστικών στρωμάτων. Οι δύο οριζόντιοι δρόμοι G και H, πλάτους 6 και 3,5μ. αντίστοιχα, απέχουν μεταξύ τους 33μ., τιμή που ορίζει και το πλάτος της νησίδας. Όσον αφορά το μήκος της, κυμαίνεται γύρω στα 66μ., αν υποθέσουμε ότι ο χώρος που χώριζε την Οικία του Διονύσου από εκείνη που εκτεινόταν στα δυτικά της ήταν πράγματι δρόμος (δρόμος 8;).

Ανατολικά του υποτιθέμενου δρόμου 8 υπάρχει άλλος ένας δρόμος (1) κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, ο οποίος χαράχτηκε πάνω στον φυσικό βράχο και η πορεία του μπορεί να εντοπιστεί σε αρκετά σημεία, λόγω της κατεργασίας της βραχώδους προεξοχής που τον πλαισιώνει στα ανατολικά.³¹⁴ Ο δρόμος αυτός αποτελούσε μαζί με τον 9 το ανατολικό και δυτικό όριο δύο διαδοχικών νησίδων (αυτής που κατελάμβανε η Οικία του Διονύσου και της γειτονικής της), οι οποίες χωρίζονταν μεταξύ τους από το δρόμο 8. Η απόσταση που χώριζε τους δύο δρόμους υπολογίζεται γύρω στα 145-150μ.³¹⁵ Αν υποθεθεί ότι το πλάτος του δρόμου 8 που παρεμβалλόταν ανάμεσα τους, ήταν ίσο με αυτό του 9 (δηλαδή γύρω στα 5μ.), τότε οι δύο νησίδες είχαν συνολικό μήκος 140-145μ., δηλαδή 70-

³¹³ Młynarczyk 1990, 162, fig. 16. Από εδώ και στο εξής οι δρόμοι θα αναφέρονται βάσει της αρίθμησης αυτού του σχεδίου.

³¹⁴ Nicolaou 1966, 596; Młynarczyk 1990, 163-164.

³¹⁵ Młynarczyk 1990, 166.

72,5μ. η κάθε μία.³¹⁶ Από τη στιγμή όμως που οι αποστάσεις μεταξύ των δρόμων έχουν υπολογιστεί βάσει αεροφωτογραφίας, υπάρχει πιθανότητα λάθους στις μετρήσεις της τάξης των 5μ. περίπου.³¹⁷

Ανατολικά του δρόμου 1 και παράλληλα προς αυτόν εντοπίστηκε ακόμα ένας δρόμος (2), χαραγμένος κι αυτός πάνω στον φυσικό βράχο και με τις πλευρές του λαξευμένες στη βραχώδη προεξοχή που παρεμβάλλεται ανάμεσά τους. Οι δύο αυτοί δρόμοι (1 και 2) πρέπει να αποτελούσαν τις κύριες οδικές αρτηρίες της πόλης, όπως προκύπτει από το πλάτος τους (12 και 20μ. αντίστοιχα), που ξεπερνάει κατά πολύ το πλάτος των υπόλοιπων δρόμων που έχουν ανακαλυφθεί.³¹⁸ Οι νησίδες που σχηματίζονταν μεταξύ των δύο αυτών δρόμων ήταν επίσης μεγαλύτερων διαστάσεων από τις προηγούμενες, φτάνοντας σε μήκος τα 95μ. (απόσταση μεταξύ 1 και 2) και σε πλάτος τα 70μ.³¹⁹ Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το μήκος των στοών της ρωμαϊκής αγοράς, η οποία αποκλίνει ελαφρά από τον προσανατολισμό των προαναφερθέντων δρόμων, είναι γύρω στα 96μ. και πλαισιωνόταν κι αυτή ανατολικά και δυτικά από δύο εξίσου πλατιούς δρόμους (1α και 2α).³²⁰ Αυτό σημαίνει πιθανότατα ότι η μακρόστενη ζώνη που οριζόταν από τους κύριους δρόμους της πόλης (1 και 2), καθώς και από τις προεκτάσεις τους (1α και 2α) αποτελούσε έναν από τους κεντρικούς τομείς της Νέας Πάφου, τον δημόσιο ή ίσως τον εμπορικό.

Στο χώρο της Έπαυλης του Θησέα και της Ελληνιστικής Οικίας που ανακαλύφθηκε νοτίως της έπαυλης, οι ανασκαφές εντόπισαν τμήματα έξι δρόμων, τεσσάρων με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ (Α', Α, Β και C) και δύο ΒΑ-ΝΔ (9 και 10). Οι τέσσερις πρώτοι δρόμοι, το πλάτος των οποίων, τουλάχιστον κατά την τελευταία φάση χρήσης τους (αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.), κυμαινόταν μεταξύ 3,30μ. και 3,60μ., χωρίζονταν μεταξύ τους από ίσες αποστάσεις της τάξης των 30-35μ.³²¹ Έχοντας λοιπόν έξι δρόμους κατεύθυνσης ΒΔ-

³¹⁶ H J. Młynarczyk (1990, 166) υπολόγισε την απόσταση μεταξύ των δρόμων 9 και 1 γύρω στα 155-160μ. συμπεριλαμβάνοντας και το μισό του πλάτους κάθε δρόμου. Υπό αυτό το πρίσμα και με δεδομένο ότι το πλάτος του ενδιάμεσου δρόμου 8 μοιράζεται στις δύο νησίδες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μήκος τους κυμαινόταν μεταξύ 78-80μ.

³¹⁷ Młynarczyk 1990, 166 σημ. 19.

³¹⁸ Młynarczyk 1985a, 322; Młynarczyk 1990, 163-164.

³¹⁹ Młynarczyk 1990, 164. Οι μετρήσεις του πλάτους των νησίδων έγιναν βάσει αεροφωτογραφίας και γι' αυτό ίσως να μην είναι απόλυτα ακριβείς.

³²⁰ Για τον δυτικό δρόμο, μεταξύ του ωδείου και της αγοράς, cf. *supra*, "V. 4.1.2 Ρωμαϊκή αγορά – Ωδείο – Ασκληπιείο". Η παρουσία του ανατολικού δρόμου για την ώρα είναι περισσότερο υποθετική.

³²¹ Młynarczyk 1985a, 321; Młynarczyk 1990, 174. Για τους δρόμους Α, Β και C οι μετρήσεις έγιναν με σημείο εκκίνησης τους αποχετευτικούς αγωγούς που υπήρχαν κάτω από τα καταστρώματα τους, κατά μήκος του άξονά τους. Έτσι, η απόσταση μεταξύ των Α (πλάτους 3,60μ.) και Β (πιθανού πλάτους 3,60μ.) ήταν 35-3,60 = 31,40μ. Η τιμή των 3,60μ. που αφαιρέθηκε από τα 35μ. είναι το μισό πλάτος κάθε δρόμου, που στην παρούσα έρευνα δε συμπεριλαμβάνεται στο πλάτος της νησίδας. Κατά τον ίδιο τρόπο και η απόσταση μεταξύ των Β (πλάτους 3,60μ.) και C (πλάτους 3,30μ.) ήταν 35-3,45 = 31,55μ. Όσο για την απόσταση που χώριζε τους δρόμους Α (πλάτους 3,60μ.) και Α' (πλάτους 3,50μ.), υπολογίστηκε γύρω στα 30-31μ. με βάση την κλίμακα της κάτοψης της Ελληνιστικής Οικίας. H J. Młynarczyk υπολόγισε το πλάτος των νησίδων

ΝΑ που ισαπέχουν μεταξύ τους, τότε μπορεί να οριστεί με αρκετή σιγουριά το πλάτος των νησίδων γύρω στα 31-32μ. Όσον αφορά το μήκος των νησίδων και την απόσταση μεταξύ των κάθετων δρόμων, αυτή έχει ήδη υπολογιστεί πιο πάνω, γύρω στα 70-72,5μ., σε θεωρητική όμως βάση. Στην περίπτωση όμως της Ελληνιστικής Οικίας μπορούν να προκύψουν ασφαλέστερα συμπεράσματα, αφού έχουν εντοπιστεί δύο συνεχόμενοι κάθετοι δρόμοι, που πλαισιώνουν τη νησίδα· πρόκειται για το δρόμο 10, που εκτεινόταν κατά μήκος των λουτρών της Ρωμαϊκής Οικίας που κατέλαβε το δυτικό τμήμα της Ελληνιστικής και για το δρόμο 9 που εκτεινόταν κατά μήκος της δυτικής πλευράς της Οικίας του Διονύσου, κάτω από την ανατολική πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα, ενώ εντοπίστηκε και ανατολικά της Πρώιμης Ρωμαϊκής Οικίας που χτίστηκε πάνω στο ανατολικό τμήμα της Ελληνιστικής. Η απόσταση που χώριζε αυτούς τους δύο δρόμους ήταν γύρω στα 100μ.,³²² τιμή που ξεπερνάει κατά πολύ όχι μόνο το μήκος των νησίδων μεταξύ των δρόμων 9-8 και 8-1, αλλά κι εκείνο των νησίδων που πλαισιώνονταν από τους δρόμους 1-2 και ανήκαν, θεωρητικά τουλάχιστον, στον δημόσιο τομέα της πόλης. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στην περιοχή νοτίως της Έπαυλης του Θησέα και της Ελληνιστικής Οικίας εικάζεται ότι υπήρχε το ιερό της Αρτέμιδος Αγροτέρας, το οποίο ίσως να έπαιξε τον δικό του ρόλο στον πολεοδομικό σχεδιασμό της περιοχής. Θα είχε ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διεξαγωγή ανασκαφών δυτικά του δρόμου 10, με σκοπό τον εντοπισμό ενός ακόμα κάθετου δρόμου (11), που πιθανόν να υπήρχε μεταξύ του 10 και των τειχών, και κατ' επέκταση τον υπολογισμό των διαστάσεων της νησίδας που σχηματιζόταν εκεί (σε μια νησίδα δυτικά του δρόμου 10 χτίστηκε η Οικία του Ορφέα, οι ανασκαφές όμως δεν αποκάλυψαν κάποιο δρόμο που να όριζε τη δυτική πλευρά της νησίδας).

Περνώντας στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, ο εντοπισμός του οδικού δικτύου καθίσταται εξαιρετικά δύσκολος, λόγω κάλυψης της περιοχής από τμήμα του σύγχρονου οικισμού της Κάτω Πάφου. Ωστόσο, μια ανασκαφή μικρής έκτασης που έγινε το 1964 στην ευρύτερη περιοχή της Χρυσοπολίτισσας, εντόπισε έναν δρόμο της αρχαίας πόλης, η χάραξη του οποίου συμπίπτει με εκείνη της σύγχρονης οδού του Απ. Παύλου. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που τα πολεοδομικά πλέγματα των αρχαίων πόλεων, αν όχι ολόκληρα, τουλάχιστον κάποιες κεντρικές αρτηρίες και νησίδες τους, σώζονται μέσα στην πολεοδομία των σύγχρονων πόλεων (π.χ. Αντιόχεια, Λαοδίκεια, Θεσσαλονίκη³²³).

γύρω στα 35-38μ., αφού στις διαστάσεις τους συμπεριλαμβάνει και το μισό του πλάτους των δρόμων που τις πλαισιώναν (Mlynarczyk 1990, 174).

³²² Για μήκος της νησίδας που κατελάμβανε η Ελληνιστική Οικία ενημερώθηκα από τον Dr H. Meyza σε προσωπική επικοινωνία. Το ακριβές μήκος της νησίδας (100, 86μ.) υπολογίστηκε με ηλεκτρονικό τρόπο μέσω του προγράμματος που διαθέτει η πολωνική αποστολή για την καταγραφή και το σχεδιασμό των αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

³²³ Για τη διατήρηση τμημάτων του οδικού δικτύου των αρχαίων πόλεων στη ρυμοτομία των σύγχρονων, cf. Lassus 1957, 140-141 (Αντιόχεια), Sauvaget 1954, 103-118 (Λαοδίκεια), Vitti 1996 (Θεσσαλονίκη).

Συνεχίζοντας επομένως την εξέταση του βορειοανατολικού τμήματος της πόλης υπό αυτό το πρίσμα, θα ήταν δυνατό, κάποιιοι από τους σύγχρονους δρόμους της Κάτω Πάφου, να συμπίπτουν με εκείνους της αρχαίας πόλης. Έτσι, αν οι οδοί Απ. Παύλου και Αγ. Κυριακής ακολούθησαν τη χάραξη των δρόμων 6 και 7 της Νέας Πάφου, τότε το μήκος των νησίδων που παρεμβάλλονταν ανάμεσά τους κυμαινόταν μεταξύ 104-110μ.³²⁴ Σε αυτήν την περίπτωση, το μήκος των συγκεκριμένων νησίδων είναι περίπου ίσο με εκείνο των νησίδων μεταξύ των δρόμων 9 και 10, ενώ ξεπερνά κατά πολύ το μήκος των νησίδων που αναπτύσσονταν μεταξύ των δρόμων 9-8 και 8-1 καθώς κι εκείνων του υποθετικού δημόσιου τομέα (μεταξύ των 1-2 και 1α-2α). Όσον αφορά το πλάτος των νησίδων, δεν είναι δυνατό να προκύψουν κάποια ασφαλή συμπεράσματα κι αυτό γιατί αν οι οδοί Στασσάνδρου, Παφίας Αφροδίτης, Ιφιγενείας και Αγ. Σολωμονής, που βρίσκονται ανατολικά της Απ. Παύλου, καθώς και οι Πλουτάρχου, Αγ. Γαλατιανής και 40 Κολώνων, που βρίσκονται στα δυτικά της, βασίστηκαν στη χάραξη αρχαίων δρόμων, τότε σχηματίζονται νησίδες πλάτους από 80-120μ.,³²⁵ υπερβαίνοντας κατά πολύ ακόμα και το πλάτος των νησίδων του δημόσιου τομέα. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι η συνεχής κατοίκηση του συγκεκριμένου τμήματος της πόλης είχε πιθανότατα ως αποτέλεσμα τη χρησιμοποίηση ορισμένων μόνο δρόμων της αρχαίας πόλης και τη σταδιακή αχρήστευση των υπολοίπων (όπως προέκυψε και από τη δοκιμαστική τομή K του J. S. Last), έτσι ώστε οι σύγχρονοι δρόμοι χαραχτηκαν με βάσει εκείνους που χρησιμοποιούνταν διαχρονικά. Σίγουρα πάντως ο προσανατολισμός των σύγχρονων δρόμων βασίστηκε σε εκείνον της αρχαίας πόλης (Πιν. 55.1).

Τελειώνοντας την έρευνα σχετικά με το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, αξίζει να τεθεί υπό διερεύνηση ο χώρος που εκτείνεται ανάμεσα στην ανατολική στοά της ρωμαϊκής αγοράς και της σύγχρονης οδού Απ. Παύλου. Μέσα στον χώρο αυτό³²⁶ η J. Młynarczyk, βάσει αεροφωτογραφιών, τοποθέτησε 4 νησίδες μήκους 78-80μ.³²⁷ Αν ο δρόμος 2α, που περνούσε ανατολικά της ρωμαϊκής αγοράς είχε πλάτος ανάλογο με τον 2 (*ca.* 20μ.), ενώ οι υπόλοιποι τρεις (3α, 4 και 5) ήταν αντίστοιχοι με τον 9 (*ca.* 5μ. ο καθένας), τότε η συνολική έκταση που έμενε ελεύθερη για τις νησίδες ήταν γύρω στα 310-

³²⁴ Η J. Młynarczyk, βάσει αεροφωτογραφιών, υπολόγισε το μήκος των νησίδων γύρω στα 114-115μ., συνυπολογίζοντας και το μισό από το πλάτος των δρόμων που τις πλαισίωναν (Młynarczyk 1990, 164, σημ. 12). Αν οι δρόμοι 6 και 7 είχαν μέσο πλάτος *ca.* 5μ., όπως ο 9, τότε το καθαρό μήκος της νησίδας κυμαινόταν γύρω στα 109-110μ. Σε κάθε περίπτωση, τα 95μ. που υπολόγισε η ίδια ερευνήτρια σε άλλο άρθρο της (Młynarczyk 1985a, 323), φαντάζουν πολύ λίγα, εκτός κι αν θεώρησε ότι οι δρόμοι 6 και 7 είχαν το ίδιο πλάτος με τους 1 και 2 (12 και 20μ. αντίστοιχα). Στην παρούσα έρευνα η τιμή των 104-107μ. προέκυψε μέσα από ηλεκτρονική μέτρηση των αποστάσεων των δρόμων σε λήψη από δορυφόρο (Google Earth).

³²⁵ Και σε αυτήν την περίπτωση οι μετρήσεις έγιναν ηλεκτρονικά, πάνω σε λήψεις από δορυφόρο.

³²⁶ Στην παρούσα έρευνα υπολογίστηκε γύρω στα 340-345μ. με ηλεκτρονική μέτρηση της απόστασης πάνω σε λήψη από δορυφόρο.

³²⁷ Młynarczyk 1990, 174.

305μ. (=345/340-35μ., δηλαδή το μήκος της εξεταζόμενης περιοχής - το συνολικό πλάτος των δρόμων), όπου μπορούσαν να χωρέσουν τέσσερις νησίδες μήκους 76-78μ. (Πιν. 56.1) ή τρεις νησίδες μήκους 103-105μ.³²⁸ (Πιν. 56.2). Στην περίπτωση που ίσχυε η τελευταία υπόθεση, τότε εμφανίζεται ένα σχετικά ομοιόμορφο πολεοδομικό σχέδιο στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, με νησίδες μήκους 103-105μ. Βέβαια, όλα τα παραπάνω είναι απλά θεωρίες που θα μπορούσαν να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν μόνο μέσα από ανασκαφικές έρευνες στην εν λόγω περιοχή.

Συνοψίζοντας λοιπόν, όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, προκύπτει το συμπέρασμα ότι το πολεοδομικό πλέγμα της Νέας Πάφου, δεν ήταν ενιαίο και ομοιόμορφο, αλλά παρουσίαζε κάποιες διαφοροποιήσεις τόσο στον προσανατολισμό του όσο και στις διαστάσεις των νησίδων του. Η διαφοροποίηση του προσανατολισμού μπορεί να οφειλόταν ως ένα βαθμό στη μορφολογία του εδάφους και ίσως να συνέβαλαν εν μέρει και λόγοι υγιεινής, ωστόσο ο ετεροχρονισμένος σχεδιασμός τους αποτέλεσε μάλλον τη βασικότερη αιτία. Από τη στιγμή που φαίνεται ότι υπήρχε στην περιοχή κάποιος κλασικός οικισμός, το πιθανότερο σενάριο είναι να ξεκίνησε το χτίσιμο της Νέας Πάφου από την ανάπτυξη του συγκεκριμένου οικισμού και σταδιακά να επεκτάθηκε προς τα δυτικά, γύρω από τον φυσικό κόλπο που μετατράπηκε στο λιμάνι της πόλης.

Όσον αφορά τις διαστάσεις των νησίδων, σχετικά ασφαλή συμπεράσματα προέκυψαν για το νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, με την ανακάλυψη αρκετών ελληνιστικών δρόμων· έτσι, στον χώρο δυτικά και βόρεια του κάστρου των «40 Κολώνων» εκτεινόταν μια ζώνη (δημόσιος τομέας της πόλης;) με νησίδες διαστάσεων 95 x 70μ., οι οποίες πλαισιώνονταν από δύο πλατιούς δρόμους (τους 1 και 2), ενώ στα δυτικά αυτής ζώνης, εκτεινόταν μια περιοχή (οικιστικός τομέας της πόλης;) με νησίδες διαστάσεων 70-72,5 x 31-33μ. Ωστόσο, στο δυτικό άκρο αυτής της περιοχής (μεταξύ των δρόμων 9 και 10) πιθανόν να αναπτυσσόταν άλλη μια ζώνη της πόλης, αφού στο συγκεκριμένο χώρο οι νησίδες φαίνονται επιμηκύτερες, με διαστάσεις 100 x 32-33μ.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, ο υπολογισμός των διαστάσεων των νησίδων κινείται σε πολύ θεωρητικά πλαίσια, γιατί, πέραν της ανακάλυψης τμήματος ενός αρχαίου δρόμου, που συμπίπτει με την οδό Απ. Παύλου, δεν υπάρχει τίποτε άλλο χειροπιαστό. Αν ταυτιστεί πάντως η οδός Αγ. Κυριακής με δρόμο της αρχαίας πόλης, τότε προκύπτουν νησίδες ανάλογου μήκους (103-105μ.) με εκείνες που εντοπίστηκαν στο δυτικό άκρο του νοτιοδυτικού τμήματος της πόλης, ορίζοντας πιθανόν, άλλη μια ζώνη της Νέας Πάφου. Είναι αλήθεια πάντως ότι οι δύο αυτές «ζώνες» βρίσκονται στα δύο άκρα

---

³²⁸ Στην περίπτωση των 3 νησίδων, η έκταση που θα καταλάμβαναν συνολικά οι δρόμοι μειώνεται στα 30μ., αφού υπάρχει ένας δρόμος λιγότερος ανάμεσα στις νησίδες (2α-3α, 3α-4, 4-6).

της πόλης, με ό,τι μπορεί να σημαίνει αυτό, ενώ στο μέσο περίπου της μεταξύ τους απόστασης παρεμβάλλεται ο υποτιθέμενος δημόσιος τομέας.

5.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις

Στα δυτικά παράλια της Κύπρου γενικά δεν υπάρχουν πολλά φυσικά αγκυροβόλια, που θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε οργανωμένα λιμάνια. Η έλλειψη αυτή, σε συνδυασμό με την επικινδυνότητα και τη δυσκολία που εμπεριέχει η προσέγγιση της συγκεκριμένης περιοχής από τη θάλασσα, λόγω των ρευμάτων και των κατά καιρούς ισχυρών ανέμων, είχε σαν αποτέλεσμα την αποφυγή ίδρυσης πόλεων και γενικά οργανωμένων οικισμών στα δυτικά παράλια του νησιού. Στην περιοχή της Νέας Πάφου ωστόσο, υπήρχε ένας φυσικός κόλπος, ο οποίος, προστατευόμενος στα δυτικά από το ακρωτήριο Μαλλούτενα, προσέφερε όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός οργανωμένου λιμανιού, το οποίο συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ίδρυση και στη μετέπειτα ανάπτυξη και ακμή της πόλης.

Κύριο χαρακτηριστικό της γεωμορφολογίας της περιοχής την εποχή ίδρυσης της πόλης ήταν μια μακρόστενη βραχώδης εδαφική ανύψωση, με κατεύθυνση Β-Ν, που ξεκινούσε από τη στεριά, 45-50μ. δυτικά της διασταύρωσης των σύγχρονων δρόμων Απ. Παύλου και Κ. Νικολάου, και κατευθυνόταν νοτίως, προς τη θάλασσα.³²⁹ Η βραχώδης αυτή προεξοχή χώριζε τον κόλπο σε δύο επιμέρους κόλπους, έναν στα δυτικά, που ήταν και ο μεγαλύτερος, κι έναν στα ανατολικά, στον οποίο εξέβαλλε ένας χείμαρρος, που διέσχισε το ανατολικό τμήμα της πόλης και ήταν ορατός μέχρι πριν 30-40 χρόνια³³⁰ (Πιν. 41.1). Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι η αρχαία ακτογραμμή διέφερε αισθητά από τη σημερινή. Όπως προέκυψε από τη διεξαγωγή γεωαρχαιολογικής έρευνας στον χώρο μεταξύ του κάστρου των «40 Κολώνων» και της σημερινής ακτογραμμής, αλλά και από την ανακάλυψη τμημάτων επιθαλάσσιου τείχους και οχυρωματικών πύργων, οι δύο παραπάνω κόλποι εισέρχονταν αρκετά μέσα στη στεριά.³³¹ Έτσι, η ακτογραμμή του λιμανιού, στον ανατολικό τουλάχιστον κόλπο, κατά την Ελληνιστική-Πρώιμη Ρωμαϊκή

³²⁹ Daszewski 1981, 333; Leonard et al. 1998, 149.

³³⁰ Leonard et al. 1998, 149-154.

³³¹ Οι πρώτες βυθομετρήσεις (14 συνολικά) που έγιναν στο χώρο μεταξύ της σημερινής ακτογραμμής και του κάστρου των «40 Κολώνων», διεξήχθησαν το 1951 από τον J. S. Last, στα πλαίσια του προγράμματος The British Kouklia Expedition. Όλες οι τομές (εκτός από μία) έφτασαν μέχρι τον φυσικό βράχο και στις περισσότερες εντοπίστηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Τα αποτελέσματα των βυθομετρήσεων παραμένουν αδημοσίευτα και φυλάσσονται στο αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Μια δεύτερη, οργανωμένη έρευνα στην περιοχή, γεωαρχαιολογικής φύσης, έγινε το 1996, στα πλαίσια του προγράμματος PAHEP (Paphos Ancient Harbor Exploration Project). Σκοπός του προγράμματος ήταν η συγκέντρωση υλικού για τη μελέτη της παλαιογεωγραφίας του λιμανιού και για τους λόγους που οδήγησαν στη σταδιακή αλλοίωσή της. Τα αποτελέσματα των ερευνών δημοσιεύτηκαν στο RDAC 1998 (Leonard et al. 1998, 141-157).

περίοδο, βρισκόταν γύρω στα 30μ. νοτίως του επιθαλάσσιου τείχους,³³² εισχωρώντας δηλαδή περίπου 120μ. βορειότερα από τη σημερινή.

Οι αλλαγές που επήρθαν στη γεωμορφολογία του λιμανιού οφείλονται κατά κύριο λόγο στην συνεχή πρόσχωση της λεκάνης του, από την εναπόθεση ιζηματογενών στρωμάτων που μεταφέρονταν μέσω των θαλάσσιων ρευμάτων και των εκβολών του χειμάρρου. Η πρόσχωση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ελών περιμετρικά της λεκάνης του λιμανιού, ορατών μέχρι πριν 40-50 χρόνια, με αποτέλεσμα πολλοί ταξιδιώτες που επισκέπτονταν την Πάφο να κάνουν λόγο για το ανθυγιεινό κλίμα της περιοχής.³³³ Η γεωαρχειολογική έρευνα αποκάλυψε ότι η διαδικασία πρόσχωσης του λιμανιού ξεκίνησε ουσιαστικά από τη στιγμή που κλείστηκε με την κατασκευή δύο λιμενοβραχιόνων, οι οποίοι εμπόδιζαν τα θαλάσσια ρεύματα να εισχωρήσουν στον κόλπο και να τον καθαρίσουν από την εναπόθεση των ιζημάτων. Η έντονη σεισμική δραστηριότητα που βίωσε η περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της μπορεί να προκάλεσε μια μικρή ανύψωση του θαλάσσιου πυθμένα, αλλά, αν πράγματι συνέβη κάτι τέτοιο, επηρέασε σε πολύ μικρό βαθμό την αλλαγή της γεωμορφολογίας του λιμανιού.³³⁴

Από τη σκιαγράφηση της αρχαίας ακτογραμμής προκύπτει ότι για τη δημιουργία ενός λιμανιού εκεί χρειαζόταν απλά η κατασκευή δύο λιμενοβραχιόνων που θα έκλειναν το άνοιγμα του κόλπου, προστατεύοντάς τον έτσι από δυσμενή καιρικά φαινόμενα, ταραγμένη θάλασσα και εχθρικές επιδρομές. Από τους λιμενοβραχιόνες αυτούς σώζονται σήμερα κάποια καταποντισμένα κατάλοιπα του ανατολικού, ενώ ο δυτικός έχει καλυφθεί από σύγχρονες λιμενικές εγκαταστάσεις. Έρευνες, ωστόσο, που πραγματοποιήθηκαν τόσο από την πολωνική αποστολή που ανασκάπτει την περιοχή Μαλλούτενα όσο και από μέλη του προγράμματος ΡΑΗΕΡ, προσέφεραν χρήσιμα συμπεράσματα για τη μορφή και τις διαστάσεις των λιμενοβραχιόνων, αλλά και για την εσωτερική διαρρύθμιση της λεκάνης του λιμανιού.

Από τις γραπτές πηγές που κάνουν λόγο για τη Νέα Πάφο, μόνο στο έργο «Σταδιασμός ήτοι Περίπλους τῆς Μεγάλῃς Θαλάσσης» παραθέτονται κάποια στοιχεία για τη διάταξη του λιμανιού της. Ο άγνωστος συγγραφέας του έργου αναφερόμενος στη Νέα Πάφο, γράφει ότι «ἔχει λιμένα τριπλοῦν παντὶ ἀνέμῳ» (Σταδιασμός, 297), που σημαίνει ότι το λιμάνι της Νέας Πάφου ήταν τριπλό και προστατευόμενο από ανέμους κάθε κατεύθυνσης. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς γράφτηκε το συγκεκριμένο έργο,

³³² Leonard et al. 1998, 152, 154.

³³³ Cobham 1908, 49 (Suriano 1484), 51 (Huen 1487), 53 (Noe ca. 1500), 55 (Baumgarten 1508), 61 (Le Saige 1518), 408 (Ali Bey 1806).

³³⁴ Leonard et al. 1998, 149-153.

καθώς οι εκτιμήσεις για τη χρονολόγησή του κυμαίνονται από τον 1^ο έως τον 4^ο αι. μ.Χ.,³³⁵ με μεγάλη πιθανότητα να γράφτηκε κατά τον 3^ο αι. μ.Χ.,³³⁶ ενώ κάποιοι ερευνητές το τοποθετούν στη Βυζαντινή περίοδο.³³⁷ Ασχέτως του πότε τελικά γράφτηκε το παραπάνω έργο η ουσία είναι ότι η περιγραφή του λιμανιού ανάγεται σε μια εποχή πολύ μεταγενέστερη από αυτήν που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη, με αποτέλεσμα ο λιμένας της παραπάνω αναφοράς να έχει ελάχιστη σχέση με το ελληνιστικό λιμάνι.

Μπορεί τελικά ο τριπλός λιμένας που αναφέρει ο Σταδιασμός να μην έχει σχέση με εκείνον της Ελληνιστικής περιόδου, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι, βάσει ιστορικών και αρχαιολογικών τεκμηρίων, το λιμάνι της Νέας Πάφου, από την αρχή της ιστορίας της είχε τριπλή λειτουργία:

1. Λειτουργούσε ως εμπορικό λιμάνι³³⁸ ο πρωταρχικός ρόλος κάθε λιμανιού ήταν το εμπόριο, η εισαγωγή και η εξαγωγή προϊόντων και, όπως έχει αναφερθεί κατ' επανάληψη, η Νέα Πάφος ήταν το κοντινότερο προς την Αλεξάνδρεια λιμάνι για εισαγωγή χαλκού και ξυλείας.

2. Λειτουργούσε ως πολεμικό λιμάνι· το γεγονός ότι ο Πτολεμαίος Α', πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (το 306 π.Χ.) συγκέντρωσε τον στόλο του στην Πάφο, καθώς και το ότι ο στρατηγός του νησιού, εδρεύοντας στη Νέα Πάφο, επιφορτίστηκε, το 142 π.Χ., με τον τίτλο και τις αρμοδιότητες του ναυάρχου, φανερώνουν τη σημασία της πόλης και του λιμανιού της για τον πολεμικό στόλο των Πτολεμαίων.

3. Λειτουργούσε ως ναυπηγείο· η ανακάλυψη μιας επιγραφής (Παρ. Επιγρ. αρ. 14) της Ελληνιστικής περιόδου, από τη βάση αγάλματος που στήθηκε στο ναό της Αφροδίτης στην Παλαιάφαο, καθώς κι ενός ενεπίγραφου ελληνιστικού αμφορέα³³⁹ στη βόρεια νεκρόπολη της Νέας Πάφου, φανερώνει την ύπαρξη και τη λειτουργία ενός σημαντικού ναυπηγικού κέντρου στην περιοχή της Πάφου.

Ο W. A. Daszewski στην προσπάθειά του να κατανοήσει και να εξηγήσει την έκφραση «λιμένα τριπλοῦν» κατέληξε σε δύο πιθανές ερμηνείες. Η μία από αυτές υποστηρίζει ότι ο όρος «τριπλός» συμπεριλάμβανε το κεντρικό λιμάνι της Νέας Πάφου, ένα αγκυροβόλιο που υπήρχε έξω από τη βορειοδυτική πύλη της πόλης κι ένα δεύτερο αγκυροβόλιο που σχηματιζόταν εξωτερικά του ανατολικού λιμενοβραχίονα, ανάμεσα σε αυτόν και στην ακτή³⁴⁰ (Πιν. 15.1). Στον όρμο που σχηματιζόταν έξω από τη βορειοδυτική πύλη, ο W. A. Daszewski εντόπισε κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων (ίχνη προβλήτας)

³³⁵ Leonard 1997, 164.

³³⁶ *GGM I*, 502-504; Blackman 1982, 79.

³³⁷ Pirazzoli et al. 1992, 375.

³³⁸ Sztetyło 1976, *passim*.

³³⁹ Megaw 1952, 115; Robert 1953, no. 224; Nicolaou 1966, 564 («Πριτίου Ναυπηγοῦ»)

³⁴⁰ Daszewski 1981, 332.

που μαρτυρούν τη χρήση της περιοχής ως βοηθητικού αγκυροβολίου, προφανώς σε περιπτώσεις που νότιοι ή ανατολικοί άνεμοι εμπόδιζαν την είσοδο των πλοίων στο κυρίως λιμάνι.³⁴¹ Άγνωστη παραμένει η χρονική περίοδος κατά την οποία δημιουργήθηκε και λειτούργησε το συγκεκριμένο αγκυροβόλιο. Όσον αφορά τον νοτιοανατολικό όρμο ο W. A. Daszewski θεωρεί ότι ήταν βοηθητικός του κυρίως λιμανιού, αφού, προστατευόμενος από τους δυτικούς ανέμους, έδινε τη δυνατότητα στα πλοία για ασφαλή προσδρόμηση στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού λιμενοβραχίονα, ο οποίος, έχοντας κάθετες τις πλευρές του, διευκόλυνε το δέσιμό τους.³⁴²

Η δεύτερη ερμηνεία που πρότεινε ο W. A. Daszewski ήταν ο εσωτερικός διαχωρισμός του τειχισμένου λιμανιού σε τρία ξεχωριστά τμήματα, σε καθένα από τα οποία προσέδωσε από μια διαφορετική λειτουργία. Η θεωρία για τον εσωτερικό διαχωρισμό βασίστηκε εν μέρει στην παρουσία μιας βραχόδους προεξοχής που υπήρχε στο κεντρικό, βόρειο σημείο του λιμανιού και χώριζε τη λεκάνη του σε δύο κόλπους, ένα βόρειο κι ένα βορειοανατολικό, ενώ το τρίτο τμήμα του λιμανιού, σχηματιζόταν από τη νοτιοδυτική πλευρά της ακτής και από το δυτικό λιμενοβραχίονα.³⁴³

Όσον αφορά τη λειτουργία του κάθε τμήματος, ο W. A. Daszewski πρότεινε την ταύτιση του νοτιοδυτικού τμήματος της λεκάνης με τον στρατιωτικό τομέα του λιμανιού, τον βορειοδυτικό κόλπο με τον εμπορικό τομέα και τον ανατολικό με τα ναυπηγεία.³⁴⁴ Τον στρατιωτικό λιμένα τον τοποθέτησε στο συγκεκριμένο σημείο, γιατί από εκεί τα πλοία, με τη βοήθεια των δυτικών ανέμων, που είναι οι επικρατέστεροι στην περιοχή, θα έβγαιναν από το λιμάνι το ταχύτερο δυνατό, σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Παράλληλα, βρισκόταν κοντά στις οχυρώσεις κι έτσι οι εξοπλισμοί και τα εξαρτήματά τους θα φυλάσσονταν σε κάποιες αποθήκες ή σε κάποιο οπλοστάσιο, προστατευόμενο από αυτές.³⁴⁵

Πέραν των επιχειρημάτων του W. A. Daszewski, θεωρώ ότι υπάρχουν δύο ακόμα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της τοποθέτησης του στρατιωτικού λιμένα στον συγκεκριμένο χώρο. Το πρώτο έχει να κάνει με τη μορφολογία του εδάφους, που παρουσιάζει μια ελαφριά κλίση προς το νερό. Συνήθως οι πολεμικοί λιμένες ήταν πλήρεις νεώσοικων, μακρόστενων, στεγασμένων χώρων δηλαδή, με ράμπες ανέλκυσης-καθέλκυσης, όπου ανελκούνταν τα πολεμικά πλοία κατά τους χειμερινούς μήνες ή σε περιόδους μακράς απραξίας, ούτως ώστε να μη φθείρονται από την παραμονή τους στο

³⁴¹ Daszewski 1981, 332; Młynarczyk 1990, 177-178.

³⁴² Daszewski 1981, 331-332.

³⁴³ Daszewski 1981, 333.

³⁴⁴ Daszewski 1981, 333-334.

³⁴⁵ Daszewski 1981, 334. Για τον πολεμικό λιμένα της Νέας Πάφου, cf. Młynarczyk 1990, 179-180.

νερό.³⁴⁶ Η κλίση επομένως, που παρουσιάζει το έδαφος σε εκείνο το σημείο, μπορεί να σχετίζεται με τις ράμπες των νεώσοικων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς την αναγκαιότητα ύπαρξης κεκλιμένου επιπέδου για την ανέλκυση και την καθέλκυση των πλοίων, αποτελεί το πολεμικό λιμάνι του Κιτίου, όπου οι γαλλικές ανασκαφές των ετών 1987-1998 αποκάλυψαν έξι νεώσοικους, νοτίως του λόφου της Παμπούλας. Οι νεώσοικοι αυτοί κατασκευάστηκαν στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και γνώρισαν τρεις κατασκευαστικές φάσεις μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Στη νότια πλευρά τους (στην πλευρά της στεριάς δηλαδή) ορίζονταν από ένα ενιαίο τοίχο, κατεύθυνσης Α-Δ, στον οποίο κατέληγαν κάθετα έξι ράμπες ανέλκυσης-καθέλκυσης. Ανάμεσα στις ράμπες αυτές παρεμβάλλονταν επτά σειρές από επτά τοιχία η κάθε μία, τα οποία αποτελούσαν τις βάσεις για ξύλινους κίονες που στήριζαν δίριχτες στέγες. Το καθαρό πλάτος του κάθε νεώσοικου που μεσολαβούσε μεταξύ των τοιχίων ήταν 5,2μ., ενώ το μήκος του έφτανε γύρω στα 35-37μ.³⁴⁷ (Πιν. 57.1).

Το δεύτερο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της ταύτισης του νοτιοδυτικού τμήματος της λεκάνης με τον στρατιωτικό τομέα του λιμανιού, είναι η ανακάλυψη καταλοίπων του επιθαλάσσιου τείχους της Ελληνιστικής περιόδου πίσω από το σύγχρονο Τελωνείο. Για λόγους ασφάλειας συχνά τα νεώρια μιας πόλης ήταν αποκομμένα από το υπόλοιπο λιμάνι και τειχισμένα με ξεχωριστό τείχος και οχυρωματικούς πύργους.³⁴⁸ Αν αυτό ίσχυε και στην περίπτωση της Νέας Πάφου, τότε είναι πολύ πιθανό το επιθαλάσσιο τείχος πίσω από το Τελωνείο να ήταν αυτό που προστάτευε τα νεώρια από την πλευρά της πόλης.

Ένα θέμα, άμεσα συνδεδεμένο με τον πολεμικό λιμένα είναι το μέγεθος του στόλου που ναυλοχούσε στο λιμάνι της Νέας Πάφου και κατ' επέκταση της έκτασης που καταλάμβαναν οι εγκαταστάσεις των νεωρίων. Το μέσο πλάτος ενός νεώσοικου για τη στέγαση μιας τριήρους (ή ακόμα και μιας τετρήρους ή πεντήρους) ήταν $\pm 6\mu.$,³⁴⁹ αν και από τον 3^ο αι. π.Χ. εμφανίζονται και στενότεροι νεώσοικοι ($\pm 4\mu.$) για τη στέγαση μικρότερων πολεμικών πλοίων (ήμιολία, τριημιολία).³⁵⁰ Ο D. J. Blackman, μελετώντας αρχαιολογικά τεκμηριωμένα νεώρια, τα κατέταξε με βάση τον αριθμό των νεώσοικων που περιελάμβαναν σε μεγάλα νεώρια (200 ή περισσότεροι νεώσοικοι, π.χ. Πειραιάς, Καρχηδόνα, Συρακούσες), σε μεσαίου, προς μεγάλου μεγέθους νεώρια (50-100 νεώσοικοι, π.χ. Ρόδος, Μασσαλία, Θάσος), σε μικρού, προς μεσαίου μεγέθους νεώρια (10-50 νεώσοικοι, π.χ. Μέγαρα, Αίγινα), σε μικρά νεώρια (λιγότεροι από 10 νεώσοικοι, π.χ.

³⁴⁶ Blackman 1982, 204-206. Cf. τα νεώρια του Πειραιά στους κόλπους της Ζέας και της Μουνυχίας.

³⁴⁷ Yon 2000, 103-110.

³⁴⁸ Blackman 1982, 189, 194.

³⁴⁹ Blackman 2003, 82-84: Πλάτος νεώσοικων σε: Πειραιά $\leq 6\mu.$, Καρχηδόνα = 5,9μ., Μασσαλία = 5,5-6μ., Αίγινα = 5,75μ., Απολλωνία = 6μ., Οινιάδα = 6μ.

³⁵⁰ Blackman 2003, 82 σημ. 2.

Οινιάδαι), καθώς και σπάνιες περιπτώσεις μεμονωμένων νεώσοικων (π.χ. Σούνιο, Μάταλα, Άβδηρα, Αντικύθηρα). Παράλληλα, παρατήρησε ότι πουθενά δεν έχουν εντοπιστεί περιπτώσεις νεωρίων που να αριθμούν 100-200 νεώσοικους.³⁵¹

Στη Νέα Πάφο, η ύπαρξη ενός πολεμικού λιμένα μεσαίου, προς μεγάλου μεγέθους, φαντάζει ως η πιθανότερη, αφού η έκταση της ακτογραμμής του δυτικού κόλπου (από τη βάση του δυτικού λιμενοβραχίονα μέχρι τη βραχώδη προεξοχή, πρέπει να κυμαινόταν γύρω στα 600-650μ.³⁵²) μπορούσε άνετα να φιλοξενήσει 100 νεώσοικους. Σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν είτε πολύ μεγάλος (η κατασκευή πέραν των 200 νεώσοικων απαιτούσε μια ακτογραμμή μήκους τουλάχιστον 1200μ.), με αποτέλεσμα να μην αφήνει χώρο για τον εμπορικό λιμένα, είτε πολύ μικρός (νεώρια με λιγότερους από 50 νεώσοικους σημαίνει ότι ο στόλος που ναυλοχούσε στο λιμάνι απαρτιζόταν από 50 πλοία το πολύ, αριθμός μάλλον μικρός για τα δεδομένα και για τη σημασία της Νέας Πάφου). Έτσι, με βάση τα παραπάνω, θα πρέπει να υποτεθεί ότι τα νεώρια καταλάμβαναν, αν όχι ολόκληρο, τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόλπου. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο J. Last, στις τομές που πραγματοποίησε το 1951 στον χώρο νοτίως του κάστρου των «40 Κολώνων», εκεί όπου σήμερα υπάρχει ένας εκτεταμένος χώρος στάθμευσης, εντόπισε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου, που συνίσταντο σε ίχνη τοιχοδομίας, πήλινους σωλήνες ύδρευσης και σε κανάλια αποστράγγισης λαξευμένα στο φυσικό βράχο.³⁵³ Από τη στιγμή όμως, που τα αποτελέσματα των τομών είναι πολύ αποσπασματικά και ο χώρος όπου πραγματοποιήθηκαν καλύφθηκε από σύγχρονες κατασκευές, είναι μάλλον ριψοκίνδυνο να γίνουν οποιεσδήποτε υποθέσεις σχετικά με τις κατασκευές που υπήρχαν εκεί.

Όσον αφορά τον εμπορικό λιμένα, ο W. A. Daszewski τον ταύτισε με το βορειοδυτικό και με τμήμα του βορειοανατολικού κόλπου του λιμανιού, γιατί πίστευε ότι αυτός βρισκόταν κοντά στο κεντρικό τμήμα της πόλης. Τα ναυπηγεία τέλος, θεώρησε ότι καταλάμβαναν το ανατολικό τμήμα της λεκάνης του λιμανιού.³⁵⁴ Η J. Mlynarczyk συγκεκριμενοποίησε ακόμα περισσότερο τη θέση των ναυπηγείων, μεταξύ του ανατολικού λιμενοβραχίονα και των εκβολών του χειμάρρου που εκχύνονταν εντός του λιμανιού, υποστηρίζοντας ότι η συγκεκριμένη περιοχή ήταν σχετικά επίπεδη, επιτρέποντας το στήσιμο ξύλινων ολκών για την κατασκευή και την καθέλκυση των πλοίων, ενώ

³⁵¹ Blackman 2003, 82-85.

³⁵² Ο υπολογισμός αυτός προέκυψε μέσα από μετρήσεις που έγιναν σε τοπογραφικούς χάρτες και λήψεις από δορυφόρο.

³⁵³ Last 1951, 1-5; Leonard et al. 1998, 145.

³⁵⁴ Daszewski 1981, 334.

παράλληλα η γεινίαση με την ανατολική πύλη επέτρεπε την ανεμπόδιστη παροχή ξυλείας.³⁵⁵

Ένα επιπλέον στοιχείο που θα μπορούσε να συνηγορήσει υπέρ της τοποθέτησης του εμπορικού λιμένα στο βόρειο τμήμα της λεκάνης, είναι και πάλι ο εντοπισμός τμήματος του ελληνιστικού επιθαλάσσιου τείχους, νοτίως της Αγ. Κυριακής, 150μ. από τη σύγχρονη ακτογραμμή. Στην αρχαιότητα, δεν τειχίζονταν εσωτερικά μόνο τα πολεμικά λιμάνια για λόγους ασφάλειας, αλλά ενίοτε και τα εμπορικά, ούτως ώστε να υπάρχει δυνατότητα ελέγχου των προϊόντων, αλλά και των επιβατών, που έφταναν σε ένα λιμάνι.³⁵⁶ Αν όντως το επιθαλάσσιο τείχος που εντοπίστηκε διαχώριζε το εμπορικό λιμάνι από την υπόλοιπη πόλη, τότε πιθανότητα, εντός της τειχισμένης έκτασης να συμπεριλαμβανόταν το *ἐμπόριον*, μαζί με τους παρεμφερείς χώρους. Το *ἐμπόριον* ήταν ο χώρος, όπου διεξαγόταν το χονδρικό εμπόριο, ενώ παράλληλα λειτουργούσε και ως ζώνη αδασμολόγητων προϊόντων· τα εμπορεύματα δηλαδή φορολογούνταν κατά την είσοδό τους στο εσωτερικό της πόλης, ενώ ήταν αφορολόγητα όσο παρέμεναν εντός του *ἐμπορίου*. Για αυτόν τον λόγο στις περισσότερες των περιπτώσεων τα *ἐμπόρια* ήταν χωρισμένα με τείχη από την υπόλοιπη πόλη.³⁵⁷ Εντός των εμπορίων υπήρχαν εγκαταστάσεις και κτήρια, όπου λάμβαναν χώρα οι εμπορικές συναλλαγές· οι *ἀποστάσεις* και οι *ἐξαιρέσεις*, αποθήκες δηλαδή, όπου φυλάσσονταν τα εξαγόμενα εμπορεύματα πριν τη φόρτωσή τους και τα εισαγόμενα πριν από τη διάθεσή τους στην αγορά, το *δειγμα* ή *δεικτήριο*, όπου οι έμποροι παρουσίαζαν δείγματα των εμπορευμάτων προς πώληση, καταστήματα και στοές.³⁵⁸ Τέλος, εντός του *ἐμπορίου* πρέπει να είχαν τα γραφεία τους και να εργάζονταν αξιωματούχοι, όπως οι *ἐπιμεληταὶ τοῦ Ἐμπορίου*, οι *μετρονόμοι*, οι *σιτοφύλακες*, οι οποίοι θα διαφύλατταν την τάξη και τον νόμο στον χώρο.³⁵⁹

Τα ναυπηγεία τέλος, δεν ήταν μόνιμες εγκαταστάσεις. Συνίσταντο συνήθως σε ξύλινες σχάρες, όπου κατασκευάζονταν τα σκαριά των πλοίων και σε επικλινείς ράμπες για την καθέλκυσή τους.³⁶⁰ Αν και συνήθως λειτουργούσαν εντός ή πλησίον των πόλεων για τις οποίες προορίζονταν τα πλοία, δεν πρέπει να αποκλειστούν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι στόλοι ναυπηγούνταν κοντά στις πυγές ξυλείας.³⁶¹ Στη Νέα Πάφο ωστόσο,

³⁵⁵ Młynarczyk 1990, 179.

³⁵⁶ Blackman 1982, 194.

³⁵⁷ Daremberg & Saglio, s.v. *NEGOTIATOR*, vol. 4, pt. 1, 43-44.

³⁵⁸ Daremberg & Saglio, s.v. *NEGOTIATOR*, vol. 4, pt. 1, 44; Daremberg & Saglio, s.v. *PORTUS*, vol. 4, pt. 1, 596.

³⁵⁹ Daremberg & Saglio, s.v. *MERCATURA*, vol. 3, pt. 2, 1760.

³⁶⁰ Blackman 2003, 86.

³⁶¹ Blackman 1987, 47-48.

δεν πρέπει να συνέβαινε κάτι τέτοιο, αφού τα δάση του Τροόδους δεν απείχαν πολύ από την πόλη.

Ο εντοπισμός δύο συγκεντρώσεων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που συνίσταντο σε αδρομερώς κατεργασμένους κυβόλιθους, διαστάσεων 1,10 x 0,53μ.,³⁶² φαίνεται να συνηγορεί υπέρ της άποψης του W. A. Daszewski σχετικά με τον εσωτερικό τριπλό διαχωρισμό της λεκάνης του λιμανιού. Οι συγκεντρώσεις αυτές, που διακρίνονται ακόμα και σήμερα και δίνουν την εντύπωση καταποντισμένων προβλητών (Πιν. 58.1), εντοπίστηκαν στη βάση του σύγχρονου μόλου. Η μία από αυτές φαίνεται ότι αποτελούσε τεχνητή προέκταση της βραχώδους προεξοχής που χώριζε το λιμάνι σε δύο κόλπους, ενώ η δεύτερη εντοπίστηκε δυτικότερα, κοντά στη σύγχρονη προβλήτα σχήματος –T– και φαίνεται ότι συνεχιζόταν κάτω από τον σύγχρονο δρόμο, προς την κατεύθυνση της αρχαίας ακτογραμμής.

Οι ερευνητές του PAHEP εξακρίβωσαν την παρουσία της βραχώδους προεξοχής που διαιρούσε το λιμάνι σε δύο όρμους, δεν κατάφεραν όμως να εντοπίσουν γεωλογικά το νοτιοδυτικό τμήμα που εισηγήθηκε ο W. A. Daszewski.³⁶³ Έτσι, για τον τρίτο λειτουργικό τομέα του λιμανιού πρότειναν: α) το διαχωρισμό του δυτικού όρμου με την κατασκευή μιας τεχνητής προβλήτας, β) το διαχωρισμό του ανατολικού όρμου με βάση τις εκβολές του χειμάρρου και γ) τη χρησιμοποίηση ενός εκ των δύο εξωτερικών αγκυροβολίων.³⁶⁴ Όλες οι παραπάνω υποθέσεις που διατυπώθηκαν καταδεικνύουν ότι το θέμα της τριπλής λειτουργίας του λιμανιού της Νέας Πάφου δεν μπορεί, προς το παρόν, να έχει μια οριστική απάντηση.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο σχετικά με το λιμάνι της πόλης, θα πρέπει να γίνει κάποια αναφορά σε οικοδομήματα και εγκαταστάσεις που συνδέονταν με τη λειτουργία του. Ένα από αυτά είναι και ο φάρος, η ύπαρξη του οποίου πρέπει να θεωρηθεί μάλλον δεδομένη, λόγω της αξίας και της σπουδαιότητας της πόλης.³⁶⁵ Αν και κατά καιρούς προτάθηκαν διάφορες τοποθεσίες για την ανέγερση του φάρου (ακρωτήρι Μαλλούτενα, οκταγωνικός πύργος στην Έπαυλη του Θησέα, λόφος Φανάρι, λόφος Φάμπρικα, Παναγία Θεοσκέπαστη),³⁶⁶ πιθανότερο απ' όλα φαντάζει το ενδεχόμενο ο φάρος να ήταν ένας από τους δύο πύργους που ορθώνονταν στην είσοδο του λιμανιού και συγκεκριμένα εκείνος που στεκόταν στο δυτικό άκρο του ανατολικού λιμενοβραχίονα.³⁶⁷ Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται σε δύο ενδείξεις: η πρώτη από αυτές αφορά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που

³⁶² Daszewski 1981, 333; Młynarczyk 1990, 181; Leonard & Hohlfelder 1993, 376.

³⁶³ Leonard et al. 1998, 155.

³⁶⁴ Leonard et al. 1998, 155-156.

³⁶⁵ Vitas 2010, 263-266.

³⁶⁶ Leonard et al. 1995, 242-246.

³⁶⁷ Vitas 2010, 266-277.

ανακαλύφθηκαν στο δυτικό άκρο του ανατολικού λιμενοβραχίονα, μεταξύ των οποίων και δύο κίονες, παρόμοιοι με εκείνους που ανασύρθηκαν κατά τις διεργασίες διάνοιξης της σύγχρονης εισόδου του λιμανιού τη δεκαετία του 1960.³⁶⁸ Λαμβάνοντας υπόψη ότι συχνά το ανώτερο επίπεδο των φάρων συνίστατο σε μια κυκλική κιονοστοιχία που περιέβαλλε ή στήριζε την πυρά,³⁶⁹ δεν αποκλείεται οι κίονες αυτοί να προέρχονταν από αυτό το επίπεδο του φάρου. Η δεύτερη ένδειξη προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη των φάρων που εντοπίστηκαν σε άλλα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου (Αλεξάνδρεια, Καισάρεια, Όστια, Απολλωνία στην Κυρηναϊκή, *Leptis Magna*³⁷⁰). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι φάροι χτίστηκαν στο δεξί άκρο της εισόδου των λιμανιών. Αν αυτή η διαρρύθμιση βασιζόταν σε κάποιον ναυτιλιακό κώδικα της εποχής, βάσει του οποίου οι καπετάνιοι γνώριζαν ότι κατά την είσοδό τους σε κάποιο λιμάνι έπρεπε να έχουν το φάρο στα δεξιά του πλοίου, τότε είναι πολύ πιθανό και ο φάρος της Νέας Πάφου να βρισκόταν στο άκρο του ανατολικού λιμενοβραχίονα.

Περιμετρικά του λιμανιού και κυρίως γύρω από το εμπορικό του τμήμα πρέπει να υπήρχαν μεγάλες αποθήκες για τη φύλαξη των εμπορευμάτων, καταστήματα, ταβέρνες και πανδοχεία για τη διαμονή των πληρωμάτων των πλοίων που αγκυροβολούσαν στην πόλη.³⁷¹ Τέλος, το σύστημα διανομής νερού, που εντοπίστηκε κάτω από το κάστρο των «40 Κολώνων», μπορεί να σχετιζόταν με κάποιο δημόσιο οικοδόμημα της πόλης, πιθανόν όμως να εξυπηρετούσε και το λιμάνι.

5.4. Αγορά

Ένας χώρος που είχε άμεση σχέση με το λιμάνι ήταν η αγορά. Σε αρκετές πόλεις υπήρχαν δύο αγορές, οι οποίες, ανάλογα με τη λειτουργία τους, χωρίζονταν σε εμπορικού και πολιτικού χαρακτήρα· σε όσες όμως πόλεις υπήρχε μόνο μία, τότε σε αυτήν λάμβαναν χώρα τόσο οι πολιτικές όσο και οι εμπορικές δραστηριότητες.³⁷² Η αγορά συνήθως καταλάμβανε το κεντρικότερο σημείο της πόλης, αλλά σε περίπτωση που η πόλη ήταν παραθαλάσσια και διέθετε λιμάνι, τότε η αγορά (ή μια από τις αγορές) βρισκόταν πλησίον του λιμανιού.³⁷³

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η Νέα Πάφος διέθετε δύο αγορές ούτε επίσης μπορούμε να πούμε με σιγουριά, ότι η πιθανή δεύτερη αγορά σχεδιάστηκε εξ αρχής ή προέκυψε εξ ανάγκης μέσα από την ανάπτυξη και την ακμή της πόλης. Το

³⁶⁸ Cf. *supra* 104 σημ. 243.

³⁶⁹ Rédde 1979, 868-870.

³⁷⁰ Vann 1991, figs 1, 3, 5, 7.

³⁷¹ Cf. *supra* σημ. 352, 353.

³⁷² Αριστ. *Πολιτ.*, 1331α; Martienssen 1958, 31-32; Martin 1974, 268; Müller-Wiener 1995, 176.

³⁷³ Martienssen 1958, 32; Wycherley 1976, 69.

σίγουρο είναι ότι η Νέα Πάφος ήταν μια παραθαλάσσια πόλη, με έντονη εμπορική κίνηση, όπως φαίνεται άλλωστε τόσο από την κεραμική που ανακαλύφθηκε όσο και από τις έμμεσες επιγραφικές μαρτυρίες.³⁷⁴ Ο συνδυασμός αυτών των δύο δεδομένων ενισχύει την πιθανότητα η αγορά (ή τουλάχιστον μία εκ των αγορών) να βρισκόταν κοντά στο λιμάνι και πιο συγκεκριμένα κοντά στον εμπορικό τομέα του. Σε όλες σχεδόν τις θεωρίες που διατυπώθηκαν σε σχέση με τον εσωτερικό διαχωρισμό του λιμανιού, ο εμπορικός τομέας τοποθετήθηκε στον κόλπο που σχηματιζόταν ανατολικά της βραχώδους προεξοχής. Αν όντως ίσχυε κάτι τέτοιο τότε η εμπορική αγορά της πόλης πρέπει να βρισκόταν ανατολικά του δρόμου 6, στον χώρο που εκτεινόταν ανάμεσα στο συγκεκριμένο δρόμο και την ανατολική πύλη της πόλης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χώρος αυτός φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα ενός κλασικού οικισμού που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή και μετά από την ίδρυση της Νέας Πάφου συμπεριλήφθηκε, εν μέρει, εντός των ορίων της πόλης.³⁷⁵ Παρόλο που η εικόνα του οικισμού αυτού είναι παντελώς άγνωστη, η διαφαινόμενη ανάπτυξή του δίπλα στον φυσικό όρμο, που μετατράπηκε αργότερα στο λιμάνι της Νέας Πάφου, καθώς και η ανακάλυψη μικρής ποσότητας αττικής κεραμικής του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ. προδίδουν εμπορική κίνηση. Αν ο κλασικός οικισμός αναπτύχθηκε πράγματι στη συγκεκριμένη τοποθεσία, τότε το τμήμα του που συμπεριλήφθηκε εντός της Νέας Πάφου θα μπορούσε να αποτελεί τον εμπορικό τομέα του οικισμού. Ο διαφαινόμενος εμπορικός χαρακτήρας της περιοχής πιθανόν να διατηρήθηκε και μετά την ίδρυση της νέας πόλης, με την τοποθέτηση της αγοράς εκεί. Η παρουσία πάντως της εμπορικής αγοράς στην κορυφή ή ανατολικά του βορειοανατολικού κόλπου φαντάζει αρκετά βολική και πειστική και από τοπογραφικής άποψης, αφού βρισκόταν κοντά στον υποθετικό εμπορικό λιμένα της πόλης και κοντά στην ανατολική πύλη. Πέραν τούτου, η θεωρητική αποκατάσταση του πολεοδομικού σχεδίου και των διαστάσεων των νησίδων σε αυτό το σημείο της πόλης αποκάλυψαν μία ζώνη με νησίδες αρκετά επιμηκέστερες από εκείνες της υπόλοιπης πόλης,³⁷⁶ γεγονός που θα μπορούσε να αποδοθεί στην παρουσία της εμπορικής ζώνης σε εκείνο το σημείο της πόλης (Πιν. 59.1).

Πέραν του εμπορικού κέντρου η Νέα Πάφος διέθετε σίγουρα κι ένα πολιτικό κέντρο, όπου έδρευαν τα διοικητικά κτήρια της πόλης, αλλά είναι αδύνατο να διευκρινιστεί αν αυτά τα δύο κέντρα φιλοξενούνταν στην ίδια αγορά. Η ύπαρξη του πολιτικού κέντρου της Νέας Πάφου επιβεβαιώνεται μέσα από επιγραφικά δεδομένα και

---

³⁷⁴ Cf. Αναθηματική επιγραφή από την Παλαιάφαο, που αφιερώθηκε στην Αφροδίτη Παφία από Ρωμαίους πολίτες που ζούσαν κι εργάζονταν στην Πάφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 48). Επίσης, cf. ομάδες Παφίων εμπόρων (Παφιασταί), οι οποίοι, εργαζόμενοι στη Ρόδο κατά τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., συσπειρώνονταν γύρω από τη λατρεία της Αφροδίτης Πάφιας (PPC, A-40, A-87, M-43, Π-12).

³⁷⁵ Cf. *supra*, “V. 3.1. Προϋπάρχοντες οικισμοί”, ”V. 3.2. Ίδρυτές της Νέας Πάφου”.

³⁷⁶ Cf. *supra*, “V. 5.2. Πολεοδομικό πλέγμα”.

πιο συγκεκριμένα από δύο επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο και κάνουν λόγο για θεσμούς και αξιώματα που υπήρχαν στη Νέα Πάφο κατά τα τέλη του 2^{ου}-αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Η πρώτη από αυτές προέρχεται από τη βάση του αγάλματος του Καλλίπου που αφιέρωσε η πόλη των Παφίων, προς τιμήν του, στο ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 58). Σε αυτήν ο Κάλλιπος αναφέρεται ως *γραμματεὺς τῆς βουλῆς και του δήμου, ἡρχευκῶς τῆς πόλεως και γραμματεὺς τῆς πόλεως*. Γραμματεὺς τῆς πόλεως αποκαλείται και ο Ονήσανδρος στην επιγραφή από τη βάση του αγάλματός του, που το αφιέρωσε η πόλη των Παφίων στο ναό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 64). Παίρνοντας ως δεδομένο ότι η πόλη των Παφίων είναι η Νέα Πάφος,³⁷⁷ τα παραπάνω αξιώματα φανερώνουν κάποιους διοικητικούς θεσμούς της πόλης, όπως η βουλή και ο δήμος. Το πολιτικό status, ο τρόπος οργάνωσης και ο βαθμός αυτονομίας της Νέας Πάφου δεν αποτελούν ερευνητικά αντικείμενα της παρούσας μελέτης, ωστόσο μέσα από τους θεσμούς και τα αξιώματα που αναγράφονται στις παραπάνω επιγραφές, διαφαίνονται κάποια τοπογραφικά στοιχεία της πόλης. Έτσι, η αναφορά στο *δήμο* και τη *βουλή* υποδηλώνει την ύπαρξη ενός διοικητικού κέντρου, με κύριο χαρακτηριστικό τον χώρο συγκέντρωσης του δήμου (αγορά) και κάποιου κτηρίου, όπου συνεδρίαζε η βουλή (βουλευτήριο). Εντός της αγοράς ή εντός του βουλευτηρίου πρέπει να έδρευε και το *ἀρχεῖον* της πόλης με το *χρεοφυλάκιον*, το *βιβλιοφυλάκιον* και το *νομοφυλάκιον*.³⁷⁸ Έμμεσες αποδείξεις των παραπάνω αποτελεί ο τίτλος *γραμματεὺς τῆς πόλεως* που αποδίδεται στον Κάλλιπο και στον Ονήσανδρο, αλλά και η ανακάλυψη 11000 σφραγίδων, των μέσων του 2^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκαν κάτω από το δωμάτιο V της Οικίας του Διονύσου. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι παραπάνω σφραγίδες εντοπίστηκαν αρκετά μακριά από τον υποτιθέμενο χώρο της αγοράς, σε συνδυασμό με τη χωροταξική «συνήθεια» της εποχής, που ήθελε να διαχωρίζεται το εμπορικό από το διοικητικό κέντρο σε πόλεις με έντονη εμπορική δραστηριότητα, δεν πρέπει να θεωρείται αβάσιμο το ενδεχόμενο ύπαρξης δύο αγορών στη Νέα Πάφο.

Παρόλο που η παρουσία μιας δεύτερης, πολιτικής αγοράς φαίνεται πιθανή, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που πιστοποιεί αρχαιολογικά την ύπαρξή της. Η J. Mlynarczyk, βασιζόμενη σε επιτόπια παρατήρηση, στον εντοπισμό διάσπαρτων αρχιτεκτονικών καταλοίπων και σε τοπογραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής, υπέθεσε ότι ο δημόσιος τομέας της πόλης καταλάμβανε την περιοχή που εκτείνεται τα δυτικά του λιμανιού ως τον

³⁷⁷ Cf. *supra*, “V. 1.1. Γραπτές πηγές”.

³⁷⁸ Nicolaou 1978c, 850-851; Michaelidou-Nicolaou 1979, 413-416. Cf. *χρεοφυλάκιον* Σαλαμίνας (Mitford 1961a, 140-141; PPC N-17 και Φ-30) και *βιβλιοφυλάκιον* Σόλων (Mitford 1947, 201-206 σημ. 11).

δρόμο 1 και από το ανατολικό άκρο του δρόμου Β μέχρι το δρόμο Ρ.³⁷⁹ Ένας από τους βασικούς λόγους που την οδήγησαν στο συγκεκριμένο συμπέρασμα είναι οι δρόμοι 1 και 2, οι οποίοι ξεπερνούν κατά πολύ σε πλάτος όλους τους δρόμους που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές, αλλά και οι διαστάσεις των νησίδων που αναπτύσσονταν μεταξύ των δρόμων αυτών και διαφέρουν από εκείνες του οικιστικού τομέα.³⁸⁰ Επιπλέον, η J. Mlynarczyk εντόπισε μερικά ακόμα κατάλοιπα, όπως ένα *podium* στη διασταύρωση των δρόμων G και I, μια ομάδα υπόγειων χώρων λαξευμένων στο βράχο, νοτίως του ανατολικού άκρου του δρόμου G, σχεδόν απέναντι από το προαναφερθέν *podium* κι ένα πλατύ βραχώδες έρεισμα, εκτεινόμενο από το δρόμο F έως τον J και από το δρόμο 2 έως το κάστρο των «40 Κολώνων»,³⁸¹ τα οποία θεώρησε ότι αποτελούσαν μέρος του δημόσιου τομέα της πόλης (Πιν. 59.1).

Εκτός των άλλων, η J. Mlynarczyk στάθηκε και στην ανακάλυψη θραυσμάτων αρχιτεκτονικού διάκοσμου (θραύσματα ιωνικών και δωρικών κιόνων, κιονόκρανα, γείσα κλπ.), μαρμάρινων αγαλμάτων και ενεπίγραφων βάσεων αγαλμάτων,³⁸² Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής, που βρέθηκαν στο χώρο μεταξύ του κάστρου των «40 Κολώνων», του ακρωτηρίου Μαλλούτενα και του λόφου Φανάρι, επισημαίνοντας ότι προέρχονται πιθανότατα από την ελληνιστική αγορά.³⁸³ Τέλος, θεωρεί ότι η ρωμαϊκή αγορά, παρόλη την απουσία ελληνιστικών καταλοίπων, αποτελεί συνέχεια της ελληνιστικής, όχι τόσο από οικοδομικής άποψης όσο λόγω παράδοσης. Θεωρεί δηλαδή, ότι θα ήταν δύσκολο, ακόμα και μετά από τους καταστροφικούς σεισμούς του 1^{ου} αι. π.Χ. και του 1^{ου} αι. μ.Χ., το διοικητικό κέντρο της πόλης να μεταφέρθηκε σε άλλη περιοχή. Εικάζει επομένως, ότι η ελληνιστική αγορά βρισκόταν κάπου κοντά στη ρωμαϊκή, η οποία χτίστηκε στο συγκεκριμένο σημείο για να καλύψει την αλλαγή κατεύθυνσης των δύο διαφορετικών πολεοδομικών πλεγμάτων.³⁸⁴

Η J. Mlynarczyk παραθέτει αρκετά στοιχεία κι επιχειρήματα, ικανά να στηρίξουν την άποψή της, ωστόσο δεν κάνει καμία αναφορά για τον χώρο όπου χτίστηκε αργότερα το κάστρο των «40 Κολώνων». Ο χώρος αυτός βρίσκεται ακριβώς στα ανατολικά του υποτιθέμενου, κατά την ίδια, δημόσιου τομέα, αλλά λόγω της κατασκευής του κάστρου είναι δύσκολο πλέον να μελετηθεί και να εκτιμηθεί η θέση που κατείχε στην τοπογραφία της ελληνιστικής πόλης. Αξίζει ωστόσο να αναφερθούν τα ελληνιστικά κατάλοιπα που

³⁷⁹ Mlynarczyk 1990, 212.

³⁸⁰ Mlynarczyk 1990, 208-209.

³⁸¹ Cf. *supra* “V. 4.1.12. Κατάλοιπα μη αναγνωρισθέντων οικοδομημάτων”.

³⁸² Αναφέρεται μεταξύ άλλων και η επιγραφή από τη βάση του αγάλματος του Πτολεμαίου Ι' Αλέξανδρου Α', που βρέθηκε νοτιοανατολικά της ρωμαϊκής αγοράς (Παρ. Επιγρ. αρ. 53).

³⁸³ Mlynarczyk 1990, 211.

³⁸⁴ Mlynarczyk 1990, 209, 211.

εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα του κάστρου. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν ένα σύστημα διανομής νερού με αγωγούς και δεξαμενές,³⁸⁵ που προϋπέθετε την ύπαρξη ενός ανοιχτού χώρου για την απρόσκοπτη άντληση νερού, ίσως μάλιστα και την παρουσία κάποιας κρήνης. Πέραν τούτου, η ανακάλυψη ενός συνόλου λίθινων κιονόκρανων ενσωματωμένων στο αντέρεισμα του βορειοδυτικού τμήματος της τάφρου υποδηλώνει την παρουσία στην περιοχή κάποιου σημαντικού περίστουλου κτηρίου.

Όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω δεν αποτελούν παρά μόνο ενδείξεις σχετικά με την περιοχή, όπου μπορεί να έδρευε το διοικητικό κέντρο της πόλης. Σίγουρα η διεξαγωγή ανασκαφών στον χώρο βορείως του κάστρου των «40 Κολώνων», αλλά και μεταξύ του κάστρου και του δρόμου 1, θα προσέφερε αρκετές πληροφορίες σχετικά με το θέμα. Πέραν της πολιτικής αγοράς, ο εντοπισμός και η αρχαιολογική τεκμηρίωση της εμπορικής φαντάζει ακόμα δυσκολότερος, στην περίπτωση που βρισκόταν γύρω από το ανατολικό τμήμα του λιμανιού, από τη στιγμή που η εν λόγω περιοχή αποτελεί σήμερα το τουριστικό κέντρο της Κάτω Πάφου, καθιστώντας αδύνατη οποιαδήποτε ανασκαφική έρευνα.

5.5. Γυμνάσιο

Ένα κτήριο, το οποίο, μαζί με την αγορά, αποτελούσαν τα σημαντικότερα στοιχεία μιας ελληνικής πόλης, ήταν το γυμνάσιο. Για το ρόλο του γυμνασίου και για τη συνεισφορά του στον ελληνικό πολιτισμό έχει γίνει λόγος σε άλλη ενότητα της παρούσας έρευνας. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα παρατεθούν όλα τα στοιχεία που αφορούν το γυμνάσιο της Νέας Πάφου, ενώ παράλληλα θα γίνει προσπάθεια για την ένταξή του εντός των ορίων της πόλης.

Παρόλο που δεν έχει ακόμα ανακαλυφθεί κανένα αρχιτεκτονικό εύρημα που να μπορεί να ταυτιστεί με το γυμνάσιο της Νέας Πάφου, η ύπαρξή του θεωρείται βέβαιη και πιστοποιείται κυρίως μέσα από επιγραφικές μαρτυρίες. Αν και οι περισσότερες από αυτές τις επιγραφές προέρχονται από την Παλαιάφαο, πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι οι θεσμοί, τα αξιώματα και οι σύλλογοι που αναφέρουν έδρευαν στη νέα πόλη. Άλλωστε, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, πολλές από τις επιγραφές που αφορούσαν τη Νέα Πάφο ή τους κατοίκους της να τοποθετούνται στο ιερό της Παλαιάφαο, προφανώς για λόγους κύρους.³⁸⁶ Έτσι, η αρχαιότερη από τις επιγραφές (τελευταίο 1/4 του 3^{ου} αι. π.Χ.) που κάνει έμμεση αναφορά στο γυμνάσιο είναι μία λίστα οκτώ μισθοφόρων, που συνεισέφεραν στην αγορά λαδιού (Παρ. Επιγρ. αρ. 18). Παρόμοια επιγραφή (των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ.), όπου αναγράφονται τα ονόματα έντεκα ατόμων (δεν είναι όμως σίγουρο ότι πρόκειται για

---

³⁸⁵ ARDA 1970, 20; BCH 95, 426.

³⁸⁶ Młynarczyk 1990, 112.

μισθοφόρους και σε αυτή την περίπτωση) που θα έκαναν κάποια εισφορά, βρέθηκε και στη Νέα Πάφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 40). Οι μισθοφόροι γενικά ενδιαφέρονταν για το γυμνάσιο, αφού ήταν ο χώρος όπου σύχναζαν κι εκπαιδεύονταν. Έτσι, συχνά συνέβαλαν οικονομικά στη συντήρησή του, ενώ δε σπανίζουν και οι περιπτώσεις που προσφέρονταν να χρηματοδοτήσουν την ανοικοδόμησή του.³⁸⁷

Άλλη μια επιγραφή, όπου αναφέρεται καθαρά η παρουσία γυμνασίου, βρέθηκε στη Λίνδο της Ρόδου, αλλά, όπως απέδειξε ο T. B. Mitford, προέρχεται από την περιοχή της Πάφου και μεταφέρθηκε στη Λίνδο, κατά την ύστερη αρχαιότητα, ως υλικό μπαζώματος.³⁸⁸ Η επιγραφή αυτή, που χρονολογείται μεταξύ 209-203 π.Χ. προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιερώθηκε από τα μέλη του γυμνασίου στον Πτολεμαίο, τον γιο του στρατηγού της Κύπρου Πέλοπος, λόγω της εύνοιας που έδειξε ο πατέρας του στους ίδιους, αλλά και της αφοσίωσής του προς τη βασιλική οικογένεια (Παρ. Επιγρ. αρ. 22).

Παρόμοια επιγραφή, των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ. (197-193/2 π.Χ.), βρέθηκε και στην Παλαίπαφο. Στη συγκεκριμένη επιγραφή τα μέλη του γυμνασίου τιμούν τον *ἀρχισωματοφύλακα* Πτολεμαίο, γιο κάποιου Πολυκράτη, λόγω της πίστης και της αφοσίωσης του στη βασιλική οικογένεια (Παρ. Επιγρ. αρ. 35).

Πέραν των παραπάνω επιγραφών, υπάρχουν άλλες εφτά, τρεις της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου και τέσσερις της Πρώιμης Ρωμαϊκής, όπου αναφέρεται το αξίωμα του *γυμνασιάρχου*, του διευθυντή, κατά κάποιο τρόπο, του ιδρύματος.

1. Επιγραφή από την Παλαίπαφο, που χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (105/4 π.Χ.). Προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιέρωσε η πόλη των Παφίων στον Κάλλιπο, τον γιο του Καλλίπου, ο οποίος διετέλεσε δύο φορές *γραμματεὺς* της βουλῆς και του δήμου, *ἡρχευκῶς* (άρχων) της πόλης, του *κοινοῦ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν*, καθώς και του *κοινοῦ περὶ Θεοῦς Ἐνεργέτας τεχνητῶν*, *γραμματεὺς* της πόλης και *γυμνασιάρχος* (Παρ. Επιγρ. αρ. 58).

2. Επιγραφή από την Παλαίπαφο, που χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου}-αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. (105-95 π.Χ.). Προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιέρωσε το *κοινὸν τὸ Κυπρίων* στον Ποταμόνα, τον γιο του Αιγύπτου, που ήταν μέλος του κοινού των πρώην *γυμνασιάρχων*, των πρώην *ἡγητόρων*, *τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν* και *τῶν περὶ Θεοῦς Ἐνεργέτας τεχνητῶν* (Παρ. Επιγρ. αρ. 59).

3. Επιγραφή από την Παλαίπαφο, που χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. (95-88 π.Χ.). Προέρχεται από βάση ενός ακόμα αγάλματος, που αφιέρωσε το *κοινὸν τὸ*

---

³⁸⁷ Launey 1950, 846-853.

³⁸⁸ Mitford 1960c, 109-111.

Κυπρίων, πάλι στον Ποταμόνα, στον οποίο ωστόσο τώρα αποδίδονται τα αξιώματα του *ἀντιστράτηγου τῆς νήσου*, του *ἐπὶ τῶν μετάλλων* και του *γυμνασιάρχου* (Παρ. Επιγρ. αρ. 63).

4. Επιγραφή του 1ου αι. π.Χ. (μάλλον πριν από το 15 π.Χ.), από την Παλαίπαφο. Προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιέρωσε η πόλη των Παφίων στον *γυμνασίαρχο* Ονάσαντα τον νεώτερο (Παρ. Επιγρ. αρ. 71).

5. Επιγραφή του 1^{ου} αι. μ.Χ., από την Παλαίπαφο. Προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιέρωσε η Κλαυδία Αμφάριον, αρχιέρεια των ιερών της Δήμητρας στην Κύπρο, στον εγγονό της και αρχιερέα Γάιο Ουμίδιο Τηρητίνα Κουαδράτο Πανταυχιανό. Ο πατέρας του τιμώμενου και γιος της αφιερώτριας, Γάιος Ουμίδιος Τηρητίνας Πανταύχος έφερε τα αξιώματα του αρχιερέως και του πρώην *γυμνασιάρχου* (Παρ. Επιγρ. αρ. 77).

6. Σύγχρονη με την παραπάνω, είναι άλλη μια επιγραφή, που βρέθηκε στην Κάτω Πάφο. Προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιέρωσε η ίδια αρχιέρεια, αυτή τη φορά στη μνήμη του γιου της, του αρχιερέα και πρώην *γυμνασιάρχου* (Παρ. Επιγρ. αρ. 78).

7. Επιγραφή από την Κάτω Πάφο, που χρονολογείται στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. Προέρχεται από βάση αγάλματος που αφιέρωσε το *κοινὸν τὸ Κυπρίων* στον Τιβέριο Κλαύδιο Ονεσικράτη, που διετέλεσε *ἄρχων*, *γραμματεὺς* και *γυμνασίαρχος* (Παρ. Επιγρ. αρ. 83).

Τέλος, υπάρχουν άλλες δύο επιγραφές, οι οποίες ίσως κρύβουν μια συγκεκριμένη πληροφορία για το γυμνάσιο. Και οι δύο επιγραφές χρονολογούνται γύρω στο 88 π.Χ. και αναφέρονται σε κάποιον Ονήσανδρο, γιο του Ναυσικράτη. Η πρώτη από αυτές, άγνωστης προέλευσης (πιθανόν από τη Νέα Πάφο, σύμφωνα με τον T. B. Mitford), προέρχεται από βάση αγάλματος που απεικόνιζε την κόρη του Ονήσανδρου και αφιερώθηκε από την πόλη των Παφίων. Εκεί ο Ονήσανδρος αναφέρεται ως «Συνγενής Βασιλέως», δια βίου ιερέας της λατρείας του Πτολεμαίου Σωτήρος και του *Πτολεμαίου*, που έχτισε ο ίδιος και ακόμα *γραμματεὺς* της πόλης της Πάφου (Παρ. Επιγρ. αρ. 65). Στη δεύτερη επιγραφή, από την Παλαίπαφο, χαραγμένη στη βάση του αγάλματος του ίδιου του Ονήσανδρου, που του το αφιέρωσε η πόλη των Παφίων, ο τιμώμενος φέρει τα ίδια αξιώματα συν αυτό του προϊσταμένου της Μεγάλης Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας (Παρ. Επιγρ. αρ. 64).

Από τις παραπάνω επιγραφές, η παρουσία του γυμνασίου ίσως να κρύβεται στην ανοικοδόμηση του *Πτολεμαίου*. Αρκετά γυμνάσια της Ελληνιστικής περιόδου, τα οποία χτίστηκαν σε πόλεις που ανήκαν στη σφαίρα επιρροής του πτολεμαϊκού βασιλείου ή με χρηματοδότηση των Πτολεμαίων, ονομάστηκαν *Πτολεμαεία* (π.χ. στην Αθήνα, στην Ιασό

της Καρίας, στην Ερεσό της Λέσβου³⁸⁹). Στη συγκεκριμένη περίπτωση ωστόσο, το ανεγερθέν από τον Ονήσανδρο *Πτολεμαίον* δεν είναι γυμνάσιο, αλλά χώρος λατρείας των Πτολεμαίων, όπου ιερέας ήταν ο ίδιος ο Ονήσανδρος. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα γυμνάσια ήταν ένας από τους βασικότερους χώρους, όπου λάμβανε χώρα η δυναστική λατρεία. Έτσι, υπό αυτό το πρίσμα, το *Πτολεμαίον* που έχτισε ο Ονήσανδρος θα μπορούσε να είναι ένας λατρευτικός χώρος, ή απλά ένας βωμός ή ένας θρόνος εντός του γυμνασίου αφιερωμένος στη δυναστική λατρεία. Αξίζει να αναφερθεί εδώ και η περίπτωση του *Πτολεμαίου* που αφιέρωσε ο Άρειος, ο στρατηγός του αιγυπτιακού νομού Φαρβαιθίτου, στο γυμνάσιο της πόλης, προς τιμήν του Πτολεμαίου Στ' Φιλομήτωρος και της Κλεοπάτρας Β' (Παρ. Επιγρ. αρ. 36). Αν τελικά το *Πτολεμαίον* που έχτισε ο Ονήσανδρος εντασσόταν πράγματι εντός του γυμνασίου, τότε αυτό θα πρέπει να ήταν ένα δεύτερο, νεώτερο γυμνάσιο, αφού φαντάζει μάλλον απίθανο, ως το 88 π.Χ., να μην υπήρχε ιερό αφιερωμένο στη δυναστική λατρεία μέσα σε γυμνάσιο, το οποίο λειτουργούσε ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.

Από όλες τις επιγραφές που αναφέρθηκαν πιο πάνω είναι ξεκάθαρο ότι στη Νέα Πάφο υπήρχε ένα γυμνάσιο (ίσως δύο, από κάποιο σημείο και ύστερα), το οποίο λειτουργούσε από το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. έως, τουλάχιστον, τον 1^ο αι. μ.Χ., αλλά παραμένει άγνωστη η τοποθεσία του. Η πρώτη άποψη που εκφράστηκε σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα ήταν εκείνη του Κ. Νικολάου, ο οποίος υπέθεσε αρχικά ότι το γυμνάσιο της Νέας Πάφου βρισκόταν στον χώρο της ρωμαϊκής αγοράς. Τα στοιχεία που τον οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα ήταν η ανακάλυψη της ενεπίγραφης βάσης του αγάλματος του Τιβέριου Κλαύδιου Ονεσικράτη, καθώς και οι στοές της αγοράς, τις οποίες αρχικά ερμήνευσε ως στοές που περιέβαλλαν την παλαίστρα του γυμνασίου.³⁹⁰ Αργότερα, ωστόσο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι στοές που ανακάλυψε ανήκαν στην αγορά της Ρωμαϊκής περιόδου.³⁹¹

Η J. Młynarczyk θεωρεί ότι το γυμνάσιο βρισκόταν είτε στα δυτικά-νοτιοδυτικά του λόφου Φανάρι είτε στα βορειοανατολικά του, διατυπώνοντας παράλληλα την υπόθεση ότι ίσως τελικά να υπήρχαν δύο γυμνάσια στην πόλη, καταλαμβάνοντας το καθένα μία από τις δύο προτεινόμενες τοποθεσίες.³⁹² Η επιλογή των τοποθεσιών βασίστηκε στην πιθανή ύπαρξη ενός σταδίου, το οποίο συνήθως ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το γυμνάσιο.

³⁸⁹ Delorme 1960, 146-147 (Πτολεμαίον Αθηνών), 123-124 (Πτολεμαίον Ιασού. Η Ιασός μάλιστα διέθετε και άλλο ένα γυμνάσιο που κατασκευάστηκε είτε επί Αντιόχου Α' Σωτήρος είτε επί Αντιόχου Γ' Μεγάλου, κι έφερε το όνομα *Αντιοχείον*), 121 (Πτολεμαίον Ερεσού).

³⁹⁰ ARDA 1974, 30; ARDA 1975, 32; BCH 99, 841; BCH 100, 895; BCH 101, 773-774 Nicolaou 1966, 581-583; Nicolaou 1975, 131.

³⁹¹ BCH 103, 718; Nicolaou 1978a, 535; Nicolaou 1980, 70-71.

³⁹² Młynarczyk 1990, 213-215.

Όσον αφορά την περιοχή δυτικά του λόφου Φανάρι, η J. Młynarczyk παρατήρησε ότι πρόκειται για μια σχετικά μακρόστενη, επίπεδη έκταση, ανατολικά της οποίας υπάρχει μια ελαφριά εδαφική ανύψωση, κατάλληλη, όπως θεωρεί, για τις κερκίδες του σταδίου (Πιν. 59.2). Αν πράγματι, σε αυτήν την περιοχή υπήρχε ένα στάδιο, τότε, υποθέτει ότι το γυμνάσιο βρισκόταν μεταξύ των υποθετικών δρόμων K και I και των υφιστάμενων 10 και 11.³⁹³

Η δεύτερη τοποθεσία, χαρακτηρίζεται κι αυτή από μια ελαφριά εδαφική ανύψωση, δυτικά του υποθετικού δρόμου 1α, ικανή να δεχτεί τις κερκίδες ενός πιθανού σταδίου. Ωστόσο, όπως διαπιστώνει και η ίδια η J. Młynarczyk, ένα στάδιο στη συγκεκριμένη περιοχή, με προσανατολισμό B-N θα εισέρχεται εντός των ορίων της ρωμαϊκής αγοράς, κάτι το οποίο δεν επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα των ανασκαφών του ρωμαϊκού περιστυλίου. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι αν όντως υπήρχαν στο συγκεκριμένο χώρο το στάδιο και το γυμνάσιο, αυτό θα ίσχυε μόνο για την Ελληνιστική περίοδο, ενώ μετά το σεισμό του 15 π.Χ. θα ανακατασκευάστηκε μόνο το γυμνάσιο, όχι όμως και το στάδιο.³⁹⁴ Συνοψίζοντας την έρευνά της κατέληξε σε τρεις υποθέσεις:

- είτε ότι το γυμνάσιο βρισκόταν μαζί με το στάδιο δυτικά του λόφου Φανάρι
- είτε ότι το γυμνάσιο και το στάδιο βρίσκονταν βορειοανατολικά του λόφου Φανάρι, αλλά μόνο κατά την Ελληνιστική περίοδο
- είτε, τέλος, ότι υπήρχαν δύο γυμνάσια, το ένα, μαζί με το στάδιο, δυτικά του λόφου Φανάρι, και το άλλο στα βορειοανατολικά του λόφου.³⁹⁵

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του γράφοντος η αναζήτηση του γυμνασίου πρέπει να βασιστεί, όχι στην πιθανή τοποθεσία του σταδίου, που δεν είναι σίγουρο ότι υπήρχε στη Νέα Πάφο,³⁹⁶ αλλά στην παρουσία πόσιμου νερού, το οποίο ήταν ένα από τα βασικότερα

³⁹³ Młynarczyk 1990, 214.

³⁹⁴ Młynarczyk 1990, 214.

³⁹⁵ Młynarczyk 1990, 214-215.

³⁹⁶ Βάσει των επιγραφών και των έως τώρα ανασκαφικών ερευνών, δεν υπάρχει καμία ένδειξη που να υποδεικνύει την παρουσία σταδίου στη Νέα Πάφο. Και αν, αυτή η απουσία ενδείξεων είναι λογική από άποψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων (λόγω των πολλών σεισμών που έπληξαν την πόλη, των διαδοχικών φάσεων ανοικοδόμησης, και της ευρείας επαναχρησιμοποίησης του οικοδομικού υλικού παλιότερων οικοδομημάτων), από επιγραφικής απόψεως, γεννάει ερωτήματα η παρουσία ενός τόσο σημαντικού ιερού, όπως αυτό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, προδιέθετε για την αφιέρωση ανεπίγραφων αναθημάτων εκ μέρους ή προς τιμήν διαφόρων νικητών που διακρίθηκαν σε κάποια από τα αγωνίσματα του σταδίου, στα πλαίσια σημαντικών ή μικρότερης σημασίας εκδηλώσεων. Βέβαια, η απουσία τέτοιου είδους επιγραφών δεν είναι ενδεικτική και της απουσίας του σταδίου· οι ενδείξεις όμως που παρουσιάζει η J. Młynarczyk, που είναι στην ουσία τα επικλινή πρηνή του λόφου Φανάρι όπου θα μπορούσαν να κατασκευαστούν τα έδρανα των θεατών, δεν αρκούν από μόνες τους να στηρίξουν την πιθανότητα ύπαρξης σταδίου. Σίγουρα, το τμήμα του γυμνασίου (δρόμος ή ξυστός ή παραδρομής) που ήταν αφιερωμένο στην εξάσκηση των αθλητών του στίβου καταλάμβανε μια αξιοσημείωτη έκταση, ίση τις περισσότερες φορές με το μήκος ενός σταδίου (περίπου 190-200μ.; Delorme 1960, 387). Αυτό το τμήμα όμως δεν είχε ανάγκη την παρουσία επικλινών πρηνών, αλλά μπορούσε να καταλαμβάνει οποιαδήποτε επίπεδη έκταση εντός της πόλης (μπορούσε δηλαδή να εκτεινόταν πάνω σε μία ή περισσότερες νησίδες, κατά μήκος κάποιου δρόμου).

κριτήρια για την επιλογή της τοποθεσίας του γυμνασίου.³⁹⁷ Εντός των ορίων της πόλης, και πιο συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα της, γνωρίζουμε ότι έρεε ένας χείμαρρος, ο οποίος εξέβαλε στη λεκάνη του λιμανιού, και ήταν ορατός έως και 30-40 χρόνια πριν. Ο χείμαρρος αυτός θα μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για τον εντοπισμό του γυμνασίου. Η πιθανότητα όμως παρουσίας τμήματος του κλασικού οικισμού στη συγκεκριμένη περιοχή δεν αφήνει πολλά περιθώρια για αναζήτηση του γυμνασίου εκεί.

Από την Κλασική περίοδο κι έπειτα, η πρόοδος που σημειώθηκε στις τεχνικές διοχέτευσης νερού, επέτρεψαν την κατασκευή γυμνασίων και σε χώρους μακριά από τρεχούμενα νερά, αφού ήταν πλέον δυνατό να εφοδιάζονται χάρη στην κατασκευή υδραγωγείων και στη διάνοιξη πηγαδιών και δεξαμενών.³⁹⁸ Στη Νέα Πάφο, πέραν των δεξαμενών που εντοπίστηκαν στους οικιστικούς τομείς της πόλης, μέχρι τώρα έχουν ανακαλυφθεί δύο συστήματα διανομής νερού, εφοδιασμένα με υπόγειες δεξαμενές και αγωγούς: ένα στα δυτικά του λόφου Φανάρι κι ένα κάτω από το κάστρο των «40 Κολώνων». Το πρώτο απ' αυτά, το οποίο γειτνιάζει μάλιστα με την πρώτη τοποθεσία που πρότεινε η J. Młynarczyk για το γυμνάσιο, φαίνεται ότι σχετίζεται με ένα περίστυλο οικοδόμημα της Ελληνιστικής εποχής, μνημειακών διαστάσεων, που ανακαλύφθηκε τυχαία το 1958-1959, νοτίως του φάρου. Από το σύστημα αυτό ήρθαν στο φως τρεις υπόγειες, καμαροσκεπείς δεξαμενές και ένα τμήμα υδροφόρου αγωγού, μήκους 25μ., το οποίο αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συστήματος υδροδότησης (Πιν. 49.2). Προς το παρόν, τίποτα παραπάνω δεν μπορεί να ειπωθεί για τη συγκεκριμένη ανακάλυψη, αφού τα αποτελέσματα των ανασκαφών παραμένουν αδημοσίευτα. Όσον αφορά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μνημειακού ελληνιστικού κτηρίου, έχουν ταυτιστεί με κατάλοιπα οικίας και βάσει τολμηρότερων υποθέσεων με την οικία του στρατηγού.³⁹⁹

Το δεύτερο σύστημα υδροδότησης συνίστατο σε έναν κεντρικό αγωγό, τροφοδοτούμενο πιθανόν από κάποιο υδραγωγείο, από τον οποίο διακλαδώνονταν άλλοι, δευτερεύοντες αγωγοί που κατέληγαν σε υπόγειες δεξαμενές και πηγάδια (Πιν. 36.1-2, 37.1). Ο εντοπισμός αυτού του συστήματος υδροδότησης δεν είναι δυνατό από μόνος του να προσφέρει πολλές πληροφορίες για τα γειτονικά κτήρια: σε συνδυασμό όμως με τη μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που ανακαλύφθηκαν τριγύρω, ίσως θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια θεωρητική ταυτοποίηση του κτηρίου ή των κτηρίων που στέκονταν σε εκείνον τον χώρο.

Αν και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Ελληνιστικής περιόδου δεν είναι πολλά, ένα σύνολο λίθινων κιονόκρανων που ανακαλύφθηκαν ενσωματωμένα στο αντέρεισμα του

³⁹⁷ Delorme 1960, 446-447.

³⁹⁸ Delorme 1960, 447.

³⁹⁹ Młynarczyk 1990, 206.

βόρειου τμήματος της τάφρου καθώς και οι κίονες που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή του μεσαιωνικού κάστρου, υποδηλώνουν την παρουσία στην περιοχή ενός περίστουλου κτηρίου. Θα μπορούσαν κι αυτά τα κατάλοιπα να προέρχονται από κάποια οικία; Μια τέτοια υπόθεση δε φαντάζει πολύ πιθανή αφού, βάσει των έως τώρα ανακαλύψεων, ο οικιστικός τομέας της πόλης τοποθετείται στο δυτικό τμήμα της, στην περιοχή Μαλλούτενα (και πιθανόν και στο ανατολικό, αν ευσταθεί η θεωρία του W. A. Daszewski σχετικά με την τοποθεσία του κλασικού οικισμού). Αντίθετα, η εν λόγω περιοχή βρίσκεται στο κέντρο περίπου της πόλεως, σε σημείο όπου θα περίμενε κανείς την παρουσία κάποιου δημόσιου κτηρίου. Αν μια αγορά δημόσιου χαρακτήρα βρισκόταν πράγματι ανατολικά του οικιστικού τομέα της πόλης, μεταξύ των δρόμων 1 και 2⁴⁰⁰ ή κάπου γύρω από το κάστρο των «40 Κολώνων», τότε είναι πιθανό και το γυμνάσιο να βρισκόταν κάπου κοντά στην αγορά. Η γειτνίαση των δύο αυτών χώρων κατά την Ελληνιστική περίοδο αποτελούσε συχνό φαινόμενο,⁴⁰¹ αφού τη συγκεκριμένη εποχή, το γυμνάσιο πέραν της αθλητικής και της εκπαιδευτικής του λειτουργίας, άρχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον κοινωνικοπολιτικό και στον θρησκευτικό βίο της πόλης.

Πέραν των παραπάνω, αξίζει να αναφερθούν δύο μικρές λεπτομέρειες, που γεννούν κάποια ερωτήματα σχετικά με την τοποθεσία του γυμνασίου. Η πρώτη έχει να κάνει με τη χρονολόγηση του συστήματος υδροδότησης, το οποίο, βάσει των εκτιμήσεων των ανασκαφών, έπαψε να λειτουργεί τον 1^ο αι. μ.Χ.⁴⁰² Στην ίδια περίπου περίοδο ανήκει και η τελευταία επιγραφή που κάνει λόγο για το αξίωμα του *γυμνασιάρχου*. Μήπως η περαιτέρω επιγραφική απουσία του γυμνασίου σημαίνει και τον τερματισμό της λειτουργίας του στην πόλη της Νέας Πάφου; Αν πράγματι ισχύει κάτι τέτοιο, θα ήταν δυνατόν να συνδυαστεί και με την αχρήστευση του συστήματος υδροδότησης κάτω από το κάστρο των «40 Κολώνων»;

Η δεύτερη λεπτομέρεια έχει να κάνει με την επιγραφή που βρέθηκε στη Λίνδο της Ρόδου και, σύμφωνα με τον T. B. Mitford, προέρχεται από το χώρο της Νέας Πάφου. Από τη στιγμή που η μεταφορά της ενεπίγραφης βάσης έγινε για λόγους μπαζώματος, τότε είναι λογικό, όποιοι ήταν εκείνοι που τη συνέλεξαν, να την πήραν από κάποιο χώρο περιφερειακά του λιμανιού. Βάσει επομένως της παραπάνω υπόθεσης, δεν υπήρχε χώρος καταλληλότερος από το ίδιο το γυμνάσιο για να στηθεί μια επιγραφή προερχόμενη από τα μέλη του γυμνασίου.

---

⁴⁰⁰ Młynarczyk 1990, 209-212.

⁴⁰¹ Delorme 1960, 447.

⁴⁰² Cf. *supra*, “V. 4.1.8. Κάστρο των «40 Κολώνων»”.

Σίγουρα, τα παραπάνω ερωτήματα, ελλείπει αρχιτεκτονικών καταλοίπων συνδεδεμένων με το γυμνάσιο, είναι δύσκολο να απαντηθούν. Θέτουν, ωστόσο, κάποιες επιπλέον παραμέτρους στην αναζήτηση της τοποθεσίας του συγκεκριμένου κτηρίου. Εν τέλει, όμως, πέραν των θεωρητικών αναζητήσεών του, οριστική απάντηση στο ερώτημα της τοποθεσίας του θα μπορούσε να δώσει μόνο η ανασκαφική έρευνα.

5.6. Θέατρο (Πιν. 42.1-2)

Το θέατρο είναι το μόνο από τα δημόσια κτήρια της ελληνιστικής Πάφου, η τοποθεσία του οποίου είναι γνωστή. Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, στους νότιους πρόποδες του λόφου Φάμπρικα, σε σημείο απ' όπου μπορεί κανείς να δει ολόκληρη σχεδόν την πόλη μαζί με το λιμάνι. Κατασκευάστηκε στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο υπέστη αρκετές τροποποιήσεις και διορθώσεις κατά τη Ρωμαϊκή κυρίως περίοδο, λόγω των καταστροφών που υπέστη από τους σεισμούς που έπληξαν την πόλη.

Άμεσα συνδεδεμένο με το θέατρο ήταν το *Κοινόν τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν*, ενός συλλόγου, ευρέως διαδεδομένου στον ελληνιστικό κόσμο, ο οποίος είχε άμεση σχέση τόσο με καλλιτεχνικές δραστηριότητες όσο και με τη δυναστική λατρεία.⁴⁰³ Στην περίπτωση της Νέας Πάφου, η σύνδεση αυτή πιστοποιείται από την ανακάλυψη, τριών επιγραφών, δύο εκ των οποίων εντοπίστηκαν στην Παλαιάφαο (Παρ. Επιγρ. αρ. 58, 59) και μία στη Νέα Πάφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 45). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η τελευταία επιγραφή που προέρχεται από τη βάση κάποιου αγάλματος, που αφιέρωσε το *Κοινόν* στον Θεόδωρο, γιο του στρατηγού Σέλευκου, μεταξύ του 142 και 131 π.Χ. Η εγγύτητα του χώρου εντοπισμού της επιγραφής με το θέατρο, καθώς και οι ιδιότητες των μελών που έκαναν της αφιέρωση (*κιθαρῳδός, ποιητής σατύρων, ποιητής τραγωδιῶν, συναγωνιστής τραγικός, ποιητής κωμωδιῶν*) υποδηλώνουν ότι το *Κοινόν* πρέπει να έδρευε κοντά στο θέατρο.

5.7. Ναοί - Ιερά

Ο Στράβων, αναφερόμενος στη Νέα Πάφο (*Γεωγρ. XIV, 6.3*) δίνει τρεις πληροφορίες για την πόλη: ότι χτίστηκε από τον Αγαπήνορα, ότι διέθετε λιμάνι και ότι είχε πολλά καλοχτισμένα ιερά. Αν και σήμερα ελάχιστα είναι τα κατάλοιπα των ναών που σώζονται *in situ*, με αποτέλεσμα να καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη η αναγνώριση και η

---

⁴⁰³ Για το *Κοινόν τῶν περι τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν*, cf. Rostovtzeff 1941, vol. II: 1048-1050, 1085-1086; Mitford 1953, 136-137 σημ. 14; Mitford 1959, 121 σημ. 93; Fraser 1972, vol. I: 205, vol. II: 870 σημ. 1; Młynarczyk 1990, 138-142.

ένταξή τους εντός του σχεδίου της πόλεως, ωστόσο, είναι δυνατόν, μέσα από επιγραφικές μαρτυρίες, να γνωρίζουμε τους σπουδαιότερους από αυτούς τους ναούς.

5.7.1. Ναός (Ιερό:) Αρτέμιδος Αγροτέρας

Ο συγκεκριμένος ναός (ιερό:) είναι γνωστός από μία επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο ακρωτήρι Μαλλούτενα, νοτίως της Έπαυλης του Θησέα και δυτικά του αμφιθεάτρου (Παρ. Επιγρ. αρ. 3). Η επιγραφή, χαραγμένη πάνω σε μία μαρμάρινη στήλη, σε συλλαβική και αλφαβητική γραφή, αποτελεί υπενθύμιση της ανέγερσης από τον βασιλιά Νικοκλή ενός ναού αφιερωμένο στην Αρτέμιδα Αγροτέρα και κάποιων βοηθητικών κτηρίων (*ἐπίναια*). Το όλο συγκρότημα πρέπει να περιβαλλόταν (*περιοικοδομήσας*) από κάποιον περίβολο εν είδει τεμένους.

Η παραπάνω επιγραφή δεν μπορεί να βρισκόταν πουθενά αλλού, παρά μόνο μέσα στον ίδιο τον ναό ή στον ευρύτερο χώρο του τεμένους. Γι' αυτό είναι πολύ πιθανό, ο τόπος εύρεσής της να αποτελεί και τον χώρο, όπου έδρευε ο εν λόγω ναός. Παρόλο που η επιγραφή αποτελεί επιφανειακό εύρημα, είναι μάλλον απίθανο να μεταφέρθηκε εκεί από κάπου μακριά, αφού το συγκεκριμένο σημείο της πόλης, μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. άρχισε να ερημώνεται και παρέμεινε ακατοίκητο από την περίοδο του Μεσαίωνα κι έπειτα.⁴⁰⁴

Ένα πρόσθετο στοιχείο που μαρτυρά ότι ο ναός της Αρτέμιδος Αγροτέρας βρισκόταν στο νότιο τμήμα του ακρωτηρίου Μαλλούτενα είναι και η ανακάλυψη στον συγκεκριμένο χώρο ενός ακέφαλου αγάλματος, που θεωρείται ότι απεικόνιζε τη θεά Άρτεμη, καθώς και μία κεφαλή της ίδιας θεότητας, που ανήκε όμως σε άλλο άγαλμα.⁴⁰⁵

5.7.2. Ναός Αφροδίτης Παφίας

Η λατρεία της Αφροδίτης Παφίας είναι η πληρέστερα μαρτυρούμενη λατρεία εντός της Νέας Πάφου, ενώ η παρουσία ναού αφιερωμένου στη θεά επιβεβαιώνεται όχι τόσο από τα κείμενα των αρχαίων γεωγράφων όσο και από επιγραφές. Πρώτος ο Στράβων (*Γεωγρ.* XIV, 6.3) αναφέρει ότι η πόλη είχε «*ιερὰ εὖ κατασκευασμένα*», ενώ στη συνέχεια κάνει λόγο για την πανηγυρική πομπή που ξεκινούσε από τη Νέα Πάφο, με προορισμό την Παλαίπαφο, επιτρέποντάς μας να συμπεράνουμε ότι ένα εκ των «*εὖ κατασκευασμένων ιερῶν*» ήταν κι εκείνο της Αφροδίτης. Ο συγγραφέας του *Σταδισμοῦ* (297) είναι πιο συγκεκριμένος στις πληροφορίες που δίνει, αναφέροντας ότι η πόλη έχει «*...καὶ ἱερὸν Ἀφροδίτης*».

⁴⁰⁴ Młynarczyk 1990, 67.

⁴⁰⁵ Nicolaou 1966, 586 σημ. 53, 54.

Πέρα από τις παραπάνω αναφορές, η παρουσία του ναού της Αφροδίτης Παφίας μαρτυρείται και μέσα από μια σειρά επιγραφών. Η αρχαιότερη από αυτές, βρέθηκε στην Κάτω Πάφο, κοντά στα ερείπια του θεάτρου, στην αυλή μιας οικίας που ανήκε στον Ι. Τσενιέρη, και χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ. Προέρχεται από τη βάση ενός αγάλματος που απεικόνιζε ένα κορίτσι, ονόματι Χαριτίμη, και αφιερώθηκε από τους γονείς της στη θεά (Παρ. Επιγρ. αρ. 13). Η βάση επαναχρησιμοποιήθηκε αργότερα (1^{ος} αι. μ.Χ.) για κάποιο άλλο άγαλμα που αφιερώθηκε επίσης στην Αφροδίτη.⁴⁰⁶

Λίγο νεώτερη από την παραπάνω (τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.) είναι άλλη μια επιγραφή που βρέθηκε στην Κάτω Πάφο, σε έναν χώρο γνωστό ως «χωράφι του Κόκκινου», κοντά στο θέατρο, και προέρχεται από τη βάση του αγάλματος μιας γυναίκας, που το αφιέρωσε ο σύζυγός της Πτολεμαίος στη θεά (Παρ. Επιγρ. αρ. 17). Η πίσω πλευρά της συγκεκριμένης βάσης επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. (145/4 π.Χ.) για το άγαλμα του Πτολεμαίου Στ' του Φιλομήτορος που αφιέρωσε ο γαμπρός του Δημήτριος Β', πιθανότατα στο ναό της Αφροδίτης (Παρ. Επιγρ. αρ. 43).

Ακόμα μία επιγραφή που υποδεικνύει την παρουσία ναού αφιερωμένου στην Αφροδίτη Παφία, βρέθηκε στην Κάτω Πάφο και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (106/5 π.Χ.). Ήταν χαραγμένη στη βάση ενός αγάλματος του Πτολεμαίου Θ' Σωτήρος Β' που το αφιέρωσαν οι ιερείς της Αφροδίτης, προφανώς στον ναό της, λόγω κάποιων ευεργεσιών που δέχτηκαν από τον βασιλιά (Παρ. Επιγρ. αρ. 57).

Τέλος, μία επιγραφή του β' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ., γραμμένη στα λατινικά, εντοπίστηκε στην αυλή της οικίας του Ι. Τσενιέρη, κοντά στα ερείπια του αρχαίου θεάτρου. Ήταν χαραγμένη στη βάση του αγάλματος του ανθύπατου M. Vehilius, που αφιέρωσαν οι ρωμαίοι κάτοικοι της Πάφου στο ναό της Αφροδίτης (Παρ. Επιγρ. αρ. 66).

Ο ναός της Αφροδίτης Παφίας σίγουρα, δεν είναι δυνατόν να εντοπιστεί μέσα από τις παραπάνω επιγραφές. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια στοιχεία, τα οποία αν εξεταστούν συνδυαστικά, ίσως θα μπορούσαν να υποδείξουν την τοποθεσία του. Πρώτα απ' όλα οι αναφορές των γεωγράφων, φαίνεται ότι έγιναν στα πλαίσια ενός περίπλου του νησιού κι έτσι παραθέτουν μόνο ό,τι μπορούσαν να διακρίνουν από μακριά. Συνδυάζοντας λοιπόν την πληροφορία του Στράβωνα για τα «ιερὰ εὔ κατασκευασμένα» με εκείνη του Σταδισμουῦ για το «ιερὸν Ἀφροδίτης», προκύπτει το συμπέρασμα ότι κάποιοι από τους ναούς της πόλης ήταν χτισμένοι πάνω σε υψώματα κι ένας από αυτούς ήταν κι εκείνος της Αφροδίτης Παφίας.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Seyrig 1927, 138-139 no. 2.

⁴⁰⁷ Młynarczyk 1985b, 288.

Από τα υψώματα που υπάρχουν εντός των ορίων της αρχαίας πόλης, ο λόφος της Φάμπρικας είναι εκείνος που συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες να αποτελούσε τη βάση του ναού της Αφροδίτης Παφίας. Η προφανέστερη και λογικότερη αιτιολόγηση είναι ότι σε μικρή απόσταση περιμετρικά του λόφου εντοπίστηκαν οι περισσότερες από τις επιγραφές που αφιερώθηκαν στη θεά. Από τις περιγραφές των ταξιδιωτών και των ερευνητών των δύο προηγούμενων αιώνων, φαίνεται ότι κάποιο οικοδόμημα βρισκόταν στην κορυφή του λόφου. Ο W. Turner (1815) ανέφερε ότι εκεί πάνω είδε τα κατάλοιπα τριών θολωτών κτισμάτων, τα οποία ο Λ. Φιλίππου θεώρησε ότι αποτελούσαν τμήμα ενός μεσαιωνικού εργαστηρίου κατεργασίας βαμβακιού,⁴⁰⁸ ενώ παράλληλα παρατήρησε και τα ίχνη των θεμελίων κάποιου κτηρίου.⁴⁰⁹ Στην παρουσία θεμελίων ενός μεγάλου κτηρίου πάνω στο λόφο Φάμπρικα αναφέρθηκε και ο Ι. Κ. Περισιτιάνης στη διάλεξή του σχετικά με την τοπογραφία της αρχαίας πόλης.⁴¹⁰

Σήμερα, επιφανειακές έρευνες που διεξήχθησαν στην κορυφή του συγκεκριμένου λόφου έφεραν στο φως τις θεμελιώσεις και κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός οικοδομήματος που έστεκε εκεί (Πιν. 50.2, 51.1). Υπάρχουν όμως κάποια στοιχεία, που να επιτρέπουν την ταύτιση του συγκεκριμένου οικοδομήματος με τον ναό της Αφροδίτης Παφίας; Όπως έχει ήδη προαναφερθεί οι περισσότερες από τις επιγραφές που αφορούσαν τη θεά εντοπίστηκαν στους πρόποδες του λόφου ή πολύ κοντά σε αυτόν. Πέραν τούτου όμως, η J. Młynarczyk παρέθεσε μια σειρά από επιχειρήματα υπέρ αυτής της άποψης,⁴¹¹ τρία εκ των οποίων φαίνονται αρκετά πειστικά για να στηρίξουν τη συγκεκριμένη θεωρία:

– Το πρώτο επιχειρήμα, και ίσως το ισχυρότερο, αφορά την τοποθεσία του ναού, δίπλα στη βορειοανατολική πύλη της πόλης. Ο Στράβωνας (*Γεωγρ.* XIV, 6.3) κάνει λόγο για μια πομπή που ξεκινούσε από τη Νέα Πάφο με προορισμό το ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, κατά τον ετήσιο εορτασμό προς τιμήν της θεάς. Από τη στιγμή λοιπόν, που ο ναός στη Νέα Πάφο αποτελούσε το σημείο συγκέντρωσης των πιστών, όχι μόνο της πόλης, αλλά και των γύρω περιοχών, κι εκκίνησης της ιερής πομπής, τότε φαντάζει πολύ βολικό και λογικό να βρισκόταν δίπλα στην πύλη απ' όπου ξεκινούσε ο δρόμος για την Παλαίπαφο.

– Το δεύτερο σχετίζεται με τον μύθο της Ρίγαινας και του Διγενή Ακρίτα. Σύμφωνα με την παράδοση, το παλάτι της Ρίγαινας, όπου ο Διγενής έφερε νερό από την περιοχή της Τάλας, βρισκόταν στην κορυφή του λόφου Φάμπρικα. Αξίζει να σημειωθεί ότι εννοιολογικά η Άνασσα (Αφροδίτη) και η Ρίγαινα της μεσαιωνικής παράδοσης είναι το

⁴⁰⁸ Philippou 1948, 21.

⁴⁰⁹ Cobham 1908, 442.

⁴¹⁰ Περισιτιάνης 1927, 33.

⁴¹¹ Młynarczyk 1985b, 291-292; Młynarczyk 1990, 220-222.

ίδιο πράγμα πρόκειται για τη βασίλισσα-θεά/προστάτιδα της πόλης. Από τη στιγμή λοιπόν που υπάρχει μια διαχρονική πολιούχος, τότε είναι πολύ πιθανό και ο τόπος διαμονής-λατρείας της να ήταν επίσης διαχρονικός.

– Τέλος, το τρίτο επιχείρημα σχετίζεται με την παρουσία στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου τριών παρεκκλησιών, λαξευμένων στον βράχο και αφιερωμένων σε τρεις τοπικούς αγίους: τον Άγιο Αγαπητικό, τον Άγιο Μισητικό και τον Άγιο Ξωρινό.⁴¹² Σήμερα σώζεται μόνο εκείνο του Αγίου Αγαπητικού, ωστόσο η παρουσία τους στο συγκεκριμένο σημείο υποδηλώνουν την επιβίωση μίας παράδοσης σχετικά με θεότητες και αγίους που σχετίζονται με την αγάπη, τον έρωτα κι άλλα παρεμφερή συναισθήματα.

5.7.3. Ναός Λητούς

Η παρουσία ναού αφιερωμένου στη λατρεία της Λητούς τεκμηριώνεται από μία επιγραφή που βρέθηκε στην Παλαίπαφο και χρονολογείται στα μέσα περίπου του 2^{ου} αι. π.Χ. (163-145 π.Χ.). Πρόκειται για ένα ψήφισμα που εγκρίθηκε από τους Λύκιους πετροβολικούς, σύμφωνα με το οποίο τα μέλη του τάγματος, χωρισμένοι σε δύο ομάδες, θα οργάνωναν θυσίες και εορτασμό προς τιμήν του αρχηγού τους, οι μεν μεγαλύτεροι στο ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο, ενώ οι νεότεροι στο ιερό της Λητούς στη Νέα Πάφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 39). Είναι πολύ πιθανό η λατρεία της Λητούς, που ήταν πολύ διαδεδομένη στη Λυκία, να εισήχθη στη Νέα Πάφο από τους Λύκιους μισθοφόρους,⁴¹³ οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην πόλη ήδη από τον 3^ο αι. π.Χ. (Παρ. Επιγρ. αρ. 18).

5.7.4. Ναοί αφιερωμένοι στη δυναστική λατρεία

Η Νέα Πάφος, ως πρωτεύουσα της πτολεμαϊκής Κύπρου αποτελούσε το κέντρο της δυναστικής λατρείας στο νησί,⁴¹⁴ όπως φαίνεται άλλωστε και από την ευρεία διάδοση που πήρε η λατρεία της Αρσινόης Β΄ στην ευρύτερη περιοχή της Πάφου και ο συσχετισμός της με την Αφροδίτη.⁴¹⁵ Δε σώζεται ωστόσο κανένα ίχνος από ναούς αφιερωμένους στη συγκεκριμένη λατρεία, εκτός ίσως από τον ναό στο λόφο Φανάρι, αν βέβαια ισχύει η υπόθεση των Ούγγρων αρχαιολόγων.⁴¹⁶

Η πιο αξιόπιστη απόδειξη της παρουσίας ναών αφιερωμένων στη δυναστική λατρεία προέρχεται από τις επιγραφές. Δύο από αυτές αναφέρονται στο *Κοινὸν τῶν περι*

⁴¹² Philippou 1948, 26.

⁴¹³ Buckler 1935, 75-78; Launey 1950, 957.

⁴¹⁴ Για τη δυναστική λατρεία στην Πάφο, cf. Αναστασιάδης 2001, 223-230.

⁴¹⁵ Για τη λατρεία της Αρσινόης Β΄ στην Πάφο, cf. Młynarczyk 1990, 115-120. Σύμφωνα όμως με τον Α. Αναστασιάδη (Anastasiades 1998, 132-137) η Αρσινόη Β΄ δεν ταυτίζεται με καμιά άλλη θεότητα, όπως προκύπτει τουλάχιστον μέσα από τα έως τώρα επιγραφικά δεδομένα, από διάφορες περιοχές της Κύπρου.

⁴¹⁶ Cf. *infra* “V 5.7.5. Ναός στο λόφο Φανάρι”.

τὸν Διόνυσον καὶ Θεοὺς Εὐεργέτας τεχνιτῶν (Παρ. Επιγρ. αρ. 58, 59). Ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ συγκεκριμένο Κοινὸν εἶχε ἀμεση σχέση με τὴ διάδοση τῆς συγκεκριμένης λατρείας κι επομένως, ἡ παρουσία του στη Νέα Πάφο υποδηλώνει καὶ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου χώρου, ἀσκησης τῆς συγκεκριμένης λατρείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν συγκεκριμένο χώρο, δύο ἐπιγραφές που ἀνακαλύφθηκαν ἡ μία στὴν Παλαίπαφο καὶ ἡ ἄλλη πιθανότατα στὴ Νέα Πάφο, μεταξύ των ἄλλων, κάνουν λόγο για ἓνα Πτολεμαεῖον που χτίστηκε ἀπὸ τὸν Ονήσανδρο, τὸν δια βίου ἱερέα τοῦ Πτολεμαίου Θ΄ Σωτήρος Β΄ (Παρ. Επιγρ. αρ. 64, 65). Περίπου σύγχρονη με τὶς παραπάνω ἐπιγραφές (105-80 π.Χ.) εἶναι ἄλλη μία που βρέθηκε στὴν Παλαίπαφο καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιάδη, ὁ ὁποῖος υπῆρξε ἱερέας στὸ ἱερό που ἱδρυσε ὁ ἴδιος, πιθανόν στὴ Νέα Πάφο, πρὸς τιμὴν τοῦ Πτολεμαίου, σύμφωνα με τὴν ὑπόθεση τοῦ T.B. Mitford (Παρ. Επιγρ. αρ. 60).

Καμιὰ ἄλλη πληροφορία δεν προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές για τα παραπάνω ἱερά. Τὸ γεγονός ὅτι ἱδρύθηκαν ἀπὸ ντόπιους ἰδιώτες σημαίνει ὅτι πρόκειται για μικρά ἱερά ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα ἢ ἴσως για ἱερά ἐντὸς των πλαισίων τοῦ γυμνασίου. Σίγουρα πάντως δεν πρόκειται για μεγάλους ναοὺς, ὅπου τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα τὸ κατεῖχαν συνήθως μέλη ευγενῶν οικογενειῶν που εἶχαν ἀμεση σύνδεση με τὴν Ἀλεξάνδρεια⁴¹⁷ (π.χ. ἡ Ἀρτεμώ, κόρη τοῦ στρατηγού Σέλευκου, ὁ στρατηγὸς Ἐλενος).

5.7.5. Ναός στο λόφο Φανάρι (Πιν. 60.1)

Ὅπως ἀναφέρθηκε πιο πάνω, κάποιοι ἀπὸ τὸς ναοὺς τῆς Νέας Πάφου χτίστηκαν πάνω στα ὑψώματα που υπῆρχαν ἐντὸς των τειχῶν τῆς πόλης. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Φάμπρικα οἰκοδομήθηκε πιθανότατα ὁ ναός τῆς Ἀφροδίτης Παφίας, ἐνῶ καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ δεύτερου λόφου, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πόλης, που εἶναι γνωστός με τὸ ὄνομα «Φανάρι» καὶ ἀποτελοῦσε σύμφωνα με πολλοὺς μελετητές τὴν ἀκρόπολη τῆς Νέας Πάφου,⁴¹⁸ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε οἰκοδομηθεῖ ἓνας ἀκόμα ναός κάποιας ἀδιευκρίνιστης ἀκόμα θεότητας.

Μια ἀναδρομὴ στὶς ἀναφορὲς διαφόρων ταξιδιωτῶν που ἐπισκέφτηκαν κατὰ καιροὺς τὴν Πάφο, θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει κάποια ἐπιπρόσθετα στοιχεῖα σχετικά με τὸ οἰκοδόμημα που χτίστηκε πάνω στὸ ὑψωμα. Τὸ 1483, ὁ Felix Faber ἔκανε λόγο για τὸ «βουνὸ τῆς Ἀφροδίτης», που βρισκόταν δίπλα στὸ λιμάνι.⁴¹⁹ Τὸ 1519, ὁ Ludwig Tschoudi παρατήρησε πολλοὺς ογκῶδεις «πύργους» στὴν κορυφὴ ἐνός λόφου που ὑψωνόταν στὸ

⁴¹⁷ Fraser 1972, vol. I, 213-246.

⁴¹⁸ Oberhummer s.v. Paphos, in *PW* 36/II, στ. 943; Περισιτιάνης 1927, 39; Nicolaou 1966, 595.

⁴¹⁹ Cobham 1908, 37.

κέντρο της περιοχής.⁴²⁰ Ο Fürer von Haimendorf το 1566, έγραψε ότι η Πάφος είχε ένα μικρό λιμάνι με ένα κάστρο, ενώ παλιότερα υπήρχε ένα ωραίο παλάτι πάνω στον λόφο.⁴²¹ Δύο αιώνες αργότερα, το 1745, ο Alexander Drummond έγραψε για τρεις υπόγειους καμαροσκεπείς χώρους, οι οποίοι, όπως αναφέρει, είναι ό,τι απέμεινε από τον ναό της Αφροδίτης που βρισκόταν πάνω σε ένα ύψωμα.⁴²² Στο χάρτη που συνοδεύει την παραπάνω περιγραφή, ο ναός της Αφροδίτης σημειώνεται στα δυτικά του λιμανιού⁴²³ (Πιν. 60.2). Τέλος, ο E. Oberhammer, αναφερόμενος στο λόφο Φανάρι, επισήμανε ότι ήταν γεμάτος ερείπια, χωρίς ωστόσο να μπορέσει να προσδιορίσει τη σημασία τους.⁴²⁴

Την άνοιξη του 2003, η ουγγρική αρχαιολογική αποστολή που διεξήγε ανασκαφές στην Ταπόσιρη της Αιγύπτου, κλήθηκε από τον τότε διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων Σ. Χατζησάββα, με σκοπό τη διεξαγωγή αρχαιολογικών και αρχιτεκτονικών επισκοπήσεων, εστιάζοντας κυρίως στις θεμελιώσεις της ελληνιστικής πόλης.⁴²⁵ Σε ένα από τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν τα μέλη της αποστολής είναι ότι οι κίονες, που εντόπισαν διάσπαρτους στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Πάφου βάσει της επιφανειακής έρευνας, χωρίζονται σε δύο ομάδες, ανάλογα με το ύψος τους: σε κίονες ύψους 7,10μ. και 4,70μ. Και στις δύο περιπτώσεις, οι αναλογίες των κίωνων βασίστηκαν στο ελληνικό σύστημα μέτρησης και όχι στο ρωμαϊκό,⁴²⁶ γεγονός που σημαίνει ότι όσοι από αυτούς χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των στοών της ρωμαϊκής αγοράς, προέρχονταν από κάποιο άλλο, προγενέστερο οικοδόμημα. Στο ίδιο συμπέρασμα οδήγησε και η ταυτόχρονη ανακάλυψη μαρμάρινων καταλοίπων επίστεψης (κιονόκρανα, επιστύλια κλπ.), κορινθιακού ρυθμού, τα οποία, όπως και οι κίονες φαίνεται να προέρχονται από κάποιο μνημειακό κτήριο της Ελληνιστικής περιόδου και επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την ανοικοδόμηση της αγοράς.⁴²⁷

Πέραν του εντοπισμού των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα μέλη της ουγγρικής αποστολής διενήργησαν έρευνα και στην κορυφή του λόφου Φανάρι, προκειμένου να αποκομίσουν κάποια στοιχεία σχετικά με το οικοδόμημα που υπήρχε εκεί. Αν και σε μερικά σημεία ο φυσικός βράχος υπέστη καταστροφές (οι μέχρι πρότινος θεωρούμενες ως βαθμίδες του κρηπιδώματος (Πιν. 61.1), στην ανατολική πλευρά του λόφου, αποδείχτηκε

⁴²⁰ Oberhammer s.v. Paphos, in *PW* 36/II, στ. 943.

⁴²¹ Oberhammer s.v. Paphos, in *PW* 36/II, στ. 943.

⁴²² Cobham 1908, 290-292.

⁴²³ Młynarczyk 1990, 44; Vörös 2006, 302 σημ. 20. Πιθανόν όμως οι τρεις καμαροσκεπείς χώροι της περιγραφής του Drummond ταυτίζονται με τις τρεις υπόγειες δεξαμενές του συστήματος διανομής νερού που εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου Φανάρι.

⁴²⁴ Oberhammer s.v. Paphos, in *PW* 36/II, στ. 946.

⁴²⁵ Vörös 2006, 295.

⁴²⁶ Vörös 2006, 296. Αναλογία των κίωνων: ύψος = 15 x διάμετρο του κίονα, βάσει της ελληνικής μονάδας μέτρησης (έλλ. πόδας = 30,83εκ.) και όχι της ρωμαϊκής (ρωμ. πόδας = 29εκ.).

⁴²⁷ Vörös 2006, 296.

ότι προήρθαν από λατόμηση του βράχου), τα μέλη της αποστολής κατάφεραν μέσα από την προσεκτική επισκόπηση, αλλά και με τη χρήση σύγχρονων μέσων γεωμορφολογικής έρευνας (GPR) να αποτυπώσουν το περίγραμμα του κρηπιδώματος και να εντοπίσουν θεμελιώσεις χαραγμένες στον φυσικό βράχο, καθώς και τέσσερις βάσεις κίωνων.⁴²⁸

Συνδυάζοντας τα αποτελέσματα της έρευνάς τους, οι Ούγγροι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι στην κορυφή του λόφου Φανάρι, σε κατεύθυνση B-N, έδρευε ένας περίπτερος, εν παραστάσι ναός, ο οποίος, κρίνοντας από τη θεωρητική αναπαράσταση της κατόψεώς του (Πιν. 60.1), ήταν αρκετά μεγάλων διαστάσεων (52,41 x 27,60μ.),⁴²⁹ ανάλογος της σημασίας του λόφου. Σύμφωνα πάντα με την προτεινόμενη κάτοψη ο ναός παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με εκείνον του Απόλλωνα στα Δίδυμα της Μ. Ασίας· περιβαλλόταν από περό 19 x 10 κίωνων, ενώ μεταξύ των παραστάδων του πρόναου υπήρχαν δύο σειρές έξι κίωνων. Ο σηκός του αποτυπώνεται αρκετά εκτεταμένος κι εν μέρει υπαίθριος, αφού η οροφή του ναού αποδίδεται με άνοιγμα. Δύο εσωτερικές κιονοστοιχίες των τεσσάρων κίωνων φαίνεται ότι χώριζαν τον σηκό σε τρία κλίτη, εκ των οποίων το μεσαίο ήταν το φαρδύτερο. Στο βόρειο άκρο του μεσαίου κλίτους, στο σημείο όπου συνήθως έστεκε το λατρευτικό άγαλμα, υπήρχε ένας μικρός ναΐσκος εν παραστάσι. Βέβαια η αποκατάσταση του ναού που προτείνει η ουγγρική αρχαιολογική αποστολή κινείται σε πολύ θεωρητικά πλαίσια και είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί από τη στιγμή που τα φερόμενα ως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ναού αυτού δε βρέθηκαν *in situ* ούτε είναι απολύτως βέβαιο ότι ανήκαν στο συγκεκριμένο οικοδόμημα.

Βάσει των έως τώρα δεδομένων είναι αδύνατον να αναγνωριστεί η λατρεία της θεότητας που λάμβανε χώρα εντός του συγκεκριμένου ναού. Δεν αποκλείεται, σύμφωνα με τους Ούγγρους ερευνητές, ο ναός αυτός να ήταν αφιερωμένος στην συγκρητιστική λατρεία της Αφροδίτης-Αρσινόης-Ίσιδος, βάσει του ονόματος «Κακοβασίλεια» που αναφέρεται στο κείμενο του Valerius Maximus για τον προσδιορισμό ενός μεγαλοπρεπούς κτηρίου κοντά στην ακτή (*Fact. Dict. Mem. IX, I.V.6*), και το οποίο μπορεί να αποδίδετο στον συγκεκριμένο ναό, αφού οι Ρωμαίοι θεωρούσαν την Αρσινόη Β΄ μια «κακιά βασίλισσα».⁴³⁰

---

⁴²⁸ Vörös 2006, 298.

⁴²⁹ Vörös 2006, fig. 11-15.

⁴³⁰ Vörös 2006, 300 σημ. 11. Ο Α. Αναστασιάδης (Anastasiades 1998, 132-137) όμως έχει διαφορετική άποψη για το συσχετισμό της Αρσινόης Β΄ με άλλες θεότητες.

5.7.6. Ιερό Απόλλωνος Υλάτη (Πιν. 61.2)

Το αρχαιότερο από τα γνωστά ιερά, το οποίο προηγείται πιθανότατα και της ίδρυσης της Νέα Πάφου βρισκόταν *extra muros*,⁴³¹ σε μια περιοχή που ονομάζεται «Αλώνια του Επισκόπου», 1,5χλμ ανατολικά της πόλης. Πρόκειται για ένα υπόγειο ιερό, το οποίο, σύμφωνα με δυο συλλαβικές επιγραφές που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του, το αφιέρωσε κάποιος Σάτραπας (;) ὁ ἀρχὸς στον Απόλλωνα Υλάτη, ενεργώντας υπό θεϊκή εντολή (Παρ. Επιγρ. αρ. 1, 2). Το γεγονός ότι το ιερό βρίσκεται εντός των ορίων μιας μεγάλης νεκρόπολης της Κυπροκλασικής περιόδου, που εκτείνεται στις περιοχές «Ελληνικά» και «Αλώνια του Επισκόπου», σημαίνει ότι αρχικά χρησίμευε ως τάφος. Μετά την εγκατάλειψη του τάφου, το υπόγειο μετατράπηκε σε ιερό, με τη διάνοιξη ενός ευρύχωρου δρόμου στη νότια πλευρά του.⁴³²

Η πρόσβαση στο ιερό γινόταν από τα νότια, από έναν μεγάλο δρόμο (μήκους 5μ. και πλάτους 2,5-3μ.) που οδηγούσε σε δύο υπόγειες αίθουσες. Η πρώτη από αυτές ήταν ορθογώνια, με μήκος περίπου 5μ. (κατεύθυνσης Α-Δ) και πλάτος 3μ. (κατεύθυνση Β-Ν) και είχε δύο κόγχες, μία στον ανατολικό τοίχο και μία μικρότερη στο νότιο. Στη βόρεια πλευρά της αίθουσας υπήρχε ένα πέρασμα, μήκους 1μ. πλάτους 1,20μ. και ύψους 2,10μ. που οδηγούσε στη δεύτερη αίθουσα. Ακριβώς στα αριστερά του περάσματος, στον βόρειο τοίχο της πρώτης αίθουσας χαραχτηκε η μία από τις δύο επιγραφές, ενώ η δεύτερη βρισκόταν επάνω από τη φαρδιά είσοδο της πρώτης αίθουσας. Η δεύτερη αίθουσα ήταν κυκλική, με διάμετρο περίπου 5μ. ενώ στο κέντρο της οροφής της, σε ύψος 2,60μ. ανοίχτηκε μια οπή με διάμετρο 0,5μ.⁴³³

Το ιερό αυτό πιθανόν να λειτουργούσε αρχικά ως μαντείο. Αυτό τουλάχιστον πιστεύει ο T. B. Mitford, θεωρώντας ότι το άνοιγμα στην οροφή της δεύτερης αίθουσας χρησίμευε για τη μεταφορά των προφητικών λόγων κάποιου ιερέα, που βρισκόταν εκεί κάτω, στο εσωτερικό του οικοδομήματος που χτίστηκε πάνω από το ιερό.⁴³⁴ Το όλο συγκρότημα καταλάμβανε μόνο ένα μικρό μέρος του τεμένου που ήταν αφιερωμένο στον θεό. Η μορφολογία του εδάφους φανερώνει ότι ο χώρος ήταν διαμορφωμένος έτσι ώστε να σχηματίζονται πέντε διαφορετικά επίπεδα (Πιν. 61.3). Στα χαμηλότερα υπήρχε πιθανότατα

⁴³¹ Το ιερό του Απόλλωνος Υλάτη είναι τη μόνη «παρατυπία» αναφορικά με τον περιορισμό που είχε τεθεί στο κεφάλαιο της Εισαγωγής, σύμφωνα με τον οποίο η έρευνα για τη Νέα Πάφο θα περιοριστεί αυστηρά στο χώρο εντός των τειχών της πόλης. Ο λόγος λοιπόν εξέτασης του συγκεκριμένου ιερού οφείλεται αφ' ενός στο γεγονός ότι εντάσσεται εντός των ορίων μιας νεκρόπολης που ανήκε πιθανότατα σε κάποιον προελληνιστικό οικισμό και αφ' ετέρου στο ότι η διαμόρφωσή του ανάγεται σε μία περίοδο που προηγείται οριακά της ίδρυσης της πόλης.

⁴³² Mitford 1960a, 1.

⁴³³ Młynarczyk 1980, 239; Młynarczyk 1990, 77.

⁴³⁴ Mitford 1960a, 7-8; Młynarczyk 1980, 241-245; Młynarczyk 1990, 78-80.

κάποιος προαύλιος χώρος ή κάποιο αλσύλλιο, ενώ στα υψηλότερα διάφορα βοηθητικά οικοδομήματα.⁴³⁵

Η μετατροπή του υπογείου σε ιερό πρέπει να έγινε κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει τουλάχιστον από τη χρονολόγηση των επιγραφών, βάσει της παλαιογραφίας. Άγνωστη παραμένει ωστόσο η χρονική διάρκεια λειτουργίας του συγκεκριμένου ιερού.

5.8. Υπόγεια

Εκτός από το υπόγειο ιερό του Απόλλωνα Υλάτη, εντός των τειχών της Νέας Πάφου ανακαλύφθηκε μια ομάδα υπογείων, τα οποία περιελάμβαναν τάφους μιας νεκρόπολης που εκτεινόταν στα δυτικά του λόφου Φάμπρικα, πριν από την ίδρυση της πόλης.⁴³⁶ Αν και κατά καιρούς διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες σχετικά με τον ρόλο τους μέσα στην πόλη, ακόμα δεν μπορεί να ειπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα ποια ακριβώς ήταν η χρήση τους κατά την Ελληνιστική περίοδο. Οι τροποποιήσεις που υπέστησαν κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, οι φθορές από σεισμούς και η κατά καιρούς χρήση τους ως λατομεία, αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό την αρχική τους εικόνα.

5.8.1. Άγιος Λαμπριανός (Πιν. 62.1)

Η «κατακόμβη» του Αγ. Λαμπριανού⁴³⁷ αποτελούμενη από μια ομάδα θαλαμωτών τάφων, θυμίζει σε μεγάλο βαθμό οικίες με περιστύλιο, αφού στην ουσία όλο το υπόγειο αναπτυσσόταν γύρω από ένα αίθριο. Κάθε τάφος πρέπει να είχε τη δική του πρόσβαση, αλλά υπήρχε και μία κεντρική είσοδος του υπογείου, η οποία όμως δε σώζεται· πιθανόν να βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του συμπλέγματος, στο σημείο που βρίσκεται τώρα η σύγχρονη κλίμακα. Στη νότια πλευρά του υπογείου σώζεται το ανώτερο τμήμα μιας κλίμακας, η οποία ωστόσο πρέπει να αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή, όταν ο χώρος χρησίμευε ως λατομείο. Οι σωζόμενες βαθμίδες της κλίμακας αυτής βρίσκονται πάνω από το ανατολικό τμήμα ενός τάφου (ROOM C), ο οποίος πιθανόν να απαρτιζόταν από δύο μέρη, αφού η ανατολική πλευρά του βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τη δυτική και είχε μια κοιλότητα για την εναπόθεση του λειψάνου (Πιν. 63.1).

Βορείως του θαλάμου βρισκόταν το μοναδικό περιστύλιο του αιθρίου, στο οποίο κατέληγε πιθανότατα και η κατεστραμμένη κλίμακα. Ανατολικά του περιστυλίου ανοιγόταν άλλος ένας θάλαμος (ROOM D, Πιν. 64.1), ο οποίος πιθανόν να κατασκευάστηκε στη θέση κάποιου από τα *loculi* ενός παρακείμενου τάφου,

⁴³⁵ Młynarczyk 1980, 246-247; Młynarczyk 1990, 80-82.

⁴³⁶ Cf. *supra*, “V. 3.1. Προϋπάρχοντες οικισμοί”.

⁴³⁷ Młynarczyk 1990, 90, 223-224, fig. 10.

νοτιοανατολικά του θαλάμου D. Από τον τάφο αυτό σώζονται δύο *loculi* (GR. I & II) *vis-à-vis* το ένα με το άλλο, έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου D. Ένας μικρός διάδρομος οδηγούσε από τα δύο αυτά *loculi* σε έναν κυκλικό χώρο, πάνω από τον οποίο ανοιγόταν ένας αεραγωγός και πιθανόν από εκεί να γινόταν η πρόσβαση στον τάφο. Περιμετρικά του χώρου αυτού λαξεύτηκε στο φυσικό βράχο μια τράπεζα προσφορών (Πιν. 64.2). Νοτίως του χώρου αυτού ανοίχτηκε ένα τρίτο *loculus* (GR III), ενώ πιθανότατα στα νοτιοδυτικά να υπήρχε κι ένα τέταρτο, το οποίο σε κάποια φάση επιμηκύνθηκε, παίρνοντας τη μορφή σήραγγας, στο τέρμα της οποίας ανοίχτηκε ένας ακόμα αεραγωγός (Πιν. 65.1).

Βορείως του περιστυλίου εκτεινόταν το αίθριο, που αποτελούσε τον πυρήνα του υπόγειου συμπλέγματος. Στην ανατολική πλευρά του αιθρίου, μια μεγάλη είσοδος, που πλαισιώνεται από δύο μεγάλες κόγχες για αγάλματα, οδηγούσε σε μια μεγάλη μακρόστενη αίθουσα (ROOM A, Πιν. 65.2), η οποία πρέπει να ήταν η σημαντικότερη αίθουσα του υπογείου. Στον ανατολικό τοίχο της αίθουσας ανοίχτηκαν τρεις μικρές κόγχες, ενώ άλλες δύο βρίσκονται στον βόρειο τοίχο, πάνω από την είσοδο που οδηγούσε στο διπλανό δωμάτιο (ROOM B, Πιν. 66.1), το οποίο αρχικά πρέπει να ήταν ο ταφικός θάλαμος και μαζί με την αίθουσα A να αποτελούσαν έναν ενιαίο θαλαμωτό τάφο. Το πέρασμα που ένωνε το δωμάτιο B με το αίθριο πρέπει να ανοίχτηκε σε μεταγενέστερη φάση. Η σημασία που είχε η αίθουσα A για το υπόγειο του Αγ. Λαμπριανού φαίνεται από το γεγονός ότι είναι η μόνη αίθουσα, όπου διακρίνονται ίχνη από κονίαμα σε διάφορα σημεία των τοίχων της.

Στη δυτική πλευρά του αιθρίου, ακριβώς απέναντι από την αίθουσα A, ένας στενός κλιμακωτός διάδρομος κατέληγε σε ένα πηγάδι, που χρησίμευε πιθανόν για κάποιου είδους ιεροτελεστικό καθαρισμό. Πάνω ακριβώς από την είσοδο του διαδρόμου αυτού λαξεύτηκε μια μικρή κόγχη (Πιν. 67.1) για κάποιο μικρό άγαλμα, ενώ παρόμοια κόγχη υπάρχει και στο τέρμα του διαδρόμου, στον κάθετο τοίχο που ορθώνεται πάνω από το πηγάδι (Πιν. 67.2). Η προέκταση αυτού του τοίχου προς τα πάνω εξελισσόταν σε ένα αεραγωγό που βοηθούσε στον αερισμό του χώρου. Στον βόρειο τοίχο του διαδρόμου λαξεύτηκαν δύο ανοίγματα, τα οποία αρχικά πιθανόν να χρησίμευαν για ταφές.

Στη βορειοδυτική γωνία του αιθρίου ανοιγόταν ακόμα ένας θάλαμος (ROOM E), ο οποίος αρχικά χρησίμευε ως τάφος (πρέπει να ήταν ένας από τους αρχαιότερους τάφους που συμπεριλαμβάνονταν στο υπόγειο σύμπλεγμα του Αγ. Λαμπριανού), έχοντας μάλιστα αρκετές ομοιότητες με έναν από τους τάφους της νεκρόπολης του Κτήματος.⁴³⁸ Στον βόρειο τοίχο του υπάρχει ένα κοίλωμα για την εναπόθεση του λειψάνου, ενώ στα

---

⁴³⁸ Déshayes 1963, Tomb I & IX.

ανατολικά, πιθανόν να εκτεινόταν κάποιος δρόμος που καλύφθηκε αργότερα από τη διάνοιξη του αιθρίου.

Είναι πολύ πιθανόν το υπόγειο του Αγ. Λαμπριανού να συμπεριλάμβανε και άλλους τάφους, οι οποίοι όμως είτε δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί είτε καταστράφηκαν από μεταγενέστερη κατεργασία του υπογείου ή από φυσικές καταστροφές. Δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο πότε ακριβώς όλοι αυτοί οι θαλαμωτοί τάφοι οργανώθηκαν σε ένα ενιαίο υπόγειο σύνολο, αφού τα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν κατά τον καθαρισμό τους εντάσσονται σε ένα χρονικό πλαίσιο που κυμαίνεται από τα τέλη του 3^{ου} - αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. έως τους μεσαιωνικούς χρόνους. Η ίδρυση ωστόσο της Νέας Πάφου και η ένταξή τους εντός των ορίων της σημαίνει ότι ήδη είχε τερματιστεί η ταφική λειτουργία τους, οπότε το συγκρότημα πιθανόν να κατασκευάστηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο.⁴³⁹

Όσον αφορά τη λειτουργία του υπογείου, η ανακάλυψη θραυσμάτων από μαρμάρινες ενεπίγραφες πλάκες καθώς και μιας μαρμάρινης κεφαλής από το άγαλμα κάποιας γυναίκας υποδεικνύουν ότι επρόκειτο για κάποιο χώρο λατρείας⁴⁴⁰. Κατά το Μεσαίωνα ο χώρος θεωρείτο ως ο τόπος φυλάκισης των αποστόλων Παύλου και Βαρνάβα και συμπεριλήφθηκε ως μαρτύριο εντός ενός Φραγκισκανικού μοναστηρίου που χτίστηκε στην περιοχή.⁴⁴¹ Η διαχρονική ιερότητα του χώρου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η μετατροπή ενός τόπου ταφής σε χώρο λατρείας συνέβαινε συνήθως σε περιπτώσεις όπου η λατρεία αφορούσε κάποιον ήρωα ή κάποια χθόνια θεότητα,⁴⁴² οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η «κατακόμβη» του Αγ. Λαμπριανού πιθανόν να έπαιζε το ρόλο ηρώου κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο.⁴⁴³ Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι η «κατακόμβη» του Αγ. Λαμπριανού έχει αρκετές ομοιότητες με τα ηρώα του Αττάλου Α΄ και του Ευμένη Β΄ στην Πέργαμο και με το ηρώο της Πριήνης (Οικία του Μ. Αλέξανδρου),⁴⁴⁴ παρόλο που τα προαναφερθέντα ηρώα ήταν υπέργειες κατασκευές.

5.8.2. Αγία Σολομωνή (Πιν. 68.1)

Στα νοτιοδυτικά του υπογείου του Αγ. Λαμπριανού εντοπίστηκε η «κατακόμβη» της Αγ. Σολομωνής,⁴⁴⁵ ένα ακόμα υπόγειο σύμπλεγμα αποτελούμενο κι αυτό από τη συνένωση σε ένα ενιαίο σύνολο μερικών θαλαμωτών τάφων. Η εγγύτητα των δύο υπογείων, η ομοιότητα του σχεδίου τους καθώς και το γεγονός ότι και στις δύο

⁴³⁹ ARDA 1952, 11, 15; Megaw 1952, 115.

⁴⁴⁰ Młynarczyk 1990, 224, σημ. 273. Πρόκειται για αδημοσίευτα αντικείμενα, που τα εντόπισε η J. Młynarczyk Μουσείο της Πάφου.

⁴⁴¹ Cobham 1908, 35 (Wey), 51 (N. le Huen), 53 (Noe), 67 (Affagart).

⁴⁴² Dietrich 1978, 4-5.

⁴⁴³ Młynarczyk 1990, 224.

⁴⁴⁴ Akurgal 1983, 74-76, 205-206.

⁴⁴⁵ Młynarczyk 1990, 88-90, 224-226, fig. 9.

περιπτώσεις υπάρχει χρήση παλαιότερων τάφων, μπορούν να δώσουν κάποια στοιχεία τόσο για τη χρονολόγηση όσο και για τη λειτουργία του δεύτερου υπογείου. Έτσι, ελλείπει περαιτέρω ευρημάτων, λόγω της διαχρονικής χρήσης της «κατακόμβης», και με βάση τα παραπάνω δεδομένα, εικάζεται ότι το υπόγειο της Αγ. Σολομωνής πήρε τη μορφή με την οποία σώζεται κατά την Ελληνιστική περίοδο και λειτούργησε κι αυτό ως ένα είδος ηρώου.

Στην περίπτωση βέβαια της Αγ. Σολομωνής η ένταξη των προϋπαρχόντων τάφων σε ένα ενιαίο υπόγειο σύνολο ήταν ευκολότερη, αφού ο πυρήνας της, ο χώρος όπου αργότερα διαμορφώθηκε το αίθριο του υπογείου, ήταν ένας θαλαμωτός τάφος που πλαισιωνόταν από δύο μικρότερα δωμάτια, ένα στα βόρεια (ROOM II) κι ένα στα νότια (ROOM IV, Πιν. 68.2). Και στα δύο αυτά δωμάτια εντοπίστηκαν ίχνη τράπεζας προσφορών, λαξευμένης στον φυσικό βράχο. Γενικά, στην «κατακόμβη» της Αγ. Σολομωνής οι θάλαμοι αναπτύσσονταν συμμετρικά γύρω από το αίθριο. Εξαιρεση αποτελεί η αίθουσα με το πηγάδι (Πιν. 69.1), το νερό του οποίου χρησιμοποιείτο πιθανότατα για ιεροτελεστικούς καθαρισμούς. Η αίθουσα αυτή ήταν στην ουσία ένα σπήλαιο, οβάλ σχήματος, στο οποίο οδηγούσε μια απότομη κλίμακα, λαξευμένη στον φυσικό βράχο, που ξεκινούσε από τη βορειοδυτική γωνία του αιθρίου. Δυτικά του αιθρίου υπήρχε μία μακρόστενη αίθουσα (ROOM III, Πιν. 69.2) με έντεκα κόγχες λαξευμένες στους τρεις τοίχους της. Απέναντι από αυτήν την αίθουσα, στην ανατολική πλευρά του αιθρίου, υπήρχε άλλη μια (ROOM I, Πιν. 70.1), που κατά τους χριστιανικούς χρόνους λειτούργησε ως παρεκκλήσι. Στην ανατολική πλευρά αυτού του ιερού ανοίχτηκε μια μεγάλη αψίδα και μια κόγχη, ενώ έξι ακόμα κόγχες λαξεύτηκαν συμμετρικά στον βόρειο και στον νότιο τοίχο του. Οι συνολικά επτά αυτές κόγχες στάθηκαν η αφορμή για την ανάπτυξη του μύθου των «Επτά Κοιμομένων».

Στο έργο του Bartolomaeus de Salignac, ενός ταξιδιώτη του 16^{ου} αι., αναφέρεται ότι οι επτά Μακκαβαίοι και η μητέρα τους υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο στην Πάφο κι έκτοτε λατρεύονταν εκεί ως οσιομάρτυρες, σε ένα σπήλαιο με επτά κόγχες.⁴⁴⁶ Η αλήθεια είναι ότι η ανατολική αίθουσα του υπογείου (ROOM I) για αιώνες μετά την επικράτηση του χριστιανισμού λειτούργησε ως παρεκκλήσι, κανείς όμως από την οικογένεια των Μακκαβαίων δε βασανίστηκε και δε θανατώθηκε στην Πάφο. Στο Β΄ βιβλίο των Μακκαβαίων εξιστορείται η ιστορία κάποιας γυναίκας, ονόματι Σαμονής (Σολομωνής στα ελληνικά), η οποία βασανίστηκε κι εκτελέστηκε στην Ιερουσαλήμ, μαζί με τους επτά γιους της, την περίοδο των διωγμών που εξαπέλυσε ο Αντίοχος Δ΄ Επιφανής (μεταξύ 174-

---

⁴⁴⁶ Barth. de Salignac, *Itinerarium Hierosolymitanum*, IV, 5-6

164 π.Χ.) κατά των Εβραίων.⁴⁴⁷ Η διατήρηση του συγκεκριμένου περιστατικού στην εβραϊκή παράδοση μετέτρεψε τους ήρωες της ιστορίας σε μάρτυρες. Έτσι, μετά τη φυγή μεγάλου αριθμού Εβραίων από την Ιουδαία, επί Αντίοχου Δ΄, και την εγκατάστασή τους σε διάφορες επαρχίες του πτολεμαϊκού βασιλείου, είναι πολύ πιθανόν η εβραϊκή κοινότητα που δημιουργήθηκε στη Νέα Πάφο⁴⁴⁸ να διαμόρφωσε το υπόγειο της Αγ. Σολομωνής (κατά το πρότυπο ίσως του Αγ. Λαμπριανού;) σε ένα χώρο λατρείας (συναγωγή-ηρώο) προς τιμήν των παραπάνω μαρτύρων. Αργότερα, με την έλευση και την επικράτηση του χριστιανισμού και τη μετατροπή της συναγωγής σε εκκλησία, σύμφωνα με την τάση της εποχής, η λατρεία των μαρτύρων της ιουδαϊκής παράδοσης υιοθετήθηκε από τη χριστιανική εκκλησία, υπό τη μορφή της λατρείας των πρωτομαρτύρων της Αγ. Σολομωνής και των επτά γιων της κι έτσι η ιστορία τους επιβίωσε μέσα στους αιώνες, «στοιχειώνοντας» το υπόγειο σύμπλεγμα.⁴⁴⁹

5.8.3. Υπόγεια συγκροτήματα στο λόφο Φάμπρικα

Πολύ κοντά στην «κατακόμβη» της Αγ. Σολομωνής και απέναντι σχεδόν από εκείνη του Αγ. Λαμπριανού αναπτύσσονταν ακόμα δύο υπόγεια συγκροτήματα, ανεξερεύνητα για την ώρα.⁴⁵⁰ Η πρόσβαση στα υπόγεια αυτά φαίνεται ότι γινόταν από την κορυφή του λόφου Φάμπρικα, μέσω κλιμάκων λαξευμένων στον φυσικό βράχο, που ανοίχτηκαν πολύ κοντά στο βοτσαλωτό ψηφιδωτό που εντοπίστηκε σε εκείνον τον χώρο. Η μία από αυτές τις κλίμακες λαξεύτηκε περίπου 5μ. νοτίως του ψηφιδωτού και με κατεύθυνση προς τα ανατολικά οδηγούσε σε έναν υπόγειο χώρο, κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό, αφού η οροφή του κατέρρευσε σε κάποια φάση (Πιν. 70.2). Το ανατολικό τμήμα του χώρου αυτού πιθανόν να εκτεινόταν κάτω από την εξέδρα που εντοπίστηκε πάνω στο λόφο και όταν κατέπεσε η οροφή του παρέσυρε και το δυτικό τμήμα της εξέδρας. Λόγω της έκτασης της καταστροφής δεν μπορούν να γίνουν ασφαλείς εκτιμήσεις αναφορικά με τη σχέση που μπορεί να είχε το υπόγειο αυτό με την υπερκείμενη εξέδρα και τα οικοδομήματα που πιθανόν να υπήρχαν εκεί, ούτε σχετικά με άλλους τρόπους πρόσβασης στον χώρο αυτό.

Το δεύτερο υπόγειο ήταν πιο πολύπλοκο από το πρώτο, καθώς αναπτυσσόταν σε διάφορα επίπεδα. Η πρόσβαση γινόταν από μια λαξευτή κλίμακα, με κατεύθυνση προς τα

⁴⁴⁷ Μακκ. Β΄, 7, 1-42

⁴⁴⁸ Για την εγκατάσταση των Εβραίων στο πτολεμαϊκό βασίλειο και στη Νέα Πάφο, cf. Młynarczyk 1990, 148-149, σημ. 257, 258.

⁴⁴⁹ Młynarczyk 1990, 224.

⁴⁵⁰ Τα υπόγεια αυτά δεν υπήρξαν αντικείμενο κάποιας οργανωμένης ανασκαφικής έρευνας με αποτέλεσμα να μην υπάρχει κάποια βιβλιογραφική αναφορά ούτε κάποια περαιτέρω πληροφορία σχετικά με αυτά. Η περιγραφή που ακολουθεί προέρχεται από προσωπική παρατήρηση και μελέτη των χώρων αυτών.

βόρεια, που εντοπίστηκε λίγα μέτρα βορειοδυτικά του βοτσαλωτού ψηφιδωτού (Πιν. 71.1). Κοντά στο βόρειο άκρο της η κλίμακα διακλαδωνόταν, με το ένα σκέλος να συνεχίζει προς τα βόρεια και το άλλο να στρίβει προς τα δυτικά. Αυτό το σκέλος κατέληγε σε έναν θάλαμο ορθογώνιου σχήματος, στο δυτικό τμήμα του οποίου ο φυσικός βράχος κατεργάστηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζεται ένας δευτερεύων χώρος, ενώ στην οροφή του χώρου αυτού είχε ανοιχτεί μια οπή (Πιν. 71.2).

Όσον αφορά το άλλο σκέλος της κλίμακας κατέλυγε σε ένα ημικυκλικό θάλαμο (Πιν. 72.1), ο οποίος βρισκόταν λίγο χαμηλότερα από τον προηγούμενο και επικοινωνούσε μαζί του μέσω μιας οπής που ανοίχτηκε στον νότιο τοίχο του. Ένα άνοιγμα στην ανατολική πλευρά του θαλάμου οδηγούσε σε έναν νέο θάλαμο (Πιν. 72.2), που έφερε άλλα δύο ανοίγματα, στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά του, τα οποία οδηγούσαν εκτός του υπογείου, στο βόρειο τμήμα της κορυφής του λόφου. Τα ανοίγματα αυτά μπορεί να αποτελούσαν άλλο ένα σημείο πρόσβασης στο υπόγειο ή να οδηγούσαν σε άλλους χώρους του υπογείου που καταστράφηκαν. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ακριβώς απέναντι από τα ανοίγματα αυτά διακρίνονται κατεργασμένα τμήματα φυσικού βράχου, τα οποία όμως φαίνεται ότι υπέστησαν εκτεταμένη καταστροφή (Πιν. 73.1).

Επιστρέφοντας στον ημικυκλικό θάλαμο του υπογείου, φαίνεται ότι η δυτική πλευρά του είχε άλλο ένα άνοιγμα, το οποίο όμως κλείστηκε σε κάποια φάση με την κατασκευή ενός τοίχου. Δίπλα ακριβώς σε αυτό το άνοιγμα, ένα δεύτερο μικρότερο άνοιγμα λαξευμένο στον φυσικό βράχο οδηγούσε σε μια νέα κλίμακα, η οποία κατευθυνόταν προς τα βόρεια και κατέληγε σε έναν μεγάλο χώρο, σε χαμηλότερο επίπεδο από τους προηγούμενους θαλάμους (Πιν. 73.2). Ακριβώς δίπλα και στα αριστερά αυτής της κλίμακας λαξεύτηκε και μια δεύτερη κλίμακα (μάλλον σε μεταγενέστερη φάση), η οποία ξεκινούσε με κατεύθυνση προς τα ανατολικά και φτάνοντας δίπλα στην πρώτη, έστριβε προς τα βόρεια, πηγαίνοντας παράλληλα προς αυτήν (Πιν. 74.1). Ο υπόγειος αυτός χώρος, που ήταν μεγαλύτερος από τους προηγούμενους κι έφερε έντονα τα ίχνη λατόμησης, είχε δύο ανοίγματα, ένα μικρό στο βόρειο τμήμα του κι ένα μεγάλο στο δυτικό, που βγάζει στον σύγχρονο δρόμο Απ. Παύλου. Απέναντι ακριβώς από το μικρό άνοιγμα, ένας μεγάλος πεσσός κατάλοιπο του φυσικού βράχου, χρησίμευε πιθανότατα για στήριξη της οροφής.

Τίποτα δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα για την αρχική διαρρύθμιση και τη χρήση των υπογείων αυτών, αφού η καταστροφή που υπέστησαν, τόσο από τους σεισμούς όσο και από τη λατόμηση, πρέπει να άλλαξε σε μεγάλο βαθμό τη μορφή τους. Δεν αποκλείεται η πρώτη τους λειτουργία να ήταν ταφική, όπως οι περιπτώσεις του Αγ. Λαμπριανού και της Αγ. Σολομωνής, ενώ η τελευταία τους χρήση ήταν μάλλον για

σκοπούς λατόμευσης. Για τη λειτουργία τους όμως εντός των ορίων της Νέας Πάφου μπορούν να γίνουν μόνο εκτιμήσεις: έτσι, τα υπόγεια αυτά, κρίνοντας από την εγγύτητα με εκείνα του Αγ. Λαμπριανού και της Αγ. Σολομωνής θα μπορούσαν να είναι κάποιου είδους ηρώα ή η χρήση τους να είχε κάποια σχέση με τα οικοδομήματα που χτίστηκαν στην κορυφή του λόφου Φάμπρικα.

5.8.4. «Τούμπαλλος» (Garrison's Camp) (Πιν. 75.1)

Ανατολικά των παραπάνω υπογείων και νοτίως των βόρειων τειχών της πόλης, στην τοποθεσία «Τούμπαλλος», εκτείνεται ένα υπόγειο συγκρότημα, αποτελούμενο από ένα δαιδαλώδες σύστημα αιθουσών και διαδρόμων, λαξευμένων στον φυσικό βράχο.⁴⁵¹ Πάνω από το υπόγειο αυτό υπήρχαν πιθανότατα χτισμένα οικοδομήματα, άμεσα συνδεδεμένα με τη λειτουργία του υπογείου, ενώ ολόκληρος ο χώρος περιβαλλόταν από περιτείχισμα, από το οποίο εντοπίστηκαν κατάλοιπα του βόρειου και του δυτικού τμήματός του. Για την ώρα έχει ερευνηθεί το βορειοανατολικό τμήμα του υπογείου, το οποίο φαίνεται ότι αποτελεί ένα μικρό μόνο μέρος μιας ευρύτερης, υπόγειας κατασκευής.

Από τις έως τώρα έρευνες, φαίνεται ότι η πρόσβαση στο υπόγειο γινόταν από τα βόρεια. Δύο δρόμοι κατεύθυνσης Α-Δ κατέληγαν στην είσοδο, ο ένας από τα δυτικά και ο άλλος από τα ανατολικά, και με τη μορφή κλίμακας κατηφόριζαν προς το εσωτερικό (Πιν. 76.1). Το υπόγειο τμήμα του δυτικού δρόμου⁴⁵² κατέληγε σε μια ημικυκλική εξέδρα, η οποία έφερε στο εσωτερικό της ένα σύνθρονο λαξευμένο στον φυσικό βράχο, στην πρόσοψή της έστεκαν δύο κίονες, ενώ νοτίως πρέπει να ανοιγόταν κάποιο προαύλιο. Βορείως του σημείου όπου τελείωνε ο δρόμος ένα πέρασμα οδηγούσε σε έναν άλλον διάδρομο, κατεύθυνσης Α-Δ, στη βόρεια πλευρά του οποίου ανοίγονταν οι είσοδοι τριών δωματίων (Πιν. 77.1). Το υπέργειο τμήμα του δρόμου αυτού πλαισιωνόταν από δύο τοίχους, οι οποίοι ωστόσο καταστράφηκαν από την οικοδόμηση άλλων κτηρίων κατά τις μεταγενέστερες εποχές.

Όσον αφορά τον ανατολικό δρόμο, στο δυτικό άκρο του ανοίγονταν δύο περάσματα, ένα στα βόρεια κι ένα στα νότια. Το πρώτο οδηγούσε στον ίδιο διάδρομο, όπου κατέληγε και ο δυτικός δρόμος, ενώ το νότιο πέρασμα, μέσω μιας μικρής κλίμακας (Πιν. 77.2), κατέληγε σε έναν χώρο με δαιδαλώδη διαρρύθμιση. Από την κατασκευή αυτή ξεχωρίζει μία κυκλική αίθουσα (η οποία πρέπει να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία του χώρου), που εκτεινόταν νοτίως της κλίμακας του ανατολικού δρόμου (Πιν. 78.1). Η αίθουσα φαίνεται ότι ήταν αρκετά σκοτεινή και η μόνη πηγή φυσικού φωτός ήταν

⁴⁵¹ Nicolaou 1966, 587-588; Młynarczyk 1990, 226-232.

⁴⁵² BCH 113, 832; BCH 120, 1091.

η οπή στο κέντρο της θολωτής οροφής της (Πιν. 78.2). Περιμετρικά του εσωτερικού της λαξεύτηκε στον βράχο ένα σύνθρονο, ενώ στο βόρειο τμήμα της, πάνω από το σύνθρονο, ανοίχτηκε μια βαθιά κόγχη που στο εσωτερικό της έφερε ένα στρογγυλό κοίλωμα. Η πρόσβαση στην αίθουσα γινόταν από τρεις διαφορετικές εισόδους: η κύρια είσοδος βρίσκεται στα νότια και συνέδεε την αίθουσα με έναν μακρόστενο προθάλαμο. Εκατέρωθεν της εισόδου λαξεύτηκαν δύο βαθιές κόγχες, εκ των οποίων η δυτική θυμίζει άμβωνα, λόγω των βαθμίδων που έφερε (Πιν. 79.1). Άλλες δύο εισοδοί υπάρχουν στη δυτική και την ανατολική πλευρά της αίθουσας. Η πρώτη συνδεόταν στα βόρεια, μέσω μιας μικρής κλίμακας, με το υπόγειο τμήμα του ανατολικού δρόμου, ενώ στα νότια ανοιγόταν ένα φαρδύ πέρασμα, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο το που κατέληγε. Τέλος, η ανατολική είσοδος οδηγούσε σε έναν μακρύ και σχετικά φαρδύ διάδρομο, κατεύθυνσης B-N (Πιν. 79.2).

Ο διάδρομος αυτός επικοινωνούσε με τον προθάλαμο νοτίως της κυκλικής αίθουσας, ενώ στον ανατολικό τοίχο του, απέναντι σχεδόν από την είσοδο του προθαλάμου, λαξεύτηκαν τέσσερις κόγχες (Πιν. 79.3). Λίγα μέτρα νοτιότερα και πάντα στην ανατολική πλευρά του διαδρόμου, υπήρχαν τρεις αίθουσες, λαξευμένες κι αυτές στον φυσικό βράχο. Η πρώτη από αυτές ήταν μια ημικυκλική εξέδρα που έφερε περιμετρικά του εσωτερικού της ένα σύνθρονο (Πιν. 80.1). Η δεύτερη αίθουσα ήταν κυκλική, με μια μικρή κόγχη στη βόρεια πλευρά της (Πιν. 80.2). Στη νότια πλευρά έφερε άνοιγμα που επέτρεπε την επικοινωνία με την τρίτη αίθουσα, η οποία ωστόσο είχε και δική της είσοδο για απευθείας πρόσβαση από τον διάδρομο. Στη νότια πλευρά της αίθουσας αυτής, ορθογώνιου σχήματος, διακρίνονται τα ίχνη ενός ανοίγματος, το οποίο οδηγούσε σε μία άλλη αίθουσα που βρισκόταν νοτιότερα, αλλά κλείστηκε σε κάποια φάση με το χτίσιμο ενός τοίχου. Απέναντι από τις αίθουσες αυτές σώζονται τμήματα ενός τοίχου χτισμένου από μεγάλους ογκόλιθους (Πιν. 81.1). Ο τοίχος αυτός οριοθετούσε πιθανότατα την ανατολική πλευρά ενός δευτέρου, εξωτερικού διαδρόμου, που εκτεινόταν σε κατεύθυνση B-N, νοτίως του προθαλάμου της κυκλικής αίθουσας.

Στα δυτικά αυτού του σωζόμενου τμήματος του υπόγειου και νοτίως του δυτικού δρόμου, εντοπίστηκαν τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής εκκλησίας, η οποία έφερε στην ανατολική πλευρά της, δύο αψίδες χτισμένες στον ίδιο άξονα. Στο χώρο μεταξύ των δύο αψίδων εντοπίστηκε το άνοιγμα μιας κρύπτης, η οποία κατασκευάστηκε εκμεταλλεύομενη τμήμα ενός διαδρόμου του υπογείου (Πιν. 82.1). Η ανασκαφή του εσωτερικού της, ωστόσο, δεν ολοκληρώθηκε λόγω σοβαρών προβλημάτων στατικής.⁴⁵³ Η βασιλική αυτή

⁴⁵³ BCH 117, 747; BCH 118, 686; Giudice 2000, 490.

εικάζεται ότι χτίστηκε προς τιμήν του Αγ. Ιλαρίωνα,⁴⁵⁴ ο οποίος, σύμφωνα με τον Αγ. Ιερώνυμο, δίδαξε στη Πάφο και «ξόρκισε τους δαίμονες που υπήρχαν μέσα σε ένα παγανιστικό ιερό».⁴⁵⁵

Όσον αφορά το υπέργειο τμήμα του ανατολικού δρόμου που οδηγούσε στο υπόγειο, πλαισιωνόταν κι αυτό από δύο τοίχους, αλλά η κατασκευή οικιών κατά τα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή του νότιου τοίχου. Αντίθετα, ο βόρειος σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, γιατί σε αρκετές περιπτώσεις τα νεότερα οικοδομήματα τον χρησιμοποίησαν ως θεμέλιο.⁴⁵⁶ Ο δρόμος, συνολικού μήκους 72μ., έστριβε στο ανατολικό άκρο του σε ορθή γωνία και κατευθυνόταν προς τα νότια. Σε κατεύθυνση πλέον Β-Ν κατέβαινε μέσω κλίμακας στο εσωτερικό του υπογείου, όπου εντοπίστηκαν τρεις νέες αίθουσες που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός διαδρόμου (Πιν. 82.2). Ο δρόμος συνέχιζε την πορεία του υπογείως για 10μ. περίπου και στη συνέχεια ξανάβγαινε στην επιφάνεια κι έστριβε προς τα ανατολικά.⁴⁵⁷

Από την περιγραφή του έως τώρα ανασκαμμένου τμήματος του υπογείου φαίνεται ότι ήταν μια εκτεταμένη και δαιδαλώδης κατασκευή, αλλά ακόμα δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα ποια ακριβώς ήταν η λειτουργία του. Ο Κ. Νικολάου αρχικά, κρίνοντας από την εγγύτητα του χώρου με τα τείχη και τη βόρεια πύλη της πόλης, υπέθεσε ότι στην περιοχή χτίστηκαν κάποιοι στρατώνες για τη φρουρά της πόλης και ότι το υπόγειο λειτουργούσε ως ιερό εντός του στρατοπέδου. Υπέθεσε μάλιστα ότι κατά την Ελληνιστική περίοδο στις υπόγειες αίθουσες λάμβανε χώρα η λατρεία θεοτήτων από την Αίγυπτο, όπως της Ίσιδος ή του Σέραπι, ενώ κατά τη Ρωμαϊκή πιθανόν να προστέθηκε κι εκείνη του Μίθρα.⁴⁵⁸ Η διαφανόμενη έκταση του υπογείου, αλλά και η πολυπλοκότητα του σχεδίου του φανερώνουν ότι πρόκειται για κάτι πολύ πιο σύνθετο από ένα απλό στρατιωτικό ιερό. Παρόλο που η υπόθεση του Κ. Νικολάου έχει πλέον απορριφθεί, ο χαρακτηρισμός «Garrison's Camp» που προσέδωσε στο υπόγειο χρησιμοποιείται ακόμα για τον προσδιορισμό του συγκεκριμένου χώρου.

Η ομοιότητα που παρουσιάζει η κυκλική αίθουσα του υπογείου και ο προθάλαμός της με τη διάταξη του υπόγειου ιερού του Απόλλωνα Υλάτη είχε σαν αποτέλεσμα να προσδοθεί στο υπόγειο συγκρότημα η ονομασία «Ιερό του Απόλλωνα». Μολονότι δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να συνδέει το υπόγειο με τη λατρεία του Απόλλωνα ο παραπάνω χαρακτηρισμός χρησιμοποιείται σήμερα από τους ανασκαφείς, όχι λόγω της

⁴⁵⁴ ARDA 1998; BCH 118, 686; Giudice 2000, 490-491.

⁴⁵⁵ Ιερών. *Vita Hilar.* 30,1-31,3.

⁴⁵⁶ BCH 115, 825.

⁴⁵⁷ ARDA 1998, 71; BCH 124, 690; BCH 125, 768.

⁴⁵⁸ Nicolaou 1966, 587-588.

πεποιθήσης ότι πρόκειται πράγματι για ιερό του Απόλλωνα, αλλά περισσότερο για την απόδοση κάποιου ονόματος στο χώρο εργασίας.⁴⁵⁹

Η J. Młynarczyk, βασιζόμενη κυρίως στη διαρρύθμιση του χώρου, προέβη σε κάποιες υποθέσεις σχετικά με τη λειτουργία του.⁴⁶⁰ Ο υπόγειος χαρακτήρας του, το σκοτεινό περιβάλλον, η διάταξη των αιθουσών και των διαδρόμων του, που παραπέμπουν σε ένα πλούσιο και λιτανευτικό τελετουργικό, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το υπόγειο αποτελούσε ένα χώρο λατρείας άμεσα συνδεδεμένο με κάποια ή κάποιες χθόνιες θεότητες. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά του ιερού στον «Τούμπαλλο», όπως το σκοτεινό περιβάλλον και το τελετουργικό που τελείται σε διαδοχικά στάδια (προετοιμασίας-εξαγνισμού-προσφορών), υπήρχαν στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα στην Ήπειρο (4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.), το οποίο λειτουργούσε ως μαντείο λαμβάνοντας χρησμούς από τον κόσμο των νεκρών.⁴⁶¹ Ομοιότητες, ως προς το πλάνο του ιερού (διπλός διάδρομος, σειρά δωματίων) υπάρχουν και με το Σεραπείο της Αλεξάνδρειας.⁴⁶²

Από το έως τώρα ανασκαμμένο τμήμα του ιερού, φαίνεται ότι η κυκλική αίθουσα αποτελούσε έναν πολύ σημαντικό χώρο. Στοιχεία όπως οι βαθμίδες στην κόγχη δυτικά της νότιας εισόδου, που δημιουργούν ένα είδος άμβωνα, η κόγχη με το κοίλωμα στο εσωτερικό της, προφανώς για σπονδές και το άνοιγμα στην οροφή, μαρτυρούν ότι επρόκειτο για μία αίθουσα που συνδεόταν με τελετές μύησης σε κάποιου είδους μυστηρίων. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να θεωρηθεί ως μία μικρογραφία του Τελεστηρίου της Ελευσίνας⁴⁶³ ή να συσχετιστεί με τον χώρο συγκέντρωσης των πιστών, που συμμετείχαν στο πρώτο στάδιο μύησης, στο Ανάκτορο του ιερού των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη.⁴⁶⁴

Παρά το γεγονός ότι το υπόγειο στον «Τούμπαλλο» αποτελεί αντικείμενο ανασκαφικής έρευνας εδώ και αρκετά χρόνια, ακόμα δεν μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα ποια ακριβώς ήταν η λειτουργία του. Λόγω της ομοιότητας με το ιερό του Απόλλωνα Υλάτη συχνά καλείται ιερό του Απόλλωνα, αλλά, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχει κάποιο άλλο στοιχείο που να αποδεικνύει ότι η λατρεία του Απόλλωνα λάμβανε χώρα στο συγκεκριμένο υπόγειο. Τα χαρακτηριστικά του χώρου (υπόγειο, σκοτεινά δωμάτια και διάδρομοι, δαιδαλώδης διάταξη των αιθουσών του) υποδηλώνουν την τέλεση

⁴⁵⁹ Młynarczyk 1990, 229.

⁴⁶⁰ Młynarczyk 1990, 229-230.

⁴⁶¹ Δάκαρης 1993, 12-30.

⁴⁶² Rowe 1946, 20-29, Pls. VII, XVII.

⁴⁶³ Αίθουσα Τελεστηρίου-κυκλική αίθουσα, Έδρανα για τους πιστούς περιμετρικά του εσωτερικού του Τελεστηρίου-Πάγκος περιμετρικά του εσωτερικού της κυκλικής αίθουσας, Θρόνος του Ιεροφάντη στο Τελεστήριο-«Άμβωνας» στη δυτική κόγχη της κυκλικής αίθουσας, Όπαιον στην οροφή του Τελεστηρίου – άνοιγμα στη θολωτή οροφή της κυκλικής αίθουσας. Για το Τελεστήριο της Ελευσίνας, cf. Mylonas 1961, 113-124.

⁴⁶⁴ Guettel-Cole 1984, 26-30.

λατρευτικών εκδηλώσεων και τελετουργικών προς τιμήν κάποιας χθόνιας θεότητας (ή θεοτήτων). Μια τέτοια θεότητα, ευρέως διαδεδομένη κατά την Ελληνιστική περίοδο είναι αυτή του Σέραπι. Αν και η λατρεία του στην Κύπρο δεν ήταν τόσο διαδεδομένη⁴⁶⁵ όσο σε άλλες περιοχές του ελληνιστικού κόσμου, πρέπει πάραυτα να λατρευόταν και στη Νέα Πάφο. Δεν υπάρχει ωστόσο, κανένα στοιχείο που να συνδέει τη λατρεία του Σέραπι με το υπόγειο στον «Τούμπαλλο» (εκτός ίσως από ένα δαχτυλίδι της Ρωμαϊκής εποχής, με απεικόνιση του Σέραπι Αγαθοδαίμονα, που βρέθηκε κοντά στο ιερό⁴⁶⁶).

Η Δήμητρα ήταν η κατεξοχήν θεότητα της γης (άλλωστε από εκεί προέρχεται και το όνομά της: Γη+Μήτηρ) και συχνά λατρευόταν μαζί με την Περσεφόνη και τον Πλούτωνα (την εξευγενισμένη υπόσταση του Άδη, που συμβόλιζε τον πλούτο και τη γονιμότητα της γης). Η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης είχε μυστηριακή υφή, όπως προκύπτει από τα Ελευσίνια μυστήρια,⁴⁶⁷ τον γνωστότερο από τους εορτασμούς που γίνονταν προς τιμήν της θεάς. Πέραν τούτου, το υπόγειο στον «Τούμπαλλο» βρίσκεται στις παρυφές της πόλης, σε απόσταση από τη φασαρία και την κίνηση του κέντρου, γεγονός που ενισχύει τον χθόνιο και απόκοσμο χαρακτήρα του. Σύμφωνα με το Βιτρούβιο (I, 7) πάντως, ιερά που είχαν τέτοιο χαρακτήρα, όπως αυτό της Δήμητρας, κατασκευάζονταν μακριά από το κέντρο των πόλεων, ακόμα κι εκτός των τειχών, έτσι ώστε να διατηρείται η τελετουργική αγνότητα. Πάντως, ένα ιερό αφιερωμένο στη θεά Δήμητρα πρέπει να υπήρχε στη Νέα Πάφο, αφού η αρχιτεκτονική όλων των ιερών της, φαίνεται ότι είχε τη βάση της εκεί, όπως προκύπτει τουλάχιστον από δύο επιγραφές που βρέθηκαν στην Κάτω Πάφο και στην Παλαίπαφο (Παρ. Επιγρ. αρ. 77, 78).

Τελειώνοντας την παρουσίαση του υπογείου στον «Τούμπαλλο», εκκρεμεί το θέμα της χρονολόγησής του. Τα όστρακα που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο, απόρροια της μακράς χρήσης του χώρου. Η πληθώρα ωστόσο οστράκων του 3^{ου} αι. π.Χ. υποδεικνύει ότι οι απαρχές του ιερού πρέπει να τοποθετηθούν στον συγκεκριμένο αιώνα.⁴⁶⁸

5.9. Βασιλικό Ανάκτορο – Οικία Στρατηγού

Επί στρατηγίας του Πέλοπος (217/209-203 π.Χ.) φαίνεται ότι η Νέα Πάφος θεωρείτο μια πόλη εξίσου σημαντική με τη Σαλαμίνα, αφού η παρουσία του στρατηγού

⁴⁶⁵ Επιγραφικές μαρτυρίες για λατρεία του Σέραπι: στους Σόλους (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), cf. *SCE* III, 625-626 nos. 10-11; στη Σαλαμίνα (μέσα 3^{ου} αι. π.Χ.), cf. *OGIS* 63; στην Αφεντρίκα, κοντά στο Ριζοκάρπασο, από κοινού με την Ίσιδα (αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.), cf. *ICA* I, 132-133 no. 5; στην Αμαθούντα, από κοινού με την Ίσιδα (μέσα 2^{ου} αι. π.Χ.), cf. *Hellmann & Hermary* 1980, 268-272; στο Άρσος, από κοινού με την Ίσιδα και τον Άνουβι (ύστερη ελληνιστική περίοδο), cf. *Masson*, O in *Hellmann & Hermary* 1980, 273-275.

⁴⁶⁶ *BCH* 83, 346.

⁴⁶⁷ *Mylonas* 1961, 224-285.

⁴⁶⁸ *Młynarczyk* 1990, 228-229.

και της οικογένειάς του είναι αισθητή και επιγραφικά τεκμηριωμένη και στις δύο πόλεις (Πάφος: Παρ. Επιγρ. αρ. 20, 22, Σαλαμίνα: Παρ. Επιγρ. αρ. 19, 21). Το σίγουρο είναι ότι επί Πτολεμαίου Ε΄ Επιφανούς (204-180 π.Χ.) η πόλη ήταν πλέον η πρωτεύουσα του νησιού, αφού εκείνη την περίοδο ο στρατηγός της Κύπρου Πολυκράτης (203-197 π.Χ.) επιφορτίστηκε και με τα καθήκοντα του αρχιερέως, ενώ παράλληλα η παρουσία του ίδιου και της οικογένειάς, από επιγραφικής άποψης, προέρχεται αποκλειστικά από την περιοχή της Πάφου (Παρ. Επιγρ. αρ. 26-29, 34-35).

Η μετατροπή της Νέας Πάφου σε πρωτεύουσα του νησιού συνεπάγετο και την ανέγερση ενός οικοδομήματος που θα αποτελούσε την οικία-έδρα του στρατηγού στην πόλη. Ωστόσο, πέραν της οικίας του στρατηγού, είναι πολύ πιθανό να χτίστηκε εκεί κι ένα βασιλικό ανάκτορο, αφού λόγω των συνεχών δυναστικών συγκρούσεων που ταλάνισαν το πτολεμαϊκό κράτος από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. έως και την κατάλυσή του από τους Ρωμαίους, το 30 π.Χ., αρκετοί Πτολεμαίοι κατέφυγαν στη Νέα Πάφο κυβερνώντας ή ασκώντας αντιπολίτευση από εκεί.

Σε ένα χωρίο του έργου του, ο Valerius Maximus (*Fact. Dict. Mem.* IX, I.V.6) αναφέρει ότι όταν ο Πομπήιος, μετά την ήττα του από τον Καίσαρα στη Φάρσαλο (49 π.Χ.), μετέβη στην Κύπρο με σκοπό να συγκεντρώσει νέα στρατεύματα, πλησιάζοντας στη Νέα Πάφο είδε ένα μεγαλοπρεπές κτήριο κοντά στην ακτή, το οποίο το ονόμαζαν *Κακοβασιλεία*. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, το όνομα *Κακοβασιλεία* μπορεί να δόθηκε στο ναό που ήταν χτισμένος στην κορυφή του λόφου Φανάρι.⁴⁶⁹ Ωστόσο, πιθανότερη φαίνεται η υπόθεση να αναφερόταν σε ένα ανακτορικό συγκρότημα που ανήκε σε κάποιον κακό ή άτυχο βασιλιά.

Ένας από τους πιο αδίστακτους Πτολεμαίους, ο οποίος υπήρξε αρκετά σκληρός και βίαιος τόσο στη διακυβέρνηση του βασιλείου όσο και στην αντιμετώπιση των αντιπάλων του (διωγμοί, δολοφονία του ανιψιού, ακόμα και του ίδιου του γιου κατά τη διαμάχη του με την Κλεοπάτρα Β΄) ήταν ο Πτολεμαίος Η΄ Ευεργέτης Β΄ (Φύσκων). Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το προσωνύμιο «Κακεργέτης» (αντί του Ευεργέτης) που απέκτησε, ακριβώς λόγω της σκληρότητας και της βιαιότητάς του. Ο συγκεκριμένος Πτολεμαίος ήταν ο πρώτος που εγκαταστάθηκε στη Νέα Πάφο (προηγήθηκε ο Πτολεμαίος Στ΄ Φιλομήτωρ, αλλά για πολύ μικρό χρονικό διάστημα) από το 144-129 π.Χ. Κατά την δεκαπενταετή παραμονή του στην πόλη είναι πολύ πιθανό να έχτισε ένα ανάκτορο, το οποίο, λόγω της φήμης που τον συνόδευε για τη βίαιη και απολυταρχική διακυβέρνησή του, πήρε το προσωνύμιο *Κακοβασιλεία* (= το ανάκτορο του κακού).

⁴⁶⁹ Cf. *supra*, “V. 5.7.5. Ναός στο λόφο Φανάρι”.

Σύμφωνα με το κείμενο του Valerius Maximus το συγκεκριμένο κτήριο βρισκόταν κοντά στην ακτή. Ωστόσο, δεδομένου ότι η πόλη περιβαλλόταν από τείχη, πρέπει να υποθεθεί ότι το κτήριο πρέπει να βρισκόταν σε κάποιο ύψωμα ώστε να είναι ορατό από τη θάλασσα. Από τα υψώματα εντός της πόλης ο λόφος Φανάρι είναι αυτός που βρίσκεται πλησιέστερα στην ακτή κι επιπλέον αποτελούσε μια από τις πρώτες εικόνες που αντίκριζε κάποιος πλέοντας από τα βορειοδυτικά, όπως πιθανότατα έπλεε το καράβι του Πομπήιου.⁴⁷⁰

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανακαλύφθηκαν στους πρόποδες του λόφου Φανάρι υποδεικνύουν ότι κάποιο πολύ σημαντικό κτήριο είχε χτιστεί στη νότια πλαγιά του. Η ταύτιση του κτηρίου αυτού με την οικία του στρατηγού ή με το βασιλικό ανάκτορο μπορεί να στηριχτεί με αρκετά επιχειρήματα.⁴⁷¹ Πρώτα απ' όλα η τοπική παράδοση έχει να επιδείξει αρκετά παραδείγματα χωροταξικής διαρρύθμισης, τόσο της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου (Αμαθούντα, Ιδάλιον, Βουνί) όσο και της Πρώιμης Ελληνιστικής (Σόλοι), κατά την οποία στο ύψωμα της ακρόπολης δεσπόζει κάποιος ναός, χαμηλότερα βρίσκεται η έδρα του ηγεμόνα, ενώ ακόμα πιο κάτω εκτείνεται ο οικιστικός τομέας της πόλης.⁴⁷² Πέραν τούτου η θέση όπου εντοπίστηκαν τα παραπάνω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ένα σημείο με μεγάλη στρατηγική σημασία, γιατί από την πλαγιά του υψώματος όπου χτίστηκε το εν λόγω οικοδόμημα μπορούσε να επιβλέπει ολόκληρη σχεδόν την πόλη, τη θάλασσα, καθώς και τη βόρεια ακτή. Επιπλέον βρισκόταν πολύ κοντά στο δυτικό τμήμα των τειχών, ενώ ένας μικρός κόλπος που σχηματίζεται δυτικά της βορειοδυτικής πύλης πιθανόν να χρησίμευε ως αγκυροβόλιο έκτακτης ανάγκης.⁴⁷³ Υπό αυτό το πρίσμα ο υπόγειος διάδρομος που εντοπίστηκε στη δυτική πλαγιά του λόφου, θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου αμυντικού συστήματος και να ένωνε το ανάκτορο με τα καταλύματα των φρουρών, που πιθανόν να υπήρχαν στο χώρο μεταξύ των τειχών και του λόφου, κι ακόμα βορειότερα με τη βορειοδυτική πύλη και τις πυλίδες των τειχών.

Άλλο ένα κτήριο που θα μπορούσε να αποτελεί την έδρα του στρατηγού⁴⁷⁴ είναι η Ελληνιστική Οικία που ανακαλύφθηκε νοτίως κι εν μέρει κάτω από τη νότια πτέρυγα της Έπαυλης του Θησέα. Η οικία αυτή καταλάμβανε την έκταση μιας ολόκληρης νησίδας, ενώ ως προς το πλάνο της παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το παλάτι του κυβερνήτη (1^{ου} αι. π.Χ.) που ανακαλύφθηκε στην Πτολεμαΐδα της Κυρηναϊκής⁴⁷⁵ (Πιν. 83.1). Και στις δύο

⁴⁷⁰ Młynarczyk 1990, 206.

⁴⁷¹ Młynarczyk 1990, 207

⁴⁷² Aupert 1980, 223-228 (Αμαθούντα); BCH 105, 996-997 (Ιδάλιον); SCE III, 81-82 (Βουνί); SCE III, 412-413 (Σόλοι).

⁴⁷³ Για το αγκυροβόλιο έξω από τη βορειοδυτική πύλη, cf. *supra*, “V. 5.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις”.

⁴⁷⁴ Młynarczyk 1996, 200.

⁴⁷⁵ Nielsen 1999, 146-152.

περιπτώσεις μια περίστυλη αυλή φαίνεται ότι χώριζε το οικιστικό-λειτουργικό τμήμα της οικίας από το επίσημο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι λίγα χρόνια μετά την καταστροφή της συγκεκριμένης οικίας κατασκευάστηκε βορείως, κι εν μέρει πάνω στα ερείπιά της, η Έπαυλη του Θησέα, η οποία, σύμφωνα με την άποψη πολλών σύγχρονων ερευνητών, αποτελούσε την έδρα του Ρωμαίου κυβερνήτη του νησιού.⁴⁷⁶ Αυτό θα μπορούσε να υποδηλώνει τη συνέχιση μιας παράδοσης που ήθελε τον εκάστοτε στρατηγό-κυβερνήτη να διαμένει στη συγκεκριμένη περιοχή της πόλης.

Η τοποθεσία της κατοικίας του στρατηγού και του ανακτόρου των Πτολεμαίων που έζησαν στην πόλη (εάν βέβαια έχουμε να κάνουμε με δύο διαφορετικά κτήρια) παραμένει ακόμα ασαφής. Σίγουρα το οικοδόμημα που εντοπίστηκε στη νότια πλαγιά του λόφου Φανάρι, λόγω διαστάσεων και τοποθεσίας, συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να ήταν ένα από αυτά τα κτήρια. Ωστόσο, οριστική και ξεκάθαρη απάντηση πάνω σε αυτό το ζήτημα δεν είναι δυνατό να υπάρξει, από τη στιγμή που το μεγαλύτερο τμήμα του δεν έχει ακόμα ανασκαφεί.

6. Συμπεράσματα

Στις προηγούμενες ενότητες του κεφαλαίου διερευνήθηκαν θέματα σχετικά με τον ιδρυτή της πόλης και με πιθανούς οικισμούς που προϋπήρχαν της ίδρυσής της, έγινε καταγραφή, στο μέτρο του δυνατού, των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με σκοπό τον διαχωρισμό των οικοδομικών φάσεων που γνώρισε η πόλη κατά την Ελληνιστική περίοδο και τέλος, έγινε προσπάθεια για τη θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της πόλης. Συνδυάζοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία, προκύπτουν κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την ιστορία και τη σταδιακή ανάπτυξη της πόλης που παρατίθενται παρακάτω εν είδει ανακεφαλαίωσης.

6.1. Ίδρυση της Νέας Πάφου: μια νέα κυπριακή πόλη ή μια πτολεμαϊκή αποικία;

Η Νέα Πάφος ιδρύθηκε στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., δίπλα (κι εν μέρει πάνω) σε έναν προϋπάρχοντα οικισμό, που φαίνεται ότι αναπτύχθηκε στην περιοχή κατά τα τέλη του 5^{ου}-αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση των νεκροπόλεων που τον περιέβαλλαν, αλλά και από τη μικρή ποσότητα κεραμικής που ανακαλύφθηκε στην περιοχή. Σύμφωνα με πολύ μεταγενέστερες πηγές ο οικισμός αυτός έφερε την ονομασία «Έρυνθραι», αλλά δεν υπάρχει κάποιο άλλο στοιχείο που επιβεβαιώνει αυτήν την πληροφορία. Εμπνευστής της ιδέας για την ίδρυση μιας πόλης στο

⁴⁷⁶ Daszewski & Michaelides 1988, 53. Αναφορικά με τη λειτουργία του κτηρίου, cf. Medeksza 1992, 17-21.

συγκεκριμένο χώρο ήταν ένας εκ των Νικοκλή και Πτολεμαίο Α΄. Ο πρώτος υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριος οικοδόμος, όπως προκύπτει από τα επιγραφικά δεδομένα, και χρειαζόταν ένα νέο λιμάνι (αφού εκείνο της Παλαιπάφου πιθανόν να είχε προσχωθεί ή να ήταν μικρό για τις ανάγκες του) για την εξαγωγή και την εμπορία του χαλκού που παρήγαν τα μεταλλεία του βασιλείου του. Ο Πτολεμαίος Α΄ χρειαζόταν από την πλευρά του μια ναυτική βάση εκτός Αιγύπτου, που θα χρησίμευε τόσο ως εφελτήριο για επιθετικές ενέργειες όσο και ως αμυντικό προπύργιο κατά τις συγκρούσεις του με τους άλλους Διαδόχους και κυρίως με τον Αντίγονο Μονόφθαλμο. Πέραν τούτου, η κατοχή της Συρίας, της Φοινίκης και της Κιλικίας από τον Αντίγονο, καθιστούσε για τον Πτολεμαίο Α΄ επιτακτική την ανάγκη ελέγχου της Κύπρου, της μόνης περιοχής που θα μπορούσε να του προμηθεύσει αρκετή ξυλεία για τη ναυπήγηση του στόλου του. Επιπλέον, η Κύπρος ήταν πλούσια σε κοιτάσματα χαλκού, απαραίτητου μετάλλου για την κοπή χάλκινων νομισμάτων, τα οποία αποτελούσαν τη βάση της οικονομικής πολιτικής των Πτολεμαίων. Η περιοχή της Νέας Πάφου λοιπόν, φάνταζε και από στατηγικής και από οικονομικής άποψης, ως η ιδανική τοποθεσία για την ίδρυση μιας πόλης-λιμανιού, αφού διέθετε φυσικό αγκυροβόλιο, βρισκόταν κοντά στα μεταλλεία χαλκού και στα δάση του Τροόδου κι επιπλέον αποτελούσε την εγγύτερη προς την Αλεξάνδρεια περιοχή της Κύπρου.

Ποιος από τους δύο όμως ήταν ο πραγματικός ιδρυτής της Νέας Πάφου, αυτός που σχεδίασε και υλοποίησε το χτίσιμό της; Αν ανατρέξουμε στα αρχαιολογικά δεδομένα των προηγούμενων ενοτήτων, θα δούμε ότι υπάρχουν κάποια στοιχεία που υποδεικνύουν τον Πτολεμαίο Α΄ ως ιδρυτή της πόλης. Πρώτα από όλα η ανακάλυψη ενός θησαυρού με νομίσματα του Αλέξανδρου Γ΄ και του Φίλιππου Αριδαίου, κοντά στην Έπαυλη του Θησέα, καθώς και νομίσματα του Πτολεμαίου Α΄ κάτω από τα δωμάτια 2 και 36 του ίδιου κτηρίου, πάνω ακριβώς από το φυσικό βράχο, υποδεικνύει την παρουσία μη γηγενών ατόμων που έφεραν μαζί τους τα συγκεκριμένα νομίσματα. Πέραν όμως των συγκεκριμένων ευρημάτων, τα βοτσαλωτά ψηφιδωτά της Σκύλλας στην Οικία του Διονύσου, που είναι από τα αρχαιότερα που έχουν βρεθεί στην Κύπρο, προδίδει την παρουσία Ελλήνων και Μακεδόνων στη Νέα Πάφο, ως φορέων της νέας μορφής τέχνης. Όσον αφορά την εγκατάστασή τους στη νέα πόλη, σε μια τόσο πρώιμη φάση της ιστορίας της, αυτή οφείλεται πιθανότατα στον Πτολεμαίο Α΄, ο οποίος ως ιδρυτής της ενδιαφερόταν για την κατοίκησή της. Τέλος, η κατασκευή του θεάτρου στις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου, που το καθιστά ως το αρχαιότερο, αρχαιολογικά τεκμηριωμένο θέατρο της Κύπρου, είναι άλλο ένα στοιχείο που υποδεικνύει τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξε ο Πτολεμαίος Α΄ στην ίδρυση της Νέας Πάφου. Γενικά η κατασκευή θεάτρων στις κυπριακές πόλεις, πριν από την Ελληνιστική περίοδο, ήταν μάλλον άγνωστη, αφού

από αρχαιολογικής άποψης δεν έχει εντοπιστεί κάποιο θέατρο αρχαιότερο από αυτό της Νέας Πάφου. Η ανοικοδόμησή του λοιπόν κατά την πρώτη οικοδομική φάση της νεοϊδρυθείσας πόλης καταδεικνύει ότι αυτή μάλλον δεν ιδρύθηκε από έναν τοπικό ηγεμόνα για να κατοικηθεί από γηγενείς κατοίκους, που δεν ήταν άλλωστε εξοικειωμένοι με τέτοιου είδους θεάματα. Αντίθετα, η ίδρυσή της φαίνεται ότι υποκινήθηκε από τον Πτολεμαίο Α΄ και αποσκοπούσε στην εγκατάσταση ατόμων στην περιοχή (Ελληνες μισθοφόροι), που θα προασπίζονταν τα συμφέροντά του. Η κατασκευή του θεάτρου εντάσσεται προφανώς στα πλαίσια της προσπάθειας του ιδρυτή να «μπολιάσει» τον νέο οικισμό με στοιχεία του τρόπου ζωής των νέων αποίκων, δημιουργώντας έτσι ένα όσο το δυνατόν πιο οικείο περιβάλλον για αυτούς. Επιπλέον, κάποια κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου θεάτρου σε σύγκριση με εκείνο της Αλεξάνδρειας⁴⁷⁷ ενισχύουν την άποψη ότι οι διαδικασίες για την ίδρυση της νέας πόλης κινήθηκαν από την πτολεμαϊκή πρωτεύουσα.

Τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα (νομίσματα, ψηφιδωτό δάπεδο, θέατρο) υποδεικνύουν τον Πτολεμαίο Α΄ ως το άτομο που ανέλαβε το χτίσιμο και την κατοίκηση της Νέας Πάφου, αφού η πόλη από πολύ νωρίς έφερε στοιχεία, τα οποία έως τότε δεν είχαν εντοπιστεί σε άλλη κυπριακή πόλη. Ωστόσο, εξακολουθούν να υφίστανται κάποια ερωτήματα σχετικά με το πώς κατάφερε να επέμβει σε μια ουδέτερη περιοχή, όπως ήταν η Κύπρος στα χρόνια των Διαδόχων, τη στιγμή μάλιστα που ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο κατά του Περδίκκα. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό πιθανόν να κρύβεται στα πλαίσια της συμμαχίας του Πτολεμαίου Α΄ με τον Νικοκλή. Η συμμαχία αυτή διήρκεσε τουλάχιστον έως το 312 π.Χ. και πιθανόν κατά τη διάρκειά της ο Λαγίδης να χρηματοδότησε το βασιλιά της Πάφου για την ανοικοδόμηση μιας πόλης που θα προσέφερε σημαντικά πλεονεκτήματα και στους δύο.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθούν δύο περιπτώσεις ίδρυσης αποικιών, απ' όπου θα ήταν δυνατό να προκύψουν κάποιες πληροφορίες και συμπεράσματα για την ίδρυση της Νέας Πάφου. Η πρώτη από αυτές τις περιπτώσεις αφορά μια εντολή που έδωσε ο Αντίοχος Γ΄ Μέγας σε έναν στρατηγό του, ονόματι Ζεύξι, με σκοπό την ίδρυση μιας αποικίας στη Μ. Ασία, μεταξύ του 212 και του 205/4 π.Χ., μετά δηλαδή την προσάρτηση της συγκεκριμένης περιοχής στο βασίλειο των Σελευκιδών.⁴⁷⁸ Μέσα από το απόσπασμα

⁴⁷⁷ Cf. *supra*, “V. 4.1.10. Θέατρο”.

⁴⁷⁸ Φλ. Ιωσ. Αρχ. Ιουδ. 12.147-152: «βασιλεὺς Ἀντίοχος Ζεύξιδι τῷ πατρὶ χαίρειν. εἰ ἔρρωσαι εὖ ἂν ἔχοι, ὑγιαίνω δὲ καὶ αὐτός. πυνθανόμενος τοὺς ἐν Λυδία καὶ Φρυγία νεωτερίζοντας, μεγάλης ἐπιστροφῆς ἡγησάμην τοῦτό μοι δεῖσθαι, καὶ βουλευσαμένῳ μοι μετὰ τῶν φίλων τί δεῖ ποιεῖν, ἔδοξεν εἰς τὰ φρούρια καὶ τοὺς ἀναγκαιοτάτους τόπους τῶν ἀπὸ τῆς Μεσοποταμίας καὶ Βαβυλωνίας Ἰουδαίων οἴκους δισχίλιους σὺν ἐπισκευῇ μεταγαγεῖν. πέπεισμαι γὰρ εὐνους αὐτοὺς ἔσεσθαι τῶν ἡμετέρων φύλακας διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐσέβειαν, καὶ μαρτυρουμένους δ' αὐτοὺς ὑπὸ τῶν προγόνων εἰς πίστην οἶδα καὶ

του Φλάβιου Ιώσηπου προκύπτουν κάποια κοινά στοιχεία για την ίδρυση στρατιωτικών αποικιών· το πρώτο από αυτά έχει να κάνει με την εξ' ολοκλήρου ανάθεση της ευθύνης για την ίδρυση της αποικίας από τον βασιλιά σε ένα στρατηγό του. Σε αντίθεση με την ίδρυση πόλεων, όπου ο βασιλιάς είχε την πλήρη ευθύνη για την εύρεση του τόπου, για την εγκατάσταση των αποίκων, για την εξασφάλιση των προμηθειών και για την επίλυση διαφόρων προβλημάτων που πιθανόν να αντιμετώπιζε η νέα πόλη, στην ίδρυση των αποικιών ο βασιλιάς αποφάσιζε μόνο τον τόπο της εγκατάστασης και χρηματοδοτούσε την όλη επιχείρηση· όλα τα υπόλοιπα ήταν από την ευθύνη του εκάστοτε βασιλικού αξιωματούχου.⁴⁷⁹ Πέραν τούτου, κάποια ακόμα σημεία στα οποία πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή είναι η εθνική ομοιογένεια των αποίκων,⁴⁸⁰ η εγκατάσταση στις αποικίες ατόμων (στρατιωτών συνήθως) που ήταν πιστά στον βασιλιά και που θα προασπίζονταν τα συμφέροντά του (φύλαξη εμπορικών δρόμων, ενίσχυση παραμεθορίου ζώνης, ειρήνευση εξεγερμένης περιοχής, κλπ.), η παραχώρηση στους αποίκους κλήρων γης⁴⁸¹ και η απαλλαγή τους από την υποχρέωση καταβολής φόρου, για κάποιο χρονικό διάστημα.⁴⁸²

Όλα τα παραπάνω μπορεί να αφορούν την ίδρυση στρατιωτικών αποικιών στο βασίλειο των Σελευκιδών, αλλά και σε εκείνο των Πτολεμαίων η κατάσταση δεν ήταν πολύ διαφορετική⁴⁸³ οι στρατιωτικές αποικίες (*κατοικίαι*)⁴⁸⁴ ήταν στην ουσία οι «δεξαμενές» άντλησης στρατιωτικού δυναμικού για τους Πτολεμαίους. Κύριο χαρακτηριστικό των αποικιών αυτών ήταν η παραχώρηση, από τα βασιλικά εδάφη, κλήρων γης στους αποίκους (οι οποίοι αρχικά ήταν Έλληνες και Μακεδόνες, αργότερα όμως μισθοφόροι διαφόρων εθνικοτήτων). Κάθε κληρούχος είχε την υποχρέωση να υπηρετεί στον πτολεμαϊκό στρατό, κάθε φορά που θα παρίστατο ανάγκη. Συνήθως, τους κληρούχους που αποστρατεύονταν τους διαδέχονταν στις υποχρεώσεις (στρατιωτική υπηρεσία), αλλά και στα δικαιώματα (κατοχή και καλλιέργεια του κλήρου) οι γιοι τους, οι οποίοι αρχικά εκπαιδευόνταν σε σώματα «επιγόνων». Πέραν των ομοιοτήτων μεταξύ των

προυμίαν εις ἅ παρακαλοῦνται βούλομαι τοίνυν, καίπερ ἐργώδους ὄντος τούτους μεταγαγείν, ὑποσχόμενος νόμοις αὐτοῦς χρῆσθαι τοῖς ἰδίοις. ὅταν δ' αὐτοῦς ἀγάγῃς εἰς τοὺς προειρημένους τόπους, εἷς τε οἰκοδομίας οἰκιῶν αὐτοῖς δώσεις τόπον ἑκάστῳ καὶ χώραν εἰς γεωργίαν καὶ φυτεῖαν ἀμπέλων, καὶ ἀτελεῖς τῶν ἐκ τῆς γῆς καρπῶν ἀνήσεις ἐπὶ ἔτη δέκα. μετρεῖσθωσαν δὲ καὶ, ἄχρῃς ἂν παρὰ τῆς γῆς καρποὺς λαμβάνωσι, σίτον εἰς τὰς τῶν θεραπόντων διατροφάς· διδόσθω δὲ καὶ τοῖς εἰς τὰς χρεῖας ὑπηρετοῦσι τὸ αὐταρκές, ἵνα τῆς παρ' ἡμῶν τυγχάνοντες φιλανθρωπίας προθυμοτέρους παρέχωσιν αὐτοῦς περὶ τὰ ἡμέτερα. πρόνοιαν δὲ ποιῶ καὶ τοῦ ἔθνους κατὰ τὸ δυνατόν, ὅπως ὑπὸ μηδενὸς ἐνοχλῆται.»

⁴⁷⁹ Tarn & Griffith 1952, 145-146; Cohen 1978, 22; Tarn 1985, 6-7.

⁴⁸⁰ Tarn & Griffith 1952, 149; Cohen 1972, 88; Cohen 1978, 30-33, 38.

⁴⁸¹ Tarn & Griffith 1952, 149; Briant 1978, 65-67; Jouguet 1978, 374-375.

⁴⁸² Cohen 1972, 90-91.

⁴⁸³ Σακελλαρίου 1974, 492-493; Griffith 1975, 115; Jouguet 1978, 328-331.

⁴⁸⁴ Για τις στρατιωτικές αποικίες, cf. Oertel, s.v. *Katoikoi* in *PW*; Griffith 1975, 147.

στρατιωτικών αποικιών των Σελευκιδών και των Πτολεμαίων, υπήρχε και μια βασική διαφορά: ενώ στους πρώτους ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά ήταν η εθνική ομοιογένεια των αποίκων, στους δεύτερους οι άποικοι εγκαθίσταντο μέσα σε υπάρχουσες κοινότητες γηγενών και πολλές φορές για τη στέγασή τους επιτάσσονταν χώροι και δωμάτια από τις οικίες των ντόπιων, οι λεγόμενοι «σταθμοί».⁴⁸⁵

Πώς θα μπορούσαν όμως όλα τα παραπάνω να σχετίζονται με την ίδρυση της Νέας Πάφου; Ο Πτολεμαίος Α΄, όπως φάνηκε πιο πάνω, είχε συμφέροντα στην Κύπρο, αλλά εμπλεκόμενος σε πόλεμο αρχικά κατά του Περδίκκα και στη συνέχεια κατά του Αντίγονου, αδυνατούσε να τα προωθήσει. Φαντάζει επομένως πολύ βολική η λύση της ανάθεσης σε κάποιον δικό του άνθρωπο (σε κάποιο σύμμαχό του, όπως ο Νικοκλής) της ίδρυσης μιας αποικίας στο νησί για την εγκατάσταση των στρατιωτών του.⁴⁸⁶ Φαίνεται λοιπόν ότι η ίδρυση μιας πιθανής στρατιωτικής αποικίας στον χώρο της Νέας Πάφου έχει κοινά σημεία με την ίδρυση της αποικίας που περιγράφει ο Φλάβιος Ιώσηπος: ο Πτολεμαίος Α΄, αφού επέλεξε την τοποθεσία, ανέθεσε στον Νικοκλή την ίδρυση αποικίας, όπου θα εγκαθίσταντο μια ομάδα μισθοφόρων του, προασπίζοντας τα συμφέροντά του. Βάσει αυτής της υπόθεσης εξηγείται και η απουσία ιδρυτικού μύθου καθώς επίσης και η μη χρησιμοποίηση δυναστικού ονόματος για τη νέα πόλη (Πτολεμαΐς ή Νικόκλια).

Σε σχέση όμως με την παραπάνω θεωρία προκύπτει ένα ερώτημα που αφορά την παραχώρηση κλήρων γης στους στρατιώτες του Πτολεμαίου Α΄. Τέτοιες παραχωρήσεις γίνονταν συνήθως από τη βασιλική γη: στην περίπτωση της Νέας Πάφου όμως, η γη, όσο τουλάχιστον ζούσε ο Νικοκλής, ανήκε στον Πάφιο βασιλιά κι όχι στον Πτολεμαίο Α΄. Πώς ήταν λοιπόν δυνατό ο Λαγίδης να μοίρασε στους στρατιώτες του κλήρους από εδάφη που δεν του ανήκαν; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα ίσως κρύβεται πίσω από την ίδρυση μιας πτολεμαϊκής στρατιωτικής αποικίας στην περιοχή της Αμμωνίτιδας στην Υπεριορδανία.⁴⁸⁷ Η περιοχή αυτή, γύρω στο 260 π.Χ. ήταν υπό τον έλεγχο ενός τοπικού ηγεμόνα, ονόματι Τουβία, ο οποίος φαίνεται ότι είχε στην κατοχή του μεγάλες εκτάσεις γης. Ο συγκεκριμένος ηγεμόνας πρέπει να ήταν επικεφαλής της πτολεμαϊκής στρατιωτικής αποικίας που ιδρύθηκε στην Αμμωνίτιδα και να παραχώρησε στους αποίκους κλήρους από τα εδάφη του. Αυτό τουλάχιστον είναι το συμπέρασμα που προκύπτει από την αναφορά σε δύο κληρούχους του Τουβία που παρευρέθηκαν ως μάρτυρες σε μια πράξη αγοροπωλησίας του τελευταίου, και οι οποίοι ήταν μέλη μιας ομάδας στρατιωτικών αποίκων που εγκατέστησε ο Πτολεμαίος Β΄ Φιλάδελφος στην περιοχή της

⁴⁸⁵ Musti 1984, 200; Jouguet 1978, 329, 337-338.

⁴⁸⁶ Για το στρατιωτικό αποικισμό του νησιού, cf. Mitford 1938-1939, 13-14 no. 2 (Λύση, κοντά στη Σαλαμίνα); Mitford 1953, 170 (Καρπασία); Mitford 1961a, 138-139 σημ. 189, no. 37 (Ταμασσός), 135, 141-142 (*Θίασοι*); Hermary 2004, 54-55; *JCA* I, 133-136 (Σίνδα, κοντά στη Σαλαμίνα); Griffith 1975, 133-134.

⁴⁸⁷ Tcherikover & Fuks 1957, 116-120; Cohen 1972, 85.

Υπεριορδανίας.⁴⁸⁸ Αν ίσχυε κάτι αντίστοιχο και στην περίπτωση της Νέας Πάφου, τότε οι κλήροι που παραχωρήθηκαν στους αποίκους, θα προέρχονταν από τα εδάφη του Νικοκλή, ο οποίος πιθανόν να τέθηκε επικεφαλής της αποικίας, όπως ο Τουβίας.

Σίγουρα, η θεωρία μιας πτολεμαϊκής αποικίας στο χώρο της Νέας Πάφου, που με το πέρασμα του χρόνου αναβαθμίστηκε σε πόλη, είναι δύσκολο να αποδειχτεί, βασισμένη μόνο σε αντιπαραβολή με την ανάπτυξη και την εξέλιξη των αποικιών του ελληνιστικού κόσμου. Αν κοιτάξει όμως κάποιος με μεγαλύτερη προσοχή τα αρχαιολογικά δεδομένα από τη Νέα Πάφο, μπορεί να διακρίνει κάποιες αλλαγές τόσο αναφορικά με τη μορφή της όσο και με το πολιτικό *status* της. Οι διαφορές μεταξύ πόλης και αποικίας είναι δύσκολο να οριστούν με ακρίβεια, ωστόσο η αναβάθμιση μιας αποικίας σε πόλη, ως προς τη λειτουργία, έγκειτο στην παραχώρηση προνομίων, αυτονομίας και στη θέσπιση θεσμών που θα της επέτρεπαν να λειτουργεί ως ανεξάρτητη μονάδα.⁴⁸⁹ Η Νέα Πάφος έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. δεν είχε κάποια στοιχεία πολιτειακής οργάνωσης και θεσμούς αυτοδιοίκησης, αντίθετα φαίνεται ότι ήταν πλήρως εξαρτημένη από την Αλεξάνδρεια, βάσει των επιγραφικών δεδομένων. Ως προς τη μορφή, αν και οι αποικίες συχνά ήταν οχυρωμένες, όπως προκύπτει από την επιστολή του Αντίοχου Γ' στο Ζεύξι, ο Φλάβιος Ιώσηπος αναφέρει ότι αν και κάποιες αποικίες ήταν μεγάλες σαν πόλεις, ωστόσο δεν ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως τέτοιες επειδή τους έλειπαν τα τείχη.⁴⁹⁰ Σύμφωνα λοιπόν με τις παραπάνω πληροφορίες, είναι πιθανό η απουσία τειχών στη Νέα Πάφο, κατά τον πρώτο αιώνα της ύπαρξής της, να οφειλόταν στο γεγονός ότι ιδρύθηκε αρχικά ως αποικία, ενώ όταν αργότερα αναβαθμίστηκε σε πόλη ενισχύθηκε με την κατασκευή ενός ισχυρού οχυρωματικού περιβόλου.

Άλλη μια ένδειξη σχετικά με την παρουσία μιας αποικίας στο χώρο της Νέας Πάφου είναι το ίδιο το όνομα της πόλης. Οι περισσότερες πόλεις που ιδρύθηκαν κατά την Ελληνιστική περίοδο, ιδρύθηκαν με τη φροντίδα των μεγάλων βασιλέων της εποχής κι έφεραν δυναστικά ονόματα. Αντίθετα, οι αποικίες έφεραν είτε το όνομα της πόλης ή της περιοχής, απ' όπου καταγόταν η πλειοψηφία των μισθοφόρων που εγκαθίσταντο σε αυτήν είτε το όνομα ενός προγενέστερου οικισμού, δίπλα στον οποίο ιδρύονταν συνήθως η αποικία.⁴⁹¹ Η τελευταία περίπτωση ίσχυε πιθανότατα και στην περίπτωση της Νέας Πάφου, αφού η πόλη ιδρύθηκε δίπλα σε έναν προϋπάρχοντα οικισμό. Αν και η νέα πόλη έμεινε γνωστή στην ιστορία ως Νέα Πάφος, δεν είναι απολύτως σίγουρο ότι έφερε αυτήν την ονομασία από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής της. Μπορεί δηλαδή αρχικά να έφερε το

⁴⁸⁸ PCZ 59003 = Tcherikover & Fuks 1957, 118-120 no. 1.

⁴⁸⁹ Tarn & Griffith 1952, 147-149.

⁴⁹⁰ Φλ. Ιωσ. *Ιουδ. Αρχ.* 18.28; Cohen 1972, 87 σημ. 18.

⁴⁹¹ Tarn & Griffith 1952, 149; Tarn 1985, 11.

όνομα του κλασικού οικισμού και να πήρε την τελική ονομασία της όταν διαδέχτηκε την Παλαίπαφο ως οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο της περιοχής.

Πότε όμως ιδρύθηκε η Νέα Πάφος; Με βάση τα ιστορικά γεγονότα, φαίνεται ότι το συγκεκριμένο γεγονός εντάσσεται χρονικά μέσα στα πλαίσια της συμμαχίας του Νικοκλή με τον Πτολεμαίο Α΄. Αυτό σημαίνει ότι το 321 π.Χ., χρονιά κατά την οποία εμφανίζεται ο Νικοκλής στο πολιτικό προσκήνιο της εποχής, συμμαχώντας με τον Πτολεμαίο Α΄, αποτελεί ένα *terminus post quem* για την ίδρυση της πόλης. Από την άλλη πλευρά, ως *terminus ante quem* θα μπορούσε να θεωρηθεί το 306 π.Χ., όταν ο Πτολεμαίος Α΄, σπεύδοντας να βοηθήσει τον αδερφό του Μενέλαο που πολιορκείτο στη Σαλαμίνα από τις δυνάμεις του Δημητρίου, συγκέντρωσε τον στόλο του στην Πάφο, η οποία τότε πρέπει να διέθετε λιμάνι ικανό να φιλοξενήσει, αν όχι ολόκληρο, τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος του στόλου του Πτολεμαίου, που αριθμούσε 140 πολεμικά και 200 μεταγωγικά πλοία.

Τα παραπάνω χρονολογικά όρια είναι δυνατό να συρρικνωθούν περισσότερο: ένα γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί *terminus ante quem* αποτελεί η καταστροφή του Μαρίου από τον Πτολεμαίο Α΄ (το 312 π.Χ.) και η μεταφορά των κατοίκων του στην Πάφο. Κάτι παρόμοιο έκανε μια δεκαετία σχεδόν αργότερα ο Σέλευκος Α΄, ο οποίος, ως κύριος πλέον της βόρειας Συρίας μετά την νίκη του στη μάχη της Ιγού (το 301 π.Χ.), κατέστρεψε την Αντιγονεία, την πόλη που είχε χτίσει ο Αντίγονος Μονόφθαλμος κοντά στον κόλπο της Αλεξανδρέττας και μετέφερε τους κατοίκους της στη Σελεύκεια εν Πιερία⁴⁹² ή στην Αντιόχεια.⁴⁹³ Η πληθυσμιακή μεταφορά επομένως δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο και φανέρωνε το προσωπικό ενδιαφέρον των βασιλέων για την κατοίκηση των πόλεων που έχτιζαν. Όσον αφορά το *terminus post quem*, βάσει των ιστορικών γεγονότων θα μπορούσε να μεταφερθεί γύρω στο 315 π.Χ., όταν δηλαδή, ο Αντίγονος, στα πλαίσια του Γ΄ Πολέμου των Διαδόχων, απέσπασε από τον Πτολεμαίο Α΄ την Κοίλη Συρία, έχτισε ναυπηγία στην Τρίπολη, τη Βύβλο, τη Σιδώνα, την Κιλικία και τη Ρόδο, ενώ παράλληλα προσπάθησε και πέτυχε σε μεγάλο βαθμό να προσεταιριστεί τους βασιλείς της Κύπρου. Ο Πτολεμαίος Α΄ από την πλευρά του, χρειαζόταν μία αποικία, που θα χρησίμευε ως ναυτική βάση εκτός Αιγύπτου και που θα τον εφοδίαζε με άφθονη ξυλεία, προκειμένου να διατηρήσει και να ενισχύσει τον στόλο του: από τη στιγμή που τα παράλια της Φοινίκης και της νότιας Μ. Ασίας βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Αντίγονου, η περιοχή της Πάφου φάνταζε ως η ιδανικότερη λύση.

---

⁴⁹² Διόδ. Βιβλ. 20, 47.5-6.

⁴⁹³ Λιβάν. Ορ. XI, 91-92; Μαλ. Χρον. 198, 23.

6.2. Η ανάπτυξη της Νέας Πάφου και η ανάδειξή της σε πρωτεύουσα της Κύπρου

Η πρώτη οργανωμένη οικοδομική δραστηριότητα που έλαβε χώρα στη Νέα Πάφο συνίστατο στο χτίσιμο οικιών, κατασκευασμένων από απλά υλικά και στη χάραξη ενός πρώιμου οδικού δικτύου, για το οποίο δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι σχημάτιζε ένα εύτομο πολεοδομικό σχέδιο ευθύς εξαρχής. Η απόκλιση που παρουσιάζει το δυτικό τμήμα του πολεοδομικού πλέγματος από τον προσανατολισμό του ανατολικού, αποδόθηκε αφ' ενός στη μορφολογία του εδάφους και αφ' ετέρου στην ετεροχρονισμένη χάραξή του. Δυστυχώς, για την ώρα δεν είναι δυνατή η έρευνα στο ανατολικό τμήμα κι έτσι δεν μπορεί να ειπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα κατά πόσο η οικοδόμηση της Νέας Πάφου ξεκίνησε από τα ανατολικά, με την ανάπτυξη του κλασικού οικισμού, κι επεκτάθηκε σταδιακά προς τα δυτικά, αλλά ούτε κι αν η οικοδομική δραστηριότητα του δυτικού τμήματος ήταν ανάλογη με εκείνη στο ανατολικό.

Όσον αφορά τα δημόσια κτήρια, κατά τη συγκεκριμένη οικοδομική φάση, ή ίσως λίγο νωρίτερα, κατασκευάστηκε ο ναός (ιερό;) της Αρτέμιδος Αγροτέρας, ο οποίος μαρτυρείται μόνο από επιγραφικής άποψης, εικάζεται όμως ότι είχε ανεγερθεί στο ακρωτήρι Μαλλούτενα, νοτίως της Έπαυλης του Θησέα και δυτικά του αμφιθεάτρου.

Άλλο ένα δημόσιο κτήριο που ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση της Νέας Πάφου είναι το θέατρο, το οποίο κατασκευάστηκε στη νότια πλαγιά του λόφου Φάμπρικα, στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης. Στην ίδια οικοδομική φάση ανήκει πιθανότατα και το οικοδόμημα που κατασκευάστηκε στην κορυφή του λόφου Φάμπρικα και το οποίο πιθανολογείται ότι ήταν ο ναός της Αφροδίτης Παφίας, κρίνοντας κυρίως από τις πολλές επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή και σχετίζονται με τη συγκεκριμένη θεά. Άλλη μία κατασκευή που ανήκει πιθανότατα στην πρώτη οικοδομική φάση της Νέας Πάφου είναι το μυστηριώδες υπόγειο, που κατασκευάστηκε στο βόρειο τμήμα της πόλης, κοντά στη βόρεια πύλη, στην περιοχή «Τούμπαλλος». Παρόλο που αποτελεί αντικείμενο μακροχρόνιας ανασκαφικής έρευνας δεν μπορεί ακόμα να ειπωθεί με βεβαιότητα ποια ακριβώς ήταν η λειτουργία του, αν και το ενδεχόμενο να αποτελούσε ένα υπόγειο ιερό αφιερωμένο σε κάποια χθόνια θεότητα, φαντάζει ως το πιο πιθανό.

Πέραν των παραπάνω οικοδομημάτων, σίγουρη πρέπει να θεωρείται και η παρουσία μιας αγοράς, κάπου περιμετρικά του λιμανιού. Δεν αποκλείεται μάλιστα, ως αγορά να λειτούργησε ο χώρος όπου λάμβαναν χώρα οι εμπορικές συναλλαγές του κλασικού οικισμού. Σε αυτήν την περίπτωση, η εμπορική αγορά της Νέας Πάφου θα βρισκόταν δίπλα στο λιμάνι, στο ανατολικό τμήμα της πόλης. Όσον αφορά το λιμάνι, αν και δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς μετατράπηκε σε λιμένα κλειστόν με την κατασκευή

των λιμενοβραχιόνων και του επιθαλάσσιου τείχους, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε στρατιωτικές ανάγκες από πολύ νωρίς, αφού το 306 π.Χ. ο Πτολεμαίος Α΄ συγκέντρωσε εκεί το στόλο του, πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Από πολύ νωρίς φαίνεται ότι λειτουργούσε και το ναυπηγείο της Νέας Πάφου, αφού επί βασιλείας του Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου (285-246 π.Χ.) κατασκευάστηκε εκεί μια εικοσήρης και μια τριακοντήρης.

Αξιοπρόσεχτη είναι η απουσία οχυρωματικού περιβόλου κατά την πρώτη οικοδομική φάση. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από κάποιες δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο δυτικό τμήμα των σωζόμενων τειχών της Νέας Πάφου και οι οποίες απέδειξαν ότι το συγκεκριμένο τμήμα κατασκευάστηκε στα τέλη του 3^{ου}-αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Γι' αυτήν την έλλειψη οχυρωματικών έργων υπάρχει μια λογική εξήγηση, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Πτολεμαίος Α΄, το 306 π.Χ., έχασε τη Νέα Πάφο και ολόκληρη την Κύπρο από το Δημήτριο Πολιορκητή, με αποτέλεσμα να μην προλάβει πιθανόν να οχυρώσει τη νέα πόλη. Οι Αντιγονίδες από την πλευρά τους ήταν πολύ απασχολημένοι με τις εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο για να ασχοληθούν με την οχύρωση της Νέας Πάφου. Όταν τέλος ο Πτολεμαίος Α΄ ανακατέλαβε το νησί, το 295/4 π.Χ., ίσως τότε να μην συνέτρεχαν λόγοι για την οχύρωση της πόλης, αφού οι πτολεμαϊκές κτήσεις στην Κυρήνη, στη Συροπαλαιστίνη και στα παράλια της Λυκίας, της Παμφυλίας και της Πισιδίας αποτελούσαν μια προστατευτική ζώνη γύρω από την Κύπρο και την Αίγυπτο.

Έναν αιώνα σχεδόν αργότερα, προς τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., η Νέα Πάφος εισήρθε σε μια νέα φάση της ιστορίας της, με τη μεταφορά της έδρας του στρατηγού, αρχικά του Πέλοπος (217/209-203 π.Χ.) και ύστερα του Πολυκράτη (203-197 π.Χ.), στην πόλη. Την ίδια εποχή περίπου φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν τα τείχη, τα οποία περιέβαλαν ολόκληρη την πόλη και το λιμάνι της. Αν και η διαμόρφωση του *κλειστοῦ λιμένος* πρέπει να ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση της Νέας Πάφου με την κατασκευή των λιμενοβραχιόνων, η ευρύτερη οχύρωση της πόλης σήμανε πιθανότατα και την οχύρωση του λιμανιού, με την επέκταση των τειχών επί των λιμενοβραχιόνων του και την κατασκευή του επιθαλάσσιου τείχους που το διαχώριζε από την υπόλοιπη πόλη.

Άλλο ένα οικοδόμημα, το οποίο τεκμηριώνεται επιγραφικά και χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., είναι το γυμνάσιο που πιθανόν να έδρευε στο χώρο του κάστρου των «40 Κολώνων». Το συγκεκριμένο ίδρυμα, εκτός των άλλων, υποδηλώνει στρατιωτική κίνηση στην πόλη, αφού αποτελούσε τον κατεξοχήν χώρο συγκέντρωσης των Ελλήνων μισθοφόρων. Εντύπωση προκαλεί η «αργοπορημένη» εμφάνισή του στην τοπογραφία της πόλης, από τη στιγμή που φαίνεται ότι Έλληνες μισθοφόροι εγκαταστάθηκαν εκεί ήδη από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Η «αναβάθμιση» πάντως που υπέστη η πόλη αυτήν την περίοδο (κατασκευή τειχών και γυμνασίου, εγκατάσταση του στρατηγού) ίσως να εντάσσεται σε

ένα πακέτο μέτρων που πήραν οι Πτολεμαίοι προκειμένου να ενισχύσουν την κυριαρχία τους στις εναπομείνουσες επαρχίες τους και να αντιμετωπίσουν την κρίση που έπληξε το πτολεμαϊκό βασίλειο με την εξέγερση των ιθαγενών, μετά τη μάχη στη Ραφαία (217 π.Χ.).

Η οριοθέτηση της έκτασης της πόλης, με την κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου, οδήγησε στην αναμόρφωση κάποιων χώρων της. Είναι λοιπόν πιθανό, από τη στιγμή που εντάχθηκε εντός των ορίων της Νέας Πάφου ο λόφος Φανάρι, να αποτέλεσε την ακρόπολή της και να οικοδομήθηκε στην κορυφή του ένας ναός, αφιερωμένος σε κάποια αδιευκρίνιστη θεότητα. Όσον αφορά τους τάφους στον Άγιο Λαμπριανό και στην Αγία Σολομωνή αυτήν την περίοδο μετατράπηκαν σε υπόγεια συγκροτήματα παίζοντας το ρόλο ιερού ή ηρώου.

Στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται μια αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα στο δυτικό τμήμα της πόλης, με την κατασκευή αρκετών εργαστηρίων κατεργασίας χαλκού και νομισματοκοπείου. Παράλληλα φαίνεται ότι στην πόλη άρχισαν να εμφανίζονται κάποια στοιχεία πολιτειακής οργάνωσης, με την παρουσία θεσμών, όπως της βουλῆς και του δήμου, και κτηρίων, όπως το *ἀρχεῖο* ή το *νομοφυλάκιον*, τα οποία υποδηλώνουν ότι η αγορά της πόλης, πέραν του εμπορικού της ρόλου, άρχισε να αποκτά και πολιτικό χαρακτήρα ή ότι πιθανόν να κατασκευάστηκε μια δεύτερη αγορά στην πόλη αυτήν την περίοδο. Αν πράγματι η πόλη απέκτησε μια δεύτερη αγορά, αυτή έδρευε μάλλον στον χώρο της ρωμαϊκής αγοράς ή λίγο νοτιότερα, στην περιοχή, η οποία φαίνεται ότι αποτέλεσε το πολιτικό κέντρο της ρωμαϊκής πόλης, διατηρώντας ίσως κάποια προγενέστερη «τοπογραφική» παράδοση. Απόρροια της παρουσίας αρκετών ξένων μισθοφόρων στην πόλη ήταν και η ανέγερση ενός ναού προς τιμήν της Λητούς. Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και ως την κατάλυση του πτολεμαϊκού βασιλείου, λόγω των δυναστικών συγκρούσεων στην Αλεξάνδρεια διάφοροι Πτολεμαίοι έδρευαν κατά καιρούς στη Νέα Πάφο, σε κάποιο ανάκτορο που οικοδομήθηκε πιθανότατα στη νότια πλαγιά του λόφου Φανάρι, όπου εντοπίστηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός μεγαλοπρεπούς κτηρίου της Ελληνιστικής περιόδου.

Η βασιλική παρουσία στην πόλη, ίσως υπήρξε ο λόγος της αναβάθμισης της οικιστικής περιοχής νοτίως του λόφου, με την ανοικοδόμηση πολυτελών οικιών, όπως αυτής που προηγήθηκε της Οικίας του Διονύσου ή της Ελληνιστικής Οικίας νοτίως της Έπαυλης του Θησέα. Η προσάρτηση της Κύπρου από τους Ρωμαίους, αρχικά την περίοδο 58-47 π.Χ. και οριστικά μετά την κατάλυση του πτολεμαϊκού βασιλείου, το 30 π.Χ., σήμανε το τέλος της πτολεμαϊοκρατίας στο νησί. Όσον αφορά την εικόνα της ελληνοιστικής Νέας Πάφου, αυτή ξεθώριασε μερικώς με το σεισμό του 15 π.Χ. και την

ανοικοδόμησή της από τον Αύγουστο και χάθηκε οριστικά με το σεισμό του 77 μ.Χ. και την ανοικοδόμηση της ρωμαϊκής πλέον Νέας Πάφου από τον Τραϊανό.

Δημιήτρης Βήτας

VI. Σαλαμίνα: Τοπογραφία και πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο

1. Πηγές

1.1. Γραπτές πηγές

Η Σαλαμίνα αποτελούσε, καθ' όλη την αρχαιότητα και ως τον 7^ο αι. μ.Χ., τη γνωστότερη και σπουδαιότερη πόλη της Κύπρου. Η μακραίωνη ιστορία της και η διακυβέρνησή της από αξιόλογους βασιλείς κατά την Κυπροαρχαϊκή και την Κυπροκλασική περίοδο, την κατέστησαν την πιο σημαντική από τις κυπριακές πόλεις, ενώ η φήμη της εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Η σπουδαιότητά της αντικατοπτρίζεται στα κείμενα, όχι μόνο των αρχαίων, αλλά και μεταγενέστερων συγγραφέων, από τον Όμηρο έως τον Ιωάννη Τζέτζη, οι οποίοι κάνουν λόγο για την ιστορία της πόλης, από την ίδρυσή της από το μυθικό ήρωα Τεύκρο μέχρι και την επανίδρυσή της με το όνομα Κωνσταντία τον 4^ο αι. μ.Χ., για τις σχέσεις της με την ανατολή και τον ελληνικό κόσμο, για την καθημερινή ζωή και για τις λατρείες στην πόλη.¹ Ιδιαίτερα σημαντικοί είναι οι κυπριακοί λόγοι του Αθηναίου ρήτορα Ισοκράτη (*Ευαγόρας, Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλής*), μέσα από τους οποίους δίδονται πληροφορίες σχετικά με την ιστορία, τον πολιτισμό και την πολιτική κατάσταση της Σαλαμίνας κατά το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Βέβαια, τα συγκεκριμένα κείμενα εμπεριέχουν τον κίνδυνο της υπερβολής που πηγάζει από τις πεποιθήσεις του ρήτορα, ο οποίος έβλεπε στο πρόσωπο του Ευαγόρα Α' τον ιδανικό ηγεμόνα, που θα μπορούσε να ενώσει όλους τους Έλληνες.

Πέρα από τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων, ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών, που προσφέρει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τους διάφορους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου της πόλης, βρέθηκε τόσο στο χώρο της Σαλαμίνας όσο και στην ευρύτερη περιοχή.² Η συντριπτική πλειοψηφία των επιγραφών αυτών είναι γραμμένες σε ελληνικό αλφάβητο, πλην τριών που είναι στα φοινικικά, μία στα εβραϊκά, 20 που γράφτηκαν στο κυπριακό συλλαβάριο και 21 στα λατινικά. Χρονολογικά κυμαίνονται από τον 9^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ., ενώ όσον αφορά τη θεματολογία τους, 20 από αυτές προέρχονται από αφιερώματα σε θεούς, 13 στους Πτολεμαίους, 11 στους διοικητές του νησιού και στις οικογένειές τους, 40 σε ρωμαίους αυτοκράτορες, 46 προέρχονται από

¹ Όλα τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων και κάποιες πρώιμες επιγραφές που αφορούν τη Σαλαμίνα και τους βασιλείς της συγκεντρώθηκαν στον τόμο *Salamine de Chypre X*, από τις Chavane, M.-J. και Yon, M.

² Όλες οι έως τώρα ανακαλυφθείσες επιγραφές συγκεντρώθηκαν στον τόμο *Salamine de Chypre XIII*, από τους Pouilloux, J., Roesch, P. και Marcillet-Jaubert, J.

δημόσια και ιδιωτικά αφιερώματα (προέρχονταν δηλαδή από κοινά, θιάσους, την ίδια την πόλη των Σαλαμινίων ή απλά από κάποιους ιδιώτες με αποδέκτες συνήθως κάποιους αξιωματούχους ή επιφανείς πολίτες της πόλης), 20 επιγραφές αποτελούσαν δημόσια έγγραφα (διατάγματα, καταγραφές, λίστες ονομάτων, κείμενα σχετικά με τις κατασκευές κτηρίων), 29 ήταν ταφικές επιγραφές (πάνω σε επιτύμβιες στύλες ή σε *cippi*) και 38 επιγραφές ανήκουν στην περίοδο μετά την καταστροφή της πόλης και την επανίδρυσή της με το όνομα Κωνσταντία. Τέλος, ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών προέρχεται από όστρακα κεραμικής ή από άλλα μικρά αντικείμενα, ενώ κάποιες άλλες επιγραφές σώζονται μόνο αποσπασματικά, χωρίς να είναι δυνατό να προκύψει οποιαδήποτε πληροφορία από αυτές.

Βάσει των παραπάνω, φαίνεται ότι, από φιλολογικής άποψης, η Σαλαμίνα είναι μία πόλη πολύ καλά τεκμηριωμένη. Βέβαια οι πληροφορίες που προέρχονται από τις γραπτές πηγές, όσο σημαντικές κι αν είναι, δεν μπορούν από μόνες τους να σκιαγραφήσουν την τοπογραφία της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο. Για τον λόγο αυτόν χρειάζεται να γίνει μια συνδυαστική μελέτη των πληροφοριών που προσφέρουν οι γραπτές πηγές με τα αποτελέσματα των ανασκαφών, προκειμένου να προκύψει μια ευδιάκριτη εικόνα της ελληνιστικής πόλης.

1.2. Οδοιπορικά και περιγραφές ταξιδιωτών (14^ο-19^ο αιώνας)

Από την περίοδο της Φραγκοκρατίας κι έπειτα, η Σαλαμίνα, όπως και άλλες σημαντικές πόλεις της Κύπρου, αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας και περιγραφής πολλών ταξιδιωτών, οι οποίοι, καθ' οδόν προς τους Αγίους Τόπους, σταματούσαν στα λιμάνια της Κύπρου, και κυρίως στην Αμμόχωστο. Οι περισσότεροι εξ' αυτών, άνθρωποι μορφωμένοι (ιερωμένοι ή επιστήμονες), με γνώση του ιστορικού παρελθόντος του νησιού, εκμεταλλεύονταν την ολιγοήμερη παραμονή τους εκεί προκειμένου να επισκεφτούν τις σημαντικότερες τοποθεσίες του και να καταγράψουν τις εντυπώσεις τους ή να περιγράψουν ό,τι μπορούσαν να διακρίνουν και να αναγνωρίσουν από τα ερείπια των αρχαίων πόλεων.¹

Η Σαλαμίνα, λόγω της ιστορίας της, αλλά και λόγω της εγγύτητάς της με το λιμάνι της Αμμοχώστου, ήταν η τοποθεσία που δέχτηκε τους περισσότερους επισκέπτες. Πολλοί από αυτούς έκαναν λόγο για συγκεκριμένα μνημεία, όπως η «Φυλακή της Αγίας Αικατερίνης», περιέγραψαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που διέκριναν στον χώρο, ενώ

¹ Μια σύντομη αναφορά στους περιηγητές που επισκέφτηκαν το χώρο της Σαλαμίνας από το 14^ο-19^ο αι. κάνει η Άννα Μαραγκού στο Καραγιώργης 1999, 171-174. Τα αποσπάσματα των έργων των περισσότερων από τους περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κύπρο από το 23 μ.Χ. έως το 1866, υπάρχουν συγκεντρωμένα και μεταφρασμένα στα αγγλικά στο Cobham 1908. Επίσης στο Παυλίδης 1993-1995 υπάρχουν σε ελληνική μετάφραση τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα.

άλλοι αναφέρθηκαν στους τάφους των νεκροπόλεων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα ευρήματα που ανακαλύπτονταν εκεί και μαρτυρούσαν τον πλούτο και την αίγλη της αρχαίας πόλης. Μεταξύ των άλλων, αξιοσημείωτη ήταν η προσπάθεια του Richard Pococke να χαρτογραφήσει τον αρχαιολογικό χώρο, κατά την επίσκεψή του στην περιοχή, το 1738.

Κατά το 19^ο αι. οι επισκέψεις των περιηγητών και των μελετητών στον χώρο της Σαλαμίνας δεν γίνονταν πλέον με αποκλειστικό σκοπό την περιγραφή των ερειπίων, αλλά απέκτησαν και μια άλλη υπόσταση¹ οι περισσότεροι πλέον από τους επισκέπτες άρχισαν να ασχολούνται συστηματικά με την αρχαιοκαπηλία, αγοράζοντας ή ανασκάπτοντας αρχαιότητες κι εξάγοντάς τες στις ιδιαίτερες πατρίδες τους με σκοπό να τις πουλήσουν σε μουσεία ή να εμπλουτίσουν τις προσωπικές τους συλλογές.

1.3. Αρχαιολογική έρευνα²

Η έξαρση της αρχαιοκαπηλίας που παρατηρήθηκε από τα μέσα του 19^{ου} αι. στάθηκε η αφορμή για τη διεξαγωγή των πρώτων οργανωμένων ανασκαφικών ερευνών. Πρωτοπόροι της συγκεκριμένης «μόδας» υπήρξαν οι αδερφοί Luigi και Alessandro Palma di Cesnola. Ο πρώτος, που διετέλεσε πρόξενος των ΗΠΑ στην Κύπρο από το 1856-1877, ασχολούμενος ερασιτεχνικά με την αρχαιολογία διεξήγε ανασκαφές σε διάφορες περιοχές του νησιού, τα αποτελέσματα των οποίων όμως δεν προσέφεραν κάτι ουσιαστικό στην επιστήμη της αρχαιολογίας. Κρατώντας όσα από τα ευρήματα έκρινε αξιόλογα και αγοράζοντας αρχαιότητες από ντόπιους τυμβωρύχους δημιούργησε μια αξιόλογη συλλογή, η οποία σήμερα εκτίθεται διάσπαρτη σε διάφορα μουσεία, μεταξύ των οποίων το Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης, το Βρετανικό Μουσείο, το Μουσείο του Λούβρου, το Semetic Museum του Πανεπιστημίου του Harvard και πολλά άλλα³ στην ουσία όμως τα εκθέματα της συλλογής του, αποκομμένα από το χωροχρονικό τους περιβάλλον, δεν προσφέρουν τις πληροφορίες που θα μπορούσαν να δώσουν αν εντάσσονταν στα πλαίσια μιας οργανωμένης ανασκαφικής έρευνας.³ Ο αδελφός του Luigi, ο Alessandro, διετέλεσε υποπρόξενος των ΗΠΑ στην Πάφο από το 1873-1875, και ακολούθησε τον αδερφό του στις ανασκαφικές δραστηριότητές του. Η ακύρωση του διορισμού του ως Υποπρόξενου το 1876, του έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθεί αποκλειστικά με την αναζήτηση αρχαιοτήτων. Εκείνη τη χρονιά επισκέφτηκε για πρώτη φορά τη Σαλαμίνα και άρχισε ανασκαφές στον χώρο που διήρκεσαν δύο χρόνια. Παρόλο

² Για τις αρχαιολογικές δραστηριότητες που έλαβαν χώρα στη Σαλαμίνα, ως τις αρχές του 20^{ου} αι., cf. Μαραγκού στο Καραγιώργης 1999, 174-184; Caubet 1980, 51-57.

³ Για τη συλλογή του Cesnola, cf. P. di Cesnola, L. 1878. Πιο συγκεκριμένα για τη συλλογή που εκτίθεται στο Metropolitan Museum of Art της Ν. Υόρκης, cf. Karageorghis 2000; P. di Cesnola, L. 1885-1903.

που τα αποτελέσματα των ανασκαφών δεν ανταποκρίθηκαν αρχικά στις προσδοκίες του, η ανακάλυψη μιας ομάδας τάφων με πλούσια κτερίσματα τράβηξαν την προσοχή του με αποτέλεσμα να επικεντρώσει τις έρευνές του εκεί. Όλα τα ευρήματα των ανασκαφών του περιελήφθησαν σε ένα τόμο που εξέδωσε το 1882 με τον τίτλο *Salaminia*.⁴

Μια πιο επιστημονική ανασκαφική προσπάθεια από εκείνη των αδερφών Cesnola ξεκίνησε το 1879 από το Γερμανό M. Ohnefalsch-Richter, σε συνεργασία με τον Άγγλο C. D. Cobham. Κατά την περίοδο 1880-1882 διεξήγαν ανασκαφές για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου, υπό την εποπτεία του Ch. Newton, κι επικεντρώθηκαν στη δυτική νεκρόπολη της πόλης, κοντά στη «Φυλακή της Αγίας Αικατερίνης»,⁵ στη βόρεια νεκρόπολη,⁶ που εντοπίστηκε τυχαία κατά τη διάνοιξη του δρόμου Αμμοχώστου-Τρικώμου, και κατά το 1882, σε μια ρωμαϊκή οικία με θέρμες και μωσαϊκά, ένα εκ των οποίων αναφέρεται ως ψηφιδωτό του Ορφέα.⁷ Παρά τις εκκλήσεις του στο Βρετανικό Μουσείο και στον τότε αρμοστή Sir R. Biddulph για αφαίρεση του μωσαϊκού, ο Ohnefalsch-Richter δεν εισακούστηκε κι έτσι το εύρημα χάθηκε για πάντα, όπως ανέφερε σε μια επιστολή του.⁸ Επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τη συνέχιση των ανασκαφών στη Σαλαμίνα, αρθρογραφώντας κι εκδίδοντας φωτογραφίες και υδατογραφίες των ανακαλύψεών του, ενώ το 1887 επισκέφτηκε τον χώρο με τον καθηγητή E. Oberhammer και σχεδίασαν από κοινού έναν αρχαιολογικό χάρτη για τη Σαλαμίνα.⁹

Το 1882 ο H. H. Kitchener, με χρηματοδότηση του South Kensington Museum και υπό την επίβλεψη του G. G. Hake, ξεκίνησε ανασκαφές στην περιοχή του μοναστηριού του Απ. Βαρνάβα, όπου ανέσκαψε συνολικά 45 τάφους. Οι κατευθυντήριες γραμμές που πήρε από το Μουσείο απαγόρευαν την αγορά αρχαιοτήτων από τυμβωρύχους, ενώ τα κριτήρια που έπρεπε να πληρούν τα ευρήματα, προκειμένου να αποκτηθούν από το Μουσείο και να εκτεθούν, ήταν αισθητικά και διακοσμητικά και όχι απαραίτητα αρχαιολογικά.¹⁰

Το 1887 ήταν μια σημαντική χρονιά για τη κυπριακή αρχαιολογία, αφού ιδρύθηκε το Cyprus Exploration Fund (Ταμείο προς Εξερεύνηση της Κύπρου), το οποίο αποσκοπούσε στην οργάνωση ανασκαφικών αποστολών στο νησί και στη χρηματοδότησή τους. Το 1890, το C.E.F. επικεντρώθηκε στις ανασκαφές της Σαλαμίνας, αναθέτοντας τη διεύθυνσή τους σε δύο φοιτητές της Βρετανικής Σχολής των Αθηνών, τους J. A. R. Munro

⁴ P. di Cesnola, A. 1882.

⁵ Ohnefalsch-Richter 1881, 191-208, 244-255; Ohnefalsch-Richter 1883, 138-140.

⁶ Ohnefalsch-Richter 1883, 133-138.

⁷ Reinach 1891, 179-183; Michaelides 1986, 473-474.

⁸ Fievel 1994, 26.

⁹ Reinach 1891, 422.

¹⁰ Goring 1988, 20.

και Η. Α. Tubbs, οι οποίοι δημοσίευσαν τα αποτελέσματα των ερευνών τους το 1891 στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies*.¹¹ Οι ανασκαφές επικεντρώθηκαν στο γυμνάσιο, στην περιοχή της Καμπανόπετρας, στον ναό του Διός, και στην περιοχή «Τούμπα του Μιχάλη», στα νοτιοδυτικά της πόλης (Πιν. 97.1). Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της συγκεκριμένης ανασκαφικής προσπάθειας ήταν ένα μαρμάρινο κιονόκρανο με κύριο διακοσμητικό στοιχείο τις προτομές δύο ταύρων, το οποίο βρέθηκε στη μακρόστενη πλατεία που εκτεινόταν μπροστά από τον ναό του Διός.

Το 1896 μια νέα ανασκαφική προσπάθεια έλαβε χώρα στη Σαλαμίνα, υπό τη διεύθυνση των Α. S. Murray, Α. Η. Smith και Ρ. Christian με χρηματοδότηση του Βρετανικού Μουσείου.¹² Η αποστολή αυτή αρχικά ασχολήθηκε με την ανασκαφή δύο λόφων στην Έγκωμη και του λόφου κοντά στη «Φυλακή της Αγίας Αικατερίνης», εκεί όπου, σχεδόν μισό αιώνα αργότερα ανακαλύφθηκε ένα άρμα με τους σκελετούς δύο αλόγων.¹³ Στη συνέχεια η ομάδα των Βρετανών αρχαιολόγων ανέσκαψε τη νεκρόπολη κοντά στον ποταμό Πεδιαίο, αλλά οι περισσότεροι από τους τάφους που ανακάλυψαν είχαν ήδη συληθεί από τυμβωρύχους των προηγούμενων αιώνων.

Το 1905 ψηφίστηκε ο νόμος «Περί Αρχαιοτήτων», βάσει του οποίου απαγορευόταν η εξαγωγή των αρχαιοτήτων που ανακαλύπτονταν κατά τις ανασκαφές. Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δε σημειώθηκαν σημαντικές ανασκαφικές έρευνες στη Σαλαμίνα. Μικρής κλίμακας ανασκαφές διεξήχθησαν εκ νέου στην περιοχή το 1924-1925¹⁴ και το 1933¹⁵ υπό τη διεύθυνση του G. E. Jeffery και της J. du Plat Taylor αντίστοιχα.

Ιδιαίτερα σημαντική για την κυπριακή αρχαιολογία στάθηκε η ίδρυση, το 1935, του Τμήματος Αρχαιοτήτων, το οποίο, κατά το 1939, διαπραγματεύτηκε με το Oriental Institute του Πανεπιστημίου του Σικάγο την ανάληψη ενός οργανωμένου ανασκαφικού προγράμματος στη Σαλαμίνα, αλλά το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν επέτρεψε την πραγματοποίησή αυτού του σχεδίου. Έτσι, ο Α. Η. S. Megaw, διευθυντής τότε του Τμήματος Αρχαιοτήτων, αποφάσισε να αναλάβει το ίδιο το Τμήμα τις ανασκαφές στη Σαλαμίνα, υπό τη διεύθυνσή του και υπό την εποπτεία των δύο Βοηθών Εφόρων.¹⁶

Οι ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων στη Σαλαμίνα, ξεκίνησαν τελικά το 1952, αρχικά υπό τη διεύθυνση του Π. Δίκαιου και αργότερα του Β. Καραγιώργη. Οι

---

¹¹ Tubbs & Munro, *JHS* 12, 59-198. Μια αποτίμηση του έργου των Βρετανών αρχαιολόγων παρουσίασε η V. Wilson (1980, 59-70), στο συνέδριο που διοργανώθηκε το 1978 στη Λυών της Γαλλίας με τίτλο: *Salamine de Chypre. État de recherches*.

¹² Murray *et al.* 1900.

¹³ *BCH* 90, 365-370; Karageoghis, *Salamis III*, 90-116.

¹⁴ Jeffery 1928, 344-349.

¹⁵ du Plat Taylor 1933, 97-108.

¹⁶ Καραγιώργης 1999, 18.

έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως στη νεκρόπολη που εκτείνεται δυτικά του σύγχρονου αυτοκινητόδρομου, που ενώνει την Αμμόχωστο με το Τρίκωμο, και φτάνει έως το μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα και το χωριό της Έγκωμης.¹⁷

Το 1964, ύστερα από πρόσκληση του Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων, Β. Καραγιώργη, μια ερευνητική αποστολή από το Πανεπιστήμιο της Λυών, με επικεφαλής αρχικά τον καθηγητή J. Rouilloux και στη συνέχεια την Μ. Υον, άρχισε ανασκαφές στο νότιο τμήμα της πόλης.¹⁸ Τα αποτελέσματα των ανασκαφών της γαλλικής αποστολής υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά για την ιστορία της Σαλαμίνας, αφού κάλυψαν ένα κενό τριών αιώνων, που μεσολαβούσε μεταξύ του 11^{ου} αι. π.Χ., περίοδος κατά την οποία ιδρύθηκε η Σαλαμίνα, και του 8^{ου} αι. π.Χ., περίοδος στην οποία ανάγονταν τα αρχαιότερα από τα ευρήματα που είχαν ανακαλυφθεί έως τότε στις ανασκαφές που διεξήγε το Τμήμα Αρχαιοτήτων λίγο βορειότερα. Από τοπογραφικής άποψης, οι γαλλικές ανασκαφές αποκάλυψαν τμήμα του τείχους του οικισμού του 11^{ου} αι. π.Χ., ένα ιερό που χρονολογείται από τον 11^ο έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., τον ναό του Διός μαζί με μια μακρόστενη «πλατεία» που εκτεινόταν μπροστά του, τμήμα των τειχών της Κωνσταντίας, τις βασιλικές του Αγίου Επιφανείου και της Καμπανόπετρας και τέλος, μια μεγαλοπρεπή οικία της Βυζαντινής περιόδου, γνωστή ως «Ελαιοτριβείο».¹⁹

Όλες οι ανασκαφικές έρευνες στη Σαλαμίνα διακόπηκαν ξαφνικά και με βίαιο τρόπο το καλοκαίρι του 1974, όταν οι τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Κύπρο και κατέλαβαν το βόρειο τμήμα του νησιού. Η τουρκική εισβολή και η δημιουργία του τουρκοκυπριακού ψευδοκράτους στη βόρεια Κύπρο, πέραν των οδυνηρών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών που επέφεραν στη χώρα, πάγωσαν και τις έρευνες στην αρχαία Σαλαμίνα, του σημαντικότερου ίσως αρχαιολογικού χώρου της Κύπρου. Βέβαια, παρόλες τις ενστάσεις και τα ψηφίσματα διαμαρτυρίας τόσο της Κυπριακής Δημοκρατίας όσο και των διεθνών επιστημονικών κύκλων, το Πανεπιστήμιο της Άγκυρας σε συνεργασία με δύο πανεπιστήμια που λειτουργούν παράνομα στο κατεχόμενο τμήμα της Β. Κύπρου (των επονομαζόμενων Πανεπιστημίου της Μ. Ανατολής και Πολυτεχνείου της Μ. Ανατολής) διεξάγουν ανασκαφικές έρευνες στον χώρο της Σαλαμίνας από τον Αύγουστο του 1999, χωρίς ωστόσο τα αποτελέσματά τους να είναι ευρέως διαδεδομένα.

Παρά τα 22 χρόνια συνεχών και συστηματικών ανασκαφών, τόσο από το Τμήμα Αρχαιοτήτων όσο και από τη γαλλική αποστολή, η Σαλαμίνα δεν έχει φανερώσει παρά

---

¹⁷ AR nos 3-22; BCH nos 83-98. Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών στη νεκρόπολη, cf. Karageorghis, *Salamis III, IV, V, VII*.

¹⁸ AR nos 12-22; BCH nos 88-98.

¹⁹ Τα αποτελέσματα των γαλλικών ανασκαφών είναι δημοσιευμένα σε ένα έργο 15 τόμων με τον τίτλο *Salamine de Chypre*, που εκδόθηκε από το Maison de l'Orient Méditerranéen, l'Institut Courby de l'Université Lyon II.

ελάχιστα μόνο από τα στοιχεία εκείνα που την καθιέρωσαν ως τη σημαντικότερη από τις πόλεις-βασίλεια της Κύπρου και μια από τις σημαντικότερες ελληνικές πόλεις της ανατολικής Μεσογείου.

2. Το φυσικό περιβάλλον και ο αρχαιολογικός χώρος της Σαλαμίνας²⁰

Η Σαλαμίνα ιδρύθηκε στα ανατολικά παράλια του νησιού, αποτελώντας ουσιαστικά το δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στην υπόλοιπη Κύπρο και τις ακτές της Μ. Ανατολής. Η πόλη αναπτύχθηκε κατά μήκος της ακτής, βορείως του ποταμού Πεδιαίου, που εκβάλλει σε ένα κόλπο (Πιν. 84.1), ο οποίος κατά την αρχαιότητα πρέπει να εισχωρούσε στη χέρσο πολύ περισσότερο συγκριτικά με σήμερα, που η έκτασή του έχει περιοριστεί σε μεγάλο βαθμό, λόγω των συνεχών εναποθέσεων ιλύος.

Βορείως της όχθης του Πεδιαίου, παρατηρείται μια εδαφική ανύψωση, της τάξης των 10μ. περίπου και κατεύθυνσης Α-Δ, με το ανατολικό άκρο της να βρίσκεται πολύ κοντά στη σύγχρονη ακτογραμμή. Κάθε σημείο της κορυφογραμμής του υψώματος είναι ιδιαίτερα σημαντικό από στρατηγικής άποψης, αφού επιτρέπει την απρόσκοπτη επιτήρηση τόσο του λιμανιού και της πεδιάδας που εκτείνεται νοτίως του Πεδιαίου, έως τη σημερινή πόλη της Αμμοχώστου (που απέχει *ca.* 8χλμ.), όσο και της περιοχής που εκτείνεται δυτικά της Σαλαμίνας, έως το μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα και την πόλη της Ύστερης Χαλκοκρατίας (1600-100 π.Χ.), στη θέση Άγιος Ιάκωβος, που είναι γνωστή ως Έγκωμη από το γειτονικό χωριό (που απέχει *ca.* 3,2χλμ.). Σε απόσταση ωστόσο 400μ. περίπου δυτικά της ακτής εντοπίζεται το ψηλότερο σημείο του υψώματος, το αποκαλούμενο «Δαιμονοστάσιον» (Πιν. 84.1, 1). Από το σημείο αυτό και προς τα δυτικά το ύψωμα παρουσιάζει μια ελαφρά κατωφερή κλίση, μέχρι να «σβήσει» ανεπαίσθητα στην πεδιάδα που εκτείνεται δυτικά της πόλης.

Πίσω από την κορυφογραμμή του υψώματος, προς τα βόρεια, και δίπλα στη σύγχρονη ακτογραμμή εκτείνεται ένα πλάτωμα πάνω στο οποίο εντοπίστηκαν αρκετά μνημεία, από διάφορες περιόδους της ιστορίας της Σαλαμίνας, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι μεγάλο μέρος της πόλης βρισκόταν διαχρονικά σε εκείνον τον χώρο. Βέβαια, είναι πολύ πιθανό ένα τμήμα της πόλης να είχε χτιστεί και νοτίως του υψώματος, ανάμεσα σε αυτό και στην όχθη του Πεδιαίου, αλλά η διακοπή των ανασκαφών δεν επέτρεψε την αποκάλυψή του. Έτσι, πάνω στην κορυφογραμμή εντοπίστηκε τμήμα του τείχους του 11^{ου} αι. π.Χ. (Πιν. 84.1, 2), ενώ από εκείνο το σημείο και προς τα βόρεια

²⁰ Για το φυσικό περιβάλλον και την εδαφική μορφολογία της Σαλαμίνας, cf. Pouilloux 1966a, 240-245; Karageorghis 1969, 13-19; Pouilloux 1980, 33-41. Για τα μνημεία που αναφέρονται, cf. *infra* “VI. 3. Η Σαλαμίνα πριν από την Ελληνιστική περίοδο” και “VI. 4. Θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της Σαλαμίνας κατά την Ελληνιστική περίοδο”.

ανασκάφηκαν ένα ιερό (Πιν. 84.1, 3), που χρονολογείται από τον 11^ο αι. π.Χ. έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., ένα κολοσσιαίο συγκρότημα βασιλικής, της Βυζαντινής περιόδου (α΄ μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.), γνωστό ως «Καμπανόπτερα» (Πιν. 84.1, 4), μία πολυτελής οικία, επίσης της Βυζαντινής περιόδου (5^{ος} αι. μ.Χ.), γνωστή ως «Ελαιοτριβείο» (Πιν. 84.1, 5), καθώς και τα κατάλοιπα μιας κατασκευής, γνωστής ως το «Αγίασμα του Νικόδημου» (Πιν. 84.1, 6), που συνίστατο στα ερείπια ενός λιθόκτιστου κτηρίου που υπέρκειται δύο συγκοινωνούντων δεξαμενών.

Δυτικά της συγκεκριμένης ομάδας μνημείων, σε απόσταση 300-400μ. περίπου, εντοπίστηκε ακόμα μια ομάδα οικοδομημάτων, τα οποία επίσης ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της πόλης. Ξεκινώντας από τα νότια το πρώτο «μνημείο» συναντά κάποιος είναι ένας τάφος του 11^{ου} αι. π.Χ. (Πιν. 84.1, 7), ο οποίος πρέπει να ανήκε σε μια ευρύτερη νεκρόπολη της συγκεκριμένης περιόδου, η οποία όμως δεν εντοπίστηκε ποτέ. Βορείως του τάφου αυτού και σε μικρή απόσταση (ca. 50-60μ.) ανακαλύφθηκαν τα ερείπια ενός ναού του τέλους του 2^{ου} αι. π.Χ., αφιερωμένου πιθανόν στον Δία, μπροστά από τον οποίο εκτεινόταν μια μακρόστενη «πλατεία», διαστάσεων 213 x 34μ., πλαισιωμένη από στοές (Πιν. 84.1, 8). Λίγο πιο βόρεια σώζεται το νότιο τμήμα των τειχών που χτίστηκαν κατά τον 7^ο αι. μ.Χ. λόγω των Αραβικών Επιδρομών (Πιν. 84.1, 9). Εντός του συγκεκριμένου οχυρωματικού περιβόλου ανασκάφηκε μια μεγάλη δεξαμενή της Ρωμαϊκής περιόδου, γνωστή ως «Λουτρόν» ή «Βούτα», εφαπτόμενη σχεδόν στο νότιο τμήμα των τειχών (Πιν. 84.1, 10), η βασιλική του Αγ. Επιφανείου που χτίστηκε στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. (Πιν. 84.1, 11) και λίγο πιο βόρεια τα κατάλοιπα (κυρίως θραύσματα από γρανιτένιους κίονες) ενός περιστυλου, αλλά απροσδιόριστου από λειτουργικής και χρονολογικής άποψης κτηρίου (Πιν. 84.1, 12 – ο G. Jeffery το ταύτισε με ένα εκ των τριών *fori* που πίστευε ότι διέθετε η Σαλαμίνα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο). Τέλος, περί τα 400-500μ. βορείως του χώρου όπου εντοπίστηκαν όλα τα παραπάνω οικοδομήματα, ανακαλύφθηκε ένα σύνολο οικοδομημάτων, που περιλαμβάνει το θέατρο (Πιν. 84.1, 13), το αμφιθέατρο (Πιν. 84.1, 14), το στάδιο (Πιν. 84.1, 15), το γυμνάσιο και τις θέρμες, (Πιν. 84.1, 16) τα οποία πρωτοχτίστηκαν στα πλαίσια του οικοδομικού προγράμματος που εφάρμοσε ο Αύγουστος στην πόλη, προς τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ.

Δυτικά του αρχαιολογικού χώρου της Σαλαμίνας περνάει ο σύγχρονος δρόμος Αμμοχώστου-Τρικόμου, «όριο» το οποίο δε φαίνεται να υπερέκρασε η αρχαία πόλη σε καμία φάση της ιστορίας της, αφού από εκεί και πέρα εκτείνεται η νεκρόπολη της Σαλαμίνας, η οποία χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τη Βυζαντινή περίοδο. Κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο, η διαφαινόμενη επέκταση της πόλης προς τα βόρεια είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας νέας νεκρόπολης κοντά στο

σημερινό χωριό Αγ. Σέργιος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εγκαταλείφθηκε η παλιότερη νεκρόπολη.

Έχοντας μια γενική εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η Σαλαμίνα, αλλά και του αρχαιολογικού χώρου με τα σημαντικότερα από τα ανακαλυφθέντα μνημεία, είναι πιο εύκολο τώρα να εξεταστεί η σταδιακή διαμόρφωση και ανάπτυξη της τοπογραφίας από την εποχή της ίδρυσής της έως και την Ελληνιστική περίοδο, καθώς και η μελέτη των επιμέρους καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου.

3. Η Σαλαμίνα πριν από την Ελληνιστική περίοδο

Η Σαλαμίνα αποτέλεσε τη συνέχεια της Έγκωμης ή της «Παλαιάς Σαλαμίνας», όπως έχει προτείνει η Μ. Υοη, της σημαντικότερης ίσως πόλης της Κύπρου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, από τη στιγμή που το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της τελευταίας μετακινήθηκε ανατολικότερα, ιδρύοντας ένα νέο οικισμό. Η Έγκωμη ήταν αρχικά ένας μικρός οικισμός που ιδρύθηκε στις αρχές του 16^{ου} αι. π.Χ. (στα τέλη της Μέση-αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού) στα ανατολικά παράλια του νησιού. Η κατεργασία και η εξαγωγή χαλκού την οδήγησαν σε απaráμιλλη ακμή, καθιστώντας την ως ένα σημαντικό αστικό κέντρο-λιμάνι της ανατολικής Μεσογείου, με εμπορικές σχέσεις τόσο με τις ακτές της Μ. Ανατολής όσο και με το Μυκηναϊκό χώρο. Ωστόσο, κατά τον 12^ο αι. π.Χ., η Έγκωμη άρχισε σταδιακά να παρακμάζει, πιθανόν λόγω της πρόσχωσης των πλωτών εκβολών του Πεδιαίου, μέσω των οποίων η πόλη επικοινωνούσε με την ακτή. Έως το τέλος του αιώνα οι περισσότεροι από τους κατοίκους της την εγκατέλειψαν και μετακινήθηκαν ανατολικότερα, όπου ίδρυσαν ένα νέο οικισμό δίπλα στη θάλασσα.²¹

Σύμφωνα με τον Πορφύριο της Τύρου, φιλόσοφο του β' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ., η Σαλαμίνα πριν πάρει τη συγκεκριμένη ονομασία, ονομαζόταν Κορωνίδα.²² Δύο αιώνες σχεδόν αργότερα, ο Στέφανος Βυζάντιος στο λήμμα «Κορώνη» του λεξικού του αναφέρει ότι τη συγκεκριμένη ονομασία έφερε μια συνοικία της Σαλαμίνας.²³ Από τις παραπάνω αναφορές προκύπτει το συμπέρασμα ότι, σύμφωνα με κάποιο τοπικό μύθο, η αρχική ονομασία της Σαλαμίνας ήταν Κορωνίδα, ανάμνηση η οποία φαίνεται ότι παρέμεινε ζωντανή στην πόλη με τη διατήρηση του συγκεκριμένου ονόματος για μια συνοικία της (της αρχαιότερης ίσως).

²¹ Για την πόλη της Έγκωμης, cf. Schaffer 1952; Schaffer *et al.* 1971; Dikaios 1969-1971; Courtois 1981; Courtois 1984; Lagarce & Lagarce 1985; Courtois *et al.* 1986; Lagarce 1993.

²² Πορφ. Τύρ. *De Abst.* II, 54: «Ἐν δὲ τῇ νῦν Σαλαμίनि, πρότερον δὲ Κορωνίδι ὀνομαζομένη, ...» (= *Salamine X*, no. 41).

²³ Στεφ Βυζ. *Ἐπιτ. Ἐθν.* «Κορώνη... ἔστι καὶ Κορώνη μοῖρα τῆς Σαλαμίνας τῆς ἐν Κύπρῳ» (= *Salamine X*, no. 13).

3.1. Ίδρυση της Σαλαμίνας

Σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο της Σαλαμίνας, η πόλη ιδρύθηκε από τον Τεύκρο, γιο του βασιλιά της νήσου Σαλαμίνας, Τελαμώνα και ετεροθαλή αδερφό του Αίαντα.²⁴ Ο Τεύκρος ήταν ένας από τους ήρωες του Τρωικού πολέμου, ξακουστός για την ικανότητά του στο τόξο, ο οποίος όμως δεν ευτύχησε να επιστρέψει στην πατρίδα του με τον αδερφό του, αφού ο τελευταίος αυτοκτόνησε λόγω της παράδοσης των όπλων του νεκρού Αχιλλέα στον Οδυσσέα. Η επιστροφή του Τεύκρου στη Σαλαμίνα προκάλεσε την οργή του Τελαμώνα, ο οποίος τον κατηγορήσε ως αδερφοκτόνο, επειδή δεν προσπάθησε να αποτρέψει τον αδερφό του από την αυτοκτονία, κι επειδή, μετά το θάνατο του Αίαντα, δε φρόντισε για την αποκατάσταση της φήμης του νεκρού, παραμέλησε να φέρει πίσω στη Σαλαμίνα τα οστά του κι επιπλέον άφησε πίσω στην Τροία την παλλακίδα του Αίαντα Τεκμέσσα και το γιο του Ευρυσάκη.²⁵ Στιγματισμένος με αυτές τις κατηγορίες ο Τεύκρος εκδιώχτηκε από την πατρίδα του και κατευθύνθηκε προς την Κύπρο, ύστερα από χρησμό που έλαβε από τον Απόλλωνα.

Σύμφωνα με τον Ευριπίδη, ο Τεύκρος, προτού να φτάσει στην Κύπρο πήγε στην Αίγυπτο, προκειμένου να πάρει χρησμό από τη μάντισσα Θεονόη πώς να πάει στη νέα του πατρίδα.²⁶ Αυτή η εκδοχή αποτελεί πιθανόν επινόηση του τραγικού ποιητή που εξυπηρετούσε ίσως κάποιους σκοπούς της πλοκής του έργου του. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, ο Τεύκρος, μετά το διωγμό του από τη Σαλαμίνα, κατέληξε στη Σιδώνα. Εκεί βασίλευε ο βασιλιάς Βήλος, ο οποίος παραχώρησε στον Τεύκρο την Κύπρο, την οποία παλιότερα είχε λεηλατήσει κι έκτοτε την είχε υπό τον έλεγχό του.²⁷ Κατά την άφιξή του στο νησί, ο Τεύκρος προσορμίστηκε στην περιοχή που ήταν γνωστή ως «Αχαιών Ακτή»,²⁸ στη βόρεια ακτή του ακρωτηρίου της Καρπασίας και ίδρυσε μια νέα πόλη, στην ανατολική ακτή, δίνοντάς της το όνομα της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Μετά την ίδρυση της Σαλαμίνας, ο Τεύκρος πήρε για γυναίκα του τη θυγατέρα του βασιλιά της Πάφου Κινύρα²⁹ και βασίλευσε εκεί έως τον θάνατό του, εγκαινιάζοντας τη δυναστεία των Τευκριδών βασιλέων, στην οποία υπερηφανεύονταν ότι ανήκαν μερικοί από τους σημαντικότερους βασιλείς της πόλης, όπως ο Ευαγόρας Α΄, ο Νικοκλής και ο Νικοκρέων. Ωστόσο, σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή ο Τεύκρος δεν πέθανε στη Σαλαμίνα όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του πατέρα του, θέλησε να επιστρέψει στην πατρίδα του,

²⁴ Για τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων που κάνουν λόγο τη μυθική ίδρυση της Σαλαμίνας από τον Τεύκρο, cf. *Salamine X*, nos 106-128.

²⁵ *Serv. in Virg. I*, 619 (= *Salamine X*, no. 110); Τζετζ. *εις Λυκοφ.* 450 (= *Salamine X*, no. 117).

²⁶ Ευριπ. *Έλ.* 68-163 (= *Salamine X*, no. 121).

²⁷ *Virg. Aen. I*, 619-626 (= *Salamine X*, no. 122); *Serv. in Virg. I*, 622 (= *Salamine X*, no. 624).

²⁸ Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.3.

²⁹ Πaus. *Περιηγ.* I, 3.2.

αλλά ο ανιψιός του Ευρυσάκης, που διαδέχτηκε τον Τελαμώνα στον θρόνο, δεν του το επέτρεψε. Διωγμένος για δεύτερη φορά από τη Σαλαμίνα, ο Τεύκρος κατέληξε στη νοτιοανατολική ακτή της Ισπανίας και εγκαταστάθηκε αρχικά στην περιοχή, όπου χτίστηκε η Νέα Καρχηδόνα (σημερινή Καρθαγένη), και από εκεί πέρασε και εγκαταστάθηκε αργότερα στη Γαλικία.³⁰

Πίσω από τον ιδρυτικό μύθο³¹ της Σαλαμίνας κρύβεται μια σειρά από ιστορικά γεγονότα, τα οποία διαφαίνονται ως ένα βαθμό μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και από τα αιγυπτιακά κείμενα της εποχής. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Τεύκρος ήταν μισός Έλληνας, από τον πατέρα του Τελαμώνα, και μισός Τρώας, από τη μητέρα του Ησιόνη, κόρη του Λαομέδοντα και αδερφή του Πριάμου.³² Το όνομά του πάντως συχνά ταυτίζεται με τη φυλή των Τευκρών, που ζούσαν στην περιοχή της Τρωάδας, η καταγωγή των οποίων δεν ήταν ξεκάθαρη, αφού σε άλλους μύθους παρουσιάζονταν ως αυτόχθονες, αλλού ως άποικοι από την Κρήτη και αλλού ως άποικοι από την Αττική.³³ Η άφιξη επομένως του Τεύκρου στην Κύπρο μετά το τέλος του Τρωικού πολέμου, σύμφωνα με το μύθο, και η συνεπακόλουθη ίδρυση της κυπριακής Σαλαμίνας σχετίζονται σε κάποιο βαθμό με την ιστορική έλευση στο νησί πληθυσμιακών ομάδων από το χώρο του Αιγαίου, που τοποθετείται στα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ.

Το τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. χαρακτηρίζεται ως περίοδος κρίσης που έπληξε την ανατολική Μεσόγειο. Κυρίαρχο γεγονός της περιόδου αυτής ήταν η κατάρρευση των ανεξάρτητων οικονομικών συστημάτων των μεγάλων αυτοκρατοριών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, που με τη σειρά του οδήγησε σε άλλες μικρότερες τοπικές κρίσεις. Η Κύπρος δε θα μπορούσε να ξεφύγει από το γενικότερο κλίμα αναστάτωσης. Έτσι, η μετάβαση από το 13^ο στο 12^ο αι. π.Χ. χαρακτηρίζεται από την εγκατάλειψη οικισμών πρωτογενούς και δευτερογενούς σημασίας (π.χ. Καλαβασσός-Άγιος Δημήτριος, Μαρώνι-Βούρνες), ως αποτέλεσμα πιθανότατα της περιορισμένης ζήτησης του κυπριακού χαλκού στο εξωτερικό. Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις οικισμών που παρά τις όποιες καταστροφές υπέστησαν εξακολουθούσαν να υπάρχουν και να αναπτύσσονται κατά το 12^ο αι. π.Χ. (π.χ. Έγκωμη, Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, Κίτιο, Κούκλια-Παλαίπαφος).³⁴

Στο χώρο του Αιγαίου, στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ., τα μεγάλα ανακτορικά μυκηναϊκά κέντρα είχαν καταστραφεί παρασύροντας την πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση του μυκηναϊκού κόσμου. Δεν αποκλείεται, λόγω της καταστροφής

³⁰ Ιουστ. *Epit.* XLIV, 3.2 (= *Salamine X*, no. 132).

³¹ Σχετικά με τον ιδρυτικό μύθο της Σαλαμίνας και τις πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε, cf. Christodoulou 2009, 241-250.

³² Για την καταγωγή και τους προγόνους του Τεύκρου, cf. *Salamine de Chypre X*, nos 48-56.

³³ Gjerstad 1944, 114-116.

³⁴ Iacovou 2008b, 230; Iacovou 2008c, 631; Σατράκη 2010, 130-133.

αυτής, ένα μεταναστευτικό κύμα να αναχώρησε από την ηπειρωτική Ελλάδα με προορισμό τις νοτιοδυτικές ακτές της Μ. Ασίας και την Κύπρο³⁵ και να εγκαταστάθηκε σε κάποιους από τους εναπομείναντες οικισμούς του νησιού. Αν και η έλευση ελληνόφωνων πληθυσμών στην Κύπρο δεν είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτη μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, διαφαίνεται μέσα από την εξάπλωση και την επικράτηση στο νησί μιας νέας ελληνικής γλώσσας, που αντικατέστησε την Κυπρομινωική,³⁶ αλλά και μέσα από τους ιδρυτικούς μύθους διαφόρων κυπριακών πόλεων που πιστώθηκαν σε ήρωες του Τρωικού πολέμου, που κατέφθασαν στην Κύπρο.

Από άποψης αρχαιολογικών δεδομένων η ίδρυση της Σαλαμίνας στην τοποθεσία που είναι έως σήμερα γνωστή, ανάγεται στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ.³⁷ Ωστόσο, είναι αρκετά πιθανό η Σαλαμίνα (ή καλύτερα η «Παλαιά Σαλαμίνα») να υφίστατο ήδη από νωρίτερα, στην τοποθεσία της Έγκωμης. Άλλωστε η ονομασία «Έγκωμη» με την οποία είναι γνωστή η πόλη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού προέρχεται από το σύγχρονο χωριό που βρίσκεται κοντά στην αρχαία πόλη και δε απαντάται σε κανένα κείμενο της αρχαιότητας.³⁸ Επιπλέον, ένα αιγυπτιακό κείμενο που προέρχεται από το Μεγάλο Ναό στο Medinet Habu και χρονολογείται στα μέσα του 12^{ου} αι. π.Χ., συμπεριλαμβάνει τα ονόματα επτά κυπριακών θέσεων.³⁹ Μία από αυτές διαβάζεται ως Salomaski, που μεταφράζεται πιθανότατα ως Σαλαμίνα. Όσον αφορά δε τη «μυθική» ίδρυση της πόλης στα τέλη του 13^{ου}-αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. από τον Τεύκρο (το *Πάριον Μάρμαρον* αναφέρει ως έτος ίδρυσης της Σαλαμίνας το 1201-1200 π.Χ.⁴⁰), αυτή αποτελεί μάλλον μια μεταγενέστερη επινόηση, που εξυπηρετούσε πολιτικούς σκοπούς. Πιθανότατα, η μετακίνηση από την Παλαιά στη Νέα Σαλαμίνα να συνδυάστηκε και με κάποια πολιτική σύγκρουση στην οποία επικράτησε τελικά το ελληνικό στοιχείο, με την άνοδο στην εξουσία, άγνωστο πότε ακριβώς, μιας δυναστείας που ανήγαγε την καταγωγή της στον Τεύκρο κι έδωσε στην πόλη την έντονη ελληνική ταυτότητα που τη διέκρινε.⁴¹

3.2. Η Σαλαμίνα κατά τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο (11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.)

Η έναρξη της οργανωμένης ανασκαφικής προσπάθειας από το Τμήμα Αρχαιοτήτων το 1952 στο βόρειο τμήμα της πόλης έφερε την ερευνητική ομάδα αντιμέτωπη με ένα

³⁵ Muhly 1984, 41-43; Castleden 2005, 218-225.

³⁶ Iacovou 2008b, 232-237; Iacovou 2008c, 632-633.

³⁷ Cf. *infra*, “VI. 3.2. Η Σαλαμίνα κατά τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο (11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.)”.

³⁸ Yon 1980a, 77-80.

³⁹ Edgerton & Wilson 1936; Snodgrass 1994, 169.

⁴⁰ *Πάριον Μάρμαρον* = *FGrHist*, 239 A.26 (= *Salamine X*, no. 125).

⁴¹ Iacovou 2008c, 635-639.

χρονολογικό χάσμα τριών περίπου αιώνων, που μεσολαβούσε μεταξύ της εγκατάλειψης της Έγκωμης (11^{ος} αι. π.Χ.) και των αρχαιότερων ευρημάτων που ανακαλύφθηκαν στη Σαλαμίνα και χρονολογούνταν στον 8^ο αι. π.Χ. Το χάσμα αυτό γεφυρώθηκε μετά το 1965, όταν η γαλλική αρχαιολογική αποστολή με τις ανασκαφικές έρευνες που διεξήγε στο νότιο τμήμα της πόλης, έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κεραμική του 11^{ου} αι. π.Χ. Παρόλο που τα ευρήματα που ανάγονται μεταξύ του 11^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ. δεν είναι πολλά, προσφέρουν κάποιες πληροφορίες για την έκταση και την τοπογραφία της πόλης κατά τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο.

Ένα από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτών των περιόδων είναι η χάραξη τείχους με κατεύθυνση Α-Δ, που εντοπίστηκε κοντά στην ακτή, στην κορυφή του υψώματος που σχηματίζεται βορείως της όχθης του Πεδιαίου, σε ύψος 7μ. περίπου⁴² (Πιν. 85.1). Το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε, μήκους 70μ. και διατηρημένου ύψους 1,5μ., είχε πάχος 3μ. περίπου στο ανώτερο τμήμα του, ενώ στη βάση του σχεδόν διπλασιαζόταν φτάνοντας τα 6μ. Βάσει χρονολόγησης των οστράκων που βρέθηκαν σε κοντινούς αποθέτες και στη βάση του τείχους, φαίνεται ότι χτίστηκε κατά τον 11^ο αι. π.Χ. Τα θεμέλια του τείχους συνίσταντο σε μια βάση από ροδαλό άργιλο, στρωμένο πάνω στον φυσικό βράχο. Σε διάφορα σημεία εντοπίστηκαν επίπεδες πέτρες, τοποθετημένες οριζόντια, οι οποίες προορίζονταν πιθανότατα για να στηρίζουν ογκώδεις ορθοστάτες, ύψους +1,50μ. και πλάτους *ca.* 1μ. Σε κάθε περίπτωση, ένα πυκνό χαλίκωμα από ακανόνιστους λίθους αποτελούσε τον πυρήνα του τείχους, ο οποίος είχε επενδυθεί και στις δύο προσόψεις του με πλίνθους, ενώ από πλίνθους αποτελείτο πιθανότατα και η ανωδομή του. Σε κάποια μεταγενέστερη φάση, πιθανόν κατά την Αρχαϊκή περίοδο, το τείχος ανακατασκευάστηκε κι ενισχύθηκε με την κατασκευή λίθινων τοίχων, εν είδει αντηρίδων. Οι τοίχοι αυτοί, μήκους περί τα 4μ. και πάχους 1μ., κατασκευάστηκαν ανά διαστήματα 4μ., στην εξωτερική πλευρά του τείχους και κάθετα προς αυτήν, δημιουργώντας ένα είδος κιβωτιόσχημης κατασκευής, η οποία αργότερα καλύφθηκε με ερείπια μεταγενέστερων εποχών, που χρονικά φτάνουν έως τον 6^ο αι. μ.Χ. Άλλο ένα τμήμα του τείχους εντοπίστηκε σε τομή που ανοίχτηκε στο ανατολικό άκρο του ανατολικού αιθρίου της βασιλικής της «Καμπανόπετρας»,⁴³ αποδεικνύοντας ότι η χάραξη του συνέχιζε προς τα βορειοανατολικά.

---

⁴² Για το τείχος της πόλης κατά την Πρωτογεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο, cf. *BCH* 90, 348; *BCH* 91, 325; *BCH* 93, 544-546; *BCH* 94, 268-269; *Salamine VIII*, 1-2; Pouilloux 1969, 45-46; Jehasse, J. 1980, 147-152; Yon 1993, 142; Yon 1999, 18.

⁴³ *BCH* 95, 396.

Λίγα μέτρα νοτιοδυτικά του τείχους, οι ανασκαφές έφεραν στο φως μια πολύπλοκη κατασκευή, προσαρμοσμένη στη φυσική ανωμαλία του εδάφους⁴⁴ (Πιν. 85.1). Σε εκείνο το σημείο ο φυσικός βράχος σχημάτιζε μία κοιλότητα, μέγιστου βάθους 5μ. περίπου, επεξεργασμένη κατά τόπους με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζονται κάθετα τοιχώματα. Κατά μήκος των τοιχωμάτων αυτών, που περιέβαλλαν την κοιλότητα από ανατολικά, βόρεια και δυτικά, χτίστηκε μια αμυντική κατασκευή αποτελούμενη από πλινθόκτιστο τοίχο, άλλοτε μονό και άλλοτε διπλό, με πυρήνα από ακατέργαστους λίθους, δεμένους με αργιλοκονίαμα. Φαίνεται ότι τα κατάλοιπα αυτά ανήκαν σε κάποιο προπύργιο που χτίστηκε σε εκείνον τον χώρο με σκοπό να ενισχύει την άμυνα της περιοχής και να προστατεύει κάποια παρακείμενη πύλη. Η κατασκευή αυτή φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά το πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., αφού κάτω από ένα στρώμα στάχτης πάχους 2μ., ανακαλύφθηκαν πολλά όστρακα εισηγμένης ροδιακής και κορινθιακής κεραμικής της συγκεκριμένης περιόδου. Μετά την καταστροφή της συγκεκριμένης κατασκευής τίποτα νεώτερο δεν κατασκευάστηκε εκεί.

Κατά μήκος των σωζόμενων τοίχων του προπυργίου εντοπίστηκαν μερικοί αποθέτες της Αρχαϊκής περιόδου, μέσα στους οποίους υπήρχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής καθώς και αγαλματίδια από τερακότα, τοπικής παραγωγής, που αναπαριστούσαν πολεμιστές, άμαξες, ιππείς, διάφορα ζώα κλπ. και χρονολογούνται από τον 8^ο-6^ο αι. π.Χ.⁴⁵

Βορείως του τείχους της Γεωμετρικής-Αρχαϊκής εποχής και δίπλα σε έναν δρόμο που εκτεινόταν Β/ΒΑ-Ν/ΝΔ κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του τείχους, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός ιερού που χρονολογείται από τον 11^ο έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και γνώρισε τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις⁴⁶ (Πιν. 85.1). Η πρώτη από αυτές τοποθετείται γύρω στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί δεδομένο για την περίοδο ίδρυσης της πόλης. Σε αυτήν τη φάση το ιερό συνίστατο σε μία κεντρική αίθουσα, διαστάσεων 12 x 6μ., μπροστά από τη βόρεια έξοδο της οποίας υπήρχε χτισμένος ένας τοίχος, κατεύθυνσης Α-Δ, εν είδει παραπετάσματος. Η έξοδος αυτή οδηγούσε σε έναν προθάλαμο εκατέρωθεν του οποίου αναπτύσσονταν άλλοι βοηθητικοί χώροι, ενώ στη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος ανοιγόταν μια μεγάλη αυλή. Η δεύτερη οικοδομική φάση σημειώθηκε κατά το 10^ο αι. π.Χ., όταν έγινε μια αναδιοργάνωση του ιερού, κατά την οποία όμως η κεντρική αίθουσα και η βορειοανατολική αυλή παρέμειναν σταθερές. Στο νότιο τμήμα του ιερού διαμορφώθηκε ένας μικρός χώρος, στον οποίο

⁴⁴ Για την οχρωματική κατασκευή νοτίως του τείχους, cf. *BCH* 91, 325-326; *BCH* 93, 541-544; *BCH* 94, 268-269; *Salamine VIII*, 2; Pouilloux 1969, 46-47; Jehasse, J. 1980, 151-152.

⁴⁵ Pouilloux 1969, 47.

⁴⁶ *BCH* 98, 879-881; Yon 1993, 144; Yon 1999, 18.

εισερχόταν κανείς από τον δρόμο. Βορείως του χώρου αυτού ξεκινούσε ένας διάδρομος, με διάφορα βοηθητικά δωμάτια στα ανατολικά του, που κατέληγε στην κεντρική αίθουσα. Στο βόρειο τμήμα του ιερού εντοπίστηκαν μικρότεροι (βοηθητικοί;) λατρευτικοί χώροι, στους οποίους εισερχόταν κανείς μέσω μιας μικρής εσωτερικής αυλής. Το ιερό καταστράφηκε κι εγκαταλείφθηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα, μέχρι τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., όταν αναδιοργανώθηκε για μια ακόμα φορά. Αυτή τη φορά το κεντρικό δωμάτιο περιορίστηκε για χάρη της ανάπτυξης βοηθητικών χώρων, ενώ στα βόρεια φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν εργαστήρια με αποθέτες, εστίες και κλιβάνους, καθώς κι ένας αγωγός για τη ροή νερού. Τελικά το ιερό εγκαταλείφθηκε οριστικά στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο ευρύτερος χώρος, κατά τις επόμενες περιόδους, παρέμεινε άχτιστος μέχρι τη Βυζαντινή περίοδο, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε πλέον ως κοιμητήριο.

Εντός του χώρου που περιέκλειε το τείχος και δυτικά του ιερού, ανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές (D και Z), που έφτασαν μέχρι το επίπεδο του φυσικού βράχου⁴⁷ (Πιν. 85.1). Τα κατώτερα στρώματα των τομών αυτών αποκάλυψαν κεραμική που χρονολογείται από το β' μισό του 11^{ου} αι. π.Χ. έως και τον 9^ο αι. π.Χ., διάφορα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως δάπεδα και τμήματα τοίχων, πιθανόν μία εστία και ίσως ίχνη κάποιου εργαστηρίου. Παρόλο που η ακριβής ταυτοποίηση του οικοδομήματος, που αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη των δύο δοκιμαστικών τομών, δεν είναι εύκολη, ωστόσο η πιθανότητα να υπήρχε εκεί μία οικία του τέλους του 11^{ου}-αρχών του 10^{ου} αι. π.Χ., είναι μεγάλη.

Κάποιες δοκιμαστικές τομές που ανοίχθηκαν βορείως του ιερού της Γεωμετρικής-Αρχαϊκής περιόδου κι εντός των ορίων του συγκροτήματος της «Καμπανόπετρας»,⁴⁸ αποκάλυψαν στρώματα της Γεωμετρικής περιόδου μαζί με τμήματα τοίχων (κατάλοιπα οικιών;) που τα διαδέχονταν στρώματα της Αρχαϊκής περιόδου. Γενικά, οι δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν μια αδιάκοπη κατοίκηση του χώρου γύρω από το ιερό της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου, από τον 11^ο αι. π.Χ. έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. όταν διακόπηκε απότομα, αφήνοντας το συγκεκριμένο χώρο ελεύθερο από οποιαδήποτε οικοδομική δραστηριότητα, έως την εποχή της ανοικοδόμησης του συγκροτήματος της «Καμπανόπετρας».

Τέλος, άλλο ένα στοιχείο της πόλης του 11^{ου} αι. π.Χ. είναι η ανακάλυψη ενός θαλαμωτού τάφου,⁴⁹ που εντοπίστηκε περίπου 600μ. δυτικά-νοτιοδυτικά του τείχους και της υποτιθέμενης οικίας, και γύρω στα 60μ. νοτιοανατολικά του ναού του Διός (Πιν. 84.1, 7). Ο τάφος συνίστατο σε ένα τετράγωνο θάλαμο, διαστάσεων 2,15 x 2,15μ., κι ένα δρόμο

⁴⁷ BCH 90, 347-348; BCH 92, 326-327; Pouilloux 1969, 43-45; Yon 1993, 142; Yon 1999, 17.

⁴⁸ BCH 92, 326; BCH 95, 396-397.

⁴⁹ BCH 90, 346-347; Yon 1999, 18; *Salamine II*.

μήκους 3,50μ. που οδηγούσε στον ταφικό θάλαμο από τα βόρεια. Το πλάτος του δρόμου ξεκινούσε από 0,65μ. στο βόρειο τμήμα του και φάρδαινε όσο πλησίαζε προς τον ταφικό θάλαμο στα νότια, φτάνοντας τα 1,15μ. Η είσοδος ωστόσο, του θαλάμου ήταν στενότερη, με πλάτος μόνο 0,80μ. καθώς πλαισιωνόταν από δύο παραστάδες λαξευμένες πάνω στον βράχο. Ο τάφος αυτός ανήκε σε μια ευρύτερη νεκρόπολη που εκτεινόταν στα νοτιοδυτικά της πόλης και χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου. Μετά από μερικούς αιώνες ωστόσο, στις αρχές της Ρωμαϊκής περιόδου, η πόλη εξαπλώθηκε σε μεγάλο βαθμό με αποτέλεσμα η συγκεκριμένη νεκρόπολη να χαθεί κάτω από τα θεμέλια διαφόρων οικοδομημάτων που χτίστηκαν στην περιοχή.

Με βάση τον, ομολογουμένως, μικρό αριθμό των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που παρουσιάστηκαν πιο πάνω φαίνεται ότι η πόλη της Σαλαμίνας από την ίδρυσή της, τον 11^ο αι. π.Χ. και κατά τη Γεωμετρική περίοδο δεν παρουσίασε κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή στην έκταση της ούτε κάποια μετατόπιση της τοποθεσίας της. Βέβαια, με τα δεδομένα που διαθέτουμε είναι δυνατό να σκιαγραφήσουμε μόνο τα νοτιοανατολικά όρια της πόλης, ωστόσο, κάποιες εικασίες μπορούν να γίνουν και για το βόρειο και το δυτικό τμήμα της. Έτσι, νότιο όριο της πόλης αποτελούσε αναμφισβήτητα το τείχος της, το οποίο χτίστηκε στην άκρη του χαμηλού οροπεδίου που υψωνόταν βορείως των εκβολών του Πεδιαίου και του λιμανιού. Ανατολικό όριο αποτελούσε η ακτογραμμή, κατά μήκος της οποίας φαίνεται να χεράχτηκε το ανατολικό τμήμα των τειχών. Ο τάφος του 11^{ου} αι. π.Χ. (Τ.Ι), που ανήκε πιθανότατα σε μια ευρύτερη νεκρόπολη κι εντοπίστηκε στα νοτιοδυτικά της πόλης, υποδεικνύει τα όριά της προς εκείνη την πλευρά. Ωστόσο, μια πόλη με τέτοια έκταση (η απόσταση μεταξύ της ακτογραμμής και της νεκρόπολης είναι *ca.* 1,5χλμ.) φαντάζει κάπως μεγάλη για τόσο πρόωμη περίοδο· επομένως το δυτικό όριό της πρέπει να αναζητηθεί ανατολικότερα, ίσως κοντά στο χώρο που ανοίχτηκαν οι δοκιμαστικές τομές Z και D.⁵⁰ Τέλος, το βόρειο όριο της πόλης είναι ακόμα δυσκολότερο να προσδιοριστεί αφού ο χώρος που εκτείνεται ανάμεσα στο νότιο τμήμα της και στα μνημειακά κτήρια (γυμνάσιο, θέατρο) του βόρειου τμήματος παραμένει ανεξερεύνητος. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι σε δοκιμαστική τομή που έγινε έξω από το ανατολικό όριο βυζαντινής οικίας (γνωστής ως «Ελαιοτριβείο»), που εκτεινόταν *ca.* 250μ. βορειοδυτικά του τείχους, ανασκάφηκε στρώμα που περιέκλειε κεραμική της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου, χωρίς όμως να εντοπιστεί κάποιο οργανωμένο επίπεδο κατοίκησης⁵¹ (Πιν. 86.1).

Η συνεχής χρήση του τείχους του 11^{ου} αι. π.Χ. έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., καθώς και του ιερού που εντοπίστηκε βορειότερα, αλλά και οι λίγες δοκιμαστικές τομές που

⁵⁰ BCH 95, 398.

⁵¹ BCH 95, 399; *Salamine XI*, 7.

έγιναν εντός των ορίων της Σαλαμίνας και αποκάλυψαν μια συνεχή στρωματογραφία από τον 11^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. π.Χ., υποδηλώνουν ότι η Σαλαμίνα της Αρχαϊκής περιόδου αναπτύχθηκε πάνω ακριβώς στα θεμέλια της Γεωμετρικής. Από τα μέσα όμως του 8^{ου} αι. π.Χ. κι έπειτα η πόλη πρέπει να εξαπλώθηκε και ο πληθυσμός της να αυξήθηκε. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από το γεγονός ότι η νεκρόπολη αυτής της περιόδου εντοπίστηκε περίπου 1χλμ. δυτικά της νεκρόπολης του 11^{ου} αι. π.Χ. Πέραν τούτου, ο εντοπισμός διαφορετικών τύπων τάφων φανερώνει μια έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση στην πόλη, από τις αρχές της Αρχαϊκής περιόδου.⁵² Έτσι, οι μεγαλοπρεπείς χτιστοί τάφοι, που καταλάμβαναν το βόρειο τμήμα της νεκρόπολης, προορίζονταν για την άρχουσα τάξη, ενώ οι απλούστεροι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι που εντοπίστηκαν στην τοποθεσία «Κελλάρκα» στο νοτιοανατολικό τμήμα της νεκρόπολης, για τους υπόλοιπους ανθρώπους.

Ένα εξωαστικό ιερό φαίνεται ότι υπήρχε στην τοποθεσία «Τούμπα», όπου υψώνεται ένας μικρός βραχώδης λόφος 1,5-2χλμ. νοτίως της Σαλαμίνας. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από την ανακάλυψη ενός μεγάλου αριθμού ειδωλίων και θραυσμάτων από πήλινα αγάλματα κατασκευασμένα με μήτρα, καθώς και άλλων αντικειμένων, όπως κεραμική, σκαραβαίους και ειδώλια από ασβεστόλιθο, αλλά σε πολύ μικρότερη ποσότητα συγκριτικά με τα πήλινα, τα οποία ήρθαν στο φως από τις ανασκαφές των Tubbs & Munro και χρονολογούνται κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.⁵³ Τα περισσότερα από τα πήλινα ειδώλια αναπαριστούσαν ανδρικές γενειοφόρες μορφές, σπανιότερα γυναίκες και ζώα, κυρίως ταύρους. Το μέγεθός τους ποίκιλε από αγαλματίδια ύψους μερικών εκατοστών έως και κολοσιαία αγάλματα ύψους 4,60μ.⁵⁴

Παρόλο που η Σαλαμίνα φαίνεται ότι διοικείτο από μια ολιγομελή ομάδα ανθρώπων από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. (αν όχι από πιο πριν), ωστόσο μόνο κατά τον 7^ο αι. π.Χ. μαθαίνουμε το όνομα κάποιου ηγεμόνα της πόλης. Η πληροφορία αυτή προέρχεται από το πρίσμα του Εσσαρχαδόνα που χρονολογείται στο 673/2 π.Χ. και στο οποίο μνημονεύονται οι 10 βασιλείς (sharru) της Κύπρου (Ιατνάνα), οι οποίοι συνεισέφεραν στο ξαναχτίσιμο του ανακτόρου του Ασσύριου βασιλιά στη Νινευή.⁵⁵ Βάσει λοιπόν του πρίσματος βασιλιάς της Σαλαμίνας (Sillua) τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν κάποιος Kisu, το όνομα του οποίου δεν έχει ταυτιστεί με κάποιο ελληνικό ή κυπριακό όνομα,⁵⁶ αλλά ούτε και είναι γνωστό κάτι περισσότερο για το συγκεκριμένο βασιλιά.

Ο πρώτος γνωστός βασιλιάς της Σαλαμίνας είναι ο Ευέλθων, που βασίλευσε γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Είναι ο πρώτος Κύπριος βασιλιάς που έκοψε νόμισμα, σίγλους

⁵² Iacovou 2005, 27.

⁵³ Tubbs & Munro 1891, 146-166.

⁵⁴ Hermay 1991, 143-144.

⁵⁵ Σατράκη 2010, 185-187.

⁵⁶ Hill 1940, 107.

και μικρότερες υποδιαιρέσεις. Τα περισσότερα από αυτά τα νομίσματα έφεραν στον εμπροσθότυπο απεικόνιση κριαριού με το όνομα «Ευέλθων» γραμμένο στο κυπριακό συλλαβάριο, είτε ολόκληρο είτε σε συντομογραφία, ενώ ο οπισθότυπος ήταν λείος ή έφερε το σύμβολο ankh.⁵⁷

Ο Ευέλθων ήταν μια προσωπικότητα με «διεθνή» απήχηση, αφού είναι ένας από τους δύο Κύπριους βασιλείς που αναφέρει ο Ηρόδοτος (IV, 162.2-5) πριν την ιωνική επανάσταση (ο άλλος είναι ο Φιλόκυπρος των Σόλων). Το επεισόδιο που περιγράφει ο ιστορικός είναι χαρακτηριστικό της αναγνωρισιμότητας του Σαλαμίνιου βασιλιά, αφού η Φερετίμη της Κυρήνης κατέφυγε στην αυλή του, ζητώντας τη βοήθειά του προκειμένου να ξαναπάρει μαζί με το γιο της Αρκεσίλαο την εξουσία στην Κυρήνη. Ενδεικτικό του πλούτου και της δύναμης του Ευέλθοντα είναι η αναφορά του Ηρόδοτου στο θυμιατήριο που αφιέρωσε ο Κύπριος βασιλιάς στους Δελφούς.

3.3. Η Σαλαμίνα κατά την Κλασική περίοδο (5^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.)

3.3.1. Ιστορική ανασκόπηση

Η Σαλαμίνα της Κλασικής περιόδου αποτελεί ένα μεγάλο ερωτηματικό, από αρχαιολογικής άποψης, τόσο αναφορικά με την έκταση της όσο και με τη μορφή της. Κατά τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της πόλης και κυρίως στην περιοχή της «Καμπανόπετρας» και του τείχους της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου, εντοπίστηκαν βέβαια μεγάλες ποσότητες κεραμικής του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ.,⁵⁸ αλλά κανένα ίχνος από κάποιο οικοδόμημα της συγκεκριμένης εποχής δεν ήρθε στο φως. Έτσι, δεδομένης της διακοπής των αρχαιολογικών ερευνών από το 1974, η εικόνα που διαθέτουμε για την ιστορία και τον πολιτισμό της Σαλαμίνας κατά την Κλασική περίοδο προκύπτει κατά κύριο λόγο μέσα από νομίσματα, ειδώλια, ελάχιστες επιγραφές και τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων.

Ο Ηρόδοτος αποτελεί τη βασική πηγή για τους διαδόχους του Ευέλθοντα.⁵⁹ Σύμφωνα με τον ιστορικό, όταν ξέσπασε η Ιωνική επανάσταση το 499/8 π.Χ., ο Ονήσιλος, αφού μάταια προσπάθησε να πείσει τον αδερφό του Γόργο να εξεγερθεί κατά των Περσών, τον ανέτρεψε και, ως βασιλιάς πλέον της Σαλαμίνας, πρωτοστάτησε στον ξεσηκωμό των υπόλοιπων κυπριακών πόλεων, πλην της Αμαθούντας, εναντίον της περσικής κυριαρχίας.

⁵⁷ Hill 1904, lxxxv-lxxxviii.

⁵⁸ *Salamine VIII*; Jehasse, L. 1980, 215-236.

⁵⁹ Ηρόδ. *Ιστ.* V, 104: «Ἦν Ομήσιλος Γόργου μὲν τοῦ Σαλαμινίων βασιλέος ἀδελφεὸς νεώτερος, Χέρσιος δὲ τοῦ Σιρώμου τοῦ Εὐέλθοντος παῖς.»

Η εξέγερση αυτή ωστόσο κατεστάλη ύστερα από έναν χρόνο και το νησί επέστρεψε στον έλεγχο των Περσών.⁶⁰

Η αποτυχημένη περσική εκστρατεία στον ελληνικό χώρο δεν επηρέασε την κατάσταση στην Κύπρο, η οποία παρέμεινε υπό περσική κυριαρχία, παρά τις προσπάθειες αρχικά της συμμαχίας των ελληνικών πόλεων και αργότερα της Αθηναϊκής Συμμαχίας να εκδιώξουν τους Πέρσες από το νησί. Αρχικά το 478 π.Χ. ο συμμαχικός στόλος ελευθέρωσε προσωρινά τις κυπριακές πόλεις από την περσική κυριαρχία, αλλά με την αναχώρησή του για τον Ελλήσποντο οι Πέρσες ανακατέλαβαν το νησί.⁶¹ Το 459/8 π.Χ., στα πλαίσια της Αθηναϊκής Συμμαχίας και της προάσπισης των συμφερόντων της Αθήνας στην ανατολική Μεσόγειο, οι Αθηναίοι μαζί με τους συμμάχους τους πολέμησαν κατά των Περσών στην Κύπρο, αλλά σύντομα αναχώρησαν για την Αίγυπτο προκειμένου να βοηθήσουν τους εξεγερμένους Αιγύπτιους κατά των Περσών.⁶² Τέλος, το 450/49 π.Χ. οι Αθηναίοι με επικεφαλής τον Κίμωνα εξεστράτευσαν εκ νέου κατά των Περσών στην Κύπρο,⁶³ κατέλαβαν το Μάριον και πολιορκήσαν το Κίτιον και τη Σαλαμίνα. Κατά την πολιορκία του Κιτίου ο Κίμων πέθανε με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι μαζί με τους συμμάχους τους να αποχωρήσουν από την Κύπρο, αλλά προτού άρουν την πολιορκία της Σαλαμίνας σημείωσαν αξιόλογη νίκη κατά των Περσών σε ξηρά και θάλασσα. Η σύναψη της συνθήκης του Καλλία το 449/8 π.Χ. είχε ως αποτέλεσμα την οριστική αποκατάσταση της περσικής κυριαρχίας στην Κύπρο.

Για τους βασιλείς της Σαλαμίνας κατά τον 5^ο αι. π.Χ. βασική πηγή πληροφόρησης είναι τα νομίσματα.⁶⁴ Έτσι, στο α' μισό του αιώνα είναι γνωστό το όνομα του Φαύση, ενώ πιθανόν την αρχή κάποιου βασιλικού ονόματος αποδίδουν οι συλλαβικοί χαρακτήρες *ti-mi-le* χαραγμένοι πάνω σε ένα μοναδικό νομισμα. Το επόμενο όνομα βασιλιά που υπάρχει πάνω σε νομίσματα είναι του Νικόδαμου κι έπειτα εκείνο του Ευάνθη. Και οι δύο βασίλευσαν πιθανότατα κατά το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, η διατήρηση της Κύπρου υπό την περσική κυριαρχία είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της δυναστείας των Τευκριδών με την ανατροπή του βασιλιά Ευάνθη και την άνοδο στον θρόνο ενός Φοίνικα εξόριστου, τον οποίο διαδέχτηκε αργότερα κάποιος Αβδήμων, ο οποίος με τη σειρά του εκθρονίστηκε από τον Ευαγόρα Α'.⁶⁵ Η περίοδος διακυβέρνησης των Φοινίκων βασιλέων περιγράφεται με μελανά χρώματα από τον Ισοκράτη, καθώς τους κατηγορεί για εκβαρβαρισμό της πόλης, για

⁶⁰ Ηρόδ. *Ιστ.* V, 103-116.

⁶¹ Θουκ. *Ιστ.* I, 94; Διόδ. *Βιβλ.* XI, 44.2.

⁶² Θουκ. *Ιστ.* I, 110; Διόδ. *Βιβλ.* XI, 77.

⁶³ Θουκ. *Ιστ.* I, 112.2-4; Διόδ. *Βιβλ.* XII, 3.4; Πλούτ. *Κιμ.* 18-19.

⁶⁴ Σατράκη 2010, 215-216.

⁶⁵ Ισοκ. *Εὐαγ.* 19-20.

διωγμό των Ελλήνων, για παρακμή των τεχνών και του εμπορίου, ακόμα και για αχρήστευση του λιμανιού.⁶⁶ Δεν αποκλείεται οι Πέρσες να υποκίνησαν ή να επέβαλαν κάποιο εμπάργκο αναφορικά με οτιδήποτε προερχόταν από την Αθήνα, ως αντίποινα της βοήθειας που έσπευσαν να προσφέρουν οι Αθηναίοι στους Αιγύπτιους λίγα χρόνια νωρίτερα.⁶⁷ Είναι όμως εξίσου πολύ πιθανό ο Ισοκράτης, αναφερόμενος στη συγκεκριμένη περίοδο και επηρεασμένος από την ελληνοκεντρική φιλοσοφία του, να υπερέβαλλε, προκειμένου να απαξιώσει το έργο των Φοινίκων βασιλέων και παράλληλα να εξάρει εκείνο του Ευαγόρα Α΄ που αποκατέστησε τη δυναστεία των Τευκριδών στον θρόνο της Σαλαμίνας.

Η άνοδος του Ευαγόρα Α΄ στον θρόνο της Σαλαμίνας το 411 π.Χ. αποτέλεσε την απαρχή μιας περιόδου ακμής για την πόλη. Η σημασία που απέκτησε η Σαλαμίνα επί βασιλείας του φαίνεται μέσα από τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξε η πόλη στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην ανατολική Μεσόγειο στα τέλη του 5^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., αλλά και από τη σταδιακά αυξανόμενη έλευση στην πόλη Ελλήνων και κυρίως Αθηναίων, λόγω της πολύ καλής σχέσης που είχε αναπτυχθεί μεταξύ της πόλης των Αθηνών και του Ευαγόρα Α΄.⁶⁸ Ένας από αυτούς ήταν ο Κόνων, ο Αθηναίος ναύαρχος, επικεφαλής του αθηναϊκού στόλου στη ναυμαχία στους Αιγός ποταμούς (404 π.Χ.), ο οποίος μετά την ήττα του κατέφυγε στη Σαλαμίνα της Κύπρου. Εκεί, σε συνεργασία με τον Ευαγόρα Α΄ και με χρηματοδότηση του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Β΄ ναυπήγησε ισχυρό στόλο,⁶⁹ με τον οποίο νίκησε τον στόλο των Λακεδαιμονίων στη ναυμαχία της Κνίδου (394 π.Χ.), τερματίζοντας ουσιαστικά την ηγεμονία τους στον ελληνικό χώρο.

Μετά τη νίκη αυτή, στην οποία η συμβολή του Ευαγόρα Α΄ ήταν σημαντική (γι' αυτό άλλωστε τιμήθηκε μεγαλοπρεπώς από τους Αθηναίους, με το στήσιμο του αγάλματος του δικού του και του Κόνωνα στη Βασιλείο Στοά, δίπλα σε εκείνο του Διός Σωτήρος ή Ελευθέριου⁷⁰), ο Τευκρίδης βασιλιάς προσπάθησε να εξαπλώσει την κυριαρχία του σε ολόκληρη την Κύπρο (γύρω στο 391 π.Χ.). Εμπόδιο στην προσπάθεια αυτή στάθηκαν το Κίτιον, η Αμαθούντα και οι Σόλοι, αντιπρόσωποι των οποίων έσπευσαν στην αυλή του

---

⁶⁶ Ισοκ. *Εὐαγ.* 47.

⁶⁷ Hill 1940, 125-126.

⁶⁸ Πάνω στο θέμα των φιλικών σχέσεων μεταξύ Αθηνών και Σαλαμίνας χαρακτηριστική είναι η αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή που κάνει λόγο για την απόδοση τιμών εκ μέρους του δήμου των Αθηναίων στο βασιλιά Ευαγόρα Α΄ (*IG I*, 64 = *Salamine X*, no. 247), ενώ ο Ισοκράτης αναφέρει ότι, λόγω των ευεργεσιών του Ευαγόρα Α΄, οι Αθηναίοι του παραχώρησαν το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη (Ισοκ. *Εὐαγ.* 54). Για τις σχέσεις Αθήνας-Σαλαμίνας επί βασιλείας Ευαγόρα Α΄, cf. Raptou 1999, 250-262.

⁶⁹ Ισοκ. *Εὐαγ.* 56; Πaus. *Περμηγ.* I, 3.2; Ξεν. *Ἑλλ.* III, 4.1.

⁷⁰ Ισοκ. *Εὐαγ.* 57; Πaus. *Περμηγ.* I, 3.2.

Αρταξέρξης Β΄ ζητώντας την παρέμβασή του.⁷¹ Ωστόσο, η εμπλοκή του Πέρση βασιλιά στις υποθέσεις των ελληνικών πόλεων, άφησε περιθώρια στον Ευαγόρα να ισχυροποιηθεί και να επεκτείνει την εξουσία του· κατέλαβε την Τύρο και άλλες πόλεις της Φοινίκης, οδήγησε την Κιλικία σε αποστασία από τον Μεγάλο Βασιλιά, ενώ παράλληλα συγκρότησε ισχυρό στρατό και στόλο.⁷² Παρόλη την ισχυροποίησή του ο Ευαγόρας Α΄ δεν κατάφερε να αποκρούσει την περσική αντίδραση κι έτσι το 380/79 π.Χ., μετά από μια μακρά πολιορκία της Σαλαμίνας αναγκάστηκε να υπογράψει συνθήκη ειρήνης, σύμφωνα με την οποία παρέμενε βασιλιάς της Σαλαμίνας, υποχρεωνόταν όμως να πληρώσει φόρο στον Μεγάλο Βασιλιά ως υποτελής του.⁷³

Ο Ευαγόρας Α΄ δολοφονήθηκε το 374/3 π.Χ. και μαζί με αυτόν ο μεγαλύτερος γιος του Πνυταγόρας, κλείνοντας έτσι ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ιστορίας της Σαλαμίνας, αλλά και της Κύπρου γενικότερα. Τον Ευαγόρα Α΄ διαδέχτηκε στον θρόνο ο γιος του Νικοκλής και αυτόν ο Ευαγόρας Β΄ (το 361 π.Χ.), πιθανόν μικρότερος γιος του Ευαγόρα Α΄. Ο Ευαγόρας Β΄ δε βασίλευσε για πολλά χρόνια· φαίνεται ότι είχε ήδη ανατραπεί από την αντιπερσική παράταξη της πόλης (στον θρόνο της Σαλαμίνας ανέβηκε ο Πνυταγόρας) όταν, το 351 π.Χ., όλα τα βασίλεια της Κύπρου, ακολουθώντας το παράδειγμα της Αιγύπτου και της Φοινίκης, εξεγέρθηκαν κατά του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Γ΄.⁷⁴ Η προσπάθεια καταστολής της εξέγερσης των κυπριακών βασιλείων (γύρω στο 345/4 π.Χ.) επικεντρώθηκε στην πολιορκία του ισχυρότερου από αυτά, δηλαδή της Σαλαμίνας. Μεταξύ των ηγητόρων του περσικού στρατεύματος ήταν και ο Ευαγόρας Β΄, ο οποίος προσδοκούσε στην επάνοδό του στον θρόνο της πόλης, αλλά οι ελπίδες του αποδείχτηκαν φρούδες, αφού ο Αρταξέρξης Γ΄ διατήρησε τον Πνυταγόρα στον θρόνο της Σαλαμίνας, μετά την οικειοθελή δήλωση υποταγής του τελευταίου.⁷⁵

Η υποταγή αυτή βέβαια δεν κράτησε για πολύ, αφού μετά τη νίκη του Αλέξανδρου Γ΄ στην Ισσό (το 333 π.Χ.) οι Κύπριοι βασιλείς τάχθηκαν στο πλευρό του Μακεδόνα βασιλιά, βοηθώντας τον σημαντικά στην πολιορκία της Τύρου.⁷⁶ Η παρουσία του Πνυταγόρα στην πολιορκία της Τύρου ήταν η τελευταία ιστορική αναφορά του ονόματός του, αφού το 331 π.Χ., μετά την επιστροφή του Αλέξανδρου από την Αίγυπτο, βασιλιάς της Σαλαμίνας εμφανίζεται πλέον ο Νικοκρέων.⁷⁷

⁷¹ Διόδ. Βιβλ. XIV, 98.1-2.

⁷² Ισοκ. *Ευαγ.* 62; Διόδ. Βιβλ. XV, 2.3-4.

⁷³ Για την περσική εκστρατεία στην Κύπρο, cf. Διόδ. Βιβλ. XV, 3-4, 8-9.2.

⁷⁴ Διόδ. Βιβλ. XVI, 40.4-5.

⁷⁵ Διόδ. Βιβλ. XVI, 46.1-3.

⁷⁶ Αρρ. *Αλεξ.* II, 20.3.

⁷⁷ Πλούτ. *Αλέξ.* 29.3.

Ο Νικοκρέων υπήρξε ο τελευταίος βασιλιάς της Σαλαμίνας, βασιλεύοντας κατά την ιδιαίτερα παραχώδη περίοδο που ακολούθησε το θάνατο του Αλέξανδρου Γ'. Επί της βασιλείας του τελείωσε ουσιαστικά η περίοδος των αυτόνομων κυπριακών βασιλείων και άρχισε η περίοδος της πτολεμαιοκρατίας στην Κύπρο. Η Σαλαμίνα, που, κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες, μετατράπηκε σε μία από τις σημαντικότερες πόλεις της ανατολικής Μεσογείου, συνέχισε να αποτελεί την ηγέτιδα πόλη μεταξύ των υπόλοιπων κυπριακών πόλεων, αλλά σύντομα παρέδωσε την πρωτοκαθεδρία της στη Νέα Πάφο. Η μελέτη των καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου και η προσπάθεια σκιαγράφησης της τοπογραφίας της πόλης θα μπορούσαν να δώσουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το ρόλο που έπαιξε η Σαλαμίνα υπό την κυριαρχία των Πτολεμαίων, αλλά και να αποκαλύψουν τους λόγους που οδήγησαν τους τελευταίους στη μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Σαλαμίνα στη Νέα Πάφο.

3.3.2. Αρχαιολογικά δεδομένα

Ένας από τους βασικούς παράγοντες ακμής της Σαλαμίνας ήταν το λιμάνι της. Η δημιουργία λιμανιού στην πόλη πρέπει να είναι σύγχρονη με την ίδρυσή της, αφού η μετατόπιση από την Έγκωμη (ή την Παλιά Σαλαμίνα) στη (Νέα) Σαλαμίνα οφειλόταν ως ένα βαθμό στην ανάγκη για τη δημιουργία και τη χρήση ενός νέου λιμανιού (αφού εκείνο της Έγκωμης φαίνεται ότι είχε προσχωθεί λόγω της ιλύος που μετέφερε ο Πεδιαίος).⁷⁸

Ο εντοπισμός του λιμανιού της Σαλαμίνας είναι αρκετά δύσκολη υπόθεση λόγω της διαρκούς πρόσχωσης που υφίσταντο από τις ιζηματογενείς εναποθέσεις της ιλύος του ποταμού Πεδιαίου και των θαλάσσιων ρευμάτων, αλλά και λόγω των γεωμορφολογικών αλλαγών (καθίζηση του εδάφους, ανύψωση του θαλάσσιου πυθμένα) που επέφεραν οι ισχυροί σεισμοί που έπληξαν την Κύπρο κατά τον 4^ο αι. μ.Χ.⁷⁹ Παρ' όλες τις αλλαγές που υπέστη η ακτογραμμή της Σαλαμίνας μέσα στους αιώνες και μολονότι δε διεξήχθησαν συστηματικές παράκτιες και υποβρύχιες έρευνες,⁸⁰ το λιμάνι της Σαλαμίνας, βάσει της επισκόπησης του χώρου της αρχαίας πόλης και της ακτογραμμής, φαίνεται ότι βρισκόταν στο νότιο τμήμα της, μεταξύ των εκβολών του Πεδιαίου και των παρυφών του χαμηλού

⁷⁸ Lagarce 1993, 91.

⁷⁹ Χαρακτηριστικά ο Ιωαν. Μαλάλας (Χρον. 240, 26-241, 32) γράφει ότι επί βασιλείας του Κωνσταντίου Α' Χλωρού (305-306 μ.Χ.): «...έπαθεν υπό θεομηνίας Σαλαμιὰς πόλις τῆς Κύπρου ὑπὸ σεισμοῦ καταποντισθεῖσα εἰς τὴν θάλασσαν τὸ πολὺ αὐτῆς μέρος, τὸ δὲ λοιπὸν ἕως ἐδάφους ἔπεσεν. ἦντινα ἀνεγείρας ὁ αὐτὸς Κωνσταντίος καὶ πολλὰ πάνυ φιλοτιμησάμενος καὶ κτίσας καὶ τοῖς ζῆσασι πολίταις συγχωρήσας συντελείας ἐπὶ ἔτη τέσσαρα, καὶ κτίσας διαφόροις κτίσμασι τὴν πρῶην μὲν λεγομένην Σαλαμιάδα, ἔξ ἐκείνου δὲ μετακληθεῖσαν Κωνσταντίαν· ἣτις ἐστὶ νῦν μητρόπολις τῆς Κύπρου.»

⁸⁰ Οι μόνες επιστημονικές έρευνες που διενεργήθηκαν με σκοπό τον εντοπισμό των λιμανιών της Σαλαμίνας είναι του Ν. C. Flemming (1974) και του Α. Raban (1995). Μια σύνοψη του υλικού που έχει δημοσιευτεί για το λιμάνι της Σαλαμίνας, εμπλουτισμένο με προσωπικές παρατηρήσεις του συγγραφέα, υπάρχει και στη διδακτορική διατριβή του Θ. Θεοδούλου (2006) σχετικά με τα λιμάνια της Κύπρου κατά τον 4^ο αι. π.Χ.

οροπεδίου, πάνω στο οποίο πατούσε το τείχος της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου⁸¹ (Πιν. 87.1).

Κατά μήκος της σύγχρονης ακτογραμμής και σε απόσταση *ca.* 100μ. από αυτήν εκτείνεται, μια σειρά από βραχώδεις υφάλους, μήκους γύρω στα 2ν.μ. (περίπου 3,7χλμ.). Στο σημείο όπου η βραχώδης αυτή σειρά των υφάλων πλησιάζει περισσότερο την ακτή, λόγω της δημιουργίας ενός μικρού ακρωτηρίου στο βορειοανατολικό άκρο του κόλπου των εκβολών του Πεδιαίου, δημιουργούνται δύο φυσικές εγκολλώσεις, οι οποίες εύκολα θα μπορούσαν να μετατραπούν σε λιμενολεκάνες. Η μία τουλάχιστον από αυτές τις εγκολλώσεις αποτέλεσε το λιμάνι της Σαλαμίνας.⁸²

Κάποιες πληροφορίες σχετικά με το λιμάνι της Σαλαμίνας την εποχή του Ευαγόρα Α΄ προκύπτουν εμμέσως, μέσα από μια φοινικική επιγραφή των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ., που ανακαλύφθηκε στη Λάρνακα.⁸³ Η επιγραφή αυτή χαραχτηκε στη βάση ενός ναυτικού τροπαίου, το οποίο στήθηκε από το βασιλιά του Κιτίου Μελικιάθωνα δίπλα στη θάλασσα (πιθανόν στο πολεμικό λιμάνι του Κιτίου) προς τιμήν του θεού Βα΄al-‘Oz, που βοήθησε τους Κιτιείς να νικήσουν τους εχθρούς τους και τους Πάφιους συμμάχους τους. Βασικός αντίπαλος του Κιτίου εκείνη την περίοδο ήταν η Σαλαμίνα του Ευαγόρα Α΄, ο οποίος προσπάθησε να επεκτείνει την κυριαρχία του σε όλο το νησί. Η πληροφορία επομένως που προκύπτει εμμέσως από την παραπάνω επιγραφή είναι ότι στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. η Σαλαμίνα διέθετε πολεμικό στόλο, άρα και νεώρια για τη φύλαξή του. Η ύπαρξη πολεμικών πλοίων στη Σαλαμίνα πιθανόν να ισοδυναμούσε και με κάποιον διαχωρισμό του λιμανιού, εσωτερικό ή μη, σε εμπορικό και πολεμικό.

Κάποια ακόμα τοπογραφικά στοιχεία της Σαλαμίνας του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. είναι πιθανόν να προκύψουν μέσα από ομάδες ειδωλίων, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν εκτός των ορίων της πόλης και τα οποία πιθανόν να δηλώνουν την παρουσία κάποιων ιερών. Ένα ιερό αφιερωμένο σε κάποια γυναικεία θεότητα φαίνεται ότι υπήρχε εκτός της πόλης, δυτικά της βασιλικής νεκρόπολης, στον χώρο όπου σήμερα βρίσκεται το μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα. Εκεί οι ανασκαφές της γαλλικής αποστολής ανακάλυψαν έναν βόθρο γεμάτο με θραύσματα αγαλματιδίων από ασβεστόλιθο, τα οποία, στη συντριπτική πλειοψηφία, αναπαριστούσαν μια γυναικεία μορφή.⁸⁴ Η αρχαιότερη μορφή των ειδωλίων αυτών παριστάνει μια γυναίκα ντυμένη με χιτώνα, εστεμμένη με απλό διάδημα, κρατώντας το στήθος της.⁸⁵ Πέραν τούτου, η μορφή που απαντάται πολύ συχνά

⁸¹ Pouilloux 1966a, 234-235, 240-241; Pouilloux 1980, 35-36.

⁸² Για την αναλυτικότερη μελέτη των λιμανιών της Σαλαμίνας και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων τους, cf. *infra*, “VI. 4.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις”.

⁸³ Yon & Sznycer 1992, 157-160.

⁸⁴ BCH 93, 538-540; *Salamine V*, 27ff.

⁸⁵ *Salamine V*, no. 42.

μεταξύ των συγκεκριμένων ειδωλίων είναι μιας γυναίκας που προσφέρει με το δεξί της χέρι ένα λουλούδι, ένα βλαστό λωτού ή έναν κλώνο,⁸⁶ ενώ υπάρχουν και κάποιες μορφές, αν και σπανιότερες, που προσφέρουν φρούτα ή κρατούν πουλιά.⁸⁷ Τα ειδώλια αυτά ανήκουν σε μια χρονική περίοδο που κυμαίνεται από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. έως τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από ένα παρακείμενο ιερό, το οποίο, βάσει των παραστάσεων των ειδωλίων φαίνεται ότι ήταν αφιερωμένο σε κάποια θεότητα, προστάτιδα της βλάστησης, των ζώων και της γονιμότητας. Το πέταγμα των συγκεκριμένων ειδωλίων εντός του βόθρου έγινε πιθανότατα μετά από τη χρήση τους σε κάποιο τελετουργικό. Ωστόσο, σύμφωνα με τη θεωρία της Μ. Υοη τα ειδώλια μπορεί να πετάχτηκαν στον βόθρο κατά την προσπάθεια του Ευαγόρα Α΄ να ανανεώσει και να «εξελληνίσει» το ιερό, ενέργεια που συνοδεύτηκε από την αχρήστευση και την απομάκρυνση των παλαιότερων και των ξεπερασμένων καλαισθητικά ειδωλίων.⁸⁸

Εντός των τειχών, κοντά στο τείχος του 11^{ου} αι. π.Χ. ανακαλύφθηκαν πολλά ειδώλια που πιθανότατα προέρχονται από κάποιο παρακείμενο ιερό. Πιο συγκεκριμένα, κοντά στα κατάλοιπα της οχυρωματικής κατασκευής που χτίστηκε νοτίως του τείχους, ανακαλύφθηκαν αρκετά αγαλματίδια από τερακότα, που χρονολογούνται από τον 5^ο αι. π.Χ. έως τον 3^ο αι. π.Χ. και αναπαριστούν γυναικείες μορφές.⁸⁹ Όπως και τα ειδώλια που ανακαλύφθηκαν κοντά στο μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα έτσι κι αυτά αναπαριστούν ντυμένες γυναικείες μορφές, συνοδευόμενες μερικές φορές από μία ελαφίνα, οι οποίες είτε κρατούν το στήθος τους είτε προσφέρουν κάποιο λουλούδι ή κάποιο καρπό είτε κρατούν μια λύρα κι ενίοτε φέρουν έναν κάλαθο στην κεφαλή τους.⁹⁰ Όπως στην περίπτωση του ιερού κοντά στο μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα, έτσι κι εδώ φαίνεται ότι η θεά που λατρευόταν είχε πολλαπλούς ρόλους, αποτελώντας παράλληλα θεά της γονιμότητας (όπως προκύπτει από τα ειδώλια όπου κρατά το στήθος της), θεά της βλάστησης (αποδέκτρια των λουλουδιών και των καρπών που προσφέρουν οι γυναικείες μορφές) και θεά των ζώων (συνοδεύεται από ελαφίνα).⁹¹

Πολύ κοντά σε αυτήν την ομάδα ειδωλίων εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός κτηρίου ιωνικού ρυθμού, που συνίσταντο σε ένα κιονόκρανο παραστάδος, θραύσματα κιόνων και κιονόκρανα από ασβεστόλιθο ένα θραύσμα από γείσο και ένα

---

⁸⁶ *Salamine V*, no. 10-43.

⁸⁷ *Salamine V*, nos 77, 122.

⁸⁸ *Salamine V*, 148.

⁸⁹ *BCH* 93, 541

⁹⁰ *BCH* 93, 546-548; *Salamine XIV*.

⁹¹ Karageorghis, J., 1980, 213.

κομμάτι από βάση κίονα.⁹² Τόσο τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα όσο και τα ειδώλια των γυναικείων μορφών πιθανόν να προέρχονται από το ίδιο ιερό.

Ένα κτήριο το οποίο υπήρχε στη Σαλαμίνα, πιθανότατα και πριν από τον 5^ο αι. π.Χ. ήταν το ανάκτορο, το διοικητικό κέντρο της πόλης και η βάση του ηγεμόνα. Από αρχαιολογικής άποψης δε σώζεται κανένα κατάλοιπο του συγκεκριμένου κτηρίου, ούτε υπάρχει κάποια ένδειξη αναφορικά με την πιθανή τοποθεσία του. Ωστόσο, η ανακάλυψη ανακτόρων σε άλλες πόλεις της Κύπρου (π.χ. Αμαθούντα, Ιδάλιον, Βουνί) και το γεγονός ότι η πόλη της Σαλαμίνας αποτελούσε το διοικητικό και οικονομικό κέντρο του βασιλείου υποδηλώνουν την παρουσία του συγκεκριμένου κτηρίου κι εδώ.⁹³

3.3.3. Γραπτές πηγές – Ισοκράτης

Κάποιες επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με τη Σαλαμίνα της εποχής του Ευαγόρα Α΄ θα μπορούσαν να προκύψουν μέσα έργα αρχαίων συγγραφέων και πιο συγκεκριμένα από τους κυπριακούς λόγους του Αθηναίου ρήτορα Ισοκράτη. Βέβαια, η πραγμάτευση των συγκεκριμένων κειμένων πρέπει να γίνει με μεγάλη προσοχή, αφού δεν πρόκειται για ιστορικά έργα, αλλά για κείμενα πολιτικού και προπαγανδιστικού χαρακτήρα. Ο Ισοκράτης θεωρούσε τον Ευαγόρα Α΄ ως τον κατάλληλο ηγέτη που θα μπορούσε να ενώσει όλους τους Έλληνες και να τους οδηγήσει σε μια εκστρατεία κατά των Περσών. Παρόλο όμως τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα των λόγων του Ισοκράτη, δεν είναι δυνατό να αμφισβητηθεί η προσωπικότητα και η αξία του Ευαγόρα Α΄, ο οποίος προσπάθησε να κάνει τη Σαλαμίνα τη σημαντικότερη πόλη της Κύπρου και μια υπολογίσιμη δύναμη στην ανατολική Μεσόγειο.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια αξίζει να μελετηθούν τα χωρία των λόγων του Ισοκράτη που αφορούν τον Ευαγόρα Α΄ αφού μέσα από τις υπερβολές, που αναμφίβολα υπάρχουν στο έργο του, είναι πιθανό να προκύψουν κάποιες πληροφορίες για τη Σαλαμίνα του 4^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα λοιπόν με τα γραφόμενα του ρήτορα⁹⁴ ο Τευκρίδης βασιλιάς ανέπτυξε το εμπόριο και τις τέχνες, οργάνωσε το λιμάνι, μεγάλωσε την έκταση της πόλης, την οχύρωσε, την εφοδίασε με ισχυρό πολεμικό στόλο και γενικά με τα έργα του την ανέπτυξε σε βαθμό που δεν υπολείπταν σε τίποτα συγκριτικά με τις άλλες ελληνικές πόλεις. Μέσα από το χωρίο αυτό διακρίνονται μερικά στοιχεία της τοπογραφίας της Σαλαμίνας της

⁹² BCH 93, 542.

⁹³ Για το ανάκτορο της Σαλαμίνας κατά την Ελληνιστική περίοδο, cf. *infra* “VI. 4.8. Ανάκτορο”.

⁹⁴ Ισοκ. *Ευαγ.* 47: «Παραλαβὼν γὰρ τὴν πόλιν ἐκβαρβαρωμένην καὶ διὰ τὴν Φοινίκων ἀρχὴν οὔτε τοὺς Ἕλληνας προσδεχομένην οὔτε τέχνας ἐπισταμένην οὔτ' ἐμπορίῳ χρωμένην οὔτε λιμένα κεκτημένην ταῦτά τε πάντα διώρθωσε καὶ πρὸς τοῦτοις καὶ χώραν πολλὴν προσεκτήσατο καὶ τείχη προσπεριβάλετο καὶ τριήρεις ἐναυπηγήσατο καὶ ταῖς ἄλλαις κατασκευαῖς οὕτως ἠΰξησε τὴν πόλιν ὥστε μηδεμιᾶς τῶν Ἑλληνίδων ἀπολελείφθαι, καὶ δύναμιν τοσαύτην ἐνεποίησεν ὥστε πολλοὺς φοβεῖσθαι τῶν πρότερον καταφρονούντων αὐτῆς».

Κλασικής περιόδου, τα οποία ωστόσο, κατά τα 20 χρόνια ανασκαφικών δραστηριοτήτων στον χώρο, δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν. Έτσι, πρώτα απ' όλα πληροφορούμαστε ότι η έκταση της πόλης μεγάλωσε: σίγουρα η έκταση που φαίνεται ότι κατελάμβανε η Σαλαμίνα κατά τις προηγούμενες περιόδους ήταν μικρή για μια πόλη που άκμαζε και αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς. Ωστόσο, όπως απέδειξαν οι ανασκαφές κοντά στο νότιο τείχος και γύρω από το ιερό της Γεωμετρικής περιόδου, εκείνη η περιοχή εγκαταλείφθηκε κατά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. κι έκτοτε παρέμεινε «ανέγγιχτη» από κάθε είδους οικοδομική δραστηριότητα. Η απουσία αρχαιολογικού στρώματος που να ανήκει στην Κλασική περίοδο σημαίνει ότι η πόλη μετατοπίστηκε ελαφρά προς άλλη κατεύθυνση, πιθανότατα προς τα νοτιοδυτικά και αναπτύχθηκε γύρω από το λιμάνι⁹⁵ (Πιν. 87.1), το οποίο, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, κατασκευάστηκε από τον Ευαγόρα Α'. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω η πόλη διέθετε λιμάνι ήδη από τον 11^ο αι. π.Χ. Επομένως, αυτό που εννοεί μάλλον ο Ισοκράτης μέσα από το κείμενό του, είναι ότι ο Ευαγόρας Α' αναδιοργάνωσε το έως τότε υφιστάμενο λιμάνι και το ανέπτυξε, με την κατασκευή σύγχρονων λιμενικών εγκαταστάσεων, ανάλογων της σημασίας της πόλης.

Μια από τις εγκαταστάσεις αυτές ήταν τα ναυπηγεία που φέρεται ότι έστησε ο Ευαγόρας Α' στην πόλη («...καὶ τριήρεις ἐναυπηγήσατο...») για τη ναυπήγηση στόλου και κατ' επέκταση η κατασκευή νεωρίων για τη φύλαξή του. Η ύπαρξη νεωρίων μαρτυρείται εμμέσως και από τη φοινικική επιγραφή του ναυτικού τροπαίου του Κιτίου. Πέραν τούτου, η ανάπτυξη του εμπορίου και των τεχνών σημαίνει πιθανότατα ότι κατασκευάστηκαν κοντά στο λιμάνι αποθηκευτικοί χώροι, ίσως και κάποιο *ἐμπόριον*,⁹⁶ ενώ δεν πρέπει να αποκλειστεί και η περίπτωση δημιουργίας μιας αγοράς, η παρουσία της οποίας ωστόσο αγνοείται όχι μόνο κατά την Κλασική περίοδο, αλλά τόσο κατά τις προγενέστερες όσο και κατά τις μεταγενέστερες εποχές. Λόγω του διαφαινόμενου διττού ρόλου του λιμανιού δε θα ήταν απίθανο το ενδεχόμενο ενός εσωτερικού διαχωρισμού ή της ύπαρξης ενός δεύτερου λιμένα, έτσι ώστε να είναι ευδιάκριτη και ξεκάθαρη η λειτουργία και ο ρόλος του κάθε λιμανιού (εμπορικός λιμένας – πολεμικός λιμένας).

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, ο Ευαγόρας Α' οχύρωσε την πόλη με ισχυρά τείχη («...καὶ τείχη προσπεριεβάλετο...»), αλλά αυτό δε σημαίνει ότι η πόλη ήταν μέχρι τότε ανοχύρωτη. Όπως προαναφέρθηκε η πόλη διέθετε τείχη ήδη από τον 11^ο αι. π.Χ.,⁹⁷ ενώ και ο ίδιος ο Ισοκράτης αναφέρει σε άλλο χωρίο του λόγου του ότι ο Ευαγόρας Α', κατά την προσπάθειά του να ανατρέψει τον Αβδήμονα, παραβίασε μία πυλίδα των τειχών κι

⁹⁵ Karageorghis 1969, 165; Yon 1985, 206.

⁹⁶ Για τα *ἐμπόρια*, cf. *supra*, 134 σημ. 351.

⁹⁷ Αν και δεν είναι ξεκάθαρο, αν το τμήμα του τείχους του 11^{ου} αι. π.Χ. που ανακαλύφθηκε αποτελούσε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης ή προστάτευε κάποιου είδους ακρόπολη.

έτσι εισχώρησε μαζί με την ομάδα του στην πόλη.⁹⁸ Για τα τείχη της πόλης γίνεται λόγος και σε κείμενα άλλων συγγραφέων που αναφέρονται σε χρόνους προγενέστερους του Ευαγόρα Α΄. Έτσι, ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο Ονήσιλος το 499 π.Χ., προκειμένου να πάρει στα χέρια του την εξουσία της πόλης και να την οδηγήσει σε εξέγερση κατά των Περσών έκλεισε εκτός των τειχών τον αδερφό του και βασιλιά της πόλης Γόργο,⁹⁹ ενώ ο Διόδωρος γράφοντας για την εκστρατεία του Κίμωνα στην Κύπρο, το 450/49 π.Χ., αναφέρει ότι οι Αθηναίοι πολιορκήσαν την πόλη της Σαλαμίνας, όπου έδρευε ισχυρή περσική φρουρά.¹⁰⁰ Επομένως, η ύπαρξη τειχών πριν από την άνοδο του Ευαγόρα Α΄ στον θρόνο, σημαίνει ότι η αναφορά του Ισοκράτη περί τείχισης της πόλης από τον Τευκρίδη βασιλιά πρέπει να συνδυαστεί αφ΄ ενός μεν με τα όσα αναφέρει περί δημιουργίας λιμανιού, αφ΄ ετέρου δε με την επέκταση της πόλης. Υπό αυτήν την έννοια ο Ευαγόρας Α΄ πρέπει αρχικά να επιδιόρθωσε τα τμήματα των τειχών που είχαν καταστραφεί από τις πολιορκίες των προηγούμενων χρόνων και στη συνέχεια να διεύρυνε τον οχυρωματικό περίβολο, περικλείοντας εντός των ορίων του τα νέα τμήματα της πόλης καθώς και το λιμάνι της,¹⁰¹ προεκτείνοντας τα τείχη επί των λιμενοβραχιόνων του, διαμορφώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα λιμένα κλειστόν, στοιχείο που μνημονεύει ο Ψευδοσκύλαξ στην αναφορά του για τη Σαλαμίνα.¹⁰² Δυστυχώς τίποτα το απτό δεν ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές κι έτσι όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τα τείχη της κλασικής Σαλαμίνας αποτελούν απλά εικασίες.

Στην αρχή του λόγου που αφιέρωσε ο Ισοκράτης στον Ευαγόρα Α΄, ο ρήτορας απευθύνεται στο γιο του βασιλιά, το Νικοκλή, τον οποίο εξαιρεί για τον τρόπο με τον οποίο τιμούσε τη μνήμη του πατέρα του, όχι μόνο με αφιερώματα, αλλά και με χορούς και μουσική και με τη θέσπιση γυμνικών, ιππικών και ναυτικών αγώνων.¹⁰³ Οι τοποθεσίες όπου έλαβαν χώρα οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις, θα μπορούσαν να κρύβουν κάποια ακόμα στοιχεία για την τοπογραφία της κλασικής Σαλαμίνας. Βάσει λοιπόν των γραφομένων του Ισοκράτη, οι εκδηλώσεις που διοργάνωσε ο Νικοκλής πρέπει να τελέστηκαν σε τρεις διαφορετικές φάσεις, ξεκινώντας από τον χώρο ταφής του Ευαγόρα

⁹⁸ Ισοκ. *Εὐαγ.* 30: «...διελών τοῦ τείχους πυλῖδα καὶ ταύτη τοὺς μεθ' αὐτοῦ διαγαγὼν προσέβαλλε πρὸς τὸ βασίλειον».

⁹⁹ Ηρόδ. *Ἱστ.* V, 104: «Ὡς δὲ οὐκ ἐπειθε τὸν Γόργον, ἐνθαῦτά μιν φυλάξας ἐξελθόντα τὸ ἄστυ τὸ Σαλαμινίαν ὁ Οἰνήσιλος ἅμα τοῖσι ἐωυτοῦ στασιώτησι ἀπεκλήρισε τῶν πυλέων.».

¹⁰⁰ Διόδ. *Βιβλ.* XII, 4.3: «Οἱ μὲν γὰρ Ἀθηναῖοι συστησάμενοι πολιορκίαν πρὸς τῇ Σαλαμῖνι καθ' ἡμέραν προσβολὰς ἐποιούντο, οἱ δ' ἐν τῇ πόλει στρατιῶται, ἔχοντες βέλη καὶ παρασκευὴν, ῥαδίως ἀπὸ τῶν τειχῶν ἠμύνοντο τοὺς πολιορκοῦντας.».

¹⁰¹ Balandier 2000, 177-178.

¹⁰² Σκυλ. *Περιπλ.* 103: «Σαλαμῖς Ἑλληνίς, λιμένα ἔχουσα κλειστόν χειμερινόν, ...» (=GGM I, 77).

¹⁰³ Ισοκ. *Εὐαγ.* 1: «Ὅρων, ὦ Νικόκλεις, τιμῶντά σε τὸν τάφον τοῦ πατρὸς οὐ μόνον τῷ πλήθει καὶ τῷ κάλλει τῶν ἐπιφερομένων ἀλλὰ καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ καὶ γυμνοῖς ἀγῶσιν, ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἵππων τε καὶ τριήρων ἀμίλλαις, ...».

Α', με χορούς, μουσική και τη διεξαγωγή γυμνικών αγώνων («τιμῶντά σε τὸν τάφον τοῦ πατρὸς... καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ καὶ γυμνικοῖς ἀγῶσιν»). Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα γυμνάσια αρχικά χτίζονταν *extra muros* και συνδέονταν με τη λατρεία τοπικών θεοτήτων και ηρώων,¹⁰⁴ σε συνδυασμό με την τέλεση γυμνικών αγώνων, φαίνεται ότι η πρώτη φάση των εορτασμών διεξήχθη κοντά στον τάφο του Ευαγόρα Α', όπου πιθανόν να είχε ιδρυθεί κάποιο γυμνάσιο. Η δεύτερη φάση, πάντα σύμφωνα με τον Ισοκράτη, περιελάμβανε ιπποδρομίες («...ἵππων... ἀμίλλαις»), άθλημα που υποδηλώνει την παρουσία κάποιου σταδίου· αξίζει να σημειωθεί ότι το γυμνάσιο και το στάδιο είναι δύο οικοδομήματα που συχνά χτίζονταν κοντά το ένα στο άλλο.¹⁰⁵ Τέλος, το τελευταίο μέρος των εορτασμών περιελάμβανε αγώνες με τριήρεις («...τριήρων ἀμίλλαις»), στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της παρουσίας νεωρίων στην πόλη.

4. Θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της Σαλαμίνας κατά την Ελληνιστική περίοδο.

Η έναρξη της Ελληνιστικής περιόδου, σε γενικές γραμμές, βρήκε τη Σαλαμίνα με τη μορφή και την έκταση που προσέλαβε κατά την Κλασική περίοδο. Η συγκεκριμένη εκτίμηση είναι βέβαια εύκολο να διατυπωθεί σε θεωρητικό επίπεδο· βάσει των έως τώρα δεδομένων, αρχαιολογικών και φιλολογικών, η πόλη, έως και το τέλος της βασιλείας του Νικοκρέοντος, δε φαίνεται να γνώρισε άλλη περίοδο ακμής ανάλογη με εκείνη της εποχής του Ευαγόρα Α', αλλά ούτε και να υπέστη κάποιο είδους καταστροφή που να καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη εφαρμογής ενός νέου οικοδομικού προγράμματος.

Σε πρακτικό επίπεδο η προσπάθεια απόδοσης της τοπογραφίας της ελληνιστικής Σαλαμίνας είναι ένα εγχείρημα αρκετά δύσκολο, αφού τόσο ο εντοπισμός οικοδομημάτων ή έστω αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου όσο και η επισήμανση των οικοδομικών φάσεων που γνώρισε η πόλη εκείνη την εποχή είναι στοιχεία δυσδιάκριτα για πολλούς και ποικίλους λόγους. Ο σημαντικότερος από αυτούς είναι η συνεχής κατοίκηση της πόλης για ακόμα 7 αιώνες από την κατάλυση της πτολεμαιοκρατίας (30 π.Χ.) έως την καταστροφή της από τις επιδρομές των Αράβων (7^{ος} αι.). Κατά τη μακράιωνη ιστορία της η πόλη γνώρισε πολλές και διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, που άλλοτε οφείλονταν σε οικοδομικά προγράμματα που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη και την επέκτασή της (περίοδος βασιλείας του Ευαγόρα Α', πτολεμαιοκρατία, ευεργεσίες Οκταβιανού Αύγουστου) και άλλοτε εντάσσονταν στα πλαίσια ανοικοδόμησής της μετά από καταστροφές που την έπληξαν (επιδιορθωτικά έργα επί αυτοκράτορα Τραϊανού μετά από

¹⁰⁴ Cf. *supra*, "IV. Αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Ελληνιστικής περιόδου".

¹⁰⁵ Delorme 1960, 444-445.

το σεισμό του 76/77 μ.Χ., επανίδρυσή της από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο μετά από τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ.). Η προσπάθεια επομένως εντοπισμού αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ελληνιστικής περιόδου, μιας περιόδου τριών αιώνων (τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.-τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ.) μέσα σε ένα χρονολογικό φάσμα 18 αιώνων (11^{ος} αι. π.Χ.-7^{ος} αι. μ.Χ.), φαντάζει ιδιαίτερα δύσκολη, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι σε κάθε νέα οικοδομική φάση γινόταν ευρεία χρήση του οικοδομικού υλικού γκρεμισμένων, εγκαταλελειμμένων ή άχρηστων οικοδομημάτων παλιότερων εποχών.

Μετά τις Αραβικές Επιδρομές και την ερήμωση της Σαλαμίνας, πολλοί τρωγλοδύτες εγκαταστάθηκαν στα ερείπια της αρχαίας πόλης, χρησιμοποιώντας το οικοδομικό υλικό των κατεστραμμένων κτηρίων για την κατασκευή των οικιών τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τις ανασκαφές εντοπίστηκαν στην περιοχή του γυμνασίου και της «Καμπανόπετρας» μερικοί ασβεστοκάμινοι.¹⁰⁶ Πέραν των κατοίκων της περιοχής που νέμονταν τα ερείπια της αρχαίας πόλης μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μεγάλες ποσότητες οικοδομικού υλικού από τη Σαλαμίνα χρησιμοποιήθηκαν κατά το χτίσιμο της μεσαιωνικής Αμμοχώστου. Έτσι, στην εσωτερική πύλη των ενετικών τειχών της Αμμοχώστου διακρίνεται εντοιχισμένη μια ενεπίγραφη βάση αγάλματος, από το γυμνάσιο της Σαλαμίνας. Διάφορα άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (κίονες, κιονόκρανα, επιστύλια), από μάρμαρο και γρανίτη κοσμούν διάφορα κτήρια της μεσαιωνικής πόλης, ενώ μεγάλος αριθμός επεξεργασμένων αμμόλιθων από τη Σαλαμίνα χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο των εκκλησιών και των τειχών της Αμμοχώστου.¹⁰⁷

Τέλος, άλλος ένας ανασταλτικός παράγοντας στην αναζήτηση του ελληνιστικού προσώπου της Σαλαμίνας υπήρξε η μικρή διάρκεια και η περιορισμένη έκταση των ανασκαφών που έλαβαν χώρα στην αρχαία πόλη. Η τουρκική εισβολή το καλοκαίρι του 1974 και η κατοχή του βορείου τμήματος του νησιού από τις τουρκικές δυνάμεις έθεσαν τέλος στις ανασκαφικές έρευνες που είχαν ξεκινήσει συστηματικά το 1952, αφήνοντας αναπάντητα πολλά ερωτήματα σχετικά με τη Σαλαμίνα των Κλασικών και των Ελληνιστικών χρόνων. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι 22 χρόνια ανασκαφικών ερευνών σε έναν χώρο της σημασίας και της ιστορίας της Σαλαμίνας είναι πολύ μικρό διάστημα για να σχηματιστεί μια ξεκάθαρη εικόνα της τοπογραφίας της πόλης.

Από τα 22 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στη Σαλαμίνα, η ανασκαφή της βασιλικής νεκρόπολης απασχόλησε για μεγάλο διάστημα την ερευνητική ομάδα του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Σίγουρα η μελέτη της νεκρόπολης, των τάφων και των κτερισμάτων που ανακαλύφθηκαν προσέφεραν σημαντικές πληροφορίες για τα ταφικά

¹⁰⁶ BCH 91, 350; BCH 92, 322-323.

¹⁰⁷ Karageorghis 1969, 16-17; Καραγιώργης 1999, 17.

έθιμα, τις αντιλήψεις και τις δοξασίες των κατοίκων, για την ταφική αρχιτεκτονική, για τις εμπορικές σχέσεις και για τον πλούτο της πόλης, αλλά, όσον αφορά τη μελέτη της τοπογραφίας και της πολεοδομικής ανάπτυξης της Σαλαμίνας, η προσφορά είναι ελάχιστη. Αναφορικά με τις ανασκαφές εντός των ορίων της αρχαίας πόλης, αυτές επικεντρώθηκαν σε σημαντικά οικοδομήματα της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου (γυμνάσιο, θέατρο, βασιλική της «Καμπανόπετρας»), τα οποία, ευρισκόμενα στα ανώτερα και νεότερα αρχαιολογικά στρώματα, ήρθαν πρώτα στο φως, τραβώντας την προσοχή των ερευνητών. Η σπουδαιότητα των ανακαλυφθέντων οικοδομημάτων σε συνδυασμό με την απότομη διακοπή των ερευνών δεν επέτρεψαν τη μελέτη των αρχαιότερων στρωμάτων της πόλης, με αποτέλεσμα η κλασική και η ελληνιστική φάση της Σαλαμίνας να παραμένουν άγνωστες.

Από τη στιγμή λοιπόν που τα ελληνιστικά κατάλοιπα της Σαλαμίνας είναι ελάχιστα, η προσπάθεια για την αποκατάσταση της τοπογραφίας της πόλης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο θα βασιστεί σε άλλα μέσα, όπως οι επιγραφές, οι γραπτές πηγές και η συγκριτική μελέτη της τοπογραφικής ανάπτυξης άλλων κυπριακών πόλεων εκείνης της εποχής. Ως εκ τούτου, η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί στο συγκεκριμένο κεφάλαιο διαφέρει σε σύγκριση με εκείνο της Νέας Πάφου. Έτσι, για κάθε οικοδόμημα θα εξετάζεται αρχικά η επιγραφική του τεκμηρίωση και τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα, εάν υπάρχουν, στη συνέχεια θα παραθέτονται διάφορες γραπτές πηγές που μπορεί να κάνουν λόγο για το συγκεκριμένο οικοδόμημα και στο τέλος θα γίνεται προσπάθεια για την τοπογραφική του αποκατάσταση.

4.1. Τείχη

i) Επιγραφές

Δεν έχει ανακαλυφθεί καμιά επιγραφή που να έχει άμεση ή έμμεση σχέση με τα τείχη της Σαλαμίνας.

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Ο οχυρωματικός περίβολος που περιέβαλλε τη Σαλαμίνα κατά την Ελληνιστική περίοδο είναι αδύνατο να εντοπιστεί, αφού ουσιαστικά δε σώζεται κανένα ίχνος της χάραξής του. Τα μόνα τμήματα των τειχών που ανασκάφηκαν είναι αυτό που εκτείνεται νοτίως της «Καμπανόπετρας», περιέβαλλε την πόλη της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου και χρονολογείται από τον 11^ο έως τον 6^ο αι. π.Χ., καθώς κι ένα μεγάλο μέρος ενός νεότερου οχυρωματικού περιβόλου, το νότιο τμήμα του οποίου κατασκευάστηκε

πάνω στο βόρειο άκρο των στοών που εκτείνονταν βορείως του ναού του Διός.¹⁰⁸ Τα τείχη αυτά που περιέβαλλαν μια πολύ μικρή έκταση, εντός της οποίας συμπεριλαμβάνονταν η μεγάλη δεξαμενή του 5^{ου} αι. μ.Χ., γνωστή ως «Λουτρόν» ή «Βούτα», η βασιλική του Αγίου Επιφανείου κι ένας χώρος, πλούσιος σε θραύσματα κίωνων, γνωστός ως η «Αγορά από γρανίτη»,¹⁰⁹ αρχικά θεωρήθηκαν σύγχρονα με την ανοικοδόμηση της Κωνσταντίας, φαίνεται όμως ότι είναι μεταγενέστερα και κατασκευάστηκαν κατά τον 7^ο αι. μ.Χ., για να προστατέψουν τους κατοίκους της περιοχής από τις Αραβικές Επιδρομές.¹¹⁰

iii) Γραπτές πηγές

Μια έμμεση αναφορά στα τείχη της πόλης προκύπτει μέσα από τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων που κάνουν λόγο για την πολιορκία της πόλης από τον Δημήτριο, το 306 π.Χ.¹¹¹ Πιο συγκεκριμένα, πληροφορούμαστε από το Διόδωρο (Βιβλ. XX, 48.4) ότι τα τείχη ήταν ενισχυμένα με προμαχώνες, οι οποίοι γκρεμίστηκαν από τις βαλλιστικές μηχανές του Δημητρίου, τη στιγμή που οι κριοί του δημιουργούσαν ρήγματα σε διάφορα σημεία του τείχους. Πέραν αυτής της ισχνής πληροφορίας τίποτε άλλο δεν προκύπτει μέσα από τις γραπτές πηγές για τα τείχη της πόλης και για την πορεία της χάραξής τους.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω δεδομένα η αποκατάσταση της πορείας των τειχών της ελληνιστικής Σαλαμίνας δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά θεωρητική, λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τη φυσική διαμόρφωση της περιοχής, αλλά και την επέκταση της πόλης. Η ελληνιστική Σαλαμίνα αποτελεί τη φυσική συνέχεια της κλασικής πόλης κι επομένως τα τείχη της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου δεν πρέπει να είχαν υποστεί μεγάλες τροποποιήσεις σε σχέση με εκείνα με τα οποία ο Ευαγόρας Α΄ οχύρωσε την πόλη στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Η Σαλαμίνα της Κλασικής περιόδου φαίνεται ότι αναπτύχθηκε γύρω από το λιμάνι, στον χώρο που εκτείνεται μεταξύ του ποταμού Πεδιαίου και των παρυφών του χαμηλού υψώματος που υπάρχει λίγο βορειότερα. Ήταν αρκετά πιο εκτεταμένη συγκριτικά με τη Σαλαμίνα των προηγούμενων αιώνων και προστατευόταν από ισχυρά τείχη τα οποία χτίστηκαν για να περικλείσουν τα νέα τμήματα της πόλης, καθώς και το λιμάνι της.

Το γεγονός ότι το νότιο τμήμα των τειχών της αρχαϊκής πόλης έπαψε ουσιαστικά να χρησιμοποιείται ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ., σε συνδυασμό με τη διαφανόμενη επέκταση

¹⁰⁸ Tubbs & Munro 1891, 68, 75.

¹⁰⁹ Tubbs & Munro 1891, 63-66; Jeffery 1926, 12-13.

¹¹⁰ Callot 1985, 368; Yon 1985, 206.

¹¹¹ Διόδ. Βιβλ. XX, 48; Πλούτ. Δημ., XV-XVII; Πολ. Στρ. V, 20.1.

της πόλης προς τα νότια και την αμυντική ενίσχυσή της με την κατασκευή ενός νέου οχυρωματικού περιβόλου, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το νότιο τμήμα των τειχών της κλασικής Σαλαμίνας, πρέπει να έβαινε παράλληλα προς την κοίτη του Πεδιαίου, εκμεταλλευόμενο προφανώς κάποιο αμυντικό πλεονέκτημα που θα προσέφερε ο χώρος (π.χ. κάποιο μικρό παραπόταμο του Πεδιαίου που θα έρρεε μπροστά από τα τείχη εν είδει φυσικής τάφρου ή ίσως κάποια βαλτώδη έκταση που θα δυσκόλευε υπερβολικά την προσβολή των τειχών από τα νότια). Βεβαίως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η μορφολογία του χώρου, κατά τον 5^ο αι π.Χ., ήταν πολύ διαφορετική από τη σημερινή, αφού ο κόλπος των εκβολών του Πεδιαίου πρέπει να εισερχόταν πολύ πιο μέσα στη στεριά σε σχέση με τη σύγχρονη εποχή, ενώ διαφοροποιήσεις είναι πιθανό να υπέστη και η κοίτη του ποταμού.

Στα ανατολικά, τα τείχη της πόλης πρέπει να έβαιναν παράλληλα προς την ακτογραμμή, όπως συνέβαινε και σε αρχαιότερη περίοδο,¹¹² περικλείοντας παράλληλα και το λιμάνι. Στα δυτικά, η πορεία των τειχών είναι πιο δύσκολο να εκτιμηθεί, ελλείψει φυσικών στοιχείων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν την άμυνα της πόλης. Ιδιαίτερης προσοχής χρίζει ωστόσο η τοποθεσία «Δαιμονοστάσιον», η οποία, ευρισκόμενη *ca.* 500μ. δυτικά της σύγχρονης ακτογραμμής, αποτελεί το πιο οχυρό σημείο της περιοχής.¹¹³ Πρόκειται ουσιαστικά για μια προεξοχή που σχηματίζει η νότια πλαγιά του χαμηλού οροπεδίου, την οποία πρέπει να εκμεταλλεύτηκε με κάποιον τρόπο ο αρχιτέκτονας που σχεδίασε τον οχυρωματικό περίβολο, αποκομίζοντας τα μεγαλύτερα δυνατά αμυντικά οφέλη.

Η χάραξη της βόρειας πλευράς των τειχών είναι σχεδόν αδύνατο να εντοπιστεί, αφού η μορφολογία του εδάφους σε εκείνον τον χώρο είναι απόλυτα ομαλή, καθιστώντας αβάσιμη οποιαδήποτε υπόθεση πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Πάντως, το συγκεκριμένο τμήμα των τειχών της Σαλαμίνας πρέπει να ήταν εκείνο που δέχτηκε τη μεγαλύτερη πίεση κατά την πολιορκία της πόλης από τον Δημήτριο. Η υπόθεση αυτή προκύπτει από την εδαφική ομαλότητα της περιοχής που καθιστούσε την πόλη ιδιαίτερα ευάλωτη από τα βόρεια. Έτσι, είναι πιθανόν ο Δημήτριος να παρέταξε τις πολιορκητικές μηχανές του κατά μήκος του βόρειου τμήματος των τειχών, το οποίο, όπως προκύπτει από το απόσπασμα του Διόδωρου (*Βιβλ.* XX, 48.4) ήταν ενισχυμένο με αμυντικούς πύργους. Επιπλέον, σε εκείνη την περιοχή, κοντά στα ρωμαϊκά μνημεία φαίνεται ότι σχηματιζόταν ένας φυσικός κόλπος, όπου πιθανόν να είχε αγκυροβολήσει ο στόλος του Δημητρίου και να είχε στρατοπεδεύσει ο στρατός του. Αξίζει τέλος να σημειωθεί, ότι από τις ανασκαφικές

¹¹² Cf. *supra*, “VI. 3.2. Η Σαλαμίνα κατά την Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο (11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.)” για τα ανακαλυφθέντα τμήματα του τείχους.

¹¹³ Pouilloux 1966a, 235, 244.

έρευνες που διενεργήθηκαν στον χώρο της Σαλαμίνας, το βορειότερο σημείο στο οποίο εντοπίστηκε στρώμα της Κλασικής περιόδου, ήταν το συγκρότημα της «Καμπανόπετρας», και πιο συγκεκριμένα ο χώρος συγκέντρωσης, στο δυτικό άκρο.¹¹⁴ Βέβαια το στοιχείο αυτό από μόνο του, χωρίς τη διεξαγωγή ευρύτερης ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή και χωρίς την παρουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων δε σημαίνει τίποτα κι έτσι το βόρειο τμήμα των τειχών της Σαλαμίνας της Κλασικής και της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου παραμένει απροσδιόριστο (Πιν. 88.1).

Βέβαια η Σαλαμίνα δεν περιορίστηκε εντός των ορίων του οχυρωματικού περιβόλου της Κλασικής και της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου, αλλά συνέχισε να αναπτύσσεται και να επεκτείνεται, ακόμα και μετά την απώλεια του τίτλου της πρωτεύουσας της Κύπρου. Η κατασκευή του ναού του Διός στα νοτιοδυτικά της κλασικής και της πρώιμης ελληνιστικής πόλης, καθώς και τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στα βόρεια, υποδηλώνουν την επέκταση της πόλης προς αυτές τις κατευθύνσεις. Πέραν τούτου, ο εντοπισμός λιμενικών εγκαταστάσεων κοντά στο μνημειακό τομέα της ρωμαϊκής πόλης¹¹⁵ είναι ένα ακόμα στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της επέκτασης της πόλης προς τα βόρεια, αλλά παράλληλα αποτελεί ένδειξη της πρόσχωσης του παλιότερου λιμανιού, που είχε κατασκευαστεί στις εκβολές του Πεδιαιού, από την εναπόθεση ιλύος που μετέφερε ο ποταμός. Η κατασκευή ενός νέου λιμανιού, βορειότερα του αρχικού, θα συνεπάγετο λογικά και τη μετακίνηση του οικονομικού κέντρου της πόλης προς εκείνη την κατεύθυνση. Δεν είναι ωστόσο δυνατό να διασαφηνιστεί αν το νέο τμήμα της πόλης οχυρώθηκε με την κατασκευή ενός νέου, ευρύτερου οχυρωματικού περιβόλου. Η εντύπωση πάντως που επικρατεί μεταξύ των ανασκαφέων της Σαλαμίνας είναι ότι τα μνημειώδη κτήρια της Ρωμαϊκής περιόδου που ανασκάφηκαν, βρίσκονταν *extra muros*¹¹⁶ (Πιν. 89.1).

4.2. Πολεοδομικό πλέγμα

i) Επιγραφές

Δεν έχει ανακαλυφθεί κάποια επιγραφή που να προσφέρει κάποια πληροφορία για το πολεοδομικό σχέδιο της Σαλαμίνας.

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Κατά τη διάρκεια της εικοσαετούς αρχαιολογικής έρευνας στη Σαλαμίνα δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός δύο διαδοχικών νησίδων, από τις οποίες θα μπορούσαν να

¹¹⁴ BCH 92, 325.

¹¹⁵ Megaw 1955, 33; Megaw 1956, 45.

¹¹⁶ Pouilloux 1966a, 243 no. 6; Yon 1985, 206; Yon 1993, 146.

προκύψουν κάποια συμπεράσματα σχετικά με το πολεοδομικό πλέγμα της πόλης. Εντοπίστηκαν μόνο κάποιοι δρόμοι περιμετρικά του «Ελαιοτριβείου» και της «Καμπανόπετρας». Στην πρώτη περίπτωση ένας δρόμος εντοπίστηκε κατά μήκος του δυτικού άκρου της οικίας, με κατεύθυνση Β-Ν.¹¹⁷ Είχε πλάτος 3μ. και στη δυτική πλευρά του εντοπίστηκαν ίχνη τοίχου και το κατώφλι μιας θύρας, που αποτελούσαν πιθανότατα την πρόσοψη ενός άλλου κτηρίου. Στον άξονα του δρόμου, *ca.* 0,25μ. κάτω από το επίπεδο του κατωφλιού, ανακαλύφθηκε το κάλυμμα ενός αποχετευτικού αγωγού, αποτελούμενο από πλάκες μήκους 2,50μ., αλλά το εσωτερικό του αγωγού έμεινε ανεξερεύνητο. Ένας δεύτερος δρόμος, με κατεύθυνση Α-Δ, εντοπίστηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οικίας,¹¹⁸ ενώ πιθανόν ένας τρίτος, παράλληλος προς τον δεύτερο, εκτεινόταν κατά μήκος του νότιου τμήματός της, όπου ανακαλύφθηκε ένα πεζοδρόμιο, κατασκευασμένο αδρομερώς.¹¹⁹ Δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί με βεβαιότητα η περίοδος χάραξης των συγκεκριμένων δρόμων, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν κάποια στοιχεία σχετικά με τη στρωματογραφία του καταστρώματός τους. Το γεγονός ωστόσο ότι περιβάλλουν μια οικία των αρχών της Βυζαντινής περιόδου σημαίνει ότι χαράχτηκαν το αργότερο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η πιθανότητα να ακολούθησαν τη χάραξη κάποιων παλαιότερων δρόμων.

Περιμετρικά της «Καμπανόπετρας» εντοπίστηκαν άλλοι δύο δρόμοι, ένας που περνούσε παράλληλα προς το δυτικό άκρο του συγκροτήματος κι ένας άλλος που εκτεινόταν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του.¹²⁰ Βέβαια, όπως και στην περίπτωση των δρόμων που περιέβαλλαν το «Ελαιοτριβείο», έτσι κι εδώ είναι αδύνατο να ειπωθεί κατά πόσο η χάραξή τους ακολουθεί τη χάραξη κάποιων αρχαιότερων δρόμων ή σχεδιάστηκαν παράλληλα με την ανοικοδόμηση του συγκροτήματος της «Καμπανόπετρας».

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι, βάσει μιας σύντομης υποβρύχιας έρευνας που διενήργησε ο Ν. C. Flemming στο θαλάσσιο χώρο νοτιοανατολικά της «Καμπανόπετρας», η ακτή φαίνεται πως εκτεινόταν *ca.* 100μ. πιο ανατολικά σε σχέση με τη σημερινή και καταποντίστηκε σε κάποια φάση λόγω σεισμού.¹²¹ Στο καταποντισμένο τμήμα εντοπίστηκαν κατάλοιπα κατασκευών, μεταξύ των οποίων τα τμήματα δύο δρόμων, ενός με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, που βαίνει παράλληλα προς τη σύγχρονη ακτογραμμή κι ενός με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ¹²² (Πιν. 92.1).

¹¹⁷ BCH 97, 683; *Salamine XI*, 22.

¹¹⁸ BCH 96, 1067; BCH 98, 879.

¹¹⁹ BCH 98, 878.

¹²⁰ BCH 96, 1067.

¹²¹ Για την αρχαία ακτογραμμή της Σαλαμίνας, cf. *infra* “VI. 4.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις”.

¹²² Flemming 1974, 166-169.

iii) Γραπτές πηγές

Δεν υπάρχει κάποιο χωρίο μέσα στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων, απ' όπου να προκύπτει κάποια πληροφορία για το πολεοδομικό σχέδιο της Σαλαμίνας.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Οι ελάχιστοι δρόμοι που εντοπίστηκαν καθώς και τα κτήρια που ανασκάφηκαν στο νότιο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου (ναός του Διός, «Καμπανόπετρα», «Ελαιοτριβείο»), έχουν ένα σταθερό προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ΒΑ-ΝΔ, που αποκλίνει μερικές μοίρες από τα σημεία του ορίζοντα.¹²³ Βέβαια, τόσο τα κτήρια που ανασκάφηκαν (με εξαίρεση το ναό του Διός) όσο και οι δρόμοι που εντοπίστηκαν ανήκουν σε περιόδους πολύ μεταγενέστερες από την Ελληνιστική και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι ακολούθησαν τη χάραξη ενός αρχαιότερου πολεοδομικού πλαισίου, από τη στιγμή μάλιστα που δεν έγιναν κάποιες βυθομετρήσεις επί του καταστρώματος των δρόμων για τη διερεύνηση του υποστρώματός τους.

Οι διάφορες οικοδομικές φάσεις που γνώρισε η Σαλαμίνα από την ίδρυσή της έως και την Ελληνιστική περίοδο υποδηλώνουν ότι η πόλη πιθανόν να μην είχε ένα ενιαίο πολεοδομικό σχέδιο. Βέβαια, μέχρι την Κλασική περίοδο είναι σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες έγινε χρήση κάποιου οργανωμένου πολεοδομικού σχεδιασμού, αφού η ορθολογική οργάνωση και ανάπτυξη των πόλεων, που προήλθε μέσα από το ιπποδάμειο πολεοδομικό σχέδιο, αποτέλεσε καινοτομία του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τον 4^ο αι. π.Χ.

Θα μπορούσε ο Ευαγόρας Α', ο κύριος αναμορφωτής της κλασικής Σαλαμίνας, να είχε εφαρμόσει το νέο πολεοδομικό σχέδιο στην πόλη του; Από χρονολογικής άποψης κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται, αφού την εποχή που ανέβηκε στον θρόνο της Σαλαμίνας, το συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο είχε ήδη εφαρμοστεί στη Μίλητο (479 π.Χ.), στον Πειραιά (450 π.Χ.) και στους Θουρίους (444/3 π.Χ.). Βέβαια, η εφαρμογή ενός τέτοιου σχεδίου στην πόλη, εάν υιοθετήθηκε ποτέ, θα μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο στα νέα τμήματα που πρόσθεσε ο Ευαγόρας Α', αφού ο πυρήνας της πόλης, που προϋπήρχε ήδη από τη Γεωμετρική περίοδο, είναι μάλλον αδύνατο να ακολούθησε οποιαδήποτε μορφή ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου.

Ο J. Rouilloux θεωρεί μάλλον αδύνατη τη χρήση ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου στη Σαλαμίνα, βασιζόμενος αφ' ενός στις γεωλογικές πτυχώσεις και στα μονοπάτια που σχηματίζονται στην πλαγιά και στην κορυφή του οροπεδίου και τα οποία θεωρεί κατάλοιπα του οδικού συστήματος της πόλης, αφ' ετέρου στον αρχικό σχεδιασμό

¹²³ Βάσει του πλάνου της Σαλαμίνας (Yon 1993, 140 fig. 1) η απόκλιση αυτή εκτιμάται περίπου 14°-17°.

της πόλης, ο οποίος, σύμφωνα με την άποψή του, πρέπει να ακολούθησε τα πρότυπα της ανατολής, που έθεταν ως βάση το βασιλικό ανάκτορο.¹²⁴

Διαφορετική άποψη επί του συγκεκριμένου ζητήματος εξέφρασε ο G. Roux, υποστηρίζοντας ότι είναι πιθανό να εφαρμόστηκε στη Σαλαμίνα ένα εύτομο πολεοδομικό σύστημα πολύ νωρίτερα από την εποχή του Ευαγόρα Α'. Την άποψη αυτή τη στηρίζει στον εντοπισμό ενός ορθογωνισμένου σχεδίου, ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, στην Έγκωμη, οι κάτοικοι της οποίας ήταν εκείνοι που μετακινήθηκαν προς τη θάλασσα και ίδρυσαν τη Σαλαμίνα, εφαρμόζοντας πιθανότατα στη νέα πόλη χωροταξικά και πολεοδομικά μοντέλα εμπνευσμένα από την Έγκωμη.¹²⁵ Σίγουρα, η συγκεκριμένη άποψη δεν είναι απίθανη, από τη στιγμή μάλιστα που ο προσανατολισμός του τμήματος του τείχους που ανακαλύφθηκε και του ιερού που υπήρχε βορείως του δεν αποκλίνουν ιδιαίτερα από τον προσανατολισμό της «Καμπανόπετρας», που χτίστηκε λίγο βορειότερα, αρκετούς αιώνες αργότερα. Βέβαια, όσον αφορά τη συγκεκριμένη θεωρία, πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η Σαλαμίνα δεν ιδρύθηκε «εν μία νυκτί» βάσει κάποιου οργανωμένου σχεδίου, αλλά δημιουργήθηκε από τη σταδιακή μετακίνηση του πληθυσμού της Έγκωμης προς τα ανατολικά. Άλλωστε, ακόμα και κατά τον 11^ο αι. π.Χ., όταν η Σαλαμίνα ήταν ένα υπαρκτό και αναπτυγμένο κέντρο, στην Έγκωμη παρατηρείται ακόμα ανθρώπινη δραστηριότητα, που σημαίνει ότι δεν είχε εγκαταλειφθεί πλήρως από τον πληθυσμό της.

Η μη διεξαγωγή ανασκαφικών ερευνών στο χώρο νοτίως του οροπεδίου, όπου εικάζεται ότι βρισκόταν το κέντρο της κλασικής Σαλαμίνας, δεν επιτρέπει την εξαγωγή οποιουδήποτε συμπεράσματος σχετικά το πολεοδομικό σχεδιασμό της κλασικής και της πρώιμης ελληνιστικής Σαλαμίνας.

Η επέκταση της πόλης προς τα βόρεια και τα βορειοδυτικά κατά την Ελληνιστική περίοδο, πιθανότατα να σηματοδοτεί και τη χρήση ενός νέου πολεοδομικού συστήματος για τις νέες συνοικίες της πόλης. Αξιοσημείωτη είναι πάντως η διαχρονική σταθερότητα του προσανατολισμού των κτηρίων του νότιου τμήματος της Σαλαμίνας: έτσι, το αρχαιότερο από τα ανακαλυφθέντα κτήρια, ο ναός του Διός, που χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., χτίστηκε με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, αποκλίνοντας ελάχιστες μοίρες από τον άξονα Β-Ν. Η βασιλική της «Καμπανόπετρας», φαίνεται ότι κατασκευάστηκε εν μέρει πάνω σε αρχαιότερες κατασκευές, όπως προκύπτει από τον εντοπισμό τμήματος ενός οικοδομήματος του 1^{ου} αι. μ.Χ. κάτω από τη νότια στοά του δυτικού αιθρίου,¹²⁶ υιοθετώντας πιθανότατα τον προσανατολισμό τους. Έτσι, το κτήριο ακολουθεί έναν

¹²⁴ Pouilloux 1980, 39.

¹²⁵ *Salamine XV*, 11-12.

¹²⁶ *BCH* 92, 324.

προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, αποκλίνοντας μερικές μοίρες από τον άξονα Α-Δ, ενώ η στενή πλευρά του συγκροτήματος έχει σχεδόν τον ίδιο προσανατολισμό με τον ναό του Διός, αποκλίνοντας ελάχιστες μοίρες από τον άξονα Β-Ν. Ίδιο προσανατολισμό με την «Καμπανόπετρα» έχουν τόσο το «Ελαιοτριβείο» όσο και η βασιλική του Αγίου Επιφανείου, που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. (Πιν. 90.1).

Αν και ο αριθμός των κτηρίων που ανασκάφηκαν δεν είναι μεγάλος, ο σταθερός προσανατολισμός τους υποδηλώνει την ύπαρξη ενός εύτομου πολεοδομικού σχεδίου, μέσα στο οποίο εντασσόταν κάθε νέο οικοδόμημα που χτιζόταν και το οποίο φαίνεται ότι διατηρήθηκε αναλλοίωτο, τουλάχιστον ως προς τον προσανατολισμό του, από τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., το αργότερο, έως και τις αρχές της Βυζαντινής περιόδου. Η πιθανότητα ύπαρξης ενός τέτοιου σχεδίου στο νότιο τμήμα της Σαλαμίνας ενισχύεται ακόμα περισσότερο από τα κτήρια που εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα της πόλης· τα κτήρια αυτά, κατασκευασμένα πιθανότατα εκτός των τειχών, δε φαίνεται να συμμορφώθηκαν με το πολεοδομικό σχέδιο που χαραχτηκε εντός της πόλης, αλλά χτίστηκαν άναρχα, το ένα δίπλα στο άλλο, με διαφορετικό προσανατολισμό το καθένα.

Άλλη μια υποψία σχετικά με τη χρήση ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου στη Σαλαμίνα, προκύπτει από τον ναό του Διός και πιο συγκεκριμένα από τις στοές που εκτείνονταν βορείως του ναού. Ο πίσω τοίχος κάθε στοάς έφερε δύο ανοίγματα, ανά 17 μετακίονια, τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνονται τυφλά· δεν αποκλείεται ωστόσο, να αποτελούσαν πύλες στις οποίες κατέληγαν δρόμοι που έρχονταν από τα ανατολικά και από τα δυτικά και χώριζαν τις στοές του ναού σε τρία ίσα μέρη.¹²⁷ Η παραπάνω υπόθεση θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί μόνο με τον εντοπισμό κάποιων δρόμων περιμετρικά του ναού, κάτι όμως που δυστυχώς δε συνέβη κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών.

4.3. Λιμάνι και λιμενικές εγκαταστάσεις

i) Επιγραφές

Δεν έχει ανακαλυφθεί καμία επιγραφή που να κάνει άμεση ή έμμεση αναφορά στο λιμάνι ή σε κάποιο οικοδόμημα σχετικό με το λιμάνι.

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Η ακτογραμμή της Σαλαμίνας σήμερα έχει μεταβληθεί δραματικά σε σχέση με την αρχαιότητα, με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα δύσκολος ο εντοπισμός του λιμανιού (ή καλύτερα των λιμανιών) της. Η εικόνα της σύγχρονης ακτογραμμής χαρακτηρίζεται από

¹²⁷ Callot 1985, 365, fig. 1.

μια βραχώδη λωρίδα υφάλων, μήκους 2ν.μ. περίπου, που εκτείνεται παράλληλα προς την ακτή, σε απόσταση 100μ. από αυτήν, σχηματίζοντας ένα είδος μακρόστενης λιμνοθάλασσας (Πιν. 84.1, 91.1). Η βραχώδης αυτή λωρίδα εφάπτεται σχεδόν με την ακτή στο βόρειο άκρο του κόλπου των εκβολών του Πεδιαίου, όπου η ακτή εκτείνεται προς τα ανατολικά, σχηματίζοντας ένα μικρό ακρωτήρι. Βορείως του σημείου αυτού η βραχώδης λωρίδα των υφάλων φέρει δύο φυσικά ανοίγματα, το ένα εκ των οποίων εντοπίζεται μερικά μέτρα νότια από το μνημειακό τομέα της πόλης (Πιν. 84.1, α), ενώ το δεύτερο λίγα μέτρα βόρεια από το σημείο επαφής της με την ακτή (Πιν. 84.1, β). Από το σημείο εκείνο εκτείνεται προς τα νότια για 400μ. περίπου και στο νότιο άκρο της στρίβει ελαφρά προς τα δυτικά.¹²⁸ Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αφορούν το λιμάνι και γενικά την παράκτια τοπογραφία της Σαλαμίνας εντοπίστηκαν καταποντισμένα στις δύο λεκάνες που σχηματίζονται βορείως και νοτίως του σημείου επαφής της λωρίδας των υφάλων με την ακτή, αλλά και στο βόρειο άνοιγμα που φέρει η συγκεκριμένη λωρίδα.

Στη βόρεια λεκάνη ο N. C. Flemming, που πρώτος διενήργησε υποθαλάσσια έρευνα στο συγκεκριμένο χώρο, εντόπισε καταποντισμένα πολλά κατάλοιπα κατασκευών¹²⁹ (Πιν. 92.1), όπως τα τμήματα δύο δρόμων (Πιν. 93.1), καθώς και μεγάλες βάσεις κτηρίων, κατασκευασμένες από μεγάλους ογκόλιθους, που εξείχαν από τον ύφαλο προς το εσωτερικό της πόλης και τις οποίες ταύτισε με θεμέλια οικιών.¹³⁰ Τα κατάλοιπα αυτά, που προφανώς ανήκουν σε κατασκευές που χτίστηκαν στη χέρσο κι όχι στη θάλασσα, εντοπίστηκαν σε βάθος 1,8-2μ., τιμή που δείχνει την αλλαγή της στάθμης του νερού από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Στη νότια λεκάνη ο ίδιος ερευνητής εντόπισε τα κατάλοιπα ενός λιμενοβραχίονα, μήκους *ca.* 250μ., που την προστάτευε από την ανατολική πλευρά και συνίστατο σε δύο μέρη, εκ των οποίων το βόρειο αποτελούσε προέκταση του υφάλου, ενώ το υπόλοιπο ήταν κατασκευασμένο από μεγάλους ογκόλιθους (Πιν. 94.1). Η εξωτερική πλευρά του λιμενοβραχίονα αυτού σχηματιζόταν από ογκόλιθους τοποθετημένους με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργούν πρηνές για την απόσβεση της ορμής των κυμάτων.¹³¹ Αντίθετα, η εσωτερική πλευρά του φαίνεται ότι ήταν μια κάθετη κατασκευή από ογκόλιθους, που ευνοούσε την προσάραξη των πλοίων.¹³² Ο συγκεκριμένος λιμενοβραχίονας έστριβε στο νότιο άκρο του προς τα δυτικά σε μια προσπάθεια να κλείσει την είσοδο της λεκάνης, αφήνοντας ωστόσο ένα άνοιγμα της τάξης των 200μ., το οποίο δεν μπορεί σε καμία

¹²⁸ Pouilloux 1966a, 234; Flemming 1974, 164; Pouilloux 1980, 35.

¹²⁹ Flemming 1974, 166-169.

¹³⁰ Flemming 1974, 173.

¹³¹ Παρόμοιος τρόπος κατασκευής των λιμενοβραχιόνων περιγράφεται από τον Empereur στο λιμάνι της Αμαθούνας (Empereur 1995, 132-133).

¹³² Θεοδούλου 2006, 194.

περίπτωση να δικαιώσει το χαρακτηρισμό του κλειστού λιμένα που αποδίδει ο Ψευδοσκύλακας (Περιπλ. 103) στο λιμάνι της Σαλαμίνας. Εύλογα επομένως γεννάται το ερώτημα αν ο συγκεκριμένος τύπος λιμανιού που αναφέρει ο Ψευδοσκύλακας βρισκόταν στο σημείο που εντοπίστηκαν τα παραπάνω κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων ή κάπου αλλού.

Περιμετρικά της συγκεκριμένης λεκάνης εντοπίστηκαν πολλοί ογκόλιθοι, οι οποίοι ανήκαν προφανώς στο λιμενοβραχίονα ή σε κάποιο τμήμα του τείχους που έβαινε πάνω του, ενώ στο δυτικό τμήμα της, επί της στεριάς, εντοπίστηκαν μερικοί σαρκοφάγοι καθώς και τοίχοι κτηρίων. Τα περισσότερα από τα καταποντισμένα κατάλοιπα βρίσκονται σε βάθος *ca.* 2μ., αλλά αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι η στάθμη του νερού κατά την αρχαιότητα ήταν 2μ. χαμηλότερα. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη ότι το ωφέλιμο βάθος της λεκάνης κυμαίνεται μεταξύ 2-2,5μ. στο χαμηλότερο σημείο της παλίρροιας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα χερσαία κατάλοιπα της βόρειας λεκάνης εντοπίστηκαν σε βάθος 1,80-2μ., τότε το μέγιστο βάθος που προκύπτει για τη νότια λεκάνη είναι 0-0,7μ. Σίγουρα η συγκεκριμένη τιμή δεν ανταποκρίνεται στο πραγματικό βάθος της, το οποίο θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο, είναι όμως ενδεικτική της πρόσχωσης που υπέστη.¹³³ Αν λοιπόν η εν λόγω λεκάνη προσχώθηκε σε τόσο μεγάλο βαθμό, τότε τα κατάλοιπα κάποιων κατασκευών που θα την πλαισίωναν (π.χ. προβλήτες, ίσως και κάποιος ακόμα λιμενοβραχίονας που βρισκόταν στα δυτικά) να κείτονται πιθανότατα κάτω από τον αμμώδη βυθό του σημερινού κόλπου ή κάτω από τη σύγχρονη ακτογραμμή.

Τέλος, όσον αφορά το βόρειο άνοιγμα της λωρίδας των υφάλων, έρευνες που έγιναν στον συγκεκριμένο χώρο εντόπισαν κατάλοιπα ενός λιμενοβραχίονα που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στο νότιο άκρο του ανοίγματος του υφάλου.¹³⁴ Από μελέτη μιας αεροφωτογραφίας του 1963 φαίνεται ότι το νοτιοδυτικό άκρο της κατασκευής αυτής συνδέεται με τον ύφαλο κι έπειτα κατευθύνεται για μερικά μέτρα προς βορειοανατολικά, προτού στρίψει εκ νέου προς τα βορειοδυτικά, σχηματίζοντας έναν αγκώνα¹³⁵ (Πιν. 84.1, α, 94.2).

iii) Γραπτές πηγές

Μια από τις αρχαιότερες μαρτυρίες για το λιμάνι της Σαλαμίνας προέρχεται από τον Ισοκράτη, ο οποίος αποδίδει την κατασκευή του στον Ευαγόρα Α'.¹³⁶ Όπως όμως

¹³³ Flemming 1970, 170.

¹³⁴ Megaw 1955, 33.

¹³⁵ Θεοδούλου 2006, 197. Προσωπικά δεν έχω εντοπίσει την αεροφωτογραφία στην οποία αναφέρεται ο Θ. Θεοδούλου, αλλά η κατασκευή που περιγράφει διακρίνεται αμυδρά σε λήψη από δορυφόρο (Google Earth)

¹³⁶ Ισοκ. *Εὐαγ.* 47: «Παραλαβὸν γὰρ τὴν πόλιν... οὐτ' ἐμπορίῳ χρωμένην οὔτε λιμένα κεκτημένην ταῦτά τε πάντα διώρθωσε...».

αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω, ο Τευκρίδης βασιλιάς πιθανόν να αναδιοργάνωσε απλώς και να εκσυγχρόνισε ένα υφιστάμενο λιμάνι,¹³⁷ πράξη που μεγαλοποιήθηκε από τον Ισοκράτη, ο οποίος πολλές φορές, προκειμένου να εξάρει το έργο του Ευαγόρα Α΄ φτάνει σε υπερβολές.

Μια ουσιαστικότερη πληροφορία για το λιμάνι της Σαλαμίνας κατά τον 4^ο αι. π.Χ. προέρχεται από το Ψευδοσκύλακα, ο οποίος γράφοντας στα μέσα του αιώνα, αναφέρει ότι η πόλη είχε κλειστό λιμάνι χειμερινό.¹³⁸ Την πληροφορία του Ψευδοσκύλακα σχετικά με τον κλειστό λιμένα επιβεβαιώνουν τόσο ο Διόδωρος όσο και ο Πλούταρχος, οι οποίοι, κατά την περιγραφή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, αναφέρουν ότι ο Δημήτριος Πολιορκητής προκειμένου να αποτρέψει την ένωση του στόλου του Πτολεμαίου που ερχόταν από την Αίγυπτο με εκείνον του αδερφού του Μενελάου, που ναυλοχούσε στο λιμάνι της Σαλαμίνας, έφραξε την είσοδο του λιμανιού με δέκα τριήρεις.¹³⁹

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Ο εντοπισμός των λιμανιών της Σαλαμίνας αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα ερωτήματα σχετικά με την παράκτια, αλλά και τη γενικότερη τοπογραφία της πόλης, για τον πρόσθετο λόγο της αλλοίωσης της αρχαίας ακτογραμμής. Βάσει των γραπτών πηγών η Σαλαμίνα κατά τον 4^ο αι. π.Χ. διέθετε έναν κλειστόν λιμένα, τύπο που πιθανόν να τον προσέλαβε επί βασιλείας του Ευαγόρα Α΄. Εντός του λιμανιού πιθανόν να λειτουργούσε κάποιο ναυπηγείο, σίγουρα όμως υπήρχαν νεώρια για τη φύλαξη των πολεμικών πλοίων, υποδηλώνοντας κάποιον εσωτερικό διαχωρισμό σε πολεμικό κι εμπορικό λιμένα.

Ο J. Rouilloux, που ανέλαβε την ανασκαφή του νότιου τμήματος της Σαλαμίνας, θεώρησε ότι τα δύο ανοίγματα στην βραχώδη γραμμή των υφάλων αποτελούσαν φυσικά περάσματα που οδηγούσαν σε δύο κόλπους εντός των οποίων αναπτύχθηκαν τα λιμάνια της πόλης.¹⁴⁰ Πιο συγκεκριμένα για το νότιο λιμάνι, πίστευε ότι χωριζόταν σε δύο λεκάνες, μία βορείως και μία νοτίως του σημείου επαφής της βραχώδους λωρίδας με την ακτή, όπου μάλιστα εντόπισε και τα κατάλοιπα ενός μόλου, ο οποίος χώριζε τις δύο λεκάνες.¹⁴¹ Έτσι, πίστευε ότι από το αρχικό λιμάνι της Σαλαμίνας σώζεται ουσιαστικά μόνο το ανατολικό όριό του, που ήταν η βραχώδης λωρίδα των υφάλων, πάνω στην οποία

¹³⁷ Cf. *supra*, “VI. 3.3.3. Γραπτός πηγές - Ισοκράτης”.

¹³⁸ Σκυλ. Περιπλ. 103: «...Σαλαμίδς Ἑλληνίς, λιμένα ἔχουσα κλειστόν χειμερινόν, ...» (=GGM I, 77).

¹³⁹ Διόδ. Βιβλ. XX, 50.1: «...ὁ δὲ Δημήτριος κατανοήσας τὸν ἐπιπλοῦν Ἄντισθένην μὲν τὸν ναύαρχον ἔχοντα ναῦς δέκα τῶν πεντηρικῶν ἀπέλιπε καλύσοντα τὰς ἐκ τῆς πόλεως ναῦς ἐπεξιέναι πρὸς τὴν ναυμαχίαν, ἔχοντος τοῦ λιμένος στενὸν τὸν ἔκπλοον...»; Πλούτ. Δημ. 16.2: «...Δημήτριος δὲ ταῖς μὲν ἐξήκοντα ταύταις ἀντέταξε δέκα ναῦς (τοσαῦται γὰρ ἤρκουν στενὸν ὄντα τοῦ λιμένος ἐμφράξαι τὸν ἔκπλοον...»

¹⁴⁰ Rouilloux 1966a, 234-235.

¹⁴¹ Rouilloux 1966a, 241; Rouilloux 1980, 35-36.

πρέπει να οικοδομήθηκαν κάποιες κατασκευές (λιμενοβραχίονας, τείχη), οι οποίες προστάτευαν το λιμάνι από εκείνη την πλευρά. Όσον αφορά το δυτικό όριο του λιμανιού θα αρκούσε ο εντοπισμός ενός μόλου ή μιας προβλήτας για να οριστεί, αλλά κατά τη διάνοιξη μιας τομής που έγινε σε απόσταση 50μ. από τη σύγχρονη ακτογραμμή της βόρειας λεκάνης και σε βάθος 7μ., εντοπίστηκε μόνο άμμος, γεγονός που οδήγησε το Γάλλο καθηγητή στο συμπέρασμα ότι η λεκάνη του λιμανιού εκτεινόταν ακόμα δυτικότερα από το σημείο της δοκιμαστικής τομής.¹⁴²

Το μεγαλύτερο πρόβλημα για το J. Pouilloux σχετικά με τον εντοπισμό του λιμανιού ήταν ο προσδιορισμός του νότιου ορίου του. Με βάση τη σημερινή εικόνα της περιοχής είναι αδύνατο να προσδιοριστεί η διαμόρφωση της ακτής και των εκβολών του ποταμού την εποχή της κατασκευής του λιμανιού. Έτσι, το ερώτημα που απασχόλησε το Γάλλο ερευνητή αφορά τη διαμόρφωση της λιμενολεκάνης δυτικά από το σημείο ένωσης της στεριάς με τους υφάλους.¹⁴³ Προσπαθώντας να δώσει κάποια ικανοποιητική απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα, κατέφυγε στην πρόταση του Γερμανού ερευνητή K. Lehmann-Hartleben, ο οποίος ισχυριζόταν ότι το ακρωτήριο που εφάπτεται με τους υφάλους αποτελούσε παλιότερα ένα μικρό νησάκι, το οποίο μπορούσε εύκολα να ενωθεί με τα τείχη της πόλης, με την κατασκευή ενός μόλου.¹⁴⁴ Ωστόσο, όπως σημειώνει ο J. Pouilloux στη συνέχεια της έρευνάς του, δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιου νησιού εκεί ούτε κάποιας κατασκευής που να το ενώνει με τη στεριά κι έτσι το ερώτημα σχετικά με το νότιο όριο του λιμανιού παραμένει ανοιχτό.¹⁴⁵

Αντίθετα με την παραπάνω υπόθεση ο N. C. Flemming, μετά από υποβρύχια έρευνα που διενήργησε το 1973 στην περιοχή, κατέληξε σε διαφορετικά συμπεράσματα. Σύμφωνα λοιπόν με τα αποτελέσματα της έρευνάς του¹⁴⁶ η βραχώδης γραμμή των υφάλων έχει τη σύσταση παράλιου ιζηματογενούς πετρώματος που δημιουργήθηκε μέσα από μια χρόνια διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ άμμου, ηλιακού φωτός, θαλάσσιου και γλυκού νερού και αποτελούσε ουσιαστικά την αρχαία ακτογραμμή, η οποία παρουσίαζε μια ελαφρά ανύψωση της τάξης των 2μ. περίπου σε σχέση με το έδαφος που εκτεινόταν στα δυτικά. Υπό το πρίσμα των δεδομένων αυτών η ακτογραμμή της Σαλαμίνας παρουσιάζεται εντελώς ευθεία, με μοναδικό κόλπο αυτόν που σχηματίζεται στο νότιο άκρο του υφάλου, στις εκβολές του Πεδιαίου. Δεν αποκλείεται βέβαια στο σημείο που ο ύφαλος φέρει ένα άνοιγμα, νοτιοανατολικά του γυμνασίου και του θεάτρου, να υπήρχε κι ένας άλλος κόλπος

¹⁴² Pouilloux 1966a, 242.

¹⁴³ Pouilloux 1966a, 242.

¹⁴⁴ Lehmann-Hartleben 1923, 98-99 plan XVI.

¹⁴⁵ Pouilloux 1966a, 242.

¹⁴⁶ Flemming 1974, 164-173.

που θα μπορούσε να μετατραπεί σε λιμάνι. Αν επομένως η αρχαία ακτογραμμή έφτανε έως το σημείο του υφάλου, τότε ολόκληρη η μακρόστενη υδάτινη λεκάνη που εκτείνεται σήμερα μεταξύ του υφάλου και της σύγχρονης ακτογραμμής θα ήταν χερσαία έκταση και θα εντασσόταν εντός των ορίων της Σαλαμίνας. Τα καταποντισμένα κατάλοιπα κατασκευών που εντόπισε ο N. C. Flemming στο νότιο τμήμα της λεκάνης αυτής επιβεβαιώνουν τη συγκεκριμένη άποψη.

Άλλη μια υπόθεση σχετικά με την τοποθεσία του λιμανιού της Σαλαμίνας, παρόμοια με αυτή του J. Rouilloux διατύπωσε και ο A. Raban, ύστερα από περιορισμένη υποβρύχια έρευνα που διεξήγε στο νότιο άκρο του υφάλου μαζί με τον E. Linder. Σύμφωνα λοιπόν με τον A. Raban¹⁴⁷ η Σαλαμίνα διέθετε τρία ξεχωριστά λιμάνια, εκ των οποίων το ένα βρισκόταν στον κόλπο που σχηματιζόταν από το νότιο άκρο του υφάλου και τη στεριά, εκτεινόταν νοτίως του σημείου τομής του ακρωτηρίου με τον ύφαλο και αποτελούσε το εμπορικό λιμάνι της πόλης. Το δεύτερο λιμάνι σχηματιζόταν βορείως του πρώτου, κατά μήκος της ακτογραμμής της πόλης, στην υπήνεμη πλευρά της λωρίδας των υφάλων και χρησίμευε ως νεώριο και ως χώρος για τη συντήρηση σκαφών, αλλά και για αποθηκευτικούς σκοπούς, ενώ τέλος υποθέτει ότι υπήρχε και μία τρίτη λεκάνη, τεχνητά διαμορφωμένη εντός της δεύτερης, όπου αγκυροβολούσε ο πολεμικός στόλος της πόλης. Τα δύο τελευταία λιμάνια περικλείονταν εντός του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, ενώ το πρώτο προστατευόταν με την κατασκευή ενός τείχους που έβαινε επί του νότιου άκρου του υφάλου. Ωστόσο, η θεωρεία του A. Raban δε συμβαδίζει με το πλάνο που παραθέτει¹⁴⁸ (Πιν. 95.1) και στο οποίο αφ' ενός δεν αποδίδεται ο εσωτερικός, «μυστικός» πολεμικός λιμένας, αφ' ετέρου στον χώρο όπου τοποθετεί τη λεκάνη με τα νεώρια σημειώνει ότι υπάρχουν καταποντισμένες χερσαίες κατασκευές.

Βάσει της επιτόπιας παρατήρησης του N. C. Flemming το βασικό λιμάνι της πόλης φαίνεται ότι βρισκόταν τελικά στο νότιο άκρο του υφάλου, στις εκβολές του Πεδιαιού.¹⁴⁹ Η συγκεκριμένη τοποθεσία συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τον χώρο που τοποθέτησε το λιμάνι και ο R. Pococke στη χαρτογράφηση του χώρου που έκανε το 18^ο αι.¹⁵⁰ (Πιν. 95.2). Στο σχέδιό του το λιμάνι βρίσκεται στις εκβολές του Πεδιαιού, στο εσωτερικό της βόρειας κοίτης του, ενώ στην περιγραφή του αναφέρει ότι η ακτογραμμή της περιοχής έχει αλλάξει σε μεγάλο βαθμό με αποτέλεσμα τα νησάκια που αναφέρονται από τους γεωγράφους να είναι απλά εξάρματα στην παραλία που περιβάλλονται από κανάλια.¹⁵¹

¹⁴⁷ Raban 1995, 163.

¹⁴⁸ Raban 1995, 163, fig. 36.

¹⁴⁹ Flemming 1974, 169-170.

¹⁵⁰ Cf. Παυλίδης 1994, 769.

¹⁵¹ Τα νησάκια για τα οποία κάνει λόγο ο R. Pococke (=Παυλίδης 1994, 741) αναφέρονται ουσιαστικά μόνο από τον ευαγγελιστή Μάρκο, στο απόκρυφο Ευαγγέλιο *Περίοδοι και μαρτύριον του άγιου Βαρνάβα του*

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω φαίνεται ότι το βασικό λιμάνι της Σαλαμίνας βρισκόταν στο νότιο τμήμα της πόλης, δίπλα στις εκβολές του Πεδιαιού. Με τα έως τώρα δεδομένα δεν είναι δυνατή η χρονολόγησή του, αλλά ευρισκόμενο δίπλα στον χώρο όπου εικάζεται ότι αναπτύχθηκε η κλασική Σαλαμίνα, πρέπει μάλλον να θεωρηθεί κι αυτό έργο της συγκεκριμένης περιόδου και να αποτελεί το λιμάνι που ανέπτυξε ο Ευαγόρας Α΄. Κατά την Ελληνιστική περίοδο όμως, αλλά και στους αιώνες που ακολούθησαν πρέπει να προσχώθηκε και να υπέπεσε σε αχρηστεία. Εντύπωση προκαλεί το χωρίο της *Γεωγραφίας* του Στράβωνα, όπου ο συγγραφέας, περιγράφοντας την ανατολική ακτή της Κύπρου, αναφέρει τη Σαλαμίνα ως απλή πόλη και την Αρσινόη ως πόλη με λιμάνι.¹⁵² Η ίδρυση της Αρσινόης, επί Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου (285-246 π.Χ.), η μεταφορά της πρωτεύουσας του νησιού από τη Σαλαμίνα στην Πάφο κατά το 2^ο αι. π.Χ. και η σταδιακή επέκταση της πόλης προς τα βόρεια από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. κι έπειτα είναι στοιχεία που υποδηλώνουν τη σταδιακά αυξανόμενη δυσλειτουργία του αρχικού λιμανιού της Σαλαμίνας και την ανάγκη εξεύρεσης χώρων για τη δημιουργία νέων λιμανιών που θα εξυπηρετούσαν τόσο την πόλη όσο και τους Πτολεμαίους.

Ο μόνος χώρος που θα μπορούσε να φιλοξενήσει ένα δεύτερο λιμάνι βρίσκεται νοτιοανατολικά του γυμνασίου και του θεάτρου, δυτικά του βορείου ανοίγματος που φέρει η σειρά των υφάλων. Πέραν των καταλοίπων ενός λιμενοβραχίονα που ανακαλύφθηκε στον συγκεκριμένο χώρο, εντοπίστηκαν, βάσει της μελέτης αεροφωτογραφιών που ελήφθησαν το 1955 στο βόρειο τμήμα της Σαλαμίνας, ίχνη ενός πιθανού λιμένα, επιχωμένου σήμερα, στον οποίο θα ανήκε ο παραπάνω λιμενοβραχίονας.¹⁵³ Δυστυχώς όμως η συγκεκριμένη παρατήρηση δεν κατέστη δυνατό να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί από τη στιγμή που δε διεξήχθη καμία ανασκαφική έρευνα στον συγκεκριμένο χώρο.

Για μερικούς ερευνητές ο συγκεκριμένος κόλπος που πιθανόν να μετατράπηκε σε λιμάνι, ήταν το αγκυροβόλιο όπου έκρυσε τον στόλο του ο Δημήτριος ο Πολιορκητής κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Σαλαμίνας και πριν από τη ναυμαχία που ακολούθησε.¹⁵⁴ Με βάση ωστόσο, τα όσα αναφέρουν ο Διόδωρος¹⁵⁵ και ο Πολύαινος¹⁵⁶

ἀποστόλου, όπου περιγράφεται η περιοδεία των αποστόλων Μάρκου και Βαρνάβα στην Κύπρο το 49 μ.Χ. Για την άφιξή τους στη Σαλαμίνα ο ευαγγελιστής Μάρκος γράφει χαρακτηριστικά: «Ἀναχθέντων δὲ ἡμῶν ἐν πλοίῳ ἀπὸ Κιτιέων, ἤλθομεν ἐπὶ Σαλαμίνην, καὶ κατήχθημεν ἐν ταῖς λεγομέναις νήσοις, ἔνθα κατείδωλος ὁ τόπος ὑπήρχεν· κάκεϊ γὰρ πανηγύρεις καὶ σπονδαὶ ἐγίνοντο. εὐρόντες δε κάκεϊ πάλιν Ἡρακλείδην... εἰσελθόντων δὲ ἡμῶν ἐν Σαλαμίνην, κατηντήσαμεν εἰς τὴν συναγωγὴν...» (*Περ. Βαρν.* 22 = *Salamine X*, no. 19; Παυλίδης 1993, 27).

¹⁵² Στρ. *Γεωγρ.* XIV, 6.3: «... καὶ μετὰ ταῦτα ἡ Σαλαμίς, ὅθεν ἦν Ἄριστος ὁ συγγραφεὺς εἶτ' Ἀρσινόη πόλις καὶ λιμὴν»

¹⁵³ Megaw 1956, 45.

¹⁵⁴ Hill 1940, 168 σημ. 2; Megaw 1955, 33; Karageorghis 1969, 167.

¹⁵⁵ Διόδ. *Βιβλ.* XX, 49.5-50.2: «... κοσμήσας δὲ πολυτελῶς πρὸς ναυμαχίαν τὸν στόλον περιέπλευσε τὴν πόλιν καὶ κατὰ τὸ στόμα τοῦ λιμένος μικρὸν ἕξω βέλους ἀφείς τὰς ἀγκύρας διενυκτέρευσε, ἅμα μὲν τὰς

σχετικά με τη ναυμαχία δεν προκύπτει κάτι συγκεκριμένο αναφορικά με τον χώρο όπου ναυλοχούσε ο στόλος του Δημητρίου, αφού οι δύο αναφορές διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους.

4.4. Αγορά

i) Επιγραφές

Αναφορικά με την αγορά στις Σαλαμίνας έχουν ανακαλυφθεί κάποιες επιγραφές, οι οποίες προβάλλουν τόσο τον εμπορικό όσο και τον πολιτικό χαρακτήρα της, με την αναφορά σε κτήρια ή σε όργανα που σχετίζονταν με την τοπική αυτοδιοίκηση.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στα Λίμνια, ένα χωριό που βρίσκεται 3,5 χλμ. δυτικά της Σαλαμίνας, και χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για μια αφιέρωση προς τιμήν των υπαλλήλων του χρεοφυλακίου, το οποίο λειτουργούσε πιθανότατα στη Σαλαμίνα, στεγασμένο μάλλον σε κάποια από τις στοές της αγοράς (Παρ. Επιγρ. αρ. 42).

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην «αρχαία Σαλαμίνα», σύμφωνα με την αναφορά των ανασκαφών και χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. Η επιγραφή αναφέρεται στην ανοικοδόμηση ενός δημόσιου κτηρίου από τους αγορονόμους Στασικράτη του Εμπύλου και Ιάσωνα του Καρπίωνος, προς τιμήν της πόλης και του δήμου της Σαλαμίνας. Η επιγραφή αυτή σήμερα έχει χαθεί (Παρ. Επιγρ. αρ. 62).

3. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην ανατολική στοά της «Αγοράς», όπως αποκαλούσαν οι H. A. Tubbs και R. Munro την μακρόστενη πλατεία που εκτείνεται βορείως του ναού του Διός και χρονολογείται πριν από το 22 π.Χ. Η επιγραφή αναφέρεται σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Βρετανών αρχαιολόγων στην αποκατάσταση των ζημιών ενός *forum* (Παρ. Επιγρ. αρ. 70).

ἐκ τῆς πόλεως ναῦς κωλύων συμμίξαι ταῖς ἄλλαις, ἅμα δὲ καρὰδοκῶν τὸν ἐπίπλουν τῶν πολεμίων καὶ πρὸς ναυμαχίαν ὧν ἔτοιμος. τοῦ δὲ Πτολεμαίου πλέοντος ἐπὶ τὴν Σαλαμίνα καὶ τῶν ὑπηρετικῶν πλοίων συνεπομένων πόρρωθεν καταπληκτικὸν ὄρασθαι συνέβαινε τὸν στόλον διὰ τὸ πλῆθος. ὁ δὲ Δημήτριος κατανοήσας τὸν ἐπίπλουν Ἀντισθένην μὲν τὸν ναύαρχον ἔχοντας ναῦς δέκα τῶν πεντηρικῶν ἀπέλιπε κωλύσοντα τὰς ἐκ τῆς πόλεως ναῦς ἐπεξίεναι πρὸς τὴν ναυμαχίαν, ἔχοντας τοῦ λιμένος στενὸν τὸν ἐκπλουν, τοῖς δὲ ἰππεῦσι προσέταξε παράγειν παρὰ τὸν αἰγιαλὸν, ἵν' ἐάν τι γένηται πταῖσμα, διασώσαιεν τοὺς πρὸς τὴν γῆν διανηξομένους...»

¹⁵⁶ Πολ. Στρ. IV, 7.7: «Δημήτριος πρὸς διακοσίας ὁμοῦ τριήρεις ἀξιόμαχος οὐκ ὧν τῆς Σαλαμίνας ἄκραν ὑπερέχουσαν περιπλεύσας ὑπὸ κρημνῶν λιμενίζοντι ναυλοχῶν ἐκρύπτετο. ἐπεὶ δ' ὁ Πτολεμαῖος τοὺς ὀπισθεν τοῦ κρημνοῦ μὴ προσώμενος κατήρην ἐς θίνα εὐθρομον, ἀναπεπταμένον καὶ περὶ ἔκβασιν ἦν, ἐπιστρέψαντες οἱ περὶ τὸν Δημήτριον ἐξεφάνησαν. Καὶ παραχρῆμα ταῖς Αἰγυπτίαις ναυσὶν ἄρτι προσορμιζομέναις ἐμβάλλουσιν...»; Πολ. Στρ. V, 20.1: «Μενεκράτης, Σαλαμίνα τὴν ἐν Κύτρω βουλόμενος ἐλεῖν, δις τῶν τείχει προσβαλῶν, τῶν στρατιωτῶν εἰς τὰς ναῦς φυγόντων, ἀνεχώρησεν. Ὅτε δὲ τρίτον ἔγνω προσβαλεῖν, σημεῖον ἦρε τοῖς κυβερνήταις ἀποπλεῦσαι καὶ ὑπὲρ τὴν παρακειμένην ἄκραν τὰς ναῦς ἀποκρῦψαι».

4. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε σε ένα ελαιοτριβείο στα δυτικά της πλατείας του ναού του Διός και χρονολογείται το 9/8 π.Χ. Πρόκειται για μια αφιέρωση της βουλής της Σαλαμίνας προς τιμήν κάποιου ανθύπατου (Παρ. Επιγρ. αρ. 74).

5. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην μακρόστενη πλατεία βορείως του ναού του Διός και χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. ή 1^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα διάταγμα οικονομικής φύσης (Παρ. Επιγρ. αρ. 76).

6. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο χώρο του ναού του Διός και χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα οικονομικό διάταγμα σχετικό με την παρουσία και τη μετακίνηση των εμπορών στα εδάφη της Σαλαμίνας (Παρ. Επιγρ. αρ. 80).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Βάσει των αποτελεσμάτων της ανασκαφικής έρευνας που διεξήγαν οι Βρετανοί αρχαιολόγοι H. A. Tubbs και R. Munro στη Σαλαμίνα, η αγορά της πόλης βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της και συνίστατο σε έναν μακρόστενο χώρο που πλαισιωνόταν από δύο στοές¹⁵⁷ (Πιν. 84.1, 8). Βασιζόμενος στις παρατηρήσεις και στα συμπεράσματα των παραπάνω αρχαιολόγων ο Έφορος Αρχαιοτήτων Κύπρου το 1926, G. Jeffery, στον οδηγό της αρχαίας πόλης που εξέδωσε τη συγκεκριμένη χρονιά, επισήμανε την παρουσία τριών διαφορετικών *fora* που εντόπισε στον χώρο της αρχαίας Σαλαμίνας: το πρώτο από αυτά, που το αποκαλεί ως το «Μεγάλο Forum» (λίθινο), είναι ο ίδιος χώρος που ταύτισαν με αγορά και οι H. A. Tubbs και R. Munro.¹⁵⁸ Η υπόθεση βέβαια τόσο των H. A. Tubbs και R. Munro όσο και του G. Jeffery δεν είναι εντελώς αβάσιμη, αφού στον συγκεκριμένο χώρο, πέραν των αφιερωματικών επιγραφών προς τιμήν διαφόρων Πτολεμαίων και διοικητών του νησιού, βρέθηκαν και δύο οικονομικά διατάγματα, εκ των οποίων το ένα σχετίζεται με θέματα αγροτικής φύσης και με την εκμετάλλευση κτημάτων που πιθανόν να ανήκαν σε κάποιο ιερό (Παρ. Επιγρ. αρ. 76) και το άλλο σχετικά με τις μετακινήσεις των εμπορών στα εδάφη της Σαλαμίνας (Παρ. Επιγρ. αρ. 80), ενώ μια ακόμα επιγραφή που βρέθηκε στον ίδιο χώρο, κάνει λόγο για αποκατάσταση των ζημιών του *forum*, σύμφωνα βέβαια με την άποψη των Βρετανών αρχαιολόγων (Παρ. Επιγρ. αρ. 70). Από τις γαλλικές ανασκαφές ωστόσο, της περιόδου 1970 και 1973-1974, δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να επιτρέπει την ταύτιση του συγκεκριμένου χώρου με αγορά.¹⁵⁹ Αντίθετα, αποκαλύφθηκε ότι η επονομαζόμενη έως τότε «Αγορά» ήταν μια μακρόστενη πλατεία στο νότιο άκρο της οποίας υπήρχε ο ναός του Διός πάνω σε ένα *podium*.

¹⁵⁷ Tubbs & Munro 1891, 67-81.

¹⁵⁸ Jeffery 1926, 8.

¹⁵⁹ Argout et al. 1975, 366.

Το δεύτερο, κατά το G. Jeffery, *forum* (από γρανίτη) βρισκόταν στον χώρο που οι Βρετανοί αρχαιολόγοι ονόμασαν “Site A or The Columns”¹⁶⁰ (Πιν. 84.1, 12). Επρόκειτο ουσιαστικά για έναν τετράγωνο σχεδόν χώρο, διαστάσεων 45,72 x 58μ., που εντοπίστηκε κοντά στο βόρειο τμήμα του νεότερου οχυρωματικού περιβόλου και περιβαλλόταν από τέσσερις στοές, όπως προκύπτει από την πληθώρα γρανιτένιων κορμών κιόνων, που βρέθηκαν διάσπαρτοι στην περιοχή. Παρόλο που οι H. A. Tubbs και R. Munro δεν κατέληξαν σε κάποιο συμπέρασμα σχετικά την ταυτότητα του συγκεκριμένου χώρου, ο G. Jeffery θεώρησε, παρακινούμενος από τις διαστάσεις του, από την απουσία κάποιας υπερυψωμένης πλατφόρμας ή κάποιου *podium*, που θα παρέπεμπε στην παρουσία κάποιου ναού, και από τις σχετικά μικρές διαστάσεις των κιόνων ότι τα εν λόγω κατάλοιπα ανήκαν σε ένα *forum*. Θεώρησε μάλιστα ότι το συγκεκριμένο *forum* ανήκει στη Ρωμαϊκή περίοδο, λόγω της ευρείας χρήσης γρανίτη για την κατασκευή των κιόνων, υλικό το οποίο εξαγόταν κατά κόρον από την Αίγυπτο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.¹⁶¹ Πέραν της περιορισμένης έρευνας που διεξήγαγαν στην περιοχή οι Βρετανοί H. A. Tubbs και R. Munro καμιά άλλη ανασκαφή δεν έγινε εκεί, με αποτέλεσμα να μην έχουν διερευνηθεί τα στρώματα που υπόκεινται του συγκεκριμένου μνημείου, έτσι ώστε να γνωρίζουμε τι προϋπήρχε στην περιοχή, κι επιπλέον να μην είναι δυνατή η εκτίμηση της περιόδου ανοικοδόμησής του, ούτε βέβαια η ταύτισή του με αγορά ή με κάποιο άλλο κτήριο.

Τέλος, ως τρίτο *forum* (μαρμάρινο) ο G. Jeffery αναγνώρισε το μνημείο που οι H. A. Tubbs και R. Munro είχαν εντοπίσει στο βόρειο τμήμα της πόλης και το ταύτισαν με ένα ναό αφιερωμένο στον Δία¹⁶² (Πιν. 84.1, 16). Και σε αυτήν την περίπτωση όμως, όπως και στο πρώτο *forum*, οι ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων ανέτρεψαν την παλιότερη θεωρία, αποκαλύπτοντας ένα εντυπωσιακό συγκρότημα γυμνασίου με λουτρά, που εντασσόταν μέσα σε μια ευρύτερη περιοχή, μνημειακού χαρακτήρα, που περιελάμβανε το θέατρο, το αμφιθέατρο και το στάδιο.

iii) Γραπτές πηγές

Μία έμμεση πληροφορία για την παρουσία αγοράς στη Σαλαμίνα του 4^{ου} αι. π.Χ. προκύπτει πάλι μέσα από το λόγο του Ισοκράτη, σύμφωνα με τον οποίο η πόλη στο διάστημα της διακυβέρνησής της από τους Φοίνικες βασιλείς δεν εμπορευόταν, κατάσταση όμως που άλλαξε με την άνοδο στο θρόνο του Ευαγόρα Α΄.¹⁶³ Αν πέραν των

¹⁶⁰ Tubbs & Munro 1891, 63-66.

¹⁶¹ Jeffery 1926, 12-13.

¹⁶² Tubbs & Munro 1891, 66, 106-120; Jeffery 1926, 13-14.

¹⁶³ Ισοκ. *Εὐαγ.* 47: «Παραλαβὼν γὰρ τὴν πόλιν... οὐτ' ἐμπορίῳ χρωμένην οὔτε λιμένα κεκτημένην ταῦτά τε πάντα διώρθωσε...».

υπερβολών, υπάρχουν κάποια ψήγματα αλήθειας στα γραφόμενα του Ισοκράτη, τότε αυτό που πιθανόν να εννοούσε είναι ότι ο Ευαγόρας Α΄, παράλληλα με την αναδιοργάνωση του λιμανιού, κατασκεύασε και κτήρια εμπορικού χαρακτήρα, όπως αποθήκες, καταστήματα και ίσως κάποια εμπορική αγορά, σε μια προσπάθεια τόνωσης της εμπορικής κίνησης της πόλης. Όσον αφορά την τοποθεσία του εμπορικού τομέα της πόλης, βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα κοντά στο λιμάνι, αφού συνήθως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες μία πόλη διέθετε μία μόνο αγορά, αυτή χτιζόταν σε άμεση συνάρτηση με το λιμάνι,¹⁶⁴ χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί απαραίτητο κανόνα. Στην περίπτωση της Σαλαμίνας το ενδεχόμενο αυτό ενισχύεται μέσα από τη διαφαινόμενη επέκταση της πόλης προς τα νότια, κατά την Κλασική περίοδο, η οποία συνεπάγετο την ένταξη εντός των διευρυμένων ορίων της του λιμανιού και των άμεσα σχετιζόμενων με αυτό χώρων.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Βάσει των πιο πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών όχι μόνο ανατράπηκαν οι παλιότερες θεωρίες σχετικά με τις αγορές και τα *fora* της Σαλαμίνας, αλλά επιπλέον δεν εντοπίστηκε το παραμικρό αρχαιολογικό δεδομένο που θα μπορούσε να υποδειξει την τοποθεσία του συγκεκριμένου χώρου εντός των ορίων της ελληνιστικής πόλης.

Όσον αφορά την εμπορική κίνηση της πόλης, αυτή διεξαγόταν πιθανότα σε έναν χώρο δίπλα στο λιμάνι της, όπου ίσως επί βασιλείας του Ευαγόρα Α΄ να κατασκευάστηκε μια αγορά. Η απαρχή της Ελληνιστικής περιόδου βρήκε τη Σαλαμίνα να χρησιμοποιεί πιθανότατα την ίδια αγορά, αφού, προς το παρόν, δεν υπάρχουν κάποια στοιχεία που να υποδηλώνουν τη μετακίνηση του εμπορικού τομέα της πόλης προς κάποια άλλη κατεύθυνση.

Η κατάργηση των κυπριακών βασιλείων και η απαρχή της πτολεμαιοκρατίας σήμανε και την έναρξη ενός νέου τρόπου διακυβέρνησης των κυπριακών πόλεων, σύμφωνα με τον οποίο έπαψαν πλέον να κυβερνούνται από τους τοπικούς βασιλείς και η διακυβέρνησή τους μοιράστηκε, τυπικά τουλάχιστον, ανάμεσα σε βασιλικούς αξιωματούχους προερχόμενους από την Αλεξάνδρεια, όπως ο *ἐπί τῆς πόλεως*, και σε όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως ο *άρχων*, η εκκλησία του δήμου και η βουλή,¹⁶⁵ όργανα τα οποία αποιτούσαν την παρουσία αντίστοιχων κτηρίων και χώρων, όπως μιας αγοράς πολιτικού τύπου κι ενός βουλευτηρίου.

Σύμφωνα με τον P. Roesch προκύπτει ένα ερώτημα σχετικά με το πολιτικό *status* της Σαλαμίνας, αφού η πόλη φαίνεται ότι ήταν πλήρως υποταγμένη στην εξουσία των

¹⁶⁴ Martienssen 1958, 32; Wycherley 1976, 69.

¹⁶⁵ Mehl 2000, 692-712.

Πτολεμαίων και των αξιωματούχων τους. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από τις επιγραφές της Ελληνιστικής περιόδου που βρέθηκαν στη Σαλαμίνα και οι οποίες υποδηλώνουν τον σημαντικό ρόλο του πτολεμαϊκού στρατού στην πόλη, την κατάληψη όλων των ανώτατων αξιωμάτων από άτομα προερχόμενα από την Αλεξάνδρεια, τον μικρό αριθμό των ντόπιων που κατείχαν κάποιο αξίωμα και τη σπανιότητα αναφοράς θεσμών και οργάνων αυτοδιοίκησης.¹⁶⁶

Σίγουρα η Σαλαμίνα ήταν μια πόλη εξαρτημένη σε μεγάλο βαθμό από την πτολεμαϊκή εξουσία, όπως προκύπτει άλλωστε και από τα κείμενα των επιγραφών εκείνης της περιόδου, τα οποία, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, αποτελούν ένδειξη πίστης και υπακοής στους Πτολεμαίους. Κατά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται ότι ο τρόπος διοίκησης της πόλης έχει αλλάξει ως ένα βαθμό καθώς υφίστανται πλέον θεσμοί και όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης, τα οποία έχουν ενεργό ρόλο στον δημόσιο βίο της πόλης, όπως προκύπτει τουλάχιστον μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα (Παρ. Επιγρ. αρ. 32, 42, 46, 51, 52, 62, 69, 74). Βέβαια, μια τέτοια αλλαγή δεν μπορούσε να γίνει νωρίτερα, αφού έπρεπε από το στρώμα των έως τώρα υπηκόων και υποτακτικών να δημιουργηθεί ένα ευρύ στρώμα αστών, που θα συνέβαλλαν στη διοίκηση της πόλης.

Αυτή η αλλαγή στον τρόπο διακυβέρνησης των πόλεων και πιο συγκεκριμένα της Σαλαμίνας σημαίνει ότι ο χώρος της αγοράς άρχισε πιθανότατα κατά την Ελληνιστική περίοδο να μετατρέπεται σταδιακά, πέραν από εμπορικό, και σε πολιτικό-διοικητικό κέντρο της πόλης, μετατροπή που πιθανόν να συνοδεύτηκε και με την ανοικοδόμηση πλησίον της διοικητικών κτηρίων, όπως βουλευτηρίου, πρυτανείου και άλλων παρεμφερών. Μέσα από ένα χωρίο των επιστολών του Κικέρωνα, φαίνεται ότι η Σαλαμίνα στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. διέθετε ένα βουλευτήριο.¹⁶⁷ Η επιγραφή που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και βρέθηκε στα Λίμνια, υποδηλώνει την παρουσία ενός χρεοφυλακίου στην πόλη της Σαλαμίνας. (Παρ. Επιγρ. αρ. 42). Το χρεοφυλάκιο από μόνο του μάλλον δε θα υφίστατο ως ξεχωριστό κτήριο, αλλά θα εντασσόταν πιθανόν εντός του αρχείου της πόλης, το οποίο με τη σειρά του είτε θα στεγαζόταν εντός των στοών της αγοράς είτε θα αποτελούσε τμήμα του βουλευτηρίου. Σε αυτήν την περίπτωση το βουλευτήριο θα πρέπει να υπήρχε στην πόλη τουλάχιστον ένα αιώνα πριν από το περιστατικό που αναφέρει ο Κικέρωνας.

Παίρνοντας ως δεδομένο την επέκταση της πόλης προς τα βόρεια από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., σε συνδυασμό με την ανάπτυξη θεσμών και οργάνων αυτοδιοίκησης, που γίνεται εντονότερη στη συγκεκριμένη περίοδο, γεννάται εύλογα το ερώτημα αν η

¹⁶⁶ Roesch 1980, 248-256.

¹⁶⁷ Cicero, *ad Atticum*, VI, 1.6: «fuerat enim praefectus Appio et quidem habuerat turmas equitum quibus inclusum in curia senatum Salamine obsederat, ut fame senatores quinque morerentur».

διαφαινόμενη ανάπτυξη και η εξάπλωση της πόλης προέβλεπε και τη δημιουργία μιας νέας αγοράς, έτσι ώστε να υπάρξει διαχωρισμός μεταξύ του χώρου των εμπορικών συναλλαγών και του χώρου λήψης πολιτικών αποφάσεων. Σίγουρα δεν είναι δυνατό να δοθεί μια ξεκάθαρη απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα, με βάση τα σημερινά δεδομένα, ωστόσο η πιθανότητα δημιουργίας μιας νέας αγοράς ίσως συνδέεται με δύο φαινομενικά άσχετα γεγονότα: α) με το ενδεχόμενο πρόσχωσης του λιμανιού και την αναζήτηση φυσικού αγκυροβολίου για τη δημιουργία ενός νέου, που θα συνεπάγετο τη μεταφορά του εμπορικού κέντρου πλησίον του νέου λιμανιού και πιθανόν τη δημιουργία μιας νέας αγοράς στον καινούριο εμπορικό τομέα της πόλης και β) με τη μεταφορά της πρωτεύουσας και κατ' επέκταση της έδρας του στρατηγού στη Νέα Πάφο, με ό,τι μπορεί να σημαίνει αυτό για τη διοίκηση της πόλης (ίσως μεγαλύτερη ελευθερία και αυτονομία στα όργανα και τους θεσμούς της αυτοδιοίκησης που θα χρειαζόνταν πλέον τον δικό τους χώρο για να λειτουργήσουν καλύτερα;). Βέβαια, όλα τα παραπάνω αποτελούν απλώς θεωρητικά ερωτήματα και εικασίες σχετικά με το ενδεχόμενο δημιουργίας μιας δεύτερης αγοράς στη Σαλαμίνα, ερώτημα που θα μπορούσε να απαντηθεί μόνο μέσα από την ανασκαφική έρευνα.

4.5. Γυμνάσιο

i) Επιγραφές

Μια ομάδα εννιά επιγραφών που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων σε διάφορους χώρους του ρωμαϊκού γυμνασίου είναι η πρώτη και ισχυρότερη ένδειξη για την ύπαρξη, αλλά και την τοποθεσία του ελληνιστικού γυμνασίου της Σαλαμίνας.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην είσοδο των λουτρών του ρωμαϊκού γυμνασίου και χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου}-αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. (205-180 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση κάποιου αγάλματος που αφιέρωσε ο γυμνασίαρχος Θεμίας του Αρισταγόρου στον Πτολεμαίο Ε΄ Επιφανή (Παρ. Επιγρ. αρ. 24).

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην είσοδο της νότιας στοάς της παλαίστρας του ρωμαϊκού γυμνασίου και χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου}-αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. (205-180 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσε ο αγωνοθέτης Φιλοκράτης του Ναυκράτου στον Πτολεμαίο Ε΄ Επιφανή (Παρ. Επιγρ. αρ. 25).

3. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στον χώρο του γυμνασίου και χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Αποτελεί το κάτω τμήμα μιας μεγάλης μαρμάρινης πλάκας που αφιέρωσε κάποιος γυμνασίαρχος, που έφερε πιθανόν και τον τίτλο το αγωνοθέτη, στον Ηρακλή Καλλίνικο (Παρ. Επιγρ. αρ. 38).

4. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε αρχικά στο γυμνάσιο, τον Ιούλιο του 1937, αλλά επανεπισημάνθηκε το 1970 στο «Λουτρόν», βορείως του ναού του Διός και χρονολογείται το 142 π.Χ. Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσαν οι διοικητές των στρατιωτικών δυνάμεων που τάχθηκαν ως φρουρά στην Κύπρο στο στρατηγό Σέλευκο (Παρ. Επιγρ. αρ. 44).

5. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο γυμνάσιο και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (ca. 116 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσε το Κοινόν των Θρακών μισθοφόρων στον πρίγκιπα Πτολεμαίο, στρατηγό και ναύαρχο του νησιού, αρχιερέα και αρχικυνηγό (Παρ. Επιγρ. αρ. 50). Δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για τον μελλοντικό Πτολεμαίο Θ΄ Σωτήρ Β΄, που διετέλεσε στρατηγός του νησιού το 117/6 π.Χ. ή για τον αδερφό του, μελλοντικό Πτολεμαίο Ι΄ Αλέξανδρο Α΄, που τον διαδέχτηκε στη στρατηγία από το 116-114/3 π.Χ. Το συγκεκριμένο εύρημα πάντως αποτελεί ίσως το ισχυρότερο τεκμήριο για τη διαχρονική παρουσία του γυμνασίου στον συγκεκριμένο χώρο, αφού επαναχρησιμοποιήθηκε τρεις φορές, φέροντας τρεις διαφορετικές επιγραφές που σχετίζονται με το γυμνάσιο και εκ των οποίων οι δύο χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ η τρίτη στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.

6. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο γυμνάσιο και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (118-117 π.Χ. ή 114-105 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσε ο γυμνασάρχος Σίμαλος στον στρατηγό Έλενο (Παρ. Επιγρ. αρ. 49). Αποτελεί ουσιαστικά τη δεύτερη επιγραφή από την επαναχρησιμοποιημένη βάση αγάλματος, που αναφέρθηκε πιο πάνω, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο αν η συγκεκριμένη επιγραφή προηγείται χρονικά της προηγούμενης ή το αντίθετο. Τέλος, η τρίτη επιγραφή που χαραχτηκε πάνω στη συγκεκριμένη βάση χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. (6 ή 11 μ.Χ.) και αποτελεί αφιέρωση της πόλης προς τον γυμνασάρχο Ύλλον (Παρ. Επιγρ. αρ. 81).

7. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στη βορειοδυτική γωνία του γυμνασίου και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (107-105 π.Χ.;). Προέρχεται από τη βάση ενός συμπλέγματος αγαλμάτων που αναπαριστούσαν έναν βασιλιά και δύο βασίλισσες. Σύμφωνα με την αποκατάσταση της επιγραφής που προτείνουν οι J. Pouilloux, P. Roesch και J. Marcillet-Jaubert¹⁶⁸ πρόκειται μάλλον για τα αγάλματα του Πτολεμαίου Ι΄ Αλέξανδρου Α΄, της Κλεοπάτρας Γ΄ και της Κλεοπάτρας-Βερενίκης που τα αφιέρωσαν μάλλον κάποιες ομάδες μισθοφόρων που βρίσκονταν στην Κύπρο (Παρ. Επιγρ. αρ. 56).

8. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε σε ένα από τα δωμάτια που υπήρχαν πίσω από τη βόρεια στοά της παλαίστρας και χρονολογείται στο 38 π.Χ. Προέρχεται από τη βάση

---

¹⁶⁸ *Salamine XIII*, 34 no. 70.

αγάλματος που αφιέρωσε ο Διογένης, στρατηγός της νήσου και της Κιλικίας, στον γυμνασίαρχο Στασικράτη (Παρ. Επιγρ. αρ. 68).

9. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην ανατολική στοά του γυμνασίου, άγνωστης χρονολόγησης (1^{ος} αι. π.Χ. ή 1^{ος} αι. μ.Χ.). Προέρχεται από έναν βωμό που αφιέρωσε ο γυμνασίαρχος Διαγόρας στον Ερμή Επηκόο (Παρ. Επιγρ. αρ. 75).

Πέραν των εννιά παραπάνω επιγραφών, κατά τις ανασκαφές στον χώρο της Σαλαμίνας, αλλά και σε διάφορα χωριά σε μικρή απόσταση από την αρχαία πόλη, εντοπίστηκαν άλλες εννιά, οι οποίες επίσης υποδηλώνουν με έμμεσο ή άμεσο τρόπο την ύπαρξη γυμνασίου, αλλά αντίθετα με τις προηγούμενες δε προσφέρουν την παραμικρή ένδειξη σχετικά με την τοποθεσία του.

10. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στη βασιλική του Αγίου Επιφανείου και χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (285-246 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσαν τα μέλη του γυμνασίου στον Πτολεμαίο Β' Φιλάδελο (Παρ. Επιγρ. αρ. 15).

11. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο δωμάτιο 24 του «Ελαιοτριβείου» και χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για μια αφιέρωση του Δημοφώντα που διατελούσε ή είχε διατελέσει γυμνασίαρχος (Παρ. Επιγρ. αρ. 10).

12. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε ενσωματωμένη στα τείχη της Αμμοχώστου, στην εσωτερική πλευρά της πύλης που βλέπει προς τη θάλασσα και χρονολογείται μεταξύ 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ. βάσει του τρόπου χάραξης των γραμμάτων. Πρόκειται για μια αφιέρωση που έκαναν οι μισθοφόροι που βρίσκονταν στην Κύπρο σε κάποιον από τους πρώτους Πτολεμαίους (Παρ. Επιγρ. αρ. 23).

13. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην Αμμόχωστο, κοντά στην πύλη της ακρόπολης, και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. (217-210 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση ενός αγάλματος που αφιέρωσε το Κοινόν των στρατιωτικών δυνάμεων που υπηρετούσαν στην Κύπρο, στη Μυρσίνη, τη γυναίκα του στρατηγού Πέλοπος (Παρ. Επιγρ. αρ. 19).

14. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στον χώρο του ναού του Διός και χρονολογείται στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ., βάσει της χάραξης των γραμμάτων. Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσαν οι διοικητές των στρατιωτικών δυνάμεων που υπηρετούσαν στην Κύπρο, οι στρατιώτες που υπηρετούσαν υπό τις διαταγές τους, καθώς και ακόμα μια ομάδα ανθρώπων, που δεν είναι ξεκάθαρο από την επιγραφή ποιο ακριβώς ήταν αυτοί, σε κάποιον από τους στρατηγούς της νήσου (Παρ. Επιγρ. αρ. 33).

15. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του ναού του Διός και χρονολογείται στο 2^ο αι. π.Χ., βάσει της χάραξης των γραμμάτων. Προέρχεται από τη

βάση αγάλματος που αφιέρωσαν οι μισθοφόροι που βρίσκονταν στην Κύπρο σε κάποιον από τους Πτολεμαίους του 2^{ου} αι. π.Χ. (Παρ. Επιγρ. αρ. 30).

16. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στα Λίμνια και χρονολογείται στο 2^ο αι. π.Χ. Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσαν τα μέλη του γυμνασίου σε κάποιο άτομο που έλαβε το αξίωμα του *ἐπί τῆς πόλεως* (Παρ. Επιγρ. αρ. 31).

17. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στον χώρο της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου, τον αποκαλούμενο από τους H. A. Tubbs και R. Munro ως «The Drums», και χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για μια λίστα ονομάτων, πιθανόν μισθοφόρων που βρίσκονταν στη Σαλαμίνα και κατάγονταν από διάφορες πόλεις της Μ. Ασίας (Παρ. Επιγρ. αρ. 41).

18. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε ενσωματωμένη σε μια οικία από το χωριό Άγιος Σέργιος, που εκτείνεται μεταξύ των Λιμνιών και της Σαλαμίνας, και χρονολογείται στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. (39-38 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση ενός αγάλματος που απεικόνιζε τον γυμνασίαρχο Στασικράτη (Παρ. Επιγρ. αρ. 67).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Το γυμνάσιο εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα της Σαλαμίνας, σε έναν χώρο που εκτιμάται ότι βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλης (Πιν. 84.1, 16). Πριν από την έναρξη των ανασκαφών του Τμήματος Αρχαιοτήτων, τα κατάλοιπα που ήταν ορατά στην περιοχή αποδίδονταν σε κάποιον ναό¹⁶⁹ ή σε κάποιο *forum*¹⁷⁰ που εικαζόταν ότι χτίστηκε σε εκείνη την περιοχή. Η ανασκαφική έρευνα όμως, έφερε στο φως ένα μεγάλο οικοδόμημα, αποτελούμενο από μια παλαίστρα, που καταλάμβανε το δυτικό τμήμα του, και από ένα συγκρότημα λουτρών, στο ανατολικό τμήμα (Πιν. 96.1). Βάσει των ανασκαφικών αποτελεσμάτων, διακρίνονται τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις εκ των οποίων η πρώτη ανήκει στην εποχή του Αυγούστου κι εντάσσεται στα πλαίσια ενός προγράμματος ευεργεσιών του αυτοκράτορα προς την πόλη. Η δεύτερη φάση, που χρονολογείται στο 2^ο αι. μ.Χ., αποτέλεσε τη φάση της αρχιτεκτονικής ολοκλήρωσης του συγκροτήματος και πιθανόν εντασσόταν στα πλαίσια ενός προγράμματος ανοικοδόμησης που υλοποιήθηκε μετά το σεισμό του 76/77 μ.Χ. Η τρίτη και τελευταία φάση χρονολογείται επί Ιουστινιανού (6^{ου} αι. μ.Χ.) και αποτέλεσε τη φάση ανακατασκευής του γυμνασίου μετά την καταστροφή του από τους σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. και την προσωρινή εγκατάλειψή του.¹⁷¹

¹⁶⁹ Tubbs & Munro 1891, 106-121.

¹⁷⁰ Jeffery 1926, 13-14.

¹⁷¹ BCH 83, 352.

Ανάμεσα στα ερείπια του ρωμαϊκού γυμνασίου, τα ελληνοιστικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα και αν δεν είχαν ανακαλυφθεί εννιά επιγραφές σε διάφορους χώρους του ρωμαϊκού οικοδομήματος, δύσκολα θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για την παρουσία ελληνοιστικού γυμνασίου στην περιοχή. Το μόνο σημείο όπου εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αρχαιότερα από την πρώτη οικοδομική φάση του γυμνασίου, βρίσκεται κάτω από την ανατολική στοά της παλαίστρας. Σε τομές που έγιναν σε εκείνο το χώρο, κάτω από τα τρία δάπεδα που αντιστοιχούν στις τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις του γυμνασίου, εντοπίστηκαν διάφορα στρώματα επιπέδωσης, τα οποία περιέκλειαν υλικό που χρονολογείται από την Αρχαϊκή έως την Ελληνοιστική περίοδο. Κάτω από τα στρώματα αυτά εντοπίστηκε ένα σκληρό στρώμα, το οποίο πρέπει να αντιστοιχούσε στο επίπεδο του εδάφους, πριν από την κατασκευή των ρωμαϊκών κτισμάτων. Πάνω στο σκληρό αυτό στρώμα ανοίχτηκε μια τομή για την κατασκευή ενός αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος ολόκληρης της στοάς. Η τομή αυτή αποκάλυψε τα θεμέλια του ανατολικού τοίχου της στοάς, τα οποία συνίσταντο σε δύο επίπεδα: το ανώτερο αποτελείτο από τέσσερις δόμους καλά κατεργασμένων λίθων, οι οποίοι ωστόσο δεν είχαν δεθεί μεταξύ τους με τη χρήση κάποιου κονιάματος. Το κατώτερο επίπεδο αποτελούσε τη θεμελίωση ενός παλαιότερου, αδρομερώς κατασκευασμένου, οικοδομήματος. Κάτω από το σκληρό στρώμα, το οποίο ήταν στο ίδιο περίπου επίπεδο με τη δεύτερη σειρά των καλοδοουλεμένων λίθων, δεν εντοπίστηκε κανένα δάπεδο. Αυτό σημαίνει ότι η ανατολική στοά, όταν πρωτοκατασκευάστηκε στην εποχή του Αυγούστου, χτίστηκε δυτικά των ορίων ενός παλαιότερου οικοδομήματος, που κατά πάσα πιθανότητα ανήκει στην Ελληνοιστική περίοδο.¹⁷²

Σύμφωνα με τον H. A. Tubbs τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα θα μπορούσαν να ανάγονται στον 4^ο αι. π.Χ., αλλά, όπως δήλωσε και ο ίδιος, η συγκεκριμένη χρονολόγηση δεν είναι οριστική κι επιδέχεται περεταίρω διερεύνησης.¹⁷³

Τέλος, η ανακάλυψη των εννιά επιγραφών που χρονολογούνται από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. έως το β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. υποδηλώνουν την παρουσία ενός σημαντικού δημόσιου οικοδομήματος στην περιοχή, που εντάσσεται στο χρονολογικό πλαίσιο που ορίζουν οι επιγραφές. Η αναφορά του αξιώματος του *γυμνασίαρχου* σε πέντε από τις επιγραφές και ο ρόλος του *αγωνοθέτη* σε άλλη μία, τείνει προς την ταύτιση του προϋπάρχοντος οικοδομήματος με το γυμνάσιο της Ελληνοιστικής περιόδου.

---

¹⁷² Megaw 1957, 28-29.

¹⁷³ Tubbs & Munro 1891, 107-108.

iii) Γραπτές πηγές

Σε καμιά από τις γραπτές πηγές που αφορούν τη Σαλαμίνα δεν υπάρχει κάποια αναφορά που να σχετίζεται με το γυμνάσιο της πόλης.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Το γυμνάσιο της Σαλαμίνας αποτελεί ίσως, μετά τον ναό του Διός, το πιο τεκμηριωμένο κτήριο της ελληνιστικής πόλης, τόσο από αρχαιολογικής όσο και από επιγραφικής άποψης. Τα αρχαιολογικά δεδομένα βέβαια είναι ελάχιστα και δεν αρκούν από μόνα τους στην ταυτοποίηση και στην απόδοση του πλάνου του οικοδομήματος στο οποίο ανήκουν. Αντίθετα, οι επιγραφές που ανακαλύφθηκαν συγκεντρωμένες στα ερείπια του ρωμαϊκού γυμνασίου συμβάλλουν σημαντικά στην ταυτοποίηση του κτηρίου που προηγείται του ρωμαϊκού γυμνασίου με το ελληνιστικό γυμνάσιο της πόλης.

Οι έξι από τις επιγραφές που βρέθηκαν εντός των ορίων του ρωμαϊκού γυμνασίου αποτελούν σαφή ένδειξη για την ύπαρξη γυμνασίου στη συγκεκριμένη περιοχή, ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., αφού κάνουν λόγο για τα αξιώματα του γυμνασιάρχου και του αγωνοθέτη, τα οποία είχαν άμεση σχέση με το συγκεκριμένο ίδρυμα, ενώ σε δύο από αυτές υποδηλώνεται η παρουσία δύο ιερών, αφιερωμένων στον Ηρακλή και στον Ερμή, που θεωρούνταν θεοί-προστάτες του αθλητισμού. Πέραν τούτου, και οι άλλες τρεις επιγραφές αποτελούν κι αυτές μια έμμεση ένδειξη της παρουσίας του γυμνασίου και φανερώνουν μια άλλη πτυχή της λειτουργίας του: τα γυμνάσια αποτελούσαν το χώρο όπου σύχναζαν και εκπαιδούνταν οι μισθοφόροι στρατιώτες της φρουράς μιας πόλης, συμβάλλοντας οικονομικά στη συντήρηση, αλλά και στον καλλωπισμό τους, με την αφιέρωση αγαλμάτων προς τιμήν των διοικητών τους, του στρατηγού ή των Πτολεμαίων.¹⁷⁴

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η ανακάλυψη μιας βάσης αγάλματος, πάνω στην οποία χαραχτήκαν τρεις διαφορετικές επιγραφές, που σχετίζονται με το γυμνάσιο και χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ., αποτελεί σημαντική ένδειξη της διαχρονικής παρουσίας του γυμνασίου στη συγκεκριμένη περιοχή. Πέραν τούτου όμως, ένα ακόμα στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της συγκεκριμένης άποψης είναι και η όγδοη επιγραφή, η οποία χρονολογείται σε μία περίοδο κατά την οποία η Κύπρος έχει επιστραφεί από τον Ιούλιο Καίσαρα στην Κλεοπάτρα, αλλά ουσιαστικά ανήκει στη Ρώμη, και στην οποία φαίνεται ότι λίγα χρόνια πριν από τον καταστροφικό σεισμό του 15 π.Χ. και την ανοικοδόμηση του γυμνασίου από τον Αύγουστο, η Σαλαμίνα διέθετε ήδη ένα γυμνάσιο στον συγκεκριμένο χώρο.

¹⁷⁴ Launey 1950, 846-853.

Από τις εννιά επιγραφές, που ανακαλύφθηκαν διάσπαρτες στον χώρο της αρχαίας Σαλαμίνας και πέριξ αυτού, οι τέσσερις αποτελούν σαφή ένδειξη για την ύπαρξη γυμνασίου στη Σαλαμίνα, αφού είτε αναφέρουν το αξίωμα του γυμνασίαρχου (11, 18) είτε προέρχονται από τα μέλη του γυμνασίου που επιθυμούν να τιμήσουν κάποιο πρόσωπο (10, 16). Οι υπόλοιπες πέντε επιγραφές προέρχονται από αφιερώσεις που έκαναν τα κοινά μισθοφόρων στρατιωτών που υπηρετούσαν στην Κύπρο ή οι διοικητές τους (12, 13, 14, 15, 17). Σίγουρα οι πέντε αυτές επιγραφές δεν αποτελούν σαφή ένδειξη για την ύπαρξη και την τοποθεσία του γυμνασίου, αφού τέτοιες αφιερώσεις μπορούσαν να γίνουν σε ναούς, ιερά ή ακόμα και στην αγορά της πόλης. Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα γυμνάσια αποτέλεσαν, κατά την Ελληνιστική περίοδο, τον χώρο όπου δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν διάφοροι σύλλογοι (γνωστοί ως *κοινά ή θίασοι*), που δεν είχαν πάντοτε σχέση με τον αθλητισμό και την εκπαίδευση, αλλά προέκυψαν μέσα από την ανάγκη του κοινωνικού συνόλου για ενεργή συμμετοχή στον δημόσιο βίο της πόλης.¹⁷⁵ Αξίζει όμως να επισημανθεί το ενδεχόμενο ότι οι δύο επιγραφές που εντοπίστηκαν ενσωματωμένες στα τείχη της Αμμοχώστου (10, 11), πιθανόν να ανήκουν σε κάποιο άλλο γυμνάσιο, ίσως εκείνο της Αρσινόης, της πόλης που έχτισε ο Πτολεμαίος Β΄ Φιλάδελφος μετά τον θάνατο της αδερφής και συζύγου του Αρσινόης Β΄ (μετά το 268 π.Χ.), στον χώρο της σημερινής Αμμοχώστου.

Από τις συνολικά 18 επιγραφές που παρουσιάστηκαν πιο πάνω φαίνεται ότι η πόλη της Σαλαμίνας διέθετε ένα γυμνάσιο ήδη από τον 3^ο αι. π.Χ. Το γυμνάσιο αυτό, όπως προκύπτει από τον αριθμό των επιγραφών που βρέθηκαν εκεί, αλλά και από τα λιγιστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, φαίνεται ότι χτίστηκε εκτός των τειχών της ελληνιστικής πόλης και βορείως αυτής, στον χώρο, όπου οι ανασκαφές αποκάλυψαν μνημειώδη κτήρια της Ρωμαϊκής περιόδου. Η ανοικοδόμηση ενός νέου γυμνασίου στο ίδιο χώρο από τον Αύγουστο, σημαίνει ότι το παλιότερο μάλλον γκρεμίστηκε ή υπέστη πολύ σοβαρές ζημιές από σεισμό που έπληξε την πόλη στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. (σεισμός του 15 π.Χ.;)

Ήταν όμως αυτό το μοναδικό γυμνάσιο της Σαλαμίνας; Η προσεκτική και συνδυαστική μελέτη διαφόρων αρχαιολογικών, επιγραφικών και τοπογραφικών στοιχείων γεννά κάποια ερωτήματα σχετικά με την πιθανότητα ύπαρξης ενός ακόμα γυμνασίου στην πόλη. Ένα από αυτά τα στοιχεία είναι η τοποθεσία του υφιστάμενου γυμνασίου, η οποία δε φαίνεται να τηρεί τον βασικό κανόνα για την οικοδόμησή του, ο οποίος ήθελε τα γυμνάσια να χτίζονται κοντά σε πηγές τρεχούμενου νερού.¹⁷⁶ Βέβαια, αν και σπάνιζαν, υπήρχαν και

¹⁷⁵ Cf. *supra*, “IV. Αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Ελληνιστικής περιόδου”.

¹⁷⁶ Delorme 1960, 446-447.

περιπτώσεις κατά τις οποίες ένα γυμνάσιο θα μπορούσε να χτιστεί δίπλα στη θάλασσα, από τη στιγμή που δεν υπήρχε κοντά κάποια πηγή τρεχούμενου νερού.¹⁷⁷

Στην περίπτωση της Σαλαμίνας όμως, ο ποταμός Πεδιαίος που έρεε νοτίως της πόλης αποτελούσε μια ανεξάντλητη πηγή τρεχούμενου νερού που μπορούσε εύκολα να καλύψει τις ανάγκες του γυμνασίου, όσο μεγάλες κι αν ήταν. Γιατί λοιπόν δεν χτίστηκε το γυμνάσιο της πόλης δίπλα στον ποταμό; Μια πιθανή ερμηνεία που θα μπορούσε να δοθεί είναι ότι ο συγκεκριμένος χώρος ήταν ήδη κατειλημμένος από τις εγκαταστάσεις ενός άλλου, παλιότερου γυμνασίου.

Από αρχαιολογικής άποψης η ύπαρξη ενός γυμνασίου αρχαιότερου από τον 3^ο αι. π.Χ. δεν έχει διαπιστωθεί. Ωστόσο, μέσα στις πρώτες γραμμές του λόγου του Ισοκράτη για τον Ευαγόρα Α΄ υπάρχουν κάποια στοιχεία που θα μπορούσαν, σε θεωρητικό βέβαια επίπεδο, να υποδείξουν την παρουσία ενός γυμνασίου στη Σαλαμίνα ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. Απευθυνόμενος ο ρήτορας στον γιο του νεκρού πλέον βασιλιά, τον Νικοκλή, τον εξαίρει για τον τρόπο που τιμάει τη μνήμη του πατέρα του με εορτασμούς και με τη διεξαγωγή αγωνισμάτων.¹⁷⁸ Όπως αναφέρθηκε και σε άλλο σημείο του συγκεκριμένου κεφαλαίου,¹⁷⁹ οι εκδηλώσεις που αναφέρει ο Ισοκράτης πρέπει να έλαβαν χώρα σε διαφορετικούς χώρους η κάθε μία. Η τάση που επικρατούσε, πριν από την Ελληνιστική περίοδο, να χτίζονται τα γυμνάσια εκτός των τειχών των πόλεων και να συνδέονται με τη λατρεία τοπικών ηρώων και θεοτήτων,¹⁸⁰ σε συνδυασμό με την αναφορά του ρήτορα σε γυμνικούς αγώνες και σε ιπποδρομίες, θα μπορούσε να υποδεικνύει την παρουσία στην πόλη ενός γυμνασίου, όπου τελέστηκε μέρος των εορτασμών για τη μνήμη του Ευαγόρα.

Αν όντως υπήρχε κάποιο γυμνάσιο στη Σαλαμίνα των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ., τότε η πιθανότερη τοποθεσία του θα ήταν κοντά στις όχθες του Πεδιαίου. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, παρά μόνο μέσα από ανασκαφική έρευνα στον συγκεκριμένο χώρο. Αξίζει ωστόσο να σημειωθούν κάποιες παρατηρήσεις και ανακαλύψεις που έκαναν οι H. A. Tubbs και R. Munro κατά την έρευνά τους στον χώρο της αρχαίας Σαλαμίνας. Στα ανατολικά του χώρου που αποκαλούν «Τούμπα του Μιχάλη», και ο οποίος βρίσκεται περίπου 1χλμ. νοτιοδυτικά της Σαλαμίνας και δίπλα σχεδόν στην κοίτη του ποταμού, διέκριναν το περίγραμμα ενός ιππόδρομου, η παρουσία του οποίου ωστόσο, ποτέ δεν επιβεβαιώθηκε, αλλά ούτε και απορρίφθηκε, από τη στιγμή που διεξήχθη κάποια ανασκαφική έρευνα στη συγκεκριμένη περιοχή¹⁸¹ (Πιν. 97.1). Σίγουρα

¹⁷⁷ Delorme 1960, 446-447.

¹⁷⁸ Ισοκρ. *Ευαγ.*, 1: («...χοροῖς καὶ μουσικῇ καὶ γυμνικοῖς ἀγῶσιν... ἔππων τε καὶ τριήρων ἀμίλλαις...»).

¹⁷⁹ Cf. *supra*, “VI. 3.3.3. Γραπτές πηγές - Ισοκράτης”.

¹⁸⁰ Delorme 1960, 24-25, 272-276.

¹⁸¹ Tubbs & Munro 1891, 106.

όμως, η αναφορά αυτή των Βρετανών αρχαιολόγων στον ιππόδρομο, δεν μπορεί να μη συνδυαστεί με τις *ἵππων ἀμίλλαις* της αναφοράς του Ισοκράτη.

Πέραν τούτου οι H. A. Tubbs και R. Munro ανακάλυψαν αρκετές επιγραφές, αποσπασματικά σωζόμενες και μερικά θραύσματα αγαλμάτων στην «Τούμπα του Μιχάλη».¹⁸² Οι περισσότερες από τις επιγραφές που βρέθηκαν στον χώρο ανήκουν στη Ρωμαϊκή περίοδο και από το περιεχόμενο δύο τουλάχιστον εξ αυτών, που χρονολογούνται το 14 π.Χ. και τον 1^ο αι. μ.Χ., φαίνεται ότι στο χώρο πιθανόν να υπήρχε ένα ιερό αφιερωμένο στον Ολύμπιο Δία (Παρ. Επιγρ. αρ. 73, 79). Επιπλέον, η αρχαιότερη από αυτές προέρχεται από τη βάση ενός αγάλματος που απεικόνιζε τον γυμνασίαρχο Έμπυλο και το αφιέρωσε το Κοινόν των Κυπρίων στον Ολύμπιο Δία.

Τέλος, ένα ακόμα στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι δίπλα στην «Τούμπα του Μιχάλη» υπήρχε ένα κτήριο, το οποίο οι H. A. Tubbs και R. Munro αναφέρουν ως «Κτήριο του Παναγή Χατζητοφή» και στο οποίο εντόπισαν μερικούς τάφους λαξευμένους στον φυσικό βράχο.¹⁸³ Στην ουσία, οι τάφοι που ανακάλυψαν ανήκουν στη νεκρόπολη που είναι γνωστή με την ονομασία «Κελλάρκα». Στη συγκεκριμένη νεκρόπολη ανήκουν πάνω από 100 τάφοι, που χρονολογούνται από τις αρχές της Αρχαϊκής εποχής έως τον 4^ο αι. π.Χ. και εικάζεται ότι αποτελούσε την κυρίως νεκρόπολη της πόλης κατά την Κλασική περίοδο.¹⁸⁴

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συγκλίνουν προς την άποψη ότι η ευρύτερη περιοχή της «Τούμπας του Μιχάλη» ήταν ιδιαίτερα σημαντική κατά την αρχαιότητα. Φαίνεται κατ' αρχήν ότι στην συγκεκριμένη περιοχή επικρατούσε μια υφέρπουσα ατμόσφαιρα ιερότητας, όπως προκύπτει από την πιθανότητα ύπαρξης ενός ιερού του Δία. Σε άμεση γειτνίαση με τον συγκεκριμένο χώρο βρισκόταν η νεκρόπολη των «Κελλαρκών», που φαίνεται ότι αποτελούσε την κυρίως νεκρόπολη της Κλασικής περιόδου. Ο συνδυασμός των δύο παραπάνω στοιχείων υποδεικνύει την πιθανότητα ενταφιασμού του Ευαγόρα Α΄ στη συγκεκριμένη νεκρόπολη, γεγονός που, αν αληθεύει, θα μπορούσε να συνδεθεί με την καθιέρωση της λατρείας του Δία στην εγγύς περιοχή· η προσπάθεια να αναχθεί η καταγωγή του Ευαγόρα Α΄ στον Δία ήταν έκδηλη τόσο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του όσο και μέσα από τους λόγους του Ισοκράτη,¹⁸⁵ σε σημείο που η άμεση γειτνίαση του τάφου του με ένα ιερό αφιερωμένο στον Δία να φαντάζει πολύ πιθανή.

Αν η παραπάνω υπόθεση δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, τότε δεν αποκλείεται να είχε ιδρυθεί στην περιοχή το πρώτο γυμνάσιο της Σαλαμίνας· βρισκόταν

¹⁸² Tubbs & Munro 1891, 105-106, 188-193 nos. 35-46.

¹⁸³ Tubbs & Munro 1891, 105-106.

¹⁸⁴ Για τη νεκρόπολη στα «Κελλάρκα», cf. Karageroghis, *Salamis IV*, pt. 3.

¹⁸⁵ Cf. *infra*, “VI. 4.7.1. Ναός (ή ναοί) Διός (Ολυμπίου, Σωτήρος)”.

κοντά στον τάφο του σημαντικότερου άντρα της πόλης, αλλά και του ιερού της σημαντικότερης θεότητας, ενώ λίγο ανατολικότερα επισημάνθηκαν ίχνη ιπποδρόμου. Όλο αυτό το χωροταξικό σκηνικό φαίνεται να ταιριάζει απόλυτα στα λόγια του Ισοκράτη, όταν γράφει στον Νικοκλή: «Ὁρῶν, ὦ Νικόκλεις, τιμῶντά σε τὸν τάφον τοῦ πατρὸς... καὶ γυμνικοῖς ἀγῶσιν, ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἵππων... ἀμίλλαις, ...» (Ισοκράτης, *Εὐαγ.*, 1). Πέραν των παραπάνω στοιχείων (σύνδεση της περιοχής με τη λατρεία μιας σημαντικής θεότητας ή ενός τοπικού ήρωα, εκτεταμένος χώρος εκτός της πόλης για την άσκηση των νέων), η άμεση γειτνίαση του χώρου με τον Πεδιάιο αποτελεί με τη σειρά της ένα καθοριστικό παράγοντα για την ίδρυση ενός γυμνασίου, ενώ δεν πρέπει να παραβλέπεται και η επιγραφή από τη βάση του αγάλματος του γυμνασίου Έμπυλου, που αφιερώθηκε στον Ολύμπιο Δία και ανακαλύφθηκε στην περιοχή. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν απλά ενδείξεις για την πιθανή παρουσία ενός γυμνασίου στην περιοχή της «Τούμπας του Μιχάλη». Σίγουρα η παραπάνω θεωρία στηρίζεται σε πολύ θεωρητική βάση, καθιστώντας αδύνατη την επαλήθευσή της χωρίς τη διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας στον χώρο.

4.6. Θέατρο

i) Επιγραφές

Έμμεση μαρτυρία για την ύπαρξη θεάτρου στην ελληνιστική Σαλαμίνα αποτελούν οι επιγραφές από αφιερώσεις του *Κοινῶν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν*.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην Αμμόχωστο, εντοιχισμένη δίπλα στην πύλη της θάλασσας και χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. (πριν το 131 π.Χ.). Προέρχεται από τη βάση αγάλματος της Ολυμπιάδας, συζύγου του στρατηγού Θεόδωρου, που το αφιέρωσε το *Κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν* (Παρ. Επιγρ. αρ. 47).

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο γυμνάσιο της Σαλαμίνας και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (114-107 π.Χ.;). Προέρχεται από τη βάση αγάλματος του στρατηγού Έλενου που το αφιέρωσε το *Κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν* (Παρ. Επιγρ. αρ. 54).

3. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο «Μαρμάρينو *forum*», το οποίο αποδείχτηκε τελικά ότι ήταν το γυμνάσιο και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (114-107 π.Χ.;). Αποτελεί ουσιαστικά την πίσω πλευρά της βάσης που έφερε η προηγούμενη επιγραφή (2) και αποτελεί μια αφιέρωση που έκανε το *Κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν* στο Νικαγόρα, ποιητή διθυράμβων (Παρ. Επιγρ. αρ. 55).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Λίγα μέτρα νοτίως του γυμνασίου, εντοπίστηκε το θέατρο της πόλης, το οποίο αποδείχτηκε κολοσσιαίων διαστάσεων, καθιστώντας το ως το μεγαλύτερο αρχαίο θέατρο της Κύπρου κι ένα εκ των μεγαλύτερων της ανατολικής Μεσογείου (Πιν. 98.1). Χρονολογείται την εποχή του Αυγούστου, αλλά κατά το 2^ο αι. μ.Χ., μετά το σεισμό του 76/77 μ.Χ., υπέστη κάποιες επιδιορθώσεις και τροποποιήσεις. Επιδιορθώθηκε εκ νέου μετά το σεισμό του 332 μ.Χ., αλλά ο σεισμός που έπληξε την πόλη 10 χρόνια αργότερα, το 342 μ.Χ., σήμανε την εγκατάλειψη του θεάτρου. Η ανέγερση κάποιων κατασκευών και κάποιες τροποποιήσεις που έγιναν στην ορχήστρα και στο κοίλον κατά τον 5^ο-6^ο αι. μ.Χ., υποδηλώνουν την αναμόρφωση και χρησιμοποίηση του εναπομείναντος τμήματος του θεάτρου για παραστάσεις μίμων.¹⁸⁶

Όπως και στην περίπτωση του γυμνασίου, έτσι κι εδώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανάγονται στην Ελληνιστική περίοδο είναι ελάχιστα. Μία τομή που ανοίχτηκε στο χώρο του προσκηνίου έφτασε σε βάθος 2μ., χωρίς να εντοπίσει κάποια προγενέστερη κατασκευή. Εντυπωσιακή ωστόσο υπήρξε η ποσότητα ελληνιστικής κεραμικής που ανακαλύφθηκε και περιελάμβανε 5 σκύφους, μια υδρία, αρκετές λυχνίες και πολλά όστρακα.¹⁸⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο χώρο του προσκηνίου (όχι όμως εντός της δοκιμαστικής τομής) ανακαλύφθηκε μαρμάρινη κεφαλή ερωτιδέα που, βάσει της τεχνοτροπίας της, χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο (Πιν. 98.2). Ωστόσο, κάποια παραπέρα συμπεράσματα δεν είναι δυνατό να προκύψουν από αυτήν την ανακάλυψη, αφού η συγκεκριμένη κεφαλή φαίνεται ότι μεταφέρθηκε εκεί σε κάποια μεταγενέστερη περίοδο καθώς υπέρκειται στη στρωματογραφία άλλων, νεότερων από αυτήν ευρημάτων.¹⁸⁸

Κάποιες ακόμα τομές ανοίχτηκαν στο χώρο του κοίλου, ανάμεσα στους δύο εγκάρσιους τοίχους που βρίσκονταν εγγύτερα προς τη νότια πάροδο. Οι τομές αυτές έφεραν στο φως, σε βάθος 0,30μ., κατάλοιπα κάποιων ευτελών και αδρομερώς κατασκευασμένων τοίχων, οι οποίοι πατούσαν πάνω σε δάπεδο στρωμένο με γυσοκονίαμα. Τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα σε κάποιες φτωχικές οικίες, οι οποίες, βάσει της κεραμικής που τις συνόδευε, φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν κατά τον 1^ο αι. π.Χ.¹⁸⁹

¹⁸⁶ BCH 85, 304-306; BCH 86, 398-402.

¹⁸⁷ BCH 86, 398.

¹⁸⁸ BCH 86, 402-403; Karageorghis & Vermeule 1964, 47-48 no. 63.

¹⁸⁹ BCH 88, 362-364; Karageorghis 1963, 52.

iii) Γραπτές πηγές

Καμιά από τις γραπτές πηγές που αναφέρονται στη Σαλαμίνα δεν κάνει λόγο για κάποιο θέατρο που πιθανόν να υπήρχε στην πόλη κατά την Ελληνιστική περίοδο.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Το θέατρο της Σαλαμίνας εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα της πόλης, πολύ κοντά στο γυμνάσιο. Οικοδομήθηκε την εποχή του Αυγούστου και γνώρισε άλλες δύο οικοδομικές φάσεις στους αιώνες που ακολούθησαν. Ωστόσο, κανένα κατάλοιπο ενός προγενέστερου θεάτρου δε βρέθηκε ούτε κάτω από τα ερείπια του ρωμαϊκού ούτε σε κάποιο άλλο σημείο της πόλης. Θα μπορούσε αυτή η έλλειψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων να μεταφραστεί ως απουσία του οικοδομήματος του θεάτρου από τη Σαλαμίνα στις εποχές που προηγούνται του Αυγούστου; Με βάση τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα η απάντηση είναι καταφατική, αλλά, όπως έχει ήδη αναφερθεί πολλές φορές προηγουμένως, τόσο η έκταση όσο και η χρονική διάρκεια των ανασκαφών δεν αποκάλυψαν παρά μόνο ένα μικρό τμήμα της Σαλαμίνας, αφήνοντας στο σκοτάδι την εικόνα της κλασικής και της ελληνιστικής πόλης.

Βάσει ωστόσο κάποιων θεωρητικών και επιγραφικών στοιχείων μπορεί να διακρίνει κάποιος την ύπαρξη θεάτρου στην ελληνιστική Σαλαμίνα. Πρώτα απ' όλα, κρίνοντας από θεωρητική σκοπιά, φαντάζει μάλλον δύσκολο να άφηνε ο Πτολεμαίος Α' την πρωτεύουσα μιας εκ των επαρχιών του βασιλείου του, στην οποία μάλιστα είχε τοποθετήσει για φρουρά αρκετούς Έλληνες μισθοφόρους, χωρίς θέατρο, οικοδόμημα το οποίο αποτελούσε ένα εκ των βασικών στοιχείων της τοπογραφίας μιας ελληνικής πόλης. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι κατά την ίδρυση της Νέας Πάφου, όπου ο Λαγίδης πρέπει να έπαιξε καθοριστικό ρόλο, το θέατρο υπήρξε ένα από τα πρώτα οικοδομήματα που χτίστηκαν στη νεοϊδρυθείσα πόλη.¹⁹⁰

Πέραν του παραπάνω θεωρητικού επιχειρήματος, η ύπαρξη θεάτρου στην ελληνιστική Σαλαμίνα διαφαίνεται μέσα από τις επιγραφές στις οποίες αναφέρεται το *Κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν*. Το συγκεκριμένο κοινὸν ἦταν ἕνας σύλλογος που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στους κόλπους των ελληνιστικών βασιλείων. Ο κύριος στόχος της συγκεκριμένης οργάνωσης ἦταν το ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων και η διοργάνωση διαφόρων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων. Πέραν τούτου λειτουργούσε ως ἕνα εἶδος θεατρικής και καλλιτεχνικής σχολής, ενώ, μια ἄλλη πτυχή των δραστηριοτήτων της οργάνωσης αυτής ἦταν η συμμετοχή και η προώθηση της δυναστικής λατρείας, συχνά με

¹⁹⁰ Cf. *supra*, “V. 5.6. Θέατρο”.

προπαγανδιστικό τρόπο, μέσα από τις εκδηλώσεις που διοργάνωνε.¹⁹¹ Η παρουσία λοιπόν του *κοινού* στη Σαλαμίνα αποδεικνύει με έμμεσο τρόπο την ύπαρξη ενός θεάτρου στην πόλη, όπου θα λάμβαναν χώρα οι παραστάσεις και οι εκδηλώσεις του *κοινού*.

Αναφορικά με την τοποθεσία του θεάτρου, οι επιλογές που υπήρχαν για την κατασκευή του ήταν περιορισμένες, αφού πριν τη Ρωμαϊκή περίοδο τα θέατρα οικοδομούνταν κατά κύριο λόγο στις πλαγιές λόφων, όπως εκείνο της Νέας Πάφου. Στην περίπτωση της Σαλαμίνας ο μόνος χώρος που θα μπορούσε να αποτελέσει το υπόβαθρο για την κατασκευή ενός θεάτρου ήταν η πλαγιά του χαμηλού οροπεδίου που υψωνόταν βορείως του Πεδιαίου και πιο συγκεκριμένα το σημείο δυτικά και κάτω από το «Δαιμονοστάσιον», όπου, σύμφωνα με το χάρτη των H. A. Tubbs και R. Munro φαίνεται να σχηματίζεται ένα φυσικό κοίλωμα, το οποίο με την κατάλληλη επεξεργασία θα μπορούσε να αποτελέσει το κοίλον του θεάτρου (Πιν. 99.1). Δυστυχώς όμως ούτε οι Βρετανοί, αλλά ούτε και η γαλλική αποστολή που ανέλαβε την ανασκαφή του νότιου τμήματος της Σαλαμίνας δεν ερεύνησαν τον συγκεκριμένο χώρο κι έτσι δεν είναι δυνατή η επιβεβαίωση ή η απόρριψη της παραπάνω υπόθεσης.

4.7. Ναοί – Ιερά

Τα ιερά και οι ναοί, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, από τους αρχαιότετους χρόνους μέχρι σήμερα, αποτελούσαν και αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους χώρους όχι μόνο των πόλεων, αλλά ακόμα και των πιο μικρών κοινοτήτων, καλύπτοντας τη θρησκευτικότητα των ανθρώπων και την ανάγκη τους να πιστέψουν σε κάτι ανώτερο και ισχυρότερο από αυτούς, που κατευθύνει ή επηρεάζει τις ζωές τους. Στην περίπτωση των κυπριακών πόλεων και πιο συγκεκριμένα της Σαλαμίνας κυρίαρχη θέση στη θρησκευτική ζωή και στη λατρεία των ανθρώπων κατείχε ο Μεγάλος Θεός και η Μεγάλη Θεά της γονιμότητας, θεοί οι οποίοι κάθε φορά ταυτίζονταν με τις κυρίαρχες θεότητες των πολιτισμών που ασκούσαν την εντονότερη πολιτισμική επιρροή στα βασίλεια της Κύπρου. Έτσι, από την εποχή του Ευαγόρα Α΄ οι δύο αυτές θεότητες τείνουν να ταυτιστούν με το Δία και την Αφροδίτη, ως αποτέλεσμα του ελληνοκεντρικού πολιτιστικού μοντέλου που εφάρμοσε στην πόλη. Κατά την Ελληνιστική περίοδο οι λατρείες αυτές φαίνεται ότι διατηρήθηκαν αλώβητες, ενώ παράλληλα εισήχθησαν και άλλες που προέκυψαν από το συγκρητισμό αιγυπτιακών και ελληνικών στοιχείων (π.χ. λατρεία Σέραπι) ή λατρείες προπαγανδιστικού χαρακτήρα (π.χ. δυναστική λατρεία).

---

¹⁹¹ Για το *Koinòn τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν*, cf. *supra*, 147 σημ. 397.

4.7.1. Ναός (ή ναοί;) Διός (Ολυμπίου, Σωτήρος)

i) Επιγραφές

Οι περισσότερες επιγραφές που αφορούν τη λατρεία του Δία στη Σαλαμίνα προέρχονται από τη Ρωμαϊκή περίοδο και αφορούν τη λατρεία του Ολυμπίου Διός.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο χωριό Άγιος Σέργιος, αλλά προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από τη Σαλαμίνα και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου}-αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Αποτελεί αφιέρωση προς τιμήν του Ολυμπίου Διός από τον Φαῦδημο, γιο του Αριστάρχου (Παρ. Επιγρ. αρ. 61).

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε σε ένα ελαιοτριβείο κοντά στη μακρόστενη πλατεία μπροστά από τον ναό του Διός και χρονολογείται πριν από το 14 π.Χ. Προέρχεται από τη βάση αγάλματος της Λιβίας, γυναίκας του Αυγούστου, που αφιερώθηκε στον Ολύμπιο Δία (Παρ. Επιγρ. αρ. 72).

3. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε κοντά στην «Τούμπα του Μιχάλη» και χρονολογείται το 14 π.Χ. Προέρχεται από τη βάση αγάλματος του γυμνασίου Έμπυλου, που αφιέρωσε το *Κοινὸν τῶν Κυπρίων* στον Ολύμπιο Δία (Παρ. Επιγρ. αρ. 73).

4. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην μακρόστενη πλατεία βορείως του ναού του Διός και χρονολογείται τον 1^ο αι. π.Χ. ή 1^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα διάταγμα οικονομικής φύσης, όπου μεταξύ άλλων γίνεται λόγος για αξιοποίηση εδαφών, που πιθανόν να ανήκαν στο ιερό του Ολυμπίου Διός (Παρ. Επιγρ. αρ. 76).

5. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο δυτικό άκρο της ορχήστρας του θεάτρου και χρονολογείται το 49 μ.Χ. Πρόκειται για μια αφιέρωση που έκανε η πόλη προς τιμήν του Ηρακλείδη, γυμνασίου και αρχιερέα του Ολυμπίου Διός και της αυτοκρατορικής λατρείας (Παρ. Επιγρ. αρ. 82).

6. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε σε ένα πηγάδι στην «Τούμπα του Μιχάλη» και χρονολογείται τον 1^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα μικρό θραύσμα κάποιας αφιέρωσης στον Δία (Παρ. Επιγρ. αρ. 79).

7. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του ναού του Διός και χρονολογείται το 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται μάλλον για απόσπασμα αφιέρωσης κάποιου δούλου προς τιμήν του Ολυμπίου Διός (Παρ. Επιγρ. αρ. 84).

Πέραν των παραπάνω επιγραφών που αναφέρονται στη λατρεία του Ολυμπίου Διός ανακαλύφθηκαν στο «Δαιμονοστάσιον» θραύσματα αγγείων, σε δύο από τα οποία διακρίνεται καθαρά η λέξη «Σωτήρος», ενώ σε άλλα δύο διαβάστηκαν οι λέξεις «Ευχήν» και «Θεού». Οι παραπάνω επιγραφές υποδεικνύουν ότι πιθανόν να υπήρχε και λατρεία του Διός Σωτήρος στη Σαλαμίνα, που λάμβανε χώρα σε διαφορετικό ναό από εκείνον του Ολυμπίου Διός.

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Ο ναός του Διός στο νοτιοδυτικό τμήμα της Σαλαμίνας (Πιν. 84.1, 3) ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τους Άγγλους αρχαιολόγους H. A. Tubbs και J. A. R. Munro το 1890,¹⁹² ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1924, ο Βρετανός αρχιτέκτονας του Τμήματος Αρχαιοτήτων, ο G. Jeffery, ανέλαβε κάποιες εργασίες στον χώρο του μνημείου, χωρίς να αφήσει κάποια γραπτή αναφορά σχετικά με αυτές, πλην μιας σύντομης περιγραφής των μνημείων της Σαλαμίνας.¹⁹³ Η συστηματικότερη έρευνα στο χώρο του μνημείου έγινε από τη γαλλική αρχαιολογική αποστολή, αρχικά από τον αρχιτέκτονα J. Bruchet το 1970 κι έπειτα από τους G. Argoud, O. Callot, B. Helly και A. M. Larribeau τη διετία 1973-1974.

Ο ναός αυτός αποτελεί το μόνο οικοδόμημα της ελληνιστικής πόλης που ήρθε στο φως κατά την 20ετή ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στον χώρο. Ανήκει στην Ύστερη Ελληνιστική περίοδο (τέλη 2^{ου} αι. π.Χ.), ωστόσο την τελική του μορφή φαίνεται ότι την έλαβε στις αρχές της Ρωμαϊκής περιόδου (τέλη 1^{ου} αι. π.Χ.-αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.). Το μνημείο παρέμεινε अपαράλλαχτο έως την καταστροφή του από τους σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. που είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψή του για ένα σχεδόν αιώνα, έως ότου αναδιαμορφωθεί ο χώρος και χτιστεί μια μικρή εκκλησία στα ερείπια του αρχαίου ναού (5^{ος} αι.-αρχές 6^{ου} αι. μ.Χ.). Η συγκεκριμένη εκκλησία επέζησε μόνο για ένα αιώνα, καθώς φαίνεται να καταστράφηκε στα τέλη του 6^{ου}-αρχές του 7^{ου} αι. από τις Αραβικές Επιδρομές. Έκτοτε ο χώρος εγκαταλείφθηκε και χρησίμευσε ως λατομείο για τη εξόρυξη οικοδομικού υλικού.¹⁹⁴

Το συγκεκριμένο μνημείο συνίστατο σε δύο μέρη, στον ναό αυτό κάθε αυτό και σε έναν εκτεταμένο μακρόστενο χώρο, που εκτεινόταν βορείως του ναού και πλαισιωνόταν από δύο κιονοστοιχίες (Πιν. 99.2, 100.1). Ο ναός χτίστηκε πάνω σε ένα *podium*, η βάση του οποίου συνίστατο σε ένα κρηπίδωμα τριών βαθμίδων, συνολικού ύψους 1,36μ. Βάσει μιας δοκιμαστικής τομής που έγινε στα θεμέλια της βορειοανατολικής γωνίας του σηκού του ναού φαίνεται ότι αυτός κατασκευάστηκε πάνω σε μια προγενέστερη κατασκευή, πιθανότατα κάποια δεξαμενή.¹⁹⁵

Το *podium* του ναού ήταν μια ορθογώνια κατασκευή, διαστάσεων 27,50 x 22,50μ. και ύψους *ca.* 3,80-3,90μ., αποτελούμενη από τέσσερις τοίχους, πάχους 2μ. περίπου, κατασκευασμένους από κιτρινωπό ασβεστόλιθο (Πιν. 100.2). Η βάση του *podium* έφερε μια διακοσμητική αυλάκωση, η οποία καταστράφηκε στις τρεις πλευρές (την ανατολική, τη νότια και τη δυτική), αλλά υφίσταται ακόμα σε πολύ κατάσταση στη βόρεια, λόγω της

¹⁹² Tubbs & Munro 1891, 67-81.

¹⁹³ Jeffery 1926, 8-10.

¹⁹⁴ BCH 90, 346; BCH 99, 840; Argout et al. 1975, 138-141.

¹⁹⁵ Argout et al 1975, 129.

κατασκευής μιας μνημειακής κλίμακας για πρόσβαση στον ναό.¹⁹⁶ Στον ανατολικό τοίχο του *podium*, σε απόσταση 15,80μ. από τη βορειοανατολική γωνία του, εντοπίστηκε εντοιχισμένη στον τοίχο μια κρήνη, διαστάσεων 3,80 x 3,45 x 1,75μ., η οποία αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή και ανήκει στη φάση αναδιαμόρφωσης του χώρου μετά τους σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ.¹⁹⁷

Στο εσωτερικό του *podium* εντοπίστηκαν άλλοι τέσσερις τοίχοι, πάχους 1,90-2μ., που σχημάτιζαν ένα τετράγωνο διαστάσεων 16,40 x 15μ. Οι τοίχοι αυτοί που αποτελούσαν τη θεμελίωση των τοίχων του ναού, χτίστηκαν σε απόσταση *ca.* 1,80μ. από τον ανατολικό, τον νότιο και τον δυτικό τοίχο του *podium*, ενώ ο βόρειος τοίχος κατασκευάστηκε στο ύψος του τρίτου κίονα του πτερού, σε απόσταση 5,50μ. από τον βόρειο τοίχο του *podium*, αφήνοντας επαρκή χώρο για τον πρόδομο του ναού. Όπως οι τοίχοι του *podium*, έτσι κι αυτοί ήταν κατασκευασμένοι από κιτρινωπό ασβεστόλιθο. Τόσο ο χώρος μεταξύ των δύο κατασκευών όσο και το εσωτερικό της δεύτερης κατασκευής καλύφθηκε με χαλίκωμα πρασινωπού και κοκκινωπού αργίλου και με πλίνθους.¹⁹⁸

Πάνω στο *podium* χτίστηκε ο ναός, περίτερος, εξάστυλος με πρόδομο βάθους ίσο με δύο μετακίονια, εντός του οποίου αναπτυσσόταν μια κιονοστοιχία έξι κίωνων. Ο ναός συνδύαζε στοιχεία τόσο του δωρικού ρυθμού, όπως το επιστύλιο και τα τρίγλυφα και οι μετώπες, όσο και στοιχεία του κορινθιακού ρυθμού, όπως το γείσο και τα κιονόκρανα. Ο σηκός του ναού, διαστάσεων 16,40 x 15μ., πρέπει εσωτερικά να ήταν διακοσμημένος με ορθομαρμάρωση, ενώ δεν υπάρχει κανένα ίχνος που να μαρτυρά την παρουσία κάποιας εσωτερικής κιονοστοιχίας. Η κιονοστοιχία του πτερού συνίστατο σε 6 x 7 κίονες διαμέτρου 1,80μ. και ύψους που ανέρχεται περί τα 13μ., μαζί με το κιονόκρανο, το οποίο αποτελείτο από δύο τμήματα. Αν στο ύψος των κίωνων προστεθεί το ύψος του θριγκού και της στέγης, καθώς κι εκείνο του *podium*, το συνολικό ύψος του ναού έφτανε τα 18-20μ.¹⁹⁹

Το μέσο πρόσβασης στον ναό, κατά την πρώτη φάση κατασκευής του, παραμένει άγνωστο, καθώς δεν είναι απόλυτα βέβαιο αν είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή του. Πάντως, προς τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. φαίνεται ότι κατασκευάστηκε ένα βαθμιδωτό κεκλιμένο επίπεδο στη βόρεια πλευρά του *podium*, για πρόσβαση στο ναό (Πιν. 101.1). Η βαθμιδωτή αυτή πρόσβαση, διαστάσεων 21,80 x 9,70μ., συγκρατείτο, ανατολικά και δυτικά, από δύο τοίχους, πάχους 0,90μ., οι οποίοι πατούσαν στην πρώτη βαθμίδα του κρηπιδώματος. Ο χώρος μεταξύ των δύο πλευρικών τοίχων καλύφθηκε με μεγάλη ποσότητα μπάζων, πάνω στα οποία τοποθετήθηκαν οι

¹⁹⁶ Argout et al. 1975, 124-125.

¹⁹⁷ BCH 95, 399; BCH 98, 877; Argout et al. 1975, 133.

¹⁹⁸ Argout et al. 1975, 125-130.

¹⁹⁹ BCH 98, 877-878; Argout et al. 1975, 138-139.

βαθμίδες του κεκλιμένου επιπέδου. Η βαθμιδωτή αυτή πρόσβαση αποτελείται από δύο επίπεδα, το χαμηλότερο εκ των οποίων περιελάμβανε 5 βαθμίδες, ενώ το άλλο 3, οι οποίες κατέληγαν σε δύο μεγάλα πλατύσκαλα. Από το χαμηλότερο επίπεδο σώζονται οι δύο κατώτερες βαθμίδες, κατασκευασμένες από λευκό μάρμαρο, ύψους 0,34μ. και βάθους 0,45μ. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους φέρει ίχνη πολύ επιμελημένης δουλειάς (σημάδια αναθύρωσης, οπές ανοιγμένες με γόμφους, εγκοπές για μεταλλικούς συνδέσμους κλπ.), που σημαίνει ότι κατά πάσα πιθανότητα, προέρχεται από κάποιο μικρό οικοδόμημα της Κλασικής περιόδου, δωρικού ρυθμού, όπως προκύπτει από τον εντοπισμό δύο κανόνων διακοσμημένων από δύο σειρές τριών σταγόνων. Στο κέντρο της κατασκευής υπήρχε η κυρίως κλίμακα, που οδηγούσε στον ναό και αποτελείται από τρία επίπεδα. Τα δύο κατώτερα επίπεδα, πλάτους 4,20μ., έφεραν από 6-7 και 5 βαθμίδες αντίστοιχα, ενώ το τρίτο, πλάτους 6,50μ., έφερε 5-6 βαθμίδες.²⁰⁰

Ανατολικά του ναού, μπροστά από την κρήνη που κατασκευάστηκε στον ανατολικό τοίχο του *podium*, εντοπίστηκε μια πλακόστρωτη πλατεία, σύγχρονη της κρήνης,²⁰¹ ενώ δυτικά του ναού εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μιας οικίας που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε την ίδια χρονική περίοδο με την κρήνη και την πλακόστρωτη πλατεία.²⁰² Νοτίως του ναού και κατά μήκος του νότιου τοίχου του *podium*, εντοπίστηκε το κατάστρωμα ενός δρόμου με πολλά επίπεδα χρήσης, η τελευταία περίοδος του οποίου είναι σύγχρονη με την πλακόστρωτη πλατεία, που τον πλαισίωνε από τα βόρεια, ενώ είναι πολύ πιθανό να χαραχτηκε για πρώτη φορά την εποχή κατασκευής του ναού.²⁰³

Βορείως του ναού εκτεινόταν ένας μεγάλος, μακρόστενος χώρος, διαστάσεων 213 x 34μ., που παισιωνόταν στα δυτικά και στα ανατολικά από δύο στοές διαστάσεων 225 x 13μ. η κάθε μία.²⁰⁴ Οι δυο στοές ήταν απόλυτα συμμετρικές μεταξύ τους κι έφεραν από 47 κίονες, με μετακίονιο *ca.* 4,50μ. Κάθε κίονας πατούσε πάνω σε βάση διακοσμημένη με αυλάκωση και αυτή με τη σειρά της πάνω σε ένα στυλοβάτη, κατασκευασμένο από μεγάλους ογκόλιθους. Ο κορμός του κάθε κίονα αποτελείται από σπόνδυλους, οι οποίοι ήταν επιχρισμένοι με μαρμαροκονία, πάνω στην οποία χαραχτηκαν διακοσμητικές ραβδώσεις. Ένα κιονόκρανο κορινθιακού ρυθμού, αποτελούμενο από δύο τμήματα έστεφε τον κάθε κίονα. Το δάπεδο των στοών ήταν στρωμένο με γύψινες πλάκες και βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το βόρειο τμήμα του υπαίθριου χώρου που περιέβαλλαν. Καθώς όμως ο χώρος αυτός είχε μια ελαφριά κατωφερή κλίση προς τα νότια, το δάπεδο των στοών, στο

²⁰⁰ Argout et al. 1975, 130-132.

²⁰¹ Argout et al. 1975, 132-133.

²⁰² Argout et al. 1975, 135.

²⁰³ Argout et al. 1975, 134-135, 140.

²⁰⁴ Callot 1985, 364.

νότιο τμήμα τους, παρουσιαζόταν σε υψηλότερο επίπεδο από εκείνο του υπαίθριου χώρου.²⁰⁵

Ο νότιος τοίχος κάθε στοάς έφερε μία κόγχη, ενώ ο πίσω τοίχος χωριζόταν σε πολλές ρηγές εσοχές, οι οποίες σχηματιζόνταν από εφαπτόμενες σε αυτόν παραστάδες, συμμετρικές ως προς τους κίονες της στοάς.²⁰⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πίσω τοίχος των στοών έφερε δύο ανοίγματα, ένα κάθε 17 μετακίονια, για την επικοινωνία με τον έξω χώρο, τα οποία ίσως σχετίζονταν με το πολεοδομικό πλέγμα της περιοχής, αποτελώντας την απόληξη κάποιων δρόμων που κατέληγαν εκεί.²⁰⁷

Στο νότιο άκρο των στοών, ανάμεσα σε αυτές και το ναό πιθανόν να υπήρχαν μικρά περάσματα, τα οποία οδηγούσαν στον υπαίθριο χώρο που πλαισίωναν οι στοές,²⁰⁸ ωστόσο η κύρια είσοδος του μνημείου βρισκόταν στο βόρειο άκρο του συγκροτήματος (Πιν. 102.1). Επρόκειτο για μια μνημειακή είσοδο που έφερε πέντε ανοίγματα· το κεντρικό ήταν το μεγαλύτερο, πλάτους 11μ., και πλαισιωνόταν από άλλα δύο ανοίγματα, πιο στενά, πλάτους 7μ. το καθένα, και αυτά με τη σειρά τους από ακόμα δύο, πλάτους 10μ. το καθένα. Από τα ανοίγματα αυτά, τα τρία κεντρικά άνοιγαν στον υπαίθριο χώρο, ενώ τα δύο πλαϊνά στις στοές. Χωριζόνταν μεταξύ τους από μεγάλες, τετράγωνες παραστάδες, η κάθε μία εκ των οποίων έφερε από τέσσερις εντοιχισμένους κορινθιακούς κίονες. Πάνω στα κιονόκρανα στηριζόταν ένα στενό επιστήλιο, διακοσμημένο με έλικες και τσαμπιά σταφυλιών. Πέντε μεγάλες ασίδες αναπτύσσονταν πάνω από τον θριγκό, ενώ είναι πολύ πιθανό το κεντρικό άνοιγμα του υπαίθριου χώρου, αλλά κι εκείνα των στοών να καλύπτονταν από ένα μεγάλο και δύο μικρότερα αετώματα.²⁰⁹

Μεγάλο μέρος της μνημειακής εισόδου του ναού του Διός διακρίνεται εντοιχισμένο στο νότιο τοίχο μιας μεγάλης δεξαμενής που χτίστηκε κατά τον 5^ο αι. μ.Χ. ενσωματώνοντας ένα μεγάλο μέρος της εισόδου, όσο τουλάχιστον υφίστατο ακόμα μετά από τους σεισμούς των μέσων του 4^{ου} αι. μ.Χ.²¹⁰

Μεταξύ των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που προέρχονται από τον ναό του Διός είναι κι ένα μεγάλο μαρμάρινο κιονόκρανο, που ανακαλύφθηκε στα βορειοδυτικά του ναού, εντός της μεγάλης, μακρόστενης πλατείας που εκτεινόταν βορείως του μνημείου.²¹¹ Ήταν διακοσμημένο με τις προτομές δύο φτερωτών ταύρων, οι οποίοι κοιτούν προς αντίθετη κατεύθυνση και σκύβουν ελαφρώς προς τα κάτω, κίνηση που δημιουργεί

²⁰⁵ Callot 1985, 364.

²⁰⁶ Callot 1985, 365.

²⁰⁷ Cf. *supra*, 215 σημ. 129.

²⁰⁸ Argout et al. 1975, 132, 135.

²⁰⁹ Callot 1985, 365-366, fig. 2d.

²¹⁰ Callot 1985, 367.

²¹¹ Tubbs & Munro 1891, 133-135; Karageorghis & Vermeule 1966, 24-25 no. 90; Roux 1980, 257-273.

πτυχώσεις στο λαιμό τους (Πιν. 102.1). Μεταξύ των φτερών των δύο ζώων διακρίνεται μια Καρυάτιδα, που φέρει έναν πόλο και έχει πλούσια κόμμωση, η οποία καταλήγει σε δύο ζευγάρια λεπτών πλογμών, εκατέρωθεν του λαιμού της. Η Καρυάτιδα φοράει έναν αμάνικο χιτώνα, ο οποίος σφίγγει στη μέση με μία ζώνη. Κάτω από τη ζώνη, το σώμα της Καρυάτιδας μεταμορφώνεται σε έναν ανεστραμμένο κάλυκα ακάνθου, ο οποίος καταλήγει σε βλαστό του αντίστοιχου φυτού. Στην πλάτη της φέρει μανδύα με τη μορφή φύλλου ακάνθου, στερεωμένο στους ώμους της με δύο επωμίδες που συγκλίνουν προς το στήθος της κι ενώνονται με τη ζώνη που φοράει στη μέση της. Πάνω στη γλυπτή διακοσμητική παράσταση πατάει ένας άβακας, που δίνει την εντύπωση ότι στηρίζεται στα φτερά και στη ράχη των δύο ταύρων, ενώ παράλληλα τον συγκρατούν οι Καρυάτιδες με τα ανυψωμένα χέρια τους και με τους πόλους που φορούν στις κεφαλές τους.²¹²

Το συγκεκριμένο κιονόκρανο χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. ή ίσως λίγο νωρίτερα και δεν προέρχεται ούτε από τον ναό του Διός ούτε από τις στοές του.²¹³ Για τη ακρίβεια δε φαίνεται να προέρχεται από κανένα οικοδόμημα, αλλά ανήκει στην κατηγορία των κιονόκρανων που έστεκαν πάνω σε αναθηματικούς κίονες. Αυτός ο τύπος μνημείου, πάνω στο οποίο τοποθετούνταν οι προτομές εξέχοντων προσώπων, πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., αλλά γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση κατά την Ελληνιστική περίοδο.²¹⁴ Όσον αφορά το διακοσμητικό μοτίβο με τις προτομές ζώων φαίνεται ότι είναι εμπνευσμένο από παρόμοια κιονόκρανα που εντοπίστηκαν στα βασιλικά ανάκτορα στα Σούσα και στην Περσέπολη.²¹⁵

iii) Γραπτές πηγές

Σύμφωνα με την παράδοση, η λατρεία του Διός στη Σαλαμίνα ξεκίνησε από την εποχή ίδρυσης της πόλης και όπως αναφέρει ο Τάκιτος, ο ίδιος ο Τεύκρος, ταυτόχρονα με την ίδρυση της Σαλαμίνας ίδρυσε κι ένα ιερό αφιερωμένο στον Σαλαμίνιο Δία.²¹⁶ Για τη λατρεία του Σαλαμίνιου Διός με την τέλεση του αποτρόπαιου τελετουργικού της ανθρωποθυσίας, κάνει λόγο ο Lucius Caелиus (Lactantius), Ρωμαίος ρήτορας που έζησε το β' μισό του 3^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ., και ο οποίος αναφέρει ότι το συγκεκριμένο τελετουργικό θεσπίστηκε από τον ίδιο τον Τεύκρο και διατηρήθηκε έως την εποχή του

²¹² Tubbs & Munro 1891, 133-135; Roux 1980, 258-260.

²¹³ Tubbs & Munro 1891, 135; Karageorghis & Vermeule 1966, 24-25; Roux 1980, 262.

²¹⁴ Roux 1980, 260.

²¹⁵ Tubbs & Munro 1891, 133; Roux 1980, 262.

²¹⁶ Tac. *Ann.* III, 62: «... Exim Cyprii tribus de delubris, quorum vetustissimum Paphiae Veneri auctor Aerias, post filius eius Amathus Veneri Amathusiae et Iovi Salaminio Teucer, Telamonis patris ira profugus, posuissent» (= *Salamine X*, no. 37).

Αδριανού.²¹⁷ Ο Πορφύριος ο Τύριος, φιλόσοφος του β' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ., αναφέρει μια άλλη λατρεία, που λάμβανε χώρα στην Κορωνίδα, τη μετέπειτα Σαλαμίνα, η οποία περιελάμβανε επίσης το τελετουργικό των ανθρωποθυσιών. Η συγκεκριμένη θυσία γινόταν στα πλαίσια της λατρείας της Αγραυλου, αλλά αργότερα αντικαταστάθηκε από τη λατρεία του Διομήδη και διατηρήθηκε έως την εποχή του βασιλιά Δίφιλου, ο οποίος αντικατέστησε τη θυσία ανθρώπων με τη θυσία ταύρων.²¹⁸ Τέλος, άλλη μια αναφορά σχετική με τη λατρεία του Δία στη Σαλαμίνα, όπου επίσης υπάρχει έντονο το στοιχείο του θανάτου, προέρχεται από τον Πολύβιο, τον Επίσκοπο Ρινοκόλουρων κατά τον 5^ο αι. μ.Χ., ο οποίος στο έργο του σχετικά με τη ζωή του Αγίου Επιφανείου αναφέρει ότι στη Σαλαμίνα υπήρχε ένας αρχαίος ναός αφιερωμένος στη Διός Ασφάλεια, για τον οποίο υπήρχε η φήμη ότι όποιος τον πλησίαζε, πέθαινε.²¹⁹

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Ο ναός του Διός είναι ο μόνος ναός της ελληνιστικής Σαλαμίνας που έχει ανασκαφεί. Χτίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης (Πιν. 84.1, 8) και χρονολογείται στην Ύστερη Ελληνιστική περίοδο (τέλη 2^{ου} αι. π.Χ.), γεγονός που γεννάει κάποια ερωτήματα σχετικά με τον τόπο λατρείας του θεού πριν από την ανοικοδόμηση του συγκεκριμένου ναού.

Όλες οι φιλολογικές μαρτυρίες αναφορικά με τη λατρεία του Δία προέρχονται από συγγραφείς της Ύστερης Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου, αντανακλούν όμως μια θρησκευτική παράδοση, η οποία έχει τις ρίζες της στην εποχή που προηγείται της ίδρυσης της Σαλαμίνας. Συνδυάζοντας τις πληροφορίες των παραπάνω συγγραφέων η λατρεία του Δία εισάγεται στη Σαλαμίνα από τον Τεύκρο, αντικαθιστώντας μια άλλη προγενέστερη τοπική θεότητα, η λατρεία της οποίας περιελάμβανε και ανθρωποθυσίες, τελετουργικό το οποίο κληροδότησε και στη νέα θεότητα.²²⁰ Το γεγονός ότι η λατρεία του Δία, κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Σαλαμίνα πιθανόν

²¹⁷ Lact. *Div. Inst.* VII, I, 21.1: «Apud Cyprī Salaminem, humanam hostiam Iovi Teucus immolavit: idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum» (= *Salamine X*, no. 39).

²¹⁸ Πορφ. Τύρ. *De Abst.* II, 54-55: «Ἐν δὲ τῇ νῦν Σαλαμίनि, πρότερον δὲ Κορωνίδι ὀνομαζομένη, μηνί κατὰ Κυπρίους Ἀφροδισίῳ ἔθυετο ἄνθρωπος τῇ Ἀγραύλῳ τῇ Κέκροπος καὶ νύμφης Ἀγραυλίδος. Καὶ διέμενε τὸ ἔθος ἄχρι τῶν Διομήδους χρόνων· εἶτα μετέβαλεν, ὥστε τῷ Διομήδει τὸν ἄνθρωπον θύεσθαι· ὑφ' ἑνα δὲ περίβολον ὃ τε τῆς Ἀθηνᾶς νεῶς καὶ ὃ τῆς Ἀγραύλου καὶ Διομήδους. Ὁ δὲ σφαγιαζόμενος ὑπὸ τῶν ἐφήβων ἀγόμενος τρεῖς περιέθει τὸν βωμόν· ἔπειτα ὁ ἱερεὺς αὐτὸν λόγχῃ ἔπαιεν κατὰ τοῦ στομάχου, καὶ οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τὴν νησθεῖσαν πυρὰν ὠλοκαύτιζεν. Τοῦτον δὲ τὸν θεσμόν Δίφιλος ὁ τῆς Κύπρου βασιλεὺς κατέλυσε, κατὰ τοὺς Σελεύκου χρόνους τοῦ θεολόγου γενόμενος, τὸ ἔθος εἰς βουθυσίαν μεταστήσας. Προσήακτο δ' ὁ δαίμων ἀντὶ ἀνθρώπου τὸν βουν· οὕτως ἰσάξιόν ἐστιν τὸ δρώμενον...» (= *Salamine X*, no. 41).

²¹⁹ Πολ. Ριν. *Αγ. Ἐπιφ.* LIII: «Ἦν δὲ ναὸς ἐκεῖνος ἀρχαῖος. ὅστις ἐκαλεῖτο τὸ Διὸς Ασφάλεια· τούτῳ δὲ τῷ ναῷ εἰ ποτε ἤγγισεν τις τῶν ἀνθρώπων, ἐλέγετο εὐθέως ὑπὸ θανάτου λαμβάνεσθαι...» (= *Salamine X*, no. 40).

²²⁰ Υον 1980b, 86-88.

να έκανε τους συγγραφείς του 3^{ου}, 4^{ου} και 5^{ου} αι. να πιστέψουν ότι είναι σύγχρονη της μυθικής ίδρυσης της πόλης. Παράλληλα της προσέδωσαν και κάποια τελετουργικά ανθρωποθυσιών, τα οποία ωστόσο είναι πολύ συνηθισμένα σε μύθους αναφορικά με την ίδρυση πόλεων και οικοδομημάτων, ακόμα και στη νεώτερη λαϊκή παράδοση.

Η τοπική θεότητα που αντικατέστησε η λατρεία του Δία δεν ήταν άλλη από τον Μεγάλο Θεό της γονιμότητας, ο οποίος συχνά στις λατρευτικές τελετές παρουσιάζεται με τη μορφή ταύρου, κοινή απεικόνιση όχι μόνο στις διάφορες κυπριακές πόλεις, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου.²²¹ Στην πόλη της Σαλαμίνας κύριος τόπος λατρείας του Μεγάλου Θεού πρέπει να αποτελούσε το ιερό που εντοπίστηκε βορείως του τείχους της Γεωμετρικής-Αρχαϊκής περιόδου, το οποίο λειτούργησε από τον 11^ο έως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και στο οποίο ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός αναθηματικών ειδωλίων που απεικόνιζαν ταύρους, καθώς και μικρές προτομές βουκρανίων.²²²

Πότε όμως η λατρεία του Δία επισκίασε αυτή του Μεγάλου Θεού κι έγινε η βασική λατρεία της Σαλαμίνας; Ίσως η εγκατάλειψη, κατά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., του αρχαϊκού ιερού, του αφιερωμένου κατά τα φαινόμενα στη λατρεία του Μεγάλου Θεού, να αποτελεί μια ένδειξη της θρησκευτικής αυτής μετάλλαξης. Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι καμία πηγή, αρχαιολογική, επιγραφική ή φιλολογική, έως την Ύστερη Ελληνιστική εποχή, δεν κάνει λόγο για λατρεία του Δία στη Σαλαμίνα, με αποτέλεσμα να γεννιούνται ερωτήματα σχετικά με το πόσο σημαντική ήταν τελικά η συγκεκριμένη λατρεία στη Σαλαμίνα των Πτολεμαίων.²²³

Μέσα ωστόσο από του Κυπριακούς λόγους του Ισοκράτη και κυρίως εκείνους που γράφτηκαν για τον Ευαγόρα Α΄ και τον Νικοκλή, έκδηλη είναι η προσπάθεια του Αθηναίου ρήτορα να προβάλλει τη θεϊκή καταγωγή της δυναστείας των Τευκριδών βασιλέων, οι οποίοι παρουσιάζονται ως απόγονοι του Δία, προσπάθεια η οποία προφανώς είχε τις ρίζες της στην ελληνοκεντρική πολιτική του Ευαγόρα Α΄.²²⁴ Πιο συγκεκριμένα ο Ισοκράτης, στον λόγο του για τον Ευαγόρα Α΄ αναφερόμενος στη θεϊκή καταγωγή του βασιλιά, λέει ότι καταγόταν από τον Τεύκρο, ο οποίος ήταν γιος του Αιακού κι εκείνος με τη σειρά του γιος του Δία.²²⁵ Στον λόγο για τον Νικοκλή το όνομα του Δία αναφέρεται δύο

---

²²¹ Yon 1980b, 100-101.

²²² Calvet 1976, 143-151.

²²³ Yon 1980b, 95.

²²⁴ Yon 1980b, 96-97.

²²⁵ Ισοκ. *Εὐαγ.* 12-18: «Πρῶτον μὲν οὖν περὶ τῆς φύσεως τῆς Εὐαγόρου, καὶ τίνων ἦν ἀπόγονος, ... ὁμολογεῖται μὲν γὰρ τοὺς ἀπὸ Διὸς εὐγενεστάτους τῶν ἡμιθέων εἶναι, τούτων δ' αὐτῶν οὐκ ἔστιν ὅστις οὐκ ἂν Αἰακίδας προκρίνειεν... τοῦτο μὲν γὰρ Αἰακὸς ὁ Διὸς μὲν ἔγκονος, τοῦ δὲ γένους τοῦ Τευκριδῶν πρόγονος, ... Τούτου δὲ παῖδες ἦσαν Τελαμῶν καὶ Πηλεὺς, ... Τελαμῶνος μὲν Αἴας καὶ

φορές σε συνάρτηση με τον Ευαγόρα Α΄, μία για να κάνει έναν παραλληλισμό ανάμεσα στον Ευαγόρα Α΄ που ήταν βασιλιάς των Σαλαμινίων και τον Δία που ήταν βασιλιάς των θεών²²⁶ και τη δεύτερη για να τονίσει ακόμα μια φορά ότι ο Δίας και ο Τεύκρος ήταν οι πρόγονοι του Ευαγόρα Α΄.²²⁷ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι μετά τη ναυμαχία της Κνίδου, όπου ο στόλος των Αθηναίων συνέτριψε εκείνον των Λακεδαιμονίων ο Ευαγόρας Α΄ που βοήθησε σε μεγάλο βαθμό την αθηναϊκή παράταξη, τιμήθηκε από τον δήμο των Αθηναίων με το στήσιμο του αγάλματός του στη Βασιλείο Στοά, δίπλα σε εκείνο του Διός Σωτήρος (ή Ελευθέριου Διός, κατά τον Πausανία).²²⁸

Η προσπάθεια σύνδεσης της καταγωγής του Ευαγόρα Α΄, αλλά και των διαδόχων του με τον μυθικό ιδρυτή της πόλης Τεύκρο, και κατ' επέκταση με τον Δία, σημαίνει ότι αυτήν την περίοδο ο Μεγάλος Θεός θα ταυτιστεί με το Δία. Πού λατρευόταν όμως ο Δίας κατά την Κλασική και κατά την Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο, πριν από την οικοδόμηση του ναού που ανακάλυψε η γαλλική αρχαιολογική αποστολή στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης;

Μια πιθανή τοποθεσία για την ανέγερση του ναού/ιερού του Διός κατά την Κλασική περίοδο αποτελεί ο χώρος όπου χτίστηκε ο ναός κατά το 2^ο αι. π.Χ. Βέβαια, οι ανασκαφές που έγιναν εκεί έδειξαν ότι ο ναός κατασκευάστηκε πάνω σε μια προγενέστερη κατασκευή, μάλλον κάποια δεξαμενή, ενώ ανακάλυψαν και κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που προήρθαν από κάποιο μικρό κτήριο δωρικού ρυθμού και επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την κατασκευή του ναού. Ωστόσο, ούτε η ύπαρξη μιας προγενέστερης δεξαμενής ούτε η ανακάλυψη κατάλοιπων ενός αρχαιότερου οικοδομήματος αρκούν από μόνα τους για να πείσουν ότι πράγματι εκεί υπήρχε κάποιος ναός ή κάποιο ιερό αφιερωμένο στον Δία κατά την Κλασική εποχή, από τη στιγμή μάλιστα που δε μαρτυρείται η ανακάλυψη αναθηματικού υλικού, το οποίο λογικά θα έπρεπε να υπάρχει άφθονο σε ένα τόσο σημαντικό ιερό. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι σε εκείνον τον χώρο είχε στηθεί ο αναθηματικός κίονας που έφερε το κιονόκρανο με τις προτομές δύο ταύρων και ο οποίος προηγείται χρονικά τα οικοδόμησης του ναού. Μπορεί το

Τεύκρος ἐγενέσθην... Τεύκρος δὲ τῆς τε τούτων συγγενείας ἄξιος καὶ τῶν ἄλλων οὐδενὸς χείρων γενόμενος, ἐπειδὴ Τροίαν συνεξείλεν, ἀφικόμενος εἰς Κύπρον Σαλαμῖνά τε κατῴκισεν,...

²²⁶ *Ισοκ. Νικ.* 26-28: «εἰ δὲ δεῖ τι καὶ τῶν ἀρχαίων εἰπεῖν, λέγεται καὶ τοὺς θεοὺς ὑπὸ Διὸς βασιλευσθαι... ὁ δὲ πατὴρ Εὐαγόρας ἀπολεσάντων ἑτέρων τὴν ἀρχὴν πάλιν ἀνέλαβεν, ὑποστάς τοὺς μεγίστους κινδύνους, καὶ τοσοῦτον μετέστησεν ὥστε μηκέτι Φοῖνικας Σαλαμινίων τυραννεῖν, ἀλλ' ὦνπερ ἦν τὴν ἀρχὴν, τούτους καὶ νῦν ἔχειν τὴν βασιλείαν».

²²⁷ *Ισοκ. Νικ.* 42: «... τῶν μὲν θνητῶν εἰς Εὐαγόραν τὸν πατέρα, τῶν δ' ἡμιθέων εἰς Αἰακίδας, τῶν δὲ θεῶν εἰς Δία, καὶ μηδένα τῶν ἐξ' ἐμοῦ γενομένων ἀποστερηθῆναι ταύτης τῆς εὐγενείας».

²²⁸ *Ισοκ. Εὐαγ.* 57: «ὕπερ ὧν (Κόνωνος καὶ Εὐαγόρου) ἡμεῖς μὲν αὐτοὺς ἐτιμήσαμεν ταῖς μεγίσταις τιμαῖς καὶ τὰς εἰκόνας αὐτῶν ἐστήσαμεν οὐπερ τὸ τοῦ Διὸς ἄγαλμα τοῦ σωτήρος,»; *Πaus. Περιηγ.*, I, 3.2: «πλησίον δὲ τῆς στοᾶς Κόνων ἐστήσθη καὶ Τιμόθεος υἱὸς Κόνωνος καὶ βασιλεὺς Κυπρίων Εὐαγόρας... ἐνταῦθα ἔστηκε Ζεὺς ὀνομαζόμενος Ἐλευθέριος...».

συγκεκριμένο μοτίβο με τις προτομές ζώων να προέρχεται από την ανατολή, ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέπεται ο συμβολισμός του Μεγάλου Θεού, τον οποίο διαδέχτηκε ο Δίας, με τη μορφή του ταύρου.

Άλλη μια πιθανή τοποθεσία, όπου θα μπορούσε να ανεγερθεί κάποιο ιερό του Δία ήταν η «Τούμπα του Μιχάλη», 1χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της Σαλαμίνας. Στον χώρο αυτό, μεταξύ των επιγραφών που βρέθηκαν, υπάρχουν δύο (Παρ. Επιγρ. αρ. 73, 79), οι οποίες αναφέρουν το όνομα του Δία και υποδηλώνουν την παρουσία κάποιου ιερού αφιερωμένου σε αυτόν.

Τέλος, άλλος ένας υποψήφιος χώρος για την κατασκευή του ναού του Διός ήταν το «Δαιμονοστάσιον». Από τοπογραφικής άποψης η συγκεκριμένη περιοχή αποτελεί το ψηλότερο σημείο της πόλης, τοποθεσία που αρμόζει για την κατασκευή ενός ναού αφιερωμένου στη λατρεία του σημαντικότερου θεού της πόλης. Πέραν τούτου, στη συγκεκριμένη περιοχή ανακαλύφθηκαν θραύσματα αγγείων, ένα εκ των οποίων έφερε χαραγμένη την επιγραφή ...ΣΣΩΤΗΡΟΣ, που μπορεί να αποδοθεί ως [Διό]ς Σωτήρος,²²⁹ ενώ ένα άλλο έφερε την επιγραφή ΣΩΤ, που προερχόταν προφανώς από τη λέξη Σωτ[ή]ρος.²³⁰ Πέραν τούτου, άλλα δύο εγχάρακτα θραύσματα που φέρουν τις επιγραφές --ε εὐχὴν και θεοῦ,²³¹ καθώς και η ανακάλυψη μικρών αγγείων²³² υποδηλώνουν ότι στη συγκεκριμένη περιοχή ή κάπου κοντά λάμβανε χώρα λατρεία προς τιμήν του Διός Σωτήρος.²³³

Μέσα από τις μικρής έκτασης ανασκαφές που διενήργησαν στον χώρο οι Βρετανοί αρχαιολόγοι δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί η ακριβής τοποθεσία του συγκεκριμένου ναού ούτε προέκυψαν κάποια στοιχεία σχετικά με τη χρονολόγησή του. Ωστόσο, αναφορικά με την περίοδο κατά την οποία ενδέχεται να οικοδομήθηκε στη Σαλαμίνα ένας ναός αφιερωμένος στον Δία, δεν πρέπει να λησμονείται αφ' ενός το γεγονός ότι οι Αθηναίοι έστησαν το άγαλμα του Ευαγόρα Α' δίπλα σε εκείνο του Διός Σωτήρος, στη Βασιλείο Στοά των Αθηνών, μετά τη νίκη του αθηναϊκού στόλου επί του σπαρτιατικού στη ναυμαχία της Κνίδου (394 π.Χ.) αφ' ετέρου η προσπάθεια που κατέβαλε ο Ισοκράτης να αναγάγει την καταγωγή του Ευαγόρα Α' στον Τεύκρο και κατ' επέκταση στον Δία. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν μια ξεκάθαρη ένδειξη ότι επί της βασιλείας του Ευαγόρα Α' η λατρεία του Δία απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τη Σαλαμίνα.²³⁴

²²⁹ Tubbs & Munro 1891, 93 σημ. 2α; *Salamine XIII*, no. 50.

²³⁰ Tubbs & Munro 1891, 93 σημ. 2c; *Salamine XIII*, no. 52.

²³¹ Tubbs & Munro 1891, 93 σημ. 2b+c; *Salamine XIII*, no. 51, 53.

²³² Tubbs & Munro 1891, 93 σημ. 2, 144.

²³³ Yon 1980b, 97-98.

²³⁴ Christodoulou 2009, 241.

Το 2^ο αι. π.Χ. χτίστηκε στη Σαλαμίνα ένας νέος ναός προς τιμήν του Δία, τα ερείπια του οποίου ανακαλύφθηκαν από τη γαλλική αποστολή στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης. Παράλληλα, όπως προκύπτει μέσα από τις επιγραφές φαίνεται ότι πέραν της λατρείας του Διός Σωτήρος στη Σαλαμίνα λατρευόταν ο Δίας με την προσωνυμία «Ολύμπιος». Βέβαια οι περισσότερες από αυτές τις επιγραφές ανήκουν στη Ρωμαϊκή περίοδο, ωστόσο η αρχαιότερη χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., που σημαίνει ότι η συγκεκριμένη λατρεία υφίστατο από τότε στη Σαλαμίνα. Το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες επιγραφές εντοπίστηκαν κοντά στον ναό του Διός και στη μακρόστενη πλατεία που εκτείνεται στα βόρεια, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος ναός ήταν αφιερωμένος στη λατρεία του Ολύμπιου Διός.²³⁵

4.7.2. Ναός/Ιερό Αφροδίτης (:)

i) Επιγραφές

Δύο επιγραφές που κάνουν λόγο για τη λατρεία της Αφροδίτης κατά την Ελληνιστική περίοδο ανακαλύφθηκαν σε δύο χωριά κοντά στη Σαλαμίνα, όπου πιθανόν να μεταφέρθηκαν ως οικοδομικό υλικό.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο χωριό της Έγκωμης, εντοιχισμένη στον τοίχο μισογκρεμισμένης οικίας και χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ. Προέρχεται από κάποια αφιέρωση προς τιμήν της θεάς Αφροδίτης (Παρ. Επιγρ. αρ. 11).

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε κοντά στο χωριό Τρίκωμο και χρονολογείται τον 3^ο αι. π.Χ. Και αυτή η επιγραφή προέρχεται από κάποια αφιέρωση προς τιμήν της θεάς Αφροδίτης (Παρ. Επιγρ. αρ. 12).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Έως τη διακοπή των ανασκαφικών ερευνών το καλοκαίρι του 1974, δε βρέθηκε κανένα αρχιτεκτονικό κατάλοιπο που θα μπορούσε να αποδοθεί σε κάποιον ναό αφιερωμένο στη λατρεία της Αφροδίτης. Ωστόσο, δεν είναι λίγα τα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν και μαρτυρούν, ότι ήδη από τον 11^ο αι. π.Χ. υπήρχε στη Σαλαμίνα έντονο το στοιχείο μιας λατρείας προς τιμήν της Μεγάλης Θεάς της γονιμότητας,²³⁶ η οποία με το πέρασμα των αιώνων ταυτίστηκε με την Αφροδίτη.

---

²³⁵ Yon 1980b, 92.

²³⁶ Η λατρεία της Μεγάλης Θεάς κατά τον 11^ο αι. π.Χ. πιθανολογείται βάσει ενός κτερίσματος (δοχείο με γυναικεία μορφή) που ανακαλύφθηκε στον τάφο (Τ.Ι) του 11^{ου} αι. π.Χ. και εικάζεται ότι είχε θρησκευτική αξία (Karageorghis, J. 1980, 204-206). Όσον αφορά τη λατρεία της σε μεταγενέστερες περιόδους, ενδέχεται να συνδέεται με τα ιερά που πιθανολογείται ότι υπήρχαν κοντά στο μοναστήρι του Απόστολου Βαρνάβα και νοτίως του τείχους του 11^{ου} αι. π.Χ. (cf. *Supra*, “VI. 3.3.2. Αρχαιολογικά δεδομένα”).

iii) Γραπτές πηγές

Μπορεί ο Αμμιανός Μαρκελίνος να αναφέρει ότι η Σαλαμίνα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, είχε κάθε λόγο να υπερηφανεύεται για το ναόν του Δία, όπως η Πάφος για εκείνον της Αφροδίτης,²³⁷ ωστόσο φαίνεται ότι και η Σαλαμίνα πρέπει να είχε κάποιον ναό αφιερωμένο στη λατρεία της συγκεκριμένης θεάς. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει μέσα από ένα χωρίο ενός εκ των Ομηρικών Ύμνων, που χρονολογείται στον 7^ο-6^ο αι. π.Χ. και αφιερώνεται στην Αφροδίτη, και στο οποίο η θεά αποκαλείται θεά της Σαλαμίνας.²³⁸ Πέραν τούτου, ο Οβίδιος στις *Μεταμορφώσεις*, κάνει λόγο για την ύπαρξη ενός ναού στη Σαλαμίνα, αφιερωμένου στην «Αφροδίτη που κοιτά μπροστά» (*Venus prospiciens*).²³⁹

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. κάποια ιερά αφιερωμένα στη λατρεία γυναικείων θεοτήτων (πιθανόν της Μεγάλης Θεάς της γονιμότητας) εντοπίστηκαν τόσο εκτός της πόλης, κοντά στο μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα, όσο και εντός της, κοντά στο τείχος του 11^{ου} αι. π.Χ.²⁴⁰ Από τον 4^ο αι. π.Χ. κι έπειτα, η κυπριακή Μεγάλη Θεά πρέπει να λατρευόταν υπό μια νέα μορφή που ανταποκρινόταν περισσότερο στα χαρακτηριστικά των θηλυκών θεοτήτων του ελληνικού πάνθεου. Ωστόσο, οι ιδιότητες που της αποδίδονται, βάσει των ειδωλίων που εντοπίστηκαν κοντά στο τείχος του 11^{ου} αι. π.Χ., ταυτίζονται με τα χαρακτηριστικά αρκετών θεών του ελληνικού πάνθεου. Έτσι, η ταυτόχρονη απεικόνιση της θεάς με ένα ελάφι, παραπέμπει εμφανώς στην Άρτεμη, τη θεά του κυνηγιού και προστάτιδα των άγριων ζώων, που είχε ως ιερό της ζώο το ελάφι. Παράλληλα, τα χαρακτηριστικά της γονιμότητας και της προστασίας της βλάστησης είναι στοιχεία που αποδίδονταν τόσο στη Δήμητρα όσο και στην Αφροδίτη.

Από επιγραφικής άποψης, η λατρεία εκείνη για την οποία υπάρχουν στοιχεία ότι υφίστατο ήδη από τα μέσα της Ελληνιστικής περιόδου (3^{ος} αι. π.Χ.), είναι εκείνη της Αφροδίτης. Όσον αφορά τις άλλες δύο θεότητες, για τη λατρεία της Δήμητρας δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά, ενώ για την Άρτεμη το μόνο στοιχείο που σώζεται είναι μια επιγραφή χαραγμένη σε ένα περιέργως διαμορφωμένο κομμάτι πέτρας, που αφιέρωσε κάποιος Απελλής στην Αρτέμιδα Παραλία και χρονολογείται, βάσει της γραφής, στο 2^ο αι.

²³⁷ Amm. Res XIV, 8.14: «Cyprum itidem insulam procul a continenti discretam et portuosam, inter municipia crebra urbes duae faciunt claram, Salamis et Paphus, altera Iovis delubris, altera Veneris templo insignis» (= *Salamine X*, I, 2).

²³⁸ Ομηρικοί Ύμνοι, X, *Εἰς Ἀφροδίτην*: «Χαῖρε, θεά, Σαλαμίνας ἔυκτιμένης μεδέουσα, εἰναλῆς τε Κύπρου» (= *Salamine X*, no. 42).

²³⁹ Ovid. *Metam.* XIV, 759-761: «Neue ea ficta putes, dominae sub imagine signum seruat adhuc Salamis, Veneris quoque nomine templum Prospicientis habet» (= *Salamine X*, no. 315).

²⁴⁰ Cf. *supra*, “VI. 3.3.2. Αρχαιολογικά δεδομένα”.

μ.Χ.²⁴¹ (Πιν. 102.2). Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τον 3^ο αι. π.Χ. η λατρεία της Αφροδίτης υφίστατο στη Σαλαμίνα, αντικαθιστώντας πιθανότατα εκείνη της Μεγάλης Θεάς, όπως έγινε και σε άλλες περιοχές της Κύπρου, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της Παλαιπάφου.

4.7.3. Ναοί Ερμή και Ηρακλή

i) Επιγραφές

Δύο επιγραφές που σχετίζονται με τη λατρεία του Ερμή και του Ηρακλή εντοπίστηκαν στα ερείπια του γυμνασίου.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στον χώρο του γυμνασίου και χρονολογείται πιθανότατα στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Προέρχεται από τη βάση ενός αγάλματος που αφιέρωσε κάποιος γυμνασίαρχος, ο οποίος έφερε παράλληλα και τον τίτλο του αρχιερέα και του αγωνοθέτη κάποιων αγώνων άγνωστης φύσεως (οι ιδιότητες του αφιερωτή δεν είναι ξεκάθαρες, αφού η επιγραφή είναι αρκετά κατεστραμμένη) στον Ηρακλή Καλλίνικο (Παρ. Επιγρ. αρ. 39).

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην ανατολική στοά της παλαίστρας του γυμνασίου και χρονολογείται πιθανόν κατά τον 1^ο αι. π.Χ. Η επιγραφή χαραχτηκε πάνω σε έναν στρόγγυλο βωμό, διακοσμημένο με αυλακώσεις στο πάνω και στο κάτω τμήμα του, με ανάγλυφες γιρλάντες και με την κεφαλή του Πανός, ενός Σιληνού και μερικών Μαινάδων. Ο βωμός αυτός αποτελεί αφιέρωση του γυμνασίου Διαγόρα, γιου του Τεύκρου στον Ερμή Επηκόο, αλλά δεν είναι ξεκάθαρη η ακριβής χρονολόγησή του (επιγρ 76).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που έλαβαν χώρα στη Σαλαμίνα δεν ανακαλύφθηκε κανένα αρχιτεκτονικό κατάλοιπο που θα μπορούσε να ταυτιστεί με κάποιον ναό αφιερωμένο στη λατρεία του Ηρακλή ή του Ερμή.

iii) Γραπτές πηγές

Σε καμιά από τις γραπτές πηγές που αφορούν τη Σαλαμίνα δε γίνεται λόγος για τη λατρεία του Ερμή ή του Ηρακλή.

---

²⁴¹ P. di Cesnola A. 1882, 96-97, fig. 105; *Salamine XIII*, 23.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Τόσο ο Ερμής όσο και ο Ηρακλής θεωρούνταν θεοί προστάτες του αθλητισμού και για τον λόγο αυτόν, από την Ελληνιστική εποχή και ύστερα, τα ιερά τους ιδρύονταν όλο και συχνότερα εντός των γυμνασίων.²⁴² Στην περίπτωση της Σαλαμίνας η λατρεία των συγκεκριμένων θεοτήτων, που μαρτυρείται μόνο από επιγραφικής άποψης, φαίνεται ότι σχετιζόταν άμεσα με το γυμνάσιο, αφού οι δύο επιγραφές που αναφέρονται στους συγκεκριμένους θεούς εντοπίστηκαν στον χώρο του γυμνασίου. Η λατρεία του Ηρακλή που φέρει το προσωνύμιο «Καλλίνικος» φαίνεται ότι προέρχεται από την Αίγυπτο, όπου γνώρισε ευρεία διάδοση, μεγαλύτερη από ότι σε άλλες περιοχές, όπως η Μ. Ασία και η Μακεδονία, όπου επίσης μαρτυρείται η λατρεία του Ηρακλή Καλλίνικου.²⁴³

Όσον αφορά τη λατρεία του Ερμή, τεκμηριώνεται και αυτή μέσα από μία επιγραφή που εντοπίστηκε στον χώρο του γυμνασίου και η οποία προέρχεται από μια αφιέρωση που έκανε ένας Κύπριος, που φέρει ένα παλιό κυπριακό όνομα (Διαγόρας). Μεγαλύτερη, ωστόσο, εντύπωση προκαλεί το όνομα του πατέρα του αφιερωτή (Τεύκρος), ίδιο με αυτό του μυθικού ιδρυτή της πόλης. Τέτοια ονόματα, προερχόμενα από τη μυθολογία, γνώρισαν ιδιαίτερη διάδοση στον ελληνικό κόσμο ήδη από την Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο.²⁴⁴

4.7.4. Ναός Σέραπι (Σεραπείο)

i) Επιγραφές

Μόνο μία από τις ανακαλυφθείσες επιγραφές υποδεικνύει λατρεία του Σέραπι στην ελληνιστική Σαλαμίνα.

1. Επιγραφή που ανακλύφθηκε στη «Σαλαμίνα», σύμφωνα με την αναφορά του Ο. Richter που την εντόπισε, και χρονολογείται μεταξύ 246-221 π.Χ. Προέρχεται από τη βάση ενός αγάλματος που αφιέρωσε κάποιος Φιλίνος από την Αθήνα στο Σέραπι, στον Πτολεμαίο Γ΄ Ευεργέτη και στη Βερενίκη Β΄ (Παρ. Επιγρ. αρ. 16).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Δεν εντοπίστηκε κανένα αρχιτεκτονικό κατάλοιπο που θα μπορούσε να ταυτιστεί με κάποιον ναό αφιερωμένο στη λατρεία του Σέραπι.

iii) Γραπτές πηγές

Στη Σαλαμίνα η λατρεία του Σέραπι φαίνεται ότι ήταν γνωστή πριν από την προσάρτηση του νησιού στο πτολεμαϊκό βασίλειο. Αυτό προκύπτει από ένα χωρίο του

²⁴² Cf. *supra*, 40.

²⁴³ *Salamine XIII*, 26, no. 45.

²⁴⁴ *Salamine XIII*, 25, no. 44.

έργου του Ambrosius Theodosius Macrobius, φιλόσοφου των αρχών του 5^{ου} αι. μ.Χ., ο οποίος αναφερόμενος στο βασιλιά της πόλης Νικοκρέοντα λέει ότι προσευχήθηκε στο Σέραπι για να μάθει τη γνώμη που είχαν οι θεοί για εκείνον.²⁴⁵

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Ο Σέραπις ήταν μια αιγυπτιακή θεότητα που προέκυψε από τη συγχώνευση των θεών Όσιρι και Άπη, γνώρισε όμως ιδιαίτερη εξάπλωση κατά την Ελληνιστική περίοδο, όταν για πολιτικούς λόγους (προσπάθεια δημιουργίας ισχυρών θρησκευτικών δεσμών ανάμεσα σε Αιγύπτιους και Έλληνες) του αποδόθηκαν τα χαρακτηριστικά και η μορφή του ελληνικού θεού Πλούτωνα.²⁴⁶

Η λατρεία του Σέραπι πιθανόν να υφίστατο στη Σαλαμίνα ήδη από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει μέσα από το απόσπασμα του Macrobius, αλλά δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα πόσο διαδεδομένη και οργανωμένη ήταν, ούτε βέβαια αν υπήρχε κάποιο Σεραπείο στην πόλη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Βάσει της μίας και μοναδικής επιγραφής που ανακαλύφθηκε στη Σαλαμίνα και αφορά τον Σέραπι, φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος θεός λατρευόταν στην πόλη κατά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. Δυστυχώς όμως, πέραν της γενικής πληροφορίας ότι η επιγραφή βρέθηκε στον χώρο της Σαλαμίνας, δεν είναι γνωστός ο ακριβής τόπος ανακάλυψής της, για να προσφέρει κάποιο στοιχείο σχετικά με την πιθανή τοποθεσία του Σεραπείου. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο χώρος λατρείας του Σέραπι πιθανόν να αποτελούσε ταυτόχρονα και χώρο άσκησης της δυναστικής λατρείας, ιδιαίτερα από την εποχή της βασιλείας του Πτολεμαίου Γ΄ Ευεργέτη, ο οποίος ήταν αυτός που έχτισε το διάσημο Σεραπείο της Αλεξάνδρειας. Άλλωστε στην παραπάνω επιγραφή οι Θεοί Ευεργέτες αναφέρονται μαζί με τον θεό Σέραπι.

4.7.5. Ναός αφιερωμένος στη δυναστική λατρεία

i) Επιγραφές

Αν και ανακαλύφθηκαν αρκετές επιγραφές που προέρχονται από αφιερώματα προς τιμήν των Πτολεμαίων, μόνο δύο υποδεικνύουν άσκηση δυναστικής λατρείας στη Σαλαμίνα.

1. Cf. *supra*, επιγραφή που σχετίζεται με τη λατρεία του Σέραπι.

2. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε εντός των ορίων του γυμνασίου και χρονολογείται το 118-117 π.Χ. ή το 114-105 π.Χ. Προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσε ο γυμνασίαρχος Σίμαλος στο στρατηγό Έλενο, ο οποίος μεταξύ άλλων έφερε και τον τίτλο

²⁴⁵ Macr. Sat. I, 20.16-17 (= *Salamine X*, no. 45).

²⁴⁶ Παπαχατζής 1974, 412-413.

του δια βίου ιερέα της βασίλισσας Κλεοπάτρας Θεάς Αφροδίτης Ευεργέτιδος (Παρ. Επιγρ. αρ. 50).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Όπως συμβαίνει με τα περισσότερα κτήρια της ελληνιστικής Σαλαμίνας, έτσι και στην παρούσα περίπτωση δεν έχουν εντοπιστεί κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να προέρχονται από κάποιον ναό αφιερωμένο στη δυναστική λατρεία.

iii) Γραπτές πηγές

Καμία από τις γραπτές πηγές που αναφέρονται στη Σαλαμίνα δεν κάνει λόγο για άσκηση της δυναστικής λατρείας στην πόλη.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Η δυναστική λατρεία ήταν μια μορφή πολιτικής και θρησκευτικής προπαγάνδας που είχε τις ρίζες της στις μεγάλες αυτοκρατορίες της ανατολής, εισήχθη στον ελληνικό κόσμο από τον Αλέξανδρο Γ', διατηρήθηκε όμως και εξελίχθηκε στα βασίλεια της Ελληνιστικής εποχής από τους Διαδόχους του και τους απογόνους τους. Στο πτολεμαϊκό βασίλειο η εγκαθίδρυση της συγκεκριμένης μορφής λατρείας ξεκίνησε ουσιαστικά ως ανάγκη διακυβέρνησης της πλατειάς μάζας του πληθυσμού της Αιγύπτου, ο οποίος είχε μάθει για αιώνες να υπηρετεί και να λατρεύει τον εκάστοτε θεοποιημένο Φαραώ, και από εκεί επεκτάθηκε και στις υπόλοιπες επαρχίες του βασιλείου.

Η Σαλαμίνα, ως η αρχική πρωτεύουσα της επαρχίας της Κύπρου, αποτέλεσε ένα από τα κέντρα της δυναστικής λατρείας των Πτολεμαίων. Ένας από τους συνηθέστερους τόπους, όπου οι υπήκοοι-πιστοί λάτρευαν τους βασιλείς-θεούς τους, ήταν τα γυμνάσια, όπως προκύπτει άλλωστε μέσα από αρκετές επιγραφές που αφορούσαν τους Πτολεμαίους και βρέθηκαν στον συγκεκριμένο χώρο (Παρ. Επιγρ. αρ. 15, 25, 26, 57). Ωστόσο, η ανακάλυψη μιας επιγραφής που χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και προέρχεται από τη βάση αγάλματος που αφιέρωσε κάποιος Φιλίνος από την Αθήνα στο Σέραπι, στον Πτολεμαίο Γ' Ευεργέτη και στη Βερενίκη Β' (Παρ. Επιγρ. αρ. 16), υποδηλώνει την πιθανότητα άσκησης της δυναστικής λατρείας σε έναν ναό αφιερωμένο στο Σέραπι, που ίσως υπήρχε στη Σαλαμίνα ήδη από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Βάσει λοιπόν της παραπάνω επιγραφής φαίνεται πιθανό οι Θεοί Ευεργέτες να λατρεύονταν ως σύνιοι θεοί, μαζί με τον Σέραπι, ενδεχόμενο που φαντάζει ακόμα πιθανότερο από τη στιγμή που ο Πτολεμαίος Γ' Ευεργέτης ήταν ο βασιλιάς που έχτισε το Σεραπείο στην Αλεξάνδρεια. Η άσκηση της

δυναστικής λατρείας διακρίνεται επίσης μέσα από την αφιερωματική επιγραφή του γυμνασίου Σίμαλου προς το στρατηγό Έλενο (Παρ. Επιγρ. αρ. 49).

Θα ήταν δυνατόν άραγε μέσα από τη δεύτερη επιγραφή να διαφανεί κάποιος χώρος άσκησης της δυναστικής λατρείας πέρα από το γυμνάσιο; Η ταύτιση της Κλεοπάτρας Θεάς με την Αφροδίτη είναι μια ένδειξη ότι μπορεί η συγκεκριμένη βασίλισσα να λατρευόταν στον ναό της Αφροδίτης. Πιο αξιοσημείωτο ωστόσο, είναι το επίθετο «Ευεργέτιδος», που συνοδεύει το όνομα της βασίλισσας· το ίδιο επίθετο έφεραν ο Πτολεμαίος Γ΄ και η Βερενίκη Β΄ που αναφέρονται στην πρώτη επιγραφή μαζί με το θεό Σέραπι. Μήπως ο συνδυασμός αυτών των δύο επιγραφών υποδεικνύει την ύπαρξη ενός ναού αφιερωμένου στους Θεούς Ευεργέτες, όπου λάμβανε χώρα η δυναστική λατρεία; Σίγουρα δεν είναι δυνατό να δοθεί μία ξεκάθαρη απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα χωρίς τη διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας. Το σίγουρο πάντως είναι ότι η δυναστική λατρεία παρέμεινε μία από τις κύριες λατρείες της Σαλαμίνας, καθ' όλη τη διάρκεια της πτολεμαιοκρατίας, λαμβάνοντας χώρα στο γυμνάσιο, πιθανότατα όμως και σε κάποιον ξεχωριστό ναό που οικοδομήθηκε για τον σκοπό αυτό.

4.7.6. Ναός Αθηνάς

i) Επιγραφές

Μια επιγραφή που ανακαλύφθηκε εκτός Σαλαμίνας κι εκτός Κύπρου αποτελεί τη μόνη απτή ένδειξη για την πιθανή ύπαρξη ενός ναού στη Σαλαμίνα αφιερωμένου στη θεά Αθηνά.

1. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε κοντά στο Θησείο, στην Αθήνα, και χρονολογείται γύρω στο 175 π.Χ. Πρόκειται για ένα διάταγμα που ψηφίστηκε από το Δήμο των Αθηνών προς τιμήν κάποιου Τίμαρχου, γιου του Τίμαρχου από τη Σαλαμίνα, και προέβλεπε την ανάρτηση του συγκεκριμένου ψηφίσματος σε δύο λίθινες στήλες, που θα στήνονταν μία στον ναό του Δήμου και των Χαρίτων στην Αθήνα και η άλλη στον ναό της Αθηνάς στη Σαλαμίνα (Παρ. Επιγρ. αρ. 37).

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Κανένα από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανακαλύφθηκαν δεν ανήκει σε κάποιον ναό αφιερωμένο στη θεά Αθηνά.

iii) Γραπτές πηγές

Η λατρεία της Αθηνάς στη Σαλαμίνα φαίνεται μέσα από ένα χωρίο του έργου του Πορφύριου, ο οποίος αναφερόμενος σε μία εποχή που ανάγεται στη μυθική ίδρυση της

πόλης, αναφέρει ότι μέσα σε ένα περίβολο υπήρχαν ο ναός της Αθηνάς και ο ναός της Αγραύλου και του Διομήδη.²⁴⁷

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Μια από τις λατρείες της Σαλαμίνας, η οποία ανάγεται σε μυθικούς χρόνους είναι αυτή της Αθηνάς. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει μέσα από το απόσπασμα του έργου του Πορφύριου. Από τη στιγμή που η εποχή στην οποία αναφέρεται ο συγγραφέας είναι λίγο σκοτεινή και απροσδιόριστη, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο ίδιος γράφει σε μια περίοδο κατά πολύ μεταγενέστερη από αυτή στην οποία αναφέρεται, και κατά συνέπεια καταγράφει απλώς κάποια παράδοση που είχε διασωθεί στην περιοχή, η μαρτυρία του μάλλον δεν μπορεί να θεωρηθεί πολύ αξιόπιστη πάνω στο θέμα των λατρειών για τις οποίες κάνει λόγο.

Η ανακάλυψη ωστόσο του διατάγματος που ψηφίστηκε από το Δήμο των Αθηνών αποτελεί απτή απόδειξη της ύπαρξης του συγκεκριμένου ιερού/ναού στη Σαλαμίνα. Είναι όμως δύσκολο μέσα από αυτό το επίσημο έγγραφο να προσδιοριστεί η τοποθεσία του ναού. Ο συνδυασμός των πληροφοριών που προκύπτουν τόσο μέσα από την επιγραφή όσο και μέσα από την αναφορά του Πορφύριου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λατρεία της Αθηνάς στη Σαλαμίνα πρέπει να ήταν από τις αρχαιότερες της πόλης και κατά συνέπεια το ιερό της, αν δεν άλλαξε τοποθεσία στα πλαίσια κάποιου οικοδομικού προγράμματος, θα βρισκόταν σε μία εκ των παλαιότερων συνοικιών, ίσως σε εκείνη που ο Στέφανος Βυζάντιος αποκαλεί «Κορώνη». Βέβαια, είναι πολύ πιθανό ο Πορφύριος, γράφοντας σε μία περίοδο πολύ μεταγενέστερη από εκείνη στην οποία αναφέρεται, να αγνοεί την προγενέστερη τοπική θεότητα στην οποία αναφέρεται (τη Μεγάλη Θεά της γονιμότητας κατά πάσα πιθανότητα) και να την ταυτίζει με την Αθηνά, η οποία στο πέρας των αιώνων (πιθανόν κάπου μεταξύ 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.) τη διαδέχτηκε.

4.8. Ανάκτορο

i) Επιγραφές

Δεν έχει ανακαλυφθεί καμία επιγραφή που να αναφέρεται στο ανάκτορο της Σαλαμίνας.

ii) Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Δεν έχουν ανακαλυφθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με το ανάκτορο της πόλης.

---

²⁴⁷ Cf. *supra*, 245 σημ. 219.

iii) Γραπτές πηγές

Η μόνη ίσως γραπτή πηγή που υποδεικνύει την παρουσία ανακτόρου στη Σαλαμίνα είναι ένα χωρίο του λόγου του Ισοκράτη, όπου ο ρήτορας αφηγείται την προσπάθεια του Ευαγόρα Α΄ να αναρριχηθεί στον θρόνο της Σαλαμίνας.²⁴⁸ Βέβαια, το συγκεκριμένο χωρίο, αν έχει κάποια δόση αλήθειας και δεν είναι αποκλειστικά προϊόν του συγγραφικού οίστρου του Ισοκράτη, αναφέρεται στο ανάκτορο της κλασικής Σαλαμίνας, το οποίο πιθανόν να υφίστατο ακόμα κατά τις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου.

Για τη συγκεκριμένη περίοδο υπάρχει η διαφορούμενη μαρτυρία του Διόδωρου και του Πολύαινου, όπου περιγράφεται η ομαδική αυτοκτονία του βασιλικού οίκου του Νικοκλή της Πάφου και η πυρπόληση του ανακτόρου τους. Κάποια από τα στοιχεία που παραδίδουν οι αρχαίοι συγγραφείς, όπως το όνομα της γυναίκας του βασιλιά, Αξιοθέα, καθώς και ο τίτλος «Βασιλεύς Κυπρίων», που του αποδίδεται, έκανε κάποιους από τους σύγχρονους ερευνητές να θεωρήσουν ως πρωταγωνιστή του παραπάνω επεισοδίου το Νικοκρέοντα της Σαλαμίνας και όχι το Νικοκλή της Πάφου.²⁴⁹ Η ανασκαφή μάλιστα ενός περιέργου μνημείου, γνωστού ως τύμβος 77, ο οποίος ταυτίστηκε με το βασιλικό κενοτάφιο της οικογένειας του Νικοκρέοντα²⁵⁰ επέτεινε την παραπάνω άποψη.

Σύμφωνα με μια πολύ πρόσφατη ερμηνεία φαίνεται ότι το μνημείο του τύμβου 77 ήταν πράγματι βασιλικό κενοτάφιο, όχι όμως αφιερωμένο στο Νικοκρέοντα και την οικογένειά του, αλλά στον Αντίγονο Μονόφθαλμο, ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη της Ιψού (301 π.Χ.). Ο γιος του θανόντος, Δημήτριος Πολιορκητής, ο οποίος μετά την αποτυχία στην Ιψό διατηρούσε υπό την κατοχή του μόνο την Κύπρο και κάποιες περιοχές στην Έφεσο, αποφάσισε να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα του στήνοντας το συγκεκριμένο κενοτάφιο στη Σαλαμίνα, όπου στο μεταξύ είχε εγκαταστήσει την οικογένειά του, χρησιμοποιώντας την παράλληλα ως βάση του βασιλείου του.²⁵¹

Βάσει λοιπόν της παραπάνω ερμηνείας το ανάκτορο των Τευκριδών όχι μόνο δεν καταστράφηκε στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., αλλά φαίνεται ότι αποτέλεσε τη βάση αρχικά του Μενέλαου, αδερφού του Πτολεμαίου Α΄, στη συνέχεια του Δημητρίου Πολιορκητή και τέλος των διορισμένων από την Αλεξάνδρεια στρατηγών του νησιού.

---

²⁴⁸ Ισοκ *Ευαγ.* 30: «... ταύτης τῆς νυκτὸς διελὼν τοῦ τείχους πυλὶδα καὶ ταύτη τοὺς μεθ' αὐτοῦ διαγαγὼν προσέβαλλε πρὸς τὸ βασιλείον».

²⁴⁹ Cf. *supra*, 15 σημ. 16, 17.

²⁵⁰ Karageorghis, *Salamis V*, 201-202.

²⁵¹ Μπουραζέλης, υπό δημοσίευση.

iv) Τοπογραφική αποκατάσταση

Το ανάκτορο, ως διοικητικό και οικονομικό κέντρο της πόλης, αποτελεί ίσως το μοναδικό οικοδόμημα η ύπαρξη του οποίου είναι σίγουρη, αλλά δεν υπάρχει καμία μαρτυρία, ούτε αρχαιολογική ούτε επιγραφική ούτε φιλολογική, που να υποδηλώνει την τοποθεσία του. Όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα τίθεται το ερώτημα κατά πόσο το ανάκτορο παρέμεινε σταθερό σε έναν τόπο, αφού η πόλη αυξομειωνόταν κατά καιρούς γνωρίζοντας διάφορες οικοδομικές φάσεις, ενώ το κέντρο βάρους της τύγχανε μετακίνησης από εποχή σε εποχή. Αν δεν έμεινε σταθερό σε έναν τόπο, τότε είναι πιθανόν να οικοδομήθηκε ένα νέο ανάκτορο κατά την περίοδο μεταξύ 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., κατά την οποία η πόλη φαίνεται να υπέστη κάποιες αλλαγές και το κέντρο της να μετατοπίστηκε προς τα νότια.

Σε ποιο σημείο της Σαλαμίνας όμως βρισκόταν το ανάκτορο του Ευαγόρα Α΄; Σίγουρα η απάντηση στο συγκεκριμένο ζήτημα τίθεται σε πολύ θεωρητική βάση, αφού δεν υπάρχει κανένα από στοιχείο για το συγκεκριμένο οικοδόμημα. Ωστόσο, η μελέτη της τοπογραφίας της Νέας Πάφου ίσως θα μπορούσε να δώσει κάποιες πληροφορίες πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Η Νέα Πάφος, διαδεχόμενη τη Σαλαμίνα στον ρόλο της πρωτεύουσας της Κύπρου πιθανόν να υιοθέτησε κάποια τοπογραφικά μοντέλα, όπως αυτό της τοποθεσίας του ανακτόρου. Βέβαια, ούτε στη Νέα Πάφο είναι γνωστή η τοποθεσία του συγκεκριμένου οικοδομήματος, ωστόσο ένα επιβλητικό κτήριο που εντοπίστηκε στην πλαγιά του λόφου Φανάρι, συγκεντρώνει αρκετές πιθανότητες να αποτέλεσε το ανάκτορο της πόλης.²⁵² Η χωροταξική διάταξη που φαίνεται ότι ίσχυε στο συγκεκριμένο σημείο της Νέας Πάφου, με την οικοδόμηση ενός μεγαλοπρεπούς ναού στην κορυφή ενός υψώματος που αποτελούσε πιθανότατα την ακρόπολη της πόλης²⁵³ και την ανέγερση ενός άλλου επιβλητικού κτηρίου, πιθανόν του ανακτόρου, ένα επίπεδο χαμηλότερα, στις πλαγιές του λόφου, είναι ένα μοτίβο που κάλλιστα θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της Σαλαμίνας, όπως εφαρμόστηκε άλλωστε στην Αμαθούντα, στο Ιδάλιον και στο Βουνί, ακολουθώντας ίσως κάποια μορφή χωροταξικής παράδοσης. Το υψηλότερο σημείο της πόλης, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε και την ακρόπολή της ήταν το «Δαιμονοστάσιον», στην κορυφή του οποίου φαίνεται ότι οικοδομήθηκε ένας ναός αφιερωμένος στη λατρεία του Διός Σωτήρος. Ακολουθώντας λοιπόν το διαφαινόμενο μοτίβο των παραπάνω κυπριακών πόλεων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και στη Σαλαμίνα το ανάκτορο κατασκευάστηκε στις πλαγιές της ακρόπολης, κάτω από τον ναό

²⁵² Cf. *supra*, “V. 5.9. Βασιλικό Παλάτι – Οικία Στρατηγού”.

²⁵³ Cf. *supra*, “V. 5.7.5. Ναός στο λόφο Φανάρι”.

του Διός Σωτήρος, από όπου θα μπορούσε να έχει τη γενική επίβλεψη του μεγαλύτερου τμήματος της πόλης, καθώς επίσης των λιμανιών και του ανοιχτού πελάγους.

Βέβαια, η παραπάνω υπόθεση ξεκινάει από πολύ θεωρητικές βάσεις, τόσο αναφορικά με το ανάκτορο της Νέας Πάφου όσο και με το ενδεχόμενο αναπαραγωγής του χωροταξικού μοτίβου ακρόπολη-ναός-ανάκτορο στις δύο πόλεις. Μόνο η αρχαιολογική έρευνα θα μπορούσε να δώσει οριστικές απαντήσεις στο θέμα της τοποθεσίας και της μορφής του ανακτόρου. Για την ώρα όμως η συγκεκριμένη μορφή έρευνας έχει παραμείνει παγωμένη για 35 χρόνια, αφήνοντας αναπάντητα πολλά ερωτήματα σχετικά με την τοπογραφία της αρχαίας πόλης.

4.9. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Κάποια ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν διάσπαρτα σε μερικά σημεία της πόλης, τα οποία όμως δεν αρκούν ώστε να προκύψουν συμπεράσματα σχετικά με τα κτήρια που μπορεί να υπήρχαν σε εκείνα τα σημεία.

4.9.1. «Ελαιοτριβείο»

Το κτήριο που είναι γνωστό ως «Ελαιοτριβείο» (Πιν. 102.3) ανακαλύφθηκε από τη γαλλική αρχαιολογική αποστολή στο νότιο τομέα της Σαλαμίνας (Πιν. 84.1, 5) και ονομάστηκε έτσι λόγω της εγκατάστασης ενός ελαιοτριβείου στα ερείπια ενός προγενέστερου οικοδομήματος. Πρόκειται για μια πολυτελή βυζαντινή οικία που χτίστηκε στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ., μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ., σε μια περιοχή ακατοίκητη από την Ελληνιστική περίοδο κι έπειτα.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανήκουν στην Ελληνιστική περίοδο είναι ελάχιστα. Ο μόνος χώρος όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα αρχαιότερα από την πρώτη οικοδομική φάση της οικίας είναι στο δωμάτιο με την αψίδα, που βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία του κτηρίου, και στον χώρο που εκτεινόταν στα βορειοανατολικά του δωματίου αυτού. Μια δοκιμαστική τομή που ανοίχτηκε έξω από την αψίδα αποκάλυψε, κάτω από τα χαλάσματα του «Ελαιοτριβείου» ένα στρώμα πάχους 2μ. με ανάμεικτη κεραμική της Ελληνιστικής και της Αρχαϊκής περιόδου. Το στρώμα αυτό υποδεικνύει τις διάφορες διαρρυθμίσεις που υπέστη το έδαφος κατά την Ελληνιστική περίοδο. Κάτω από αυτό το στρώμα εντοπίστηκε άλλο ένα, πάχους 1μ., που ανήκει στην Αρχαϊκή περίοδο και περιέκλειε κατάλοιπα τοίχων, ένα φούρνο και μεγάλη ποσότητα εισηγμένης κεραμικής, κυρίως ροδιακής. Τέλος, από κάτω υπήρχε άλλο ένα στρώμα,

πάχους 0,5μ., που ανήκει στη Γεωμετρική και στην Πρωτογεωμετρική περίοδο.²⁵⁴ Άλλη μία τομή που ανοίχτηκε στα βορειοανατολικά της αψίδας εντόπισε μια στρογγυλή βάση (πιθανόν κάποιου κίονα;), θεμέλια κτηρίων κι ένα πηγάδι της Ελληνιστικής περιόδου.²⁵⁵ Το ελληνιστικό αυτό στρώμα φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ευρύ, αφού εκτεινόταν κάτω από μεγάλο μέρος της έκτασης του «Ελαιοτριβείου».

4.9.2. «Καμπανόπετρα»

Η «Καμπανόπετρα» εντοπίστηκε στο νότιο τομέα της πόλης (Πιν. 84.1, 4), λίγα μέτρα βορείως του τείχους και του ιερού της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου. Η συγκεκριμένη ονομασία είχε αποδοθεί στη βόρεια παραστάδα της κεντρικής πύλης ενός οικοδομήματος της Βυζαντινής περιόδου,²⁵⁶ η οποία ήταν το μόνο ορατό οικοδομικό κατάλοιπο πριν από την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ένα εντυπωσιακό συγκρότημα βασιλικής, το οποίο ονομάστηκε «Καμπανόπετρα», λόγω της προγενέστερης ονομασίας της περιοχής, και συνίστατο σε έναν εκτεταμένο χώρο συγκέντρωσης, στο δυτικό αίθριο, στη βασιλική αυτή καθεαυτή, στο ανατολικό αίθριο και σε ένα συγκρότημα θερμών.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Ελληνιστικής περιόδου, απουσιάζουν παντελώς από τον χώρο της «Καμπανόπετρας», βάσει τουλάχιστον των δοκιμαστικών τομών που έγιναν σε διάφορα σημεία του συγκροτήματος και οι οποίες, στην πλειοψηφία τους, αποκάλυψαν ότι τα θεμέλια του βυζαντινού συγκροτήματος πατούσαν πάνω σε κατασκευές της Αρχαϊκής περιόδου.²⁵⁷ Τέλος, νοτίως της «Καμπανόπετρας», στον χώρο του τείχους του 11^{ου} αι. π.Χ., οι ανασκαφές αποκάλυψαν ένα εκτεταμένο στρώμα ερειπίων, πάχους 2,30μ., που εκτεινόταν από την κορυφή της πλαγιάς του οροπεδίου προς τα νότια για 12μ. περίπου. Το στρώμα αυτό περιελάμβανε όστρακα κεραμικής, λυχνίες, αγγεία, θραύσματα γύψινων διάκοσμων και μαρμάρων, καλύπτοντας μια περίοδο από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ. και υποδηλώνοντας τη διαχρονική χρήση του συγκεκριμένου χώρου, από την Ελληνιστική περίοδο κι έπειτα, ως χώρο εναπόθεσης μπάζων.²⁵⁸

5. Συμπεράσματα

Στις προηγούμενες ενότητες του συγκεκριμένου κεφαλαίου έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν όσο το δυνατόν πληρέστερα, όλα τα αρχαιολογικά, επιγραφικά και

²⁵⁴ *Salamine XI*, 7.

²⁵⁵ *BCH* 97, 683; *BCH* 98, 879; *Salamine XI*, 11.

²⁵⁶ *BCH* 90, 348.

²⁵⁷ *BCH* 95, 396.

²⁵⁸ *BCH* 90, 348; Jehasse, J. 1980, 148-149.

φιλολογικά δεδομένα που αφορούσαν τη Σαλαμίνα, με σκοπό τη θεωρητική αποκατάσταση της τοπογραφίας της κατά την Ελληνιστική περίοδο. Σίγουρα, μια ξεκάθαρη εικόνα της Σαλαμίνας, όχι μόνο των Ελληνιστικών χρόνων, αλλά και των περιόδων που προηγήθηκαν κι εκείνων που ακολούθησαν, θα μπορούσε να προκύψει μόνο μέσα από την εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα. Δυστυχώς όμως, αυτού του τύπου η έρευνα είναι πλέον ανέφικτη, από το καλοκαίρι του 1974, λόγω της εισβολής των τουρκικών στρατευμάτων και της κατοχής του βόρειου τμήματος του νησιού, και θα εξακολουθήσει να παραμένει ανέφικτη για όσο καιρό συνεχίζει να υφίσταται το πολιτικό πρόβλημα της Κύπρου.

Μέσα στο διάστημα των 20 χρόνων της οργανωμένης ανασκαφικής έρευνας, που διεξήγε στον χώρο της Σαλαμίνας το Τμήμα Αρχαιοτήτων και η αποστολή του πανεπιστημίου της Λυών, ήρθαν στο φως πολλά και ενδιαφέροντα ευρήματα, εντυπωσιακά μνημεία και πλούσιοι τάφοι, από διάφορες περιόδους της ιστορίας της πόλης, μαρτυρώντας τον πλούτο και τη δύναμή της καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της. Δυστυχώς όμως, παρά τις έρευνες και τις ανακαλύψεις, η πόλη της Κλασικής και της Ελληνιστικής περιόδου έμεινε ανεξερεύνητη, με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος της αποκατάστασής της να έχει γίνει σε θεωρητικό επίπεδο, όχι όμως αυθαίρετα.

Η Σαλαμίνα ιδρύθηκε στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. από τους κατοίκους της Έγκωμης, που σταδιακά μετακινήθηκαν προς τα ανατολικά κι έχτισαν έναν νέο οικισμό δίπλα στη θάλασσα. Ο οικισμός αυτός εξελίχτηκε, κατά τους αιώνες που ακολούθησαν, στην πλουσιότερη και ισχυρότερη πόλη της Κύπρου, αναπτύσσοντας έντονη εμπορική δραστηριότητα με τις γειτονικές χώρες, όπως προκύπτει από τα πλούσια κτερίσματα των τάφων της εποχής.

Ο 5^{ος} αι. π.Χ. ήταν μια περίοδος κατά την οποία έγιναν απόπειρες αποτίναξης της περσικής κυριαρχίας από το νησί. Η αρχή αυτής της προσπάθειας έγινε από το βασιλιά της Σαλαμίνας Ονήσιλο, ο οποίος προσπάθησε να συμπαρασύρει και τους υπόλοιπους βασιλείς του νησιού σε έναν γενικότερο ξεσηκωμό κατά των Περσών. Παρόλο που το εγχείρημα του Ονήσιλου απέτυχε, οι απόπειρες συνεχίστηκαν, αλλά πλέον από εξωτερικές δυνάμεις (Αθηναϊκή Συμμαχία) και όχι με τη σύμφωνη γνώμη όλων των κυπριακών βασιλείων.

Στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. κυριαρχεί η προσωπικότητα του Ευαγόρα Α', ο οποίος ανεβήκε στο θρόνο της Σαλαμίνας στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία και τον πολιτισμό του βασιλείου του. Η αξία της βασιλείας του δεν έγκειται απλά στην επέκταση της πόλης, στην οργάνωση του λιμανιού της, στην ενίσχυσή της με την κατασκευή νέων τειχών και τη ναυπήγηση στόλου, στην ανάπτυξη του

εμπορίου, των τεχνών και των γραμμάτων, αλλά κυρίως στον ελληνικό χαρακτήρα που προσέδωσε στη Σαλαμίνα (αποτέλεσμα ως ένα βαθμό των πολύ καλών σχέσεων που είχε αναπτύξει με την Αθήνα), καθιστώντας την ως μία εκ των σημαντικότερων ελληνικών πόλεων, όπως τη χαρακτήρισε ο Ισοκράτης στο λόγο που συνέγραψε για τον κύπριο βασιλιά.

Μετά τον θάνατο του Ευαγόρα Α΄ (374/3 π.Χ.) η Σαλαμίνα παρέμεινε η σημαντικότερη πόλη της Κύπρου. Η έναρξη της πτολεμαιοκρατίας και η εγκατάσταση του στρατηγού του νησιού στην πόλη φαίνεται να τη βρήκε με τη μορφή και την έκταση που προσέλαβε κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το κέντρο της Σαλαμίνας κατά την Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο βρισκόταν κοντά στο λιμάνι της πόλης, ανάμεσα στις όχθες του Πεδιαίου και στο οροπέδιο που ορθωνόταν λίγο βορειότερα, εκεί δηλαδή που φαίνεται ότι αναπτύχθηκε η Σαλαμίνα των Κλασικών χρόνων.

Από τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης δε σώθηκε κανένα ίχνος κι έτσι, η αποκατάσταση της χάραξής του βασίστηκε σε θεωρητικό επίπεδο, λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τα γεωμορφολογικά δεδομένα της περιοχής, καθώς και την τάση για εκμετάλλευση οποιουδήποτε φυσικού εμποδίου για ενίσχυση της άμυνας. Βάσει λοιπόν αυτών των στοιχείων, τα τείχη της κλασικής και της πρώιμης ελληνιστικής πόλης πρέπει να έβαιναν παράλληλα προς τον Πεδιαίο, χρησιμοποιώντας τον ποταμό ως φυσική τάφρο, ενώ στα ανατολικά θα χαραχτηκαν κατά μήκος της ακτής. Περίπου 500μ. δυτικά της σύγχρονης ακτογραμμής βρίσκεται η τοποθεσία «Δαιμονοστάσιον», που αποτελεί το πιο επιβλητικό σημείο του οροπεδίου, έτσι ώστε πολλοί ερευνητές πίστεψαν ότι αποτελούσε την ακρόπολη της Σαλαμίνας. Σίγουρα, αυτή η περιοχή θα έπαιξε κάποιο ρόλο στον αμυντικό σχεδιασμό της πόλης, αλλά δεν είναι σίγουρο ότι αποτελούσε τη βάση του δυτικού τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου. Ακόμα πιο δύσκολο είναι να εκτιμηθεί η περιοχή χάραξης του βόρειου τμήματος των τειχών, γιατί εκεί δεν υπήρχε καμιά φυσική ανωμαλία που θα μπορούσε να συμβάλλει στην άμυνα της πόλης και να υποδείξει την πορεία τους. Λόγω της εδαφικής ομαλότητας εικάζεται ότι το βόρειο τμήμα των τειχών ήταν ενισχυμένο με οχυρωματικούς πύργους και ήταν εκείνο που δέχτηκε το μεγαλύτερο βάρος της πολιορκίας του Δημητρίου το 306 π.Χ. Έτσι, με μοναδικό γνώμονα το βορειότερο σημείο όπου εντοπίστηκε στρώμα της Κλασικής περιόδου, το βόρειο τμήμα των τειχών πιθανόν να βρισκόταν στον χώρο του συγκροτήματος της «Καμπανόπετρας», αλλά αυτό παραμένει μια πολύ υποθετική άποψη.

Ο οχυρωματικός περίβολος της Σαλαμίνας, μεταξύ άλλων περιείχε και το λιμάνι της πόλης, η οργάνωση και η ανάπτυξη του οποίου αποτέλεσε έργο του Ευαγόρα Α΄, σύμφωνα με τον Ισοκράτη. Λόγω της πρόσχωσης που υπέστη η λεκάνη του από τη συνεχή

εναπόθεση ιζημάτων από τον Πεδιαίο, αλλά και της αλλοίωσης της ακτογραμμής από τους σεισμούς του 4^{ου} αι. μ.Χ., σήμερα είναι αδύνατος ο εντοπισμός του λιμανιού καθώς και η μορφή και ο αριθμός των λεκανών του. Το μόνο που γνωρίζουμε από φιλολογικές μαρτυρίες είναι ότι αποτελούσε έναν *λιμένα κλειστόν*, με τα τείχη να επεκτείνονται επί των λιμενοβραχιόνων του, ενώ δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση ενός εσωτερικού διαχωρισμού της λιμενολεκάνης σε πολεμικό και εμπορικό λιμένα. Η ακριβής τοποθεσία του δεν είναι γνωστή, ωστόσο εκτιμάται ότι δημιουργήθηκε μέσα σε έναν φυσικό κόλπο που είχε σχηματιστεί στη βόρεια όχθη του Πεδιαίου.

Η αγορά της πόλης αποτελούσε το εμπορικό κέντρο της και είχε άμεση σχέση με το λιμάνι για τον λόγο αυτόν η τοποθεσία της πρέπει να αναζητηθεί κοντά σε εκείνο. Από τη στιγμή που η Σαλαμίνα πέρασε στην κατοχή των Πτολεμαίων και άρχισαν να αναπτύσσονται διάφοροι θεσμοί και όργανα αυτοδιοίκησης, η αγορά πιθανότατα άρχισε να αποκτά διπλή υπόσταση, αποτελώντας ταυτόχρονα το εμπορικό και το πολιτικό κέντρο της πόλης.

Κάποια κτήρια, τα οποία δίχως αμφιβολία υπήρχαν εντός, κι ενίοτε εκτός, των ορίων της Σαλαμίνας της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου ήταν τα ιερά και οι ναοί. Η σημαντικότερη θεότητα της πόλης ήταν ο Δίας Σωτήρας, ο οποίος αντικατέστησε στο πάνθεον της πόλης το Μεγάλο Θεό της γονιμότητας. Εντός των τειχών, ένας ναός αφιερωμένος στη λατρεία του Διός Σωτήρος οικοδομήθηκε πιθανότατα στην τοποθεσία «Δαιμοστάσιον», στην ακρόπολη της πόλης.

Εκτός από τη λατρεία του Διός Σωτήρος, ιδιαίτερα διαδεδομένη ήταν κι εκείνη της Αφροδίτης, που αντικατέστησε τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς της γονιμότητας. Από τα ευρήματα των ανασκαφών που διενεργήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Σαλαμίνας, υποδηλώνεται η παρουσία δύο ιερών αφιερωμένων σε κάποια γυναικεία θεότητα, ένα *intra muros*, κοντά στο νότιο τμήμα του τείχους της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου, κι ένα *extra muros*, κοντά στο μοναστήρι του Απ. Βαρνάβα. Αν και δεν είναι ξεκάθαρο σε ποια θεότητα ανήκαν, τα επιγραφικά δεδομένα που μαρτυρούν λατρεία της Αφροδίτης ήδη κατά τον 3^ο αι. π.Χ., ενισχύουν την πιθανότητα τα ιερά αυτά να ήταν αφιερωμένα στη συγκεκριμένη θεά.

Πέραν των ναών του Διός Σωτήρος και της Αφροδίτης, είναι γνωστό, βάσει επιγραφών, ότι από τον 3^ο αι. π.Χ., αν όχι από νωρίτερα, υπήρχαν στη Σαλαμίνα ναοί αφιερωμένοι στο Σέραπι και στη δυναστική λατρεία, αν και δεν αποκλείεται οι λατρείες αυτές να ασκούσαν στον ίδιο ναό. Σίγουρα πάντως, χώρο άσκησης της δυναστικής λατρείας αποτελούσε το γυμνάσιο, το οποίο κατασκευάστηκε εκτός των τειχών της πόλης και βορείως αυτής, στην περιοχή που σήμερα σώζονται τα ερείπια του ρωμαϊκού

γυμνασίου. Το γυμνάσιο της ελληνιστικής Σαλαμίνας, βάσει των επιγραφικών δεδομένων, εμφανίζεται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., διατυπώθηκε ωστόσο η άποψη ότι τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που μπορεί να ταυτίζονται με το συγκεκριμένο οικοδόμημα ενδέχεται να ανήκουν στον 4^ο αι. π.Χ. Δεν αποκλείεται όμως ένα άλλο αρχαιότερο γυμνάσιο να υπήρχε στα νοτιοδυτικά της πόλης, κοντά στην περιοχή «Γούμπα του Μιχάλη», συμπέρασμα που προκύπτει μέσα από έναν συνδυασμό αρχαιολογικών, επιγραφικών, φιλολογικών και τοπογραφικών στοιχείων. Αν πράγματι υπήρχε ένα γυμνάσιο σε εκείνη την περιοχή, τότε μάλλον δε θα πρέπει να αναζητηθεί με την αρχιτεκτονική μορφή που άρχισε να αποκτά από τον 4^ο αι. π.Χ. κι έπειτα, αλλά με τη μορφή ενός υπαίθριου χώρου άθλησης, συνδεδεμένου με τη λατρεία κάποιου θεού ή κάποιου τοπικού ήρωα.

Ολοκληρώνοντας την τοπογραφική εικόνα της Σαλαμίνας της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου απομένει η αναφορά στο ανάκτορο της πόλης. Το συγκεκριμένο οικοδόμημα πρέπει να εμφανίζεται αρκετά νωρίς στην τοπογραφία της πόλης, αποτελώντας το διοικητικό κέντρο της, η τοποθεσία του όμως παραμένει άγνωστη. Η προσπάθεια εντοπισμού του περιπλέκεται ακόμα περισσότερο λόγω της ασαφούς αναφοράς των αρχαίων συγγραφέων σχετικά με την αυτοκτονία του Νικοκρέοντα (ή του Νικοκλή) και την πυρπόληση του ανακτόρου. Αν το συγκεκριμένο επεισόδιο έλαβε χώρα στη Σαλαμίνα τότε το ανάκτορο της δυναστείας των Τευκριδών θα καταστράφηκε και θα πρέπει να οικοδομήθηκε ένα νέο οικοδόμημα για τον στρατηγό της νήσου, πιθανόν σε διαφορετική τοποθεσία. Στην περίπτωση όμως που το παραπάνω περιστατικό αφορούσε το βασιλιά της Πάφου Νικοκλή (σενάριο που μάλλον είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα), το ανάκτορο της Σαλαμίνας πρέπει να αποτέλεσε τη βάση του στρατηγού για όσο καιρό η πόλη ήταν η πρωτεύουσα του νησιού. Σε αυτήν την περίπτωση, το ανάκτορο ίσως θα έπρεπε να αναζητηθεί στην πλαγιά του οροπεδίου, κάτω από τον ναό του Διός Σωτήρος στο «Δαιμονοστάσιον», αφ' ενός λόγω της στρατηγικής σημασίας του χώρου (δυνατότητα επιτήρησης του μεγαλύτερου τμήματος της πόλης), αφ' ετέρου λόγω της εγγύτητας με το ναό του Διός Σωτήρος, του θεού δηλαδή από τον οποίο καταγόταν, σύμφωνα με τον μύθο, η δυναστεία των Τευκριδών. Άλλωστε το συγκεκριμένο χωροταξικό μοντέλο φαίνεται ότι εφαρμόστηκε και σε άλλες κυπριακές πόλεις της Αρχαϊκής και της Κλασικής περιόδου.

Κατά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. η Σαλαμίνα φαίνεται ότι γνώρισε μια νέα οικοδομική φάση. Η ανέγερση του μεγαλοπρεπούς ναού του Διός Ολυμπίου, τα ερείπια του οποίου σώζονται έως σήμερα, καθώς και κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο χώρο του «Ελαιοτριβείου» και του ρωμαϊκού θεάτρου, μαρτυρούν την επέκταση της πόλης προς τα βόρεια και τα δυτικά. Ποιος ήταν όμως ο λόγος που οδήγησε σε αυτήν την

επέκταση; Το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι η πρόσχωση που υφίστατο το λιμάνι, σε σημείο που κατέστη ακατάλληλο προς χρήση. Μια νέα λιμενολεκάνη φαίνεται ότι διαμορφώθηκε στο βόρειο τμήμα της πόλης, όπως προκύπτει από τα κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων που εντοπίστηκαν στον θαλάσσιο χώρο νοτιοανατολικά του γυμνασίου, του θεάτρου και των άλλων ρωμαϊκών, μνημειακών κτηρίων.

Η επέκταση της πόλης θα συνεπάγετο λογικά και τη διεύρυνση του οχυρωματικού περιβόλου, προκειμένου να περικλείσει τις νέες συνοικίες, καθώς και το νέο λιμάνι, σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί να εκτιμηθεί η πορεία χάραξης των νέων τειχών της πόλης. Ο νέος οικοδομικός τομέας της Σαλαμίνας πρέπει να σχεδιάστηκε και να αναπτύχθηκε βάσει του ιπποδάμειου πολεοδομικού συστήματος. Αν και δεν ανακαλύφθηκε καμία νησίδα και κανένας δρόμος της ελληνιστικής πόλης, ο σταθερός προσανατολισμός διαφόρων κτηρίων της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου, που συμφωνεί με εκείνον του συγκροτήματος του ναού του Διός Ολυμπίου, υποδηλώνει την παρουσία ενός εύτομου πολεοδομικού σχεδίου, βάσει του οποίου οικοδομήθηκαν όλα τα κτήρια, όχι μόνο της Ελληνιστικής, αλλά και των περιόδων που ακολούθησαν. Σχετικά με τη χάραξη του συγκεκριμένου σχεδίου διατυπώθηκε η άποψη ότι μπορεί να ανάγεται σε πολύ πρόωμη εποχή, επηρεασμένη από το σχεδιασμό της Έγκωμης. Σίγουρα πρόκειται για μια τολμηρή θεωρεία, για την επαλήθευση της οποίας όμως απαιτείται ο εντοπισμός πολύ περισσότερων οικοδομημάτων που να ανήκουν στην εποχή ίδρυσης της πόλης.

Λίγα είναι τα πράγματα που μπορούν να ειπωθούν για το νέο λιμάνι της Σαλαμίνας. Και σε αυτήν την περίπτωση, όπως και σε εκείνη του παλιού λιμανιού, η αλλαγή της ακτογραμμής και οι προσχώσεις που υπέστη η λιμενολεκάνη του από το συνεχείς κυματισμούς καθιστούν δύσκολη όχι μόνο την αποκατάσταση της εικόνας του, αλλά και την ακριβή τοποθεσία του. Σίγουρα πάντως η δημιουργία ενός νέου λιμανιού θα σήμανε και τη μετακίνηση του εμπορικού κέντρου της πόλης και πιθανόν τη δημιουργία μιας νέας αγοράς δίπλα στο νέο λιμάνι. Αν πράγματι συνέβη κάτι τέτοιο τότε όλη η εμπορική κίνηση θα μεταφέρθηκε στη νέα αγορά, ενώ η παλιά θα μετατράπηκε σε μια αποκλειστικά πολιτική αγορά, όπου θα συγκεντρώθηκαν όλες οι υπηρεσίες, οι θεσμοί και τα όργανα αυτοδιοίκησης. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι από το 2^ο αι. π.Χ. κι έπειτα ο δήμος των Σαλαμινίων φαίνεται να αναλαμβάνει όλο και περισσότερες πρωτοβουλίες μέσα στην πόλη, ενώ πιθανόν να υπήρχε ήδη από εκείνη την περίοδο ένα βουλευτήριο για τις συνεδριάσεις της βουλής.

Δεσπόζουσα θέση μέσα στην πόλη φαίνεται να κατείχε ο καινούργιος ναός του Διός Ολυμπίου, που οικοδομήθηκε στο δυτικό τμήμα της. Αν και ο ναός από μόνος του δεν ήταν κάτι ξεχωριστό από άποψη μεγέθους και αρχιτεκτονικής σύλληψης, η παρουσία

του μέσα στην πόλη ξεχώριζε κυρίως λόγω της μακρόστενης πλατείας, η οποία εκτεινόταν βορείως του ναού και πλαισιωνόταν από δύο επιμηκέστατες στοές και από μια εντυπωσιακή, μνημειακή είσοδο στο βόρειο άκρο της. Άλλος ένας ναός, ο οποίος, βάσει επιγραφικής μαρτυρίας, υπήρχε στη Σαλαμίνα κατά το 2^ο αι. π.Χ. ήταν εκείνος της Αθηνάς, η λατρεία της οποίας πιθανόν να αντικατέστησε εκείνη κάποιας προγενέστερης, τοπικής θεότητας.

Ένα ακόμα οικοδόμημα που υπήρχε στην πόλη αυτήν την περίοδο και η παρουσία του τεκμηριώνεται εμμέσως και μόνο σε επιγραφικό επίπεδο, ήταν το θέατρο. Όσον αφορά την τοποθεσία του, οι επιλογές για την ανέγερσή του δεν ήταν πολλές· η πλαγιά του οροπεδίου, που υψώνεται βορείως του Πεδιαίου, αποτελούσε το μόνο φυσικό υπόβαθρο, όπου θα μπορούσε να κατασκευαστεί ένα αρχαιοελληνικό θέατρο και πιο συγκεκριμένα ο χώρος δυτικά ή ανατολικά του υψώματος του «Δαιμονοστασίου», όπου η πλαγιά σχηματίζει δύο φυσικές κοιλάτες, κατάλληλες για την κατασκευή του κοίλου.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η εικόνα που παρουσίαζε η Σαλαμίνα κατά την Ελληνιστική περίοδο, βάσει των λιγοστών πληροφοριών που υπάρχουν για αυτήν. Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η Σαλαμίνα, όπως κάθε πόλη, ήταν ένας ζωντανός οργανισμός που μέρα με τη μέρα άλλαζε· παλιά κτήρια γκρεμίζονταν, νέα οικοδομήματα χτίζονταν στη θέση τους, ενώ ολόκληρες συνοικίες μπορεί να άλλαζαν μορφή, χαρακτήρα και λειτουργία, ανάλογα με τις απαιτήσεις του πληθυσμού και των καιρών. Η τοπογραφία της πόλης, έτσι όπως παρουσιάστηκε, επικεντρώθηκε στα δημόσια οικοδομήματα της Ελληνιστικής περιόδου, προσπαθώντας να αποκαλύψει κάποιες πτυχές της ιστορίας και του ρόλου της πόλης μέσα στη συγκεκριμένη περίοδο. Αυτό όμως που λείπει για να θεωρηθεί ολοκληρωμένη η αποκατάσταση της τοπογραφίας της Σαλαμίνας είναι η αίσθηση της καθημερινότητας, της ρουτίνας της πόλης, αίσθηση η οποία θα μπορούσε να προκύψει μόνο μέσα από τον αρχαιολογικό εντοπισμό του εμπορικού κέντρου της, των οικιστικών τομέων της, των εργαστηρίων, των μαγαζιών και των δρόμων της. Δυστυχώς όμως κάτι τέτοιο είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί, όχι μόνο λόγω του πολιτικού προβλήματος της Κύπρου, που δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή της αρχαιολογικής έρευνας στη Σαλαμίνα, αλλά και λόγω των φυσικών καταστροφών που έπληξαν την πόλη στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. και στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ., σβήνοντας οριστικά το ελληνιστικό πρόσωπό της και καλύπτοντάς το με τα στοιχεία της ρωμαϊκής και της βυζαντινής πόλης.

VII. Επίλογος

Τελειώνοντας την έρευνα σχετικά με την τοπογραφία της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου χρειάζεται να γίνει μια μικρή ανακεφαλαίωση των σημαντικότερων στοιχείων με σκοπό να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή της διατριβής καθώς και να εξαχθούν κάποια χρήσιμα συμπεράσματα.

Η εικόνα των δύο πόλεων κατά την Ελληνιστική περίοδο παρουσιάζει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά σε θεωρητικό επίπεδο, τα οποία όμως από αρχαιολογικής άποψης μπορούν να τεκμηριωθούν σε ικανοποιητικό βαθμό στη Νέα Πάφο, όχι όμως και στη Σαλαμίνα. Ένα από αυτά τα στοιχεία είναι τα τείχη, τα οποία θεωρητικά υφίστανται και για τις δύο πόλεις, αφού αποτελούσαν κοινό χαρακτηριστικό της συντριπτικής πλειοψηφίας των πόλεων εκείνης της εποχής. Από αρχαιολογικής άποψης στη Νέα Πάφο σώζεται ολόκληρο σχεδόν το δυτικό τμήμα των τειχών, που λαξεύτηκε στον φυσικό βράχο, με τη βορειοδυτική πύλη καθώς και κάποια ίχνη του βόρειου τμήματος. Αντίθετα, στη Σαλαμίνα σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα τείχους του 11^{ου} αι. π.Χ., για το οποίο κανείς δεν μπορεί να πει με βεβαιότητα αν ήταν τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης ή απλά περιέκλειε την ακρόπολη. Ωστόσο, οι αναφορές των αρχαίων συγγραφέων σε πολιορκίες που υπέστη η πόλη κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. αποτελούν μια έμμεση απόδειξη οχύρωσης της Σαλαμίνας πριν από την έλευση των Πτολεμαίων. Τα φυσικά εμπόδια (θάλασσα, κοίτη Πεδιαίου, απόκρημνες πλαγιές –«Δαιμονοστάσιον»), μπορούν να προσφέρουν κάποιες ενδείξεις αναφορικά με την πορεία της χάραξης των τειχών, σίγουρα όμως δεν είναι αρκετές για να δώσουν μια ξεκάθαρη εικόνα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Τελειώνοντας την αναφορά στην οχύρωση των δύο πόλεων, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι, ενώ η Σαλαμίνα έφερε αμυντικές εγκαταστάσεις από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής της, η Νέα Πάφος φαίνεται ότι έμεινε ανοχύρωτη για έναν αιώνα περίπου.

Όσον αφορά τον πολεοδομικό σχεδιασμό, η Νέα Πάφος ακολούθησε τη «μόδα» της εποχής που επέβαλλε τη χρήση του υποδάμειου συστήματος. Η εφαρμογή του συγκεκριμένου συστήματος επιβεβαιώθηκε τόσο μέσα από τις ανασκαφές, που σε αρκετά σημεία αποκάλυψαν διαδοχικές νησίδες και δρόμους, όσο και μέσα από τη διαφαινόμενη διατήρησή του σε κάποια σημεία της σύγχρονης πόλης. Αξιοσημείωτο είναι ωστόσο το γεγονός ότι, ενώ το πολεοδομικό σύστημα του ανατολικού τμήματος της πόλης είναι απόλυτα ευθυγραμμισμένο με τα σημεία του ορίζοντα, το αντίστοιχο του δυτικού τμήματος αποκλίνει μερικές μοίρες από το συγκεκριμένο προσανατολισμό. Η χρήση δύο διαφορετικά προσανατολισμένων πολεοδομικών σχεδίων γεννάει πολλά ερωτήματα,

ωστόσο οι πειστικότερες απαντήσεις που έχουν δοθεί υποστηρίζουν ότι οφείλεται είτε στη μορφολογία του εδάφους είτε στην ετεροχρονισμένη ανοικοδόμηση των δύο τμημάτων της πόλης ή στην ύπαρξη αρχαιότερου πυρήνα εγκατάστασης στο ανατολικό τμήμα.

Αντίθετα με τη Νέα Πάφο, για τη Σαλαμίνα δεν έχει ανακαλυφθεί το παραμικρό στοιχείο που να αποδεικνύει την εφαρμογή του συγκεκριμένου συστήματος στην πόλη. Σίγουρα, κάτι τέτοιο δε θα μπορούσε να ισχύει πριν από την Κλασική περίοδο, αφού το ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 479 π.Χ. στη Μίλητο. Ωστόσο, η επέκταση της πόλης προς τα βόρεια, γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., φαίνεται ότι έγινε βάσει οργανωμένου σχεδιασμού, συμπέρασμα που προκύπτει από τον σταθερό προσανατολισμό των κτηρίων που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές, τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκουν σε μεταγενέστερες περιόδους, ακολουθούν όμως έναν παλιότερο σχεδιασμό της πόλης. Το ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι κατά πόσο ο διαφαινόμενος αυτός πολεοδομικός σχεδιασμός του νέου τμήματος της ελληνιστικής Σαλαμίνας εφαρμόστηκε και στα παλαιότερα τμήματα της πόλης.

Τελειώνοντας το θέμα του πολεοδομικού σχεδιασμού των δύο πόλεων τίθεται ένα νέο ερώτημα, το οποίο αφορά την παρουσία διαφορετικών λειτουργικών ζωνών μέσα στις πόλεις. Η μεγάλη καινοτομία του ιπποδάμειου συστήματος στη ιστορία της πολεοδομίας δεν ήταν απλώς ότι έθετε ένα εύτομο και ορθογωνισμένο σχέδιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονταν οι πόλεις, αλλά ότι δημιουργούσε και οριοθετούσε διαφορετικούς τομείς μέσα σε αυτές (π.χ. εμπορικός τομέας, τομέας δημόσιων κτηρίων, οικιστικός τομέας). Στη Νέα Πάφο έχει εντοπιστεί μια διαφορετική ζώνη, που πλαισιώνεται από φαρδιούς δρόμους και αποτελείται από μεγαλύτερες νησίδες, δεν έχει όμως ακόμα αναγνωριστεί ο χαρακτήρας της. Αντίθετα, στη Σαλαμίνα, βάσει των έως τώρα δεδομένων και της επικρατούσας κατάστασης είναι πολύ δύσκολο να δοθεί στο άμεσο μέλλον απάντηση πάνω στο συγκεκριμένο ερώτημα.

Ένα άλλο κοινό στοιχείο των δύο πόλεων είναι ότι η ίδρυση και η ανάπτυξή τους οφείλονταν κατά μεγάλο ποσοστό στην παρουσία φυσικών αγκυροβολίων, τα οποία διαμορφώθηκαν με τέτοιον τρόπο ώστε να δημιουργηθούν οργανωμένα λιμάνια, με στενή είσοδο (λιμένες κλειστοί). Δυστυχώς η στενή είσοδος των λιμανιών, που δεν επέτρεπε την εύκολη ανακύκλωση του νερού, σε συνδυασμό με παράγοντες που προφανώς δεν υπολογίστηκαν κατά τον σχεδιασμό τους (ανάπτυξη του λιμανιού της Σαλαμίνας στις εκβολές του Πεδιαίου, ύπαρξη ενός χειμάρρου που εξέβαλλε μέσα στο λιμάνι της Νέας Πάφου) οδήγησαν στην πρόσχωσή τους. Στην περίπτωση της Σαλαμίνας το πρόβλημα της πρόσχωσης πρέπει να ήταν ιδιαίτερα έντονο ήδη από την αρχαιότητα, αφού κατασκευάστηκε ένα νέο λιμάνι, βορειότερα του αρχικού.

Και στις δύο πόλεις τα λιμάνια είχαν διττό ρόλο, εμπορικό και πολεμικό· κι ενώ στην περίπτωση της Νέας Πάφου είναι σχεδόν σίγουρο ότι η λιμενολεκάνη χωριζόταν εσωτερικά σε πολεμικό και σε εμπορικό λιμένα, στην περίπτωση της Σαλαμίνας είναι αδύνατο να ειπωθεί αν ίσχυε ένας τέτοιος εσωτερικός διαχωρισμός, αφού η αλλοίωση που υπέστη το λιμάνι της από την πρόσχωση δεν επιτρέπει ακόμα και τον ακριβή εντοπισμό του.

Πιθανόν εντός του λιμανιού της Νέας Πάφου να λειτουργούσε και το ναυπηγείο της πόλης, η ύπαρξη του οποίου επιβεβαιώνεται μέσω επιγραφών. Ναυπηγείο πρέπει να λειτουργούσε και στη Σαλαμίνα την εποχή του Ευαγόρα Α΄, όπως προκύπτει από την αναφορά αρχαίων συγγραφέων περί της ναυπήγησης τριηρών από το Σαλαμίνιο βασιλιά, αλλά και από το ναυτικό τρόπαιο του Κιτίου, που μαρτυρά ναυμαχία ανάμεσα στο στόλο των Κιτιέων και των εχθρών τους των Σαλαμινίων. Άγνωστο παραμένει ωστόσο κατά πόσο το ναυπηγείο της Σαλαμίνας συνέχισε να λειτουργεί και κατά την Ελληνιστική περίοδο.

Ένας χώρος άμεσα συνδεδεμένος με το λιμάνι ήταν η αγορά. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι αγορά διέθεταν και οι δύο πόλεις, αλλά σε καμιά από αυτές δε σώζεται το παραμικρό ίχνος. Στην περίπτωση της Νέας Πάφου έχει εντοπιστεί η αγορά των ρωμαϊκών χρόνων, στις ανασκαφές όμως που διενεργήθηκαν στον χώρο δεν εντοπίστηκαν ελληνιστικά κατάλοιπα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ελληνιστική αγορά βρισκόταν σε άλλο σημείο της πόλης. Από τη στιγμή που στις μεγάλες παραθαλάσσιες πόλεις ο συγκεκριμένος χώρος σχετιζόταν με το λιμάνι, η πιθανότερη τοποθεσία για τις αγορές της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου ήταν περιμετρικά των λιμένων τους. Ένα ερώτημα ωστόσο, που παραμένει αναπάντητο είναι, εάν, με την πάροδο των χρόνων, διαμορφώθηκε στο εσωτερικό των συγκεκριμένων πόλεων μια δεύτερη αγορά, πολιτικού χαρακτήρα. Μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα φαίνεται ότι τόσο στη Σαλαμίνα όσο και στη Νέα Πάφο λειτουργούσαν θεσμοί και όργανα αυτοδιοίκησης, που υποδηλώνουν ένα βαθμό αυτονομίας. Είναι αρκετά όμως αυτά τα στοιχεία για να στηρίξουν το ενδεχόμενο ύπαρξης μιας δεύτερης αγοράς πολιτικού τύπου; Κι αν πράγματι υπήρχε, σε ποιο σημείο της κάθε πόλης έδρευε; Σίγουρα, με τα έως τώρα δεδομένα είναι αδύνατον να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα. Αυτό όμως που μπορεί να ειπωθεί με κάπως μεγαλύτερη βεβαιότητα είναι ότι, αν όντως υπήρχαν αγορές πολιτικού τύπου, τότε αυτές αποτελούσαν δημιούργημα της Ύστερης Ελληνιστικής εποχής, αφού στις αρχές της περιόδου και οι δύο πόλεις φαίνεται ότι ήταν πλήρως εξαρτημένες από την πτολεμαϊκή εξουσία, όπως προκύπτει τουλάχιστον από τα επιγραφικά δεδομένα.

Το γυμνάσιο αποτελούσε ένα οικοδόμημα κοινό στην τοπογραφία και των δύο πόλεων. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα κτήριο, το οποίο πριν από την Ελληνιστική περίοδο δε μαρτυρείται σε καμία κυπριακή πόλη. Με την προσάρτηση ωστόσο του νησιού στο πτολεμαϊκό βασίλειο το γυμνάσιο αποτέλεσε ένα από τα πρώτα κτήρια που οικοδομήθηκαν στη Σαλαμίνα και στη Νέα Πάφο (στην πρώτη μαρτυρείται από το α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ στη δεύτερη από το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.). Στη Σαλαμίνα βέβαια ενδέχεται να υπήρχε ένα γυμνάσιο ήδη από την Κλασική περίοδο, με τη μορφή ενός υπαίθριου χώρου άθλησης, αλλά αυτή είναι μία υπόθεση που στηρίζεται σε πολύ θεωρητικές βάσεις. Το γυμνάσιο κατά την Ελληνιστική εποχή δεν ήταν ένα απλό κέντρο άθλησης, αλλά αποτελούσε ταυτόχρονα κέντρο διάδοσης του ελληνικού τρόπου ζωής στις νεοϊδρυθείσες πόλεις και αποικίες της ανατολής αλλά και τόπος εκδήλωσης της δυναστικής λατρείας, καθιστώντας το ως ένα εκ των βασικότερων μέσων πολιτικής προπαγάνδας υπέρ του βασιλιά.

Ποια είναι όμως τα συμπεράσματα που προκύπτουν για τα γυμνάσια της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου; Από τη στιγμή που απουσιάζουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και αγνοείται ακόμα και η τοποθεσία του γυμνασίου της Νέας Πάφου, σημαντικό ρόλο στη μελέτη των συγκεκριμένων ιδρυμάτων-κτηρίων έπαιξαν οι επιγραφές. Βάσει λοιπόν των επιγραφικών δεδομένων φαίνεται ότι το γυμνάσιο της Σαλαμίνας οικοδομήθηκε λίγο νωρίτερα από εκείνο της Νέας Πάφου. Αξιοσημείωτη ωστόσο είναι η παρατήρηση ότι στη Σαλαμίνα οι περισσότερες αναθηματικές επιγραφές που στήθηκαν έως τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. στο γυμνάσιο ή από μέλη του γυμνασίου σε άλλους χώρους, είχαν ως αποδέκτες τους Πτολεμαίους βασιλείς. Αντίθετα στη Νέα Πάφο, και στη Σαλαμίνα από το 2^ο αι. π.Χ. κι έπειτα, αποδέκτες ήταν κυρίως οι στρατηγοί και μέλη των οικογενειών τους, καθώς και διάφοροι τοπικοί αξιωματούχοι.

Μια πιθανή ερμηνεία με πολιτικές προεκτάσεις, είναι ότι στις «γυμνασιακές» επιγραφές της Σαλαμίνας τα τιμώμενα πρόσωπα ήταν συνήθως οι Πτολεμαίοι, λόγω της μεγάλης επιρροής που ασκούσε η Αλεξάνδρεια στη Σαλαμίνα και κατ' επέκταση της εξάρτησης της τελευταίας από την πρώτη, για όσο καιρό η Σαλαμίνα αποτελούσε την πρωτεύουσα του νησιού. Αντίθετα, όταν η Νέα Πάφος ανέλαβε τον ρόλο αυτό, κάπου στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., με την παράλληλη αύξηση των αρμοδιοτήτων του στρατηγού και τη διαφαινόμενη ενίσχυση των τοπικών θεσμών και αξιωμάτων, φαίνεται ότι η επιρροή αυτή τροποποιήθηκε.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό οικοδόμημα των ελληνικών πόλεων, το οποίο επίσης απουσίαζε από τις κυπριακές πόλεις πριν από την περίοδο της πτολεμαιοκρατίας ήταν το θέατρο. Στη Νέα Πάφο το θέατρο έχει ανακαλυφθεί στο βορειοανατολικό τμήμα της

πόλης και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Αποτελούσε ένα από τα πρώτα δημόσια κτήρια που οικοδομήθηκαν στην καινούργια πόλη με σκοπό την ψυχαγωγία των κατοίκων της και κυρίως των Ελλήνων και Μακεδόνων μισθοφόρων, που αποτελούσαν τη φρουρά της και οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι στο συγκεκριμένο τύπο θεάματος. Στη Σαλαμίνα, το θέατρο που ανασκάφηκε πρωτοκατασκευάστηκε επί Αυγούστου και δε φέρει κανένα ίχνος κάποιου προγενέστερου ελληνιστικού θεάτρου. Αυτό όμως δε σημαίνει απαραίτητα ότι η πόλη στερείτο θεάτρου κατά την Ελληνιστική εποχή· η ανακάλυψη επιγραφών, όπου γίνεται αναφορά στο *Κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν*, σημαίνει ότι στην πόλη υπήρχαν θεατρικές ομάδες και πιθανότατα και κάποιο θέατρο.

Οι ναοί και τα ιερά αποτελούσαν τα συνηθέστερα δημόσια οικοδομήματα σε όλες τις πόλεις της αρχαιότητας, όσο μεγάλες ή μικρές κι αν ήταν αυτές. Ωστόσο, οι ανασκαφικές έρευνες σε Σαλαμίνα και Νέα Πάφο αποκάλυψαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελάχιστων μόνο ναών· του Διός Ολυμπίου στη Σαλαμίνα, στο δυτικό τμήμα της πόλης, μάλλον της Αφροδίτης Παφίας πάνω στον λόφο Φάμπρικα και κάποιας αδιευκρίνιστης ακόμα θεότητας πάνω στον λόφο Φανάρι στη Νέα Πάφο. Στην ίδια πόλη, εκτός των τειχών όμως, εντοπίστηκε κι ένα ιερό αφιερωμένο στον Απόλλωνα Υλάτη, που κατασκευάστηκε κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., αλλά παραμένει άγνωστο το χρονικό διάστημα της λειτουργίας του.

Εκτός από τους ναούς αυτούς υπήρχαν και άλλοι, οι οποίοι δεν εντοπίστηκαν, η παρουσία τους όμως τεκμηριώνεται μέσα από επιγραφές και αρχαιολογικό υλικό που ανακαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές (όπως π.χ. πληθώρα αγαλματιδίων που βρέθηκαν σε βόθρους στη Σαλαμίνα). Έτσι, στη Σαλαμίνα, εκτός από τον ναό του Διός Ολυμπίου υπήρχε κάποιος προγενέστερος ναός (ή ιερό) αφιερωμένος στον Δία Σωτήρα, ενώ μαρτυρείται η παρουσία ναού (ή ναών) αφιερωμένου στην Αφροδίτη(ς), ιερών αφιερωμένων στον Ηρακλή και στον Ερμή (πιθανότατα τα ιερά των θεών αυτών να βρίσκονταν εντός του γυμνασίου, λόγω της φύσης των συγκεκριμένων θεών –προστάτες του αθλητισμού), ναού αφιερωμένου στον Σέραπι, καθώς και ναού αφιερωμένου στην Αθηνά. Στη Νέα Πάφο, βάσει των ανασκαφικών και των επιγραφικών δεδομένων υπήρχαν ναοί αφιερωμένοι στην Αρτέμιδα Αγροτέρα και στη Λητώ, ενώ δεν αποκλείεται τα υπόγεια που εντοπίστηκαν εντός των ορίων της πόλης (Αγ. Σολομωνής, Αγ. Λαμπριανού και Τούμπαλλου ή Garrison's Camp) να σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με θρησκευτικές τελετουργίες. Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η ευρεία διάδοση που γνώρισε και στις δύο πόλεις η δυναστική λατρεία, η οποία ασκείτο είτε σε ιερά που λειτουργούσαν εντός των γυμνασίων, είτε σε ναούς άλλων θεών (πιθανόν στο ναό του Σέραπι στη

Σαλαμίνα) είτε σε ανεξάρτητους ναούς, οι οποίοι όμως δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί (ίσως ο ναός στην κορυφή του λόφου Φανάρι να ήταν αφιερωμένος στη δυναστική λατρεία).

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη ανακεφαλαίωση αναφορικά με την τοπογραφία της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου μένει η αναφορά σε ακόμα ένα οικοδόμημα που αποτελούσε το σύμβολο κυριαρχίας της Αλεξάνδρειας επί της Κύπρου· το ανάκτορο, η έδρα δηλαδή του στρατηγού. Δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική ένδειξη για το που μπορεί να βρισκόταν το συγκεκριμένο οικοδόμημα, ωστόσο η παρουσία του δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Στη Σαλαμίνα, μετά την προσάρτηση του νησιού στο πτολεμαϊκό βασίλειο, έδρα του στρατηγού πιθανόν να αποτέλεσε το ανάκτορο των Τευκριδών βασιλέων. Δεν αποκλείεται ωστόσο ένα νέο ανάκτορο να οικοδομήθηκε σε μια θέση, απ' όπου ο στρατηγός θα μπορούσε να έχει καλύτερη επίβλεψη της πόλης και της ευρύτερης περιοχής.

Στη Νέα Πάφο το συγκεκριμένο οικοδόμημα δε πρέπει να κτίστηκε παρά μόνο όταν μεταφέρθηκε εκεί η έδρα του στρατηγού. Ωστόσο, δεν αποκλείεται στην πόλη να οικοδομήθηκαν δύο ανάκτορα, ένα για τον στρατηγό κι ένα βασιλικό, για τους Πτολεμαίους· δεν πρέπει να λησμονείται ότι από την εποχή της συμβασιλείας του Πτολεμαίου Στ' Φιλομήτορος με τον αδερφό του Πτολεμαίο Η' Ευεργέτη Β' (Φύσκων) άρχισαν έντονες δυναστικές έριδες με αποτέλεσμα κάποιοι Πτολεμαίοι να διαμένουν στο νησί, άλλοι ως στρατηγοί (Πτολεμαίος Θ' Σωτήρ Β' Λάθηρος, το 117/6 π.Χ., Πτολεμαίος Αλέξανδρος Α', από το 116-114/3 π.Χ.), άλλοι ως έκπτωτοι βασιλείς (Πτολεμαίος Στ' Φιλομήτωρ, το 163 π.Χ., Πτολεμαίος Η' Ευεργέτης Β', από το 144-129 π.Χ., Πτολεμαίος Θ' Σωτήρ Β' Λάθηρος από το 106/5-101 π.Χ.) και άλλοι ως βασιλείς του νησιού (Πτολεμαίος Αλέξανδρος Α' από το 114/3-107 π.Χ., Πτολεμαίος Θ' Σωτήρ Β' από το 101-88 π.Χ., Πτολεμαίος «Βασιλιάς της Κύπρου από το 80-58 π.Χ.).

Μέσα από τη μελέτη της τοπογραφίας των δύο ελληνιστικών πρωτευουσών της Κύπρου φαίνεται κατ' αρχάς ότι οι συγκεκριμένες πόλεις ακολούθησαν το μοντέλο των πόλεων που γνώρισαν ευρεία διάδοση στην ελληνιστική ανατολή· πρόκειται δηλαδή για πόλεις που χτίστηκαν κατά κύριο λόγο βάσει του υποδάμειου πολεοδομικού συστήματος και στις οποίες οικοδομήθηκαν κτήρια που προήγαν τον ελληνικό τρόπο ζωής, όπως το γυμνάσιο και το θέατρο. Από τη στιγμή που οι κυπριακές πόλεις δεν έφεραν έως τότε τέτοιες κτηριακές εγκαταστάσεις, πρέπει μάλλον να υποθεθεί ότι ο τοπογραφικός σχεδιασμός τους επιβλήθηκε έως έναν βαθμό από την Αλεξάνδρεια με σκοπό τη δημιουργία οικείου περιβάλλοντος για τους Έλληνες μισθοφόρους που θα επάνδρωναν τις φρουρές των πόλεων.

Πέραν τούτου όμως η επιρροή της Αλεξάνδρειας στις κυπριακές πρωτεύουσες ήταν αισθητή και έντονη σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου τους. Στον πολιτικό τομέα κυριαρχούσε η παρουσία του στρατηγού, απεσταλμένου της Αλεξάνδρειας κι έμπιστου των Πτολεμαίων. Μπορεί βέβαια από το 2^ο αι. π.Χ. να παρατηρείται μια ανάπτυξη οργάνων και θεσμών αυτοδιοίκησης, που δημιουργούν μια υποψία σχετικά με την ύπαρξη αγοράς πολιτικού χαρακτήρα στις συγκεκριμένες πόλεις, δεν πρέπει όμως να παραβλέπεται και το γεγονός της παράλληλης αύξησης της εξουσίας και των αρμοδιοτήτων του στρατηγού. Στον τομέα της θρησκείας η δυναστική λατρεία γνώρισε ευρεία διάδοση, όχι μόνο λόγω της ανέγερσης ναών και ιερών προς τιμήν των θεοποιημένων Πτολεμαίων, αλλά παράλληλα λόγω της προώθησής της μέσω των γυμνασίων και μέσα από τις καθημερινές ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, όπως η διοργάνωση εορτασμών, πομπών, θεατρικών παραστάσεων από το *Κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν*.

Η ελληνιστική εικόνα της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου, όπως σκιαγραφήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, προέκυψε μέσα από διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων, η Νέα Πάφος φαίνεται ότι γνώρισε περισσότερες οικοδομικές φάσεις από τη Σαλαμίνα, γεγονός λογικό, αν αναλογιστεί κανείς ότι την εποχή ίδρυσης της πρώτης η δεύτερη είχε ήδη φτάσει στον κολοφώνα της ακμής και της δόξας της.

Αν και η τοπογραφία της Σαλαμίνας είναι ελάχιστα γνωστή, φαίνεται ότι η πόλη γνώρισε κατά την Ελληνιστική περίοδο μόνο μία μεγάλη οικοδομική φάση, γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Η πόλη, στις αρχές της Ελληνιστικής εποχής πρέπει να διατηρούσε την εικόνα της Σαλαμίνας που είχε διαμορφώσει και είχε οργανώσει ο Ευαγόρας Α΄ στα τέλη του 5^{ου} και έως το πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., χωρίς ωστόσο αυτό να είναι απολύτως σίγουρο, αφού η τοπογραφία της Κλασικής πόλης αγνοείται σε μεγάλο βαθμό. Η οικοδομική φάση που γνώρισε η πόλη γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. δεν οφείλεται στην ανάγκη για επέκταση και αναδιοργάνωση, αλλά είχε διαφορετικά αίτια: το λιμάνι που κατασκευάστηκε επί βασιλείας του Ευαγόρα Α΄ στις εκβολές του Πεδιαίου άρχισε να προσχώνεται από τα ιζήματα που μετέφερε ο ποταμός με αποτέλεσμα να πλήττεται ο ρόλος της ως εμπορικό κέντρο και ως ναυτική βάση του πτολεμαϊκού στόλου. Η διαφαινόμενη δημιουργία ενός νέου λιμανιού σε έναν φυσικό κόλπο που υπήρχε λίγο βορειότερα «τράβηξε» την πόλη προς εκείνη την κατεύθυνση.

Αντίθετα, η Νέα Πάφος γνώρισε περισσότερες οικοδομικές φάσεις που τη μετέτρεψαν σταδιακά από ένα μικρό οικισμό σε μια από τις μεγαλύτερες πόλεις του νησιού και τελικά στην πρωτεύουσά του. Μήπως όμως η πρώτη οικοδομική φάση που

αντιστοιχεί ουσιαστικά στη θεμελίωση της πόλης προδίδει κάποιες πληροφορίες για τον ιδρυτή της και για τους πραγματικούς λόγους της ίδρυσής της:

Η Νέα Πάφος ιδρύθηκε στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. (πιο συγκεκριμένα γύρω στο 315-312 π.Χ.) δίπλα (ή εν μέρει πάνω) σε έναν προϋπάρχοντα οικισμό που φαίνεται ότι δημιουργήθηκε κατά την Κλασική περίοδο. Εμπνευστής της ιδέας για τη δημιουργία μιας πόλης στον συγκεκριμένο χώρο ήταν μάλλον ο Πτολεμαίος Α΄ του Λάγου, ο οποίος είχε λόγους, οικονομικής (εγγύτητα της περιοχής στα μεταλλεία χαλκού του Τρούδους) και στρατηγικής φύσεως (αφθονία ξυλείας για τη ναυπήγηση στόλου, χρήση της περιοχής ως αμυντικό προπύργιο), αλλά και τις δυνατότητες για να υλοποιήσει ένα τόσο μεγαλεπήβολο σχέδιο. Αντίθετα, ο βασιλιάς της Πάφου Νικοκλής, όσο δραστήριος «οικοδόμος» κι αν υπήρξε δε φαίνεται ότι θα μπορούσε να επωμιστεί το βάρος της ίδρυσης μιας νέας πόλης για οικονομικούς, αλλά και για πολιτικούς λόγους, αφού, μεταφέροντας την έδρα του μακριά από τον ναό της Αφροδίτης, θα έδινε την εντύπωση ότι απομακρυνόταν από τη χάρη της θεάς που νομιμοποιούσε την πολιτική και θρησκευτική εξουσία του.

Η πρώτη οικοδομική φάση περιελάμβανε την κατασκευή μικρών οικιών, από απλά υλικά, καθώς και κάποιων εργαστηρίων. Την ίδια περίοδο φαίνεται ότι άρχισε και η διαμόρφωση του λιμανιού της πόλης, αφού το 306 π.Χ. ο Πτολεμαίος συγκέντρωσε το στόλο του στην Πάφο (πρόκειται πιθανότατα για το λιμάνι της νέας πόλης, αφού το αγκυροβόλιο της Παλαιπάφου ήταν μάλλον μικρό για να φιλοξενήσει ένα στόλο της τάξης των 140 πολεμικών και 200 μεταγωγικών σκαφών) προτού προχωρήσει προς τη Σαλαμίνα και ναυμαχήσει με τον στόλο του Δημητρίου. Πολύ πιθανόν, παράλληλα με την οργάνωση του λιμανιού να είχε αρχίσει και η λειτουργία του ναυπηγείου, το οποίο, από επιγραφικής άποψης, φαίνεται ότι λειτουργούσε με εντατικούς ρυθμούς επί Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου. Δεν αποκλείεται ωστόσο η ανάγκη του Πτολεμαίου Α΄ Σωτήρος για τη συγκρότηση ισχυρού στόλου να οδήγησε στη δημιουργία ναυπηγικών εγκαταστάσεων ταυτόχρονα με την ίδρυση της Νέας Πάφου.

Πέραν των παραπάνω, η πρώτη οικοδομική φάση της πόλης περιελάμβανε την κατασκευή ενός ιερού αφιερωμένου στην Αρτέμιδα Αγροτέρα κι ενός ναού για την Αφροδίτη Παφία. Το ιερό οικοδομήθηκε από τον Νικοκλή στο ακρωτήριο Μαλλούτενα και ίσως προηγείται λίγα χρόνια των υπόλοιπων κτηρίων, ενώ ο ναός της Αφροδίτης ανεγέρθηκε πιθανότατα στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. στα πλαίσια ενός οικοδομικού προγράμματος που περιελάμβανε την ανοικοδόμηση του ναού στην κορυφή του λόφου Φάμπρικα και την κατασκευή του θεάτρου στη νότια πλαγιά του.

Η κατασκευή θεάτρου στη Νέα Πάφο, από τα πρώτα χρόνια ύπαρξης της πόλης, χωρίς μάλιστα να μαρτυρείται η παρουσία του συγκεκριμένου οικοδομήματος σε κάποια

άλλη κυπριακή πόλη πριν από την Ελληνιστική περίοδο, δείχνει ότι η ανάμειξη του Πτολεμαίου Α΄ στην ίδρυση της Νέας Πάφου, είναι αδιαμφισβήτητη. Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα ότι το συγκεκριμένο θέατρο έφερε αρκετά κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά με εκείνο της Αλεξάνδρειας, όπως το ημικυκλικό σχήμα του κοίλου, γεγονός που ενισχύει ακόμα περισσότερο την παραπάνω διαπίστωση. Το γεγονός ότι το θέατρο ήταν από τα πρώτα δημόσια κτήρια που οικοδομήθηκαν στη Νέα Πάφο δείχνει ότι οι περισσότεροι από τους κατοίκους της πόλης (πιθανότατα Έλληνες μισθοφόροι) ήταν συνηθισμένοι στο συγκεκριμένο τρόπο ψυχαγωγίας. Έτσι, φαίνεται ότι ο ιδρυτής της Νέας Πάφου ήθελε, με την κατασκευή τέτοιων οικοδομημάτων να δημιουργήσει ένα οικείο περιβάλλον για τους νέους άποικους, όπου θα κυριαρχούσε ο τρόπος ζωής που είχαν συνηθίσει στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Ένα οικοδόμημα που θα ενίσχυε ακόμα περισσότερο την παραπάνω άποψη είναι το γυμνάσιο, το οποίο, βάσει των επιγραφικών δεδομένων μαρτυρείται από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. Από τη στιγμή όμως που το συγκεκριμένο οικοδόμημα δεν έχει ακόμα εντοπιστεί, δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα ποια περίοδο ακριβώς οικοδομήθηκε. Έτσι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να είναι σύγχρονο με το θέατρο, γεγονός που θα επιβεβαίωνε σε μεγάλο βαθμό ότι η Νέα Πάφος ιδρύθηκε κατόπιν εντολής του Πτολεμαίου Α΄ και προορίστηκε για την εγκατάσταση Ελλήνων μισθοφόρων.

Η κατασκευή του θεάτρου, κτηρίου που δεν προϋπήρχε στο κυπριακό περιβάλλον, αλλά είναι από τα πρώτα κτήρια που οικοδομούνται στη Νέα Πάφο, η διακόσμηση οικιών με τρόπους που δεν είχαν ξαναεφαρμοστεί σε κυπριακές οικίες (ψηφιδωτά δάπεδα κάτω από την Οικία του Διονύσου και στο λόφο Φάμπρικα), η λειτουργία ενός ναυπηγείου ήδη από το α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. και ο έντονος στρατιωτικός χαρακτήρας της πόλης καθ' όλο τον 3^ο αι. π.Χ. (αφιέρωσεις μισθοφόρων ή μελών του γυμνασίου στο στρατηγό και στους Πτολεμαίους), προσφέρουν κάποιες σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τον πρώτο αιώνα ύπαρξης της Νέας Πάφου. Βάσει λοιπόν των παραπάνω η Νέα Πάφος ιδρύθηκε κατόπιν ενεργειών του Πτολεμαίου Α΄, με βασικό σκοπό τη ναυπήγηση πλοίων για τον πτολεμαϊκό στόλο. Γι' αυτό το λόγο κατοικήθηκε από Έλληνες και ξένους μισθοφόρους του Λαγίδη, οι οποίοι εγγυόνταν την ασφάλειά της και την προάσπιση των πτολεμαϊκών συμφερόντων.

Υπάρχει ωστόσο το ενδεχόμενο η Νέα Πάφος να ιδρύθηκε αρχικά ως στρατιωτική αποικία και όχι ως πόλη. Πέραν της κατοίκησης της από μισθοφόρους του Πτολεμαίου Α΄, υπάρχουν και μερικά ακόμα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης. Ένα εκ των κύριων χαρακτηριστικών των πτολεμαϊκών αποικιών ήταν η εγκατάστασή τους δίπλα ή μέσα σε κοινότητες γηγενών, με την επίταξη πολλές φορές δωματίων ή χώρων από τις οικίες των ντόπιων για τη στέγαση των μισθοφόρων. Η Νέα Πάφος ιδρύθηκε δίπλα σε ένα

προϋπάρχοντα οικισμό, καταλαμβάνοντας πιθανότατα κι ένα μέρος του. Από τη στιγμή όμως που αυτός δεν έχει εντοπιστεί, δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα κατά πόσο υφίσταται η περίπτωση μιας «κατοικίας» εκεί.

Ένα στοιχείο, που θα μπορούσε να συνδυαστεί εν μέρει με την παραπάνω παρατήρηση είναι η απουσία δυναστικού ονόματος για τη Νέα Πάφος. Οι περισσότερες από τις νέες πόλεις που ιδρύθηκαν κατά την Ελληνιστική εποχή έφεραν τα ονόματα των βασιλέων που τις ίδρυσαν ή των συγγενών τους (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Αντιγονεία, Σελεύκεια, Λαοδίκεια, Απάμεια, Πτολεμαΐδα, Αρσινόη κλπ.). Αντίθετα, οι αποικίες «βαφτίζονταν» είτε από τον τόπο καταγωγής των μισθοφόρων που τις κατοικούσαν είτε από κάποιον παρακείμενο οικισμό. Η Νέα Πάφος πήρε το όνομα της πλησιέστερης πόλης, φαίνεται όμως ότι αργότερα, για την αποφυγή συγχύσεων μεταξύ της νέας και της παλιάς πόλης, υιοθετήθηκε για την δεύτερη η ονομασία Παλαίπαφος, Παλόπαφος ή Παλαιά Πάφος.

Παρόλο που ο Πτολεμαίος Α΄ φαίνεται ότι ήταν ο ιδρυτής της Νέας Πάφου, η ανάμειξη του στην πρώτη οικοδομική φάση δεν είναι ιδιαίτερα αισθητή, με εξαίρεση ίσως την περίπτωση του θεάτρου. Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλέπουμε αφ' ενός ότι ο Πτολεμαίος Α΄ ενεπλάκη από πολύ νωρίς στις συγκρούσεις των Διαδόχων και αφ' ετέρου ότι την εποχή που ιδρύθηκε η Νέα Πάφος υφίσταντο ακόμα τα κυπριακά βασίλεια. Επομένως, φαντάζει πολύ βολική η λύση της ανάθεσης από πλευράς Πτολεμαίου σε έναν αξιωματούχο του της ίδρυσης μιας αποικίας. Ο Νικοκλής δεν ήταν βέβαια αξιωματούχος του Πτολεμαίου Α΄, ήταν όμως πιστός σύμμαχος του και κύριος της περιοχής όπου ιδρύθηκε η Νέα Πάφος. Έτσι, ο Νικοκλής πιθανόν να κατέστη αποδέκτης χρηματοδότησης από τον Πτολεμαίο Α΄ και να τέθηκε επικεφαλής της ίδρυσης της Νέας Πάφου, τακτική που φαίνεται ότι ακολούθησαν οι Πτολεμαίοι και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στην περιοχή της Αμμωνίτιδας στην Υπεριορδανία.

Τέλος, η απουσία οχυρωματικού περιβόλου για την προστασία της Νέας Πάφου, έως τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. γεννάει ερωτηματικά, ακόμα και στην περίπτωση ίδρυσης μιας στρατιωτικής αποικίας, αφού τα τείχη ήταν απαραίτητα για την προστασία της. Ωστόσο, η οχύρωση ή μη ενός οικισμού αποτελούσε μία εκ των διαφορών, όχι βέβαια τη μόνη ή τη σημαντικότερη, ανάμεσα σε μια πόλη και μια αποικία.

Με την πάροδο των χρόνων η Νέα Πάφος αναπτύχθηκε, επεκτάθηκε και τελικά, στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., πήρε τον τίτλο της πρωτεύουσας από τη Σαλαμίνα. Ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν την αλλαγή; Σίγουρα, ένας βασικός λόγος ήταν η πρόσχωση του λιμανιού της Σαλαμίνας, που δημιουργούσε προβλήματα οικονομικής και στρατηγικής σημασίας, αφού τόσο ο εμπορικός όσο και πολεμικός στόλος των

Πτολεμαίων θα αντιμετώπιζε δυσκολίες κατά τον ελλιμενισμό τους στην πόλη. Η πρόσχωση του λιμανιού της Σαλαμίνας όμως δεν ήταν ο μοναδικός ούτε ο πιο σημαντικός λόγος για τη μεταφορά της πρωτεύουσας, αφού βάσει των αρχαιολογικών ερευνών φαίνεται ότι ένα νέο λιμάνι κατασκευάστηκε στο βόρειο τμήμα της πόλης.

Η εγγύτητα της Νέας Πάφου με την Αλεξάνδρεια σε συνδυασμό με το γεγονός ότι, συγκριτικά με τη Σαλαμίνα, βρισκόταν πιο μακριά από τα παράλια του Σελευκιδικού βασιλείου, σίγουρα θα έπαιξε κάποιον ρόλο στη λήψη της απόφασης για μεταφορά της πρωτεύουσας. Ίσως σε αυτήν την απόφαση συνέβαλλε και η επίθεση που πραγματοποίησε το 196 π.Χ. ο Αντίοχος Γ΄ κατά της Κύπρου, αλλά απετράπη την τελευταία στιγμή, όχι χάρη στην έγκαιρη επέμβαση του πτολεμαϊκού στόλου, αλλά λόγω μιας σειράς τυχαίων γεγονότων.

Ένας ακόμα λόγος που συνέβαλε στη μεταφορά της πρωτεύουσας ήταν η αύξηση των αρμοδιοτήτων του στρατηγού· εκτός από αρχηγός του στρατού και του στόλου, ο στρατηγός της νήσου απέκτησε, επί Πτολεμαίου Ε΄ Επιφανούς, και τον τίτλο του αρχιερέως, του ανώτερου δηλαδή ιερέα στην Κύπρο, τόσο των τοπικών λατρειών όσο και της δυναστικής. Από τη στιγμή που το σημαντικότερο ιερό του νησιού θεωρείτο εκείνο της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο θα έπρεπε ο στρατηγός, ως αρχιερέας πλέον, να μεταφέρει την έδρα του εκεί κοντά.

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω φανερώνει την πραγματική αιτία της μεταφοράς της πρωτεύουσας από τη Σαλαμίνα στη Νέα Πάφο και δεν ήταν άλλη από την αποδυνάμωση του πτολεμαϊκού βασιλείου. Η αποδυνάμωση αυτή είναι αισθητή όχι μόνο στην αδυναμία προστασίας της παλιάς πρωτεύουσας του νησιού από τις επιβουλές των Σελευκιδών βασιλέων, αλλά κυρίως στην αγωνιώδη προσπάθεια των Πτολεμαίων, μετά την απώλεια των υπερπόντιων κτήσεών τους, να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στο νησί. Η προσπάθεια αυτή αντικατοπτρίζεται στη σταδιακή αύξηση των αρμοδιοτήτων του στρατηγού, αλλά και στην εγκατάσταση του κάθε έκπτωτου Πτολεμαίου βασιλιά στην πρωτεύουσα της Κύπρου.

Τελειώνοντας την παρούσα διατριβή, πέρα από τα επιμέρους ερωτήματα που υφίστανται ακόμα αναφορικά με την τοπογραφία της Σαλαμίνας και της Νέας Πάφου, προκύπτουν νέα ερωτήματα. Το σημαντικότερο, κατά την άποψη του γράφοντος, αφορά τη μορφή των υπόλοιπων κυπριακών πόλεων κατά την Ελληνιστική περίοδο, τόσο των παλιότερων όσο και των νεόδμητων (π.χ. οι τρεις Αρσινόες). Παρόλο που η συγκεκριμένη εποχή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και πολυδιάστατη για την ιστορία της Κύπρου, δεν έχει ερευνηθεί στον βαθμό που θα έπρεπε. Εκτός από κάποιες έρευνες που έγιναν σχετικά

με το αμυντικό και το λιμενικό δίκτυο¹ των κυπριακών πόλεων της συγκεκριμένης περιόδου, η εικόνα των περισσοτέρων από αυτές παραμένει σε μεγάλο βαθμό θαμπή.

Ένα δεύτερο ερώτημα, το οποίο θα μπορούσε να απαντηθεί ως έναν βαθμό από τη διερεύνηση του προηγούμενου, έχει να κάνει με το βαθμό αυτονομίας των υπόλοιπων κυπριακών πόλεων. Όπως φάνηκε πιο πάνω τόσο η Σαλαμίνα όσο και η Νέα Πάφος, ως πρωτεύουσες της Κύπρου αισθάνονταν ιδιαίτερα έντονη της επιρροή της Αλεξάνδρειας σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου. Συνέβαινε άραγε το ίδιο και στις «επαρχιακές» πόλεις της Κύπρου ή μήπως εκεί υπήρχε ένας μεγαλύτερος βαθμός ελευθερίας και αυτονομίας;

Τέλος, ένα τρίτο ερώτημα, που προκύπτει μέσα από τη διαφαινόμενη ίδρυση της Νέας Πάφου ως αποικίας, έχει να κάνει με τον αποικισμό της Κύπρου, με την ίδρυση δηλαδή πόλεων και στρατιωτικών αποικιών στο νησί. Σίγουρα, οι Πτολεμαίοι δεν ανέπτυξαν ένα αποικιστικό σχέδιο τόσο βαθύ κι έντονο όσο εκείνο που εφάρμοσαν οι Σελευκίδες, ωστόσο στην Κύπρο φαίνεται ότι ίδρυσαν και νέες πόλεις και στρατιωτικές αποικίες. Γιατί εφάρμοσαν τη συγκεκριμένη τακτική στο νησί και τελικά πόσο βαθύς ήταν αυτός ο διαφαινόμενος αποικισμός;

Οι προβληματισμοί που προκύπτουν μέσα από τα παραπάνω ερωτήματα, αν ερευνηθούν σωστά και σε βάθος, θα μπορέσουν να προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για τη δημιουργία μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας αναφορικά με τη σχέση μεταξύ Αλεξάνδρειας και Κύπρου, αλλά και να δώσουν πληροφορίες που θα εμπλουτίσουν το κεφάλαιο της ελληνιστικής ιστορίας του νησιού.

---

¹ Balandier 2002, 323-338; Θεοδούλου 2006.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

<i>AKEP</i>	Χατζηιωάννου, Κ., <i>Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικάς πηγάς</i> , 6 τομ., Λευκωσία 1971-1988.
<i>ARDA</i>	<i>Annual Report of the Department of Antiquities.</i>
<i>GGM</i>	Müller, C., <i>Geographi Graeci Minores</i> , 2 vols., Paris 1861.
<i>ICA</i>	Michaelidou-Nicolaou, I., <i>Inscriptiones Cypriae Alphabeticae</i> , Nicosia 1963-2003.
<i>PAM</i>	Polish Archaeology in the Mediterranean.
<i>PCZ</i>	Cairo Zenon Papyri.
<i>PPC</i>	Michaelidou-Nicolaou, I., <i>Prosopography of Ptolemaic Cyprus</i> , Göteborg 1976.
<i>Salamine I</i>	Oziol, Th. & Pouilloux, J., <i>Salamine de Chypre I. Les lampes</i> , Paris 1969.
<i>Salamine II</i>	Yon, M., <i>Salamine de Chypre II. Le tombe T 1 du XIe siècle av. J-C</i> , Paris 1971.
<i>Salamine III</i>	Calvet, Y., <i>Salamine de Chypre III. Les timbres amphoriques</i> , Paris 1972.
<i>Salamine IV</i>	Argoud, G. et al., <i>Salamine de Chypre IV. Anthologie Salaminienne</i> , Paris 1973.
<i>Salamine V</i>	Yon, M., <i>Salamine de Chypre V. Un dépôt de sculptures archaïques</i> , Paris 1974.
<i>Salamine VI</i>	Chavane, M.-J., <i>Salamine de Chypre VI. Les petits objets</i> , Paris 1975.
<i>Salamine VII</i>	Oziol, Th., <i>Salamine de Chypre VII. Les lampes du Musée de Chypre</i> , Paris 1977.
<i>Salamine VIII</i>	Jehasse, L., <i>Salamine de Chypre VIII. La céramique à vernis noir du rempart méridional</i> , Paris 1978.
<i>Salamine IX</i>	Diederichs, C., <i>Salamine de Chypre IX. Céramiques hellénistiques, romaines et byzantines</i> , Paris 1980.
<i>Salamine X</i>	Chavane, M.-J. & Yon, M., <i>Salamine de Chypre X. Testimonia Salaminia I</i> , Paris 1978.
<i>Salamine XI</i>	Argoud, G., Callot, O. & Helly, B., <i>Salamine de Chypre XI. Une résidence byzantine (l'“Huilerie”)</i> , Paris 1980.
<i>Salamine XII</i>	Monloup, T., <i>Salamine de Chypre XII. Les figurines de terre cuite de tradition archaïque</i> , Paris 1984.
<i>Salamine XIII</i>	Pouilloux, J., Roesch, P. & Marcillet-Jaubert, J., <i>Salamine de Chypre XIII. Testimonia Salaminia II</i> , Paris 1987.
<i>Salamine XIV</i>	Moloup, T., <i>Salamine de Chypre XIV. Les terres cuites classiques: un sanctuaire de la grande déesse</i> , Paris 1994.
<i>Salamine XV</i>	Roux, G., <i>Salamine de Chypre XV. La basilique de la Campanopetra</i> , Paris 1998.
<i>Sammelbuch</i>	Preisigke, F., <i>Sammelbuch Griechischer Urkundem aus Ägypten</i> , Straßburg 1915.
<i>SCE</i>	Vessberg, O., <i>The Swedish Cyprus Expedition</i> , Stockholm 1934.

---

* Στην παρούσα μελέτη οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται ακολουθούν το σύστημα του *American Journal of Archaeology* 111 (2007), pp. 14-33. Στον παραπάνω κατάλογο καταγράφονται όσες συντομογραφίες δεν αναφέρονται στον κατάλογο του *AJA*. Στην περίπτωση επαναλαμβανόμενων χρονικών δεν αναφέρεται ο συγγραφέας, αλλά το περιοδικό (π.χ. *ARDA*, *BCH*).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Αγαθ. Γεωγρ. ύποτ.	Αγαθήμερος, Γεωγραφίας ύποτύπωσις
Αθην. Δειπν.	Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί
Amm. Res	Ammianus Marcellinus, <i>Res Gestae a Fine Corneli Taciti</i>
Αππ. Μακ.	Αππιανός, Μακεδονική
Αππ. Μιθρ.	Αππιανός, Μιθριδατικά
Αππ. Συρ.	Αππιανός, Συριακή
Αριστ. Πολιτ.	Αριστοτέλης, Πολιτικά
Αρρ. Άλεξ.	Αρριανός, Αλεξάνδρου Άνάβασις
Αρρ. Μετά Άλεξ.	Αρριανός, Τά μετὰ Άλεξάνδρου
Διόδ. Βιβλ.	Διόδωρος Σικελιώτης, Βιβλιοθήκη Ιστορική
Διον. Περ. Περιηγ.	Διονύσιος Περιηγητής, Οίκουμένης περιήγησης
Διοσκ. Ύλ. ιατρ.	Διοσκουρίδης, Περι ύλης ιατρικής
Δίων Ιστ.	Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκή Ιστορία
Ευριπ. Έλ.	Ευριπίδης, Έλένη
Ευστ. εις Διον. Περ.	Ευστάθιος, Παρεκβολαί εις τόν Διονύσιον τόν περιηγητήν
Ευστ. εις Όμηρ.	Ευσταθιος, Παρεκβολαί εις Όμηρον
Ηρόδ. Ιστ.	Ηρόδοτος, Ιστορίαι
Θεοφρ. Φυτ. ίστ.	Θεόφραστος, Περι φυτῶν ίστορίας
Θουκ. Ιστ.	Θουκυδίδης, Ιστορία
Ιερων. Vita Hilar.	Ιερώνυμος, <i>Vita Sancti Hilarionis</i>
Ιουστ. Erit.	Ιουστίνος, <i>Epitoma historiarum Trogii Pompei</i>
Ισοκ. Νικ.	Ισοκράτης, Πρὸς Νικοκλέα
Ισοκ. Εὐαγ.	Ισοκράτης, Εὐαγόρας
Lact. Div. Inst.	Lactantius, <i>Divinarum Institutionum</i>
Λιβ. Ιστ.	Livius, <i>Ab urbe condita</i>
Λιβαν. Or.	Λιβάνιος, <i>Orationes</i>
Macr. Sat.	Macrobius, <i>Saturnales</i>
Μαλ. Χρον.	Ιωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία
Νόνν. Διον.	Νόννος, Διονυσιακά
Ξεν. Έλλ.	Ξενοφών, Έλληνικά
Ovid. Metam.	Ovidius, <i>Metamorphoses</i>
Πασ. Περιηγ.	Πασανίας, Έλλάδος Περιήγησις
Πλιν. Ν.Η.	Πλίνιος, <i>Naturalis Historiae</i>
Πλούτ. Άλεξ.	Πλούταρχος, Βίοι (Άλεξάνδρος)
Πλούτ. Άντ.	Πλούταρχος, Βίοι (Άντώνιος)
Πλούτ. Δημ.	Πλούταρχος, Βίοι (Δημήτριος)
Πλούτ. Κατ.	Πλούταρχος, Βίοι (Κάτων)
Πλούτ. Κιμ.	Πλούταρχος, Βίοι (Κίμων)
Πλούτ. Περι Άλεξ.	Πλούταρχος, Περι Άλεξάνδρου τύχης ή άρετῆς
Πολ. Ιστ.	Πολύβιος, Ιστορίαι
Πολ. Στρ.	Πολύαινος, Στρατηγήματα
Πολ. Ριν. Αγ. Επιφ.	Πολύβιος Ρινοκουλούρων, Βίος Αγίου Έπιφανείου
Πορφ. Τύρ. fr.	Πορφύριος Τύρου, <i>Fragmenta</i>
Πορφ. Τυρ. De abst.	Πορφύριος Τύρου, <i>De abstentia</i>
Πτολ. Υφήγ.	Κλαύδιος Πτολεμαίος, Γεωγραφική Υφήγησις
Serv. in Virg.	Servius, <i>Commentaria in Virgilio, Aeneid</i>
Σκυλ. Περιπλ.	Σκύλαξ, Περιπλους

Σταδ.	Σταδιασμός ἤτοι Περίπλους τῆς Μεγάλης Θαλάσσης
Στεφ. Βυζ. Ἐπιτ. ἔθν.	Στέφανος Βυζάντιος, Ἐπιτομή τῶν ἔθνικῶν
Στρ. Γεωγρ.	Στράβων, Γεωγραφικά
Tac. Ann.	Tacitus, <i>Annales</i>
Τζετζ. εἰς Λυκοφ.	Τζέτζης, Σχόλια εἰς Λυκόφωνα
Φλ. Ἰωσ. Ἰουδ. Αρχ.	Φλάβιος Ἰώσηπος, Ἰουδαϊκή Αρχαιολογία
Virg. Aen.	Virgilius, <i>Aeneid</i>

Δημιήτρης Βήτας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akurgal 1983 Akurgal, E., *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, Istanbul 1983.
- Ali Bey 1816 Ali Bey, *Travels of Ali Bey: in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey, between the years 1803 and 1807*, vol. I, London 1816. (ανατύπωση: 1993).
- Anastasiades 1998 Anastasiades, A., “Ἀρσινόης Φιλαδέλφου. Aspects of a specific cult in Cyprus”, *RDAC* 1998, pp. 129-140.
- Argout et al. 1975 Argout, G., Callot, O., Helly, B. & Larribeau A. M., “Le temple de Zeus à Salamine”, *RDAC* 1975, pp. 122-141.
- Aupert 1980 Aupert, P., “Amathonte: Rapport Préliminaire sur les Travaux de l’École Française d’Athènes (1975-1979)”, *RDAC* 1980, pp. 217-238.
- Austin 1981 Austin, M. M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*, Cambridge 1981.
- Avraamides 1971 Avraamides, A. C., *Studies in the history of Hellenistic Cyprus 323-80 B. C.*, University of Minnesota Minneapolis 1971.
- Bagnall 1976 Bagnall, R. S., *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*, Leiden Brill 1976.
- Balandier 1999 Balandier, Cl., “The city-walls of Pafos. A rescue excavation on the western rampart”, *RDAC* 1999, pp. 243-250.
- Balandier 2000 Balandier, Cl., “The defensive organization of Cyprus at the time of city-kingdoms (8th century B.C. to the end of the 4th century B.C.)”, *RDAC* 2000, 169-184.
- Balandier 2002 Balandier, Cl., “The defensive network of Cyprus at the Hellenistic period and during the first centuries of the Roman Empire (3rd century B.C.-3rd century A.D.)”, *RDAC* 2002, pp. 323-338.
- Bekker-Nielsen 2000 Bekker-Nielsen, T., “The Foundation of Nea Paphos”, in Isager, S. & Nielsen, I. (eds.) *Proceedings of the Danish Institute at Athens III*, Athens 2000, pp. 195-207.
- Bérard 1954 Bérard, J., “Recherches archéologiques à Chypre dans la région de Paphos: la nécropole d’Iskander”, *RA* 43 (1954), pp. 1-16.
- Bevan 1985 Bevan, E. R., *The House of Ptolemy. A History of Hellenistic Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago 1985.
- Bouché-Leclerq 1903-1907 Bouché-Leclerq, A., *Histoire des Lagides*, 4 vols., Paris 1903-1907.
- Blackman 1982 Blackman, D. J., “Ancient Harbours in the Mediterranean”, pts. 1&2, *IJNA* 11. 2-3 (1982), pp. 79-104, 185-211.
- Blackman 1987 Blackman, D. J., “Triremes and Shipsheds”, in Tzalas, H. (ed.), *Tropis II. Second International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphi 1987, pp. 35-48.
- Blackman 2003 Blackman, D. J., “Progress in the Study of Ancient Shipsheds: a Review”, in Beltrame, C. (ed.), *Boats, Ships and Shipyards. Proceedings of the 9th International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Venice 2000*, Oxford 2003, pp. 81-90.
- Blinkenberg 1941 Blinkenberg, Ch., *Lindos II. Inscriptions*, 2pts, Copenhagen 1941.
- Briant 1978 Briant, P., “Colonisation hellénistique et population indigènes”, *Klio* 60 (1978), pp. 57-92.
- Buckler 1935 Buckler, W. H., “Documents from Phrygia and Cyprus”, *JHS* 55 (1935), pp. 75-78.
- Callot 1985 Callot, O., “Les portiques du temple de Zeus à Salamine de Chypre”, στο *Πρακτικά Β’ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 20-25 Απριλίου 1982*, τομ. Α’, Λευκωσία 1985, pp. 363-368.
- Calvet 1976 Calvet, Y., “Protomes archaïques de Salamine”, *RDAC* 1976, pp. 143-151.

- Cary 1932 Cary, M., *A history of the Greek world from 323 to 30 B.C.*, London 1932.
- Castleden 2005 Castleden, R., *Mycenaeans*, London 2005.
- Caubet 1980 Caubet, A., "Historique des découvertes à Salamine", ad: Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 51-57.
- Christodoulou 2009 Christodoulou, P., "Nicocréon, le dernier roi de Salamine de Chypre. Discours idéologique et pouvoir politique", *Cahier* 39 (2009), pp. 235-258.
- Cobham 1908 Cobham, C. D., *Excerpta Cypria. Materials for a history of Cyprus*, Cambridge 1908. (ανατύπωση: Nicosia 1969).
- Cohen 1972 Cohen, G. M., "The Hellenistic Military Colony: A Herodian Example", *TAPA* 103 (1972), pp. 83-95.
- Cohen 1978 Cohen, G. M., *The Seleucid Colonies. Studies in Founding, Administration and Organisation*, Wiesbaden 1978.
- Cohen et al. 1945 Cohen, R., Glotz, G. & Roussel, P., *Histoire grecque IV. I: Alexandre et le démembrement de son empire*, Paris 1945.
- Cook 1946 Cook, J. M., "Archaeology in Greece, 1945-1947", *JHS* LXVI (1946), pp. 108-121.
- Courtois 1981 Courtois, J-C., *Alasia II. Les tombes d'Enkomi. Le mobilier funéraire (Fouilles C. F. A. Schaffer 1947-1965)*, Paris 1981.
- Courtois 1984 Courtois, J-C., *Alasia III. Les objets des niveaux stratifiés d'Enkomi (Fouilles C. F. A. Schaffer 1947-1970)*, Paris 1984.
- Courtois et al. 1986 Courtois, J-C., Lagarce J. & E., *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre*, Nicosie 1986.
- Culton 1976 Culton, J. J., *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Clarendon Press, Oxford 1976.
- Daremberg & Saglio Daremberg, Ch. & Saglio, Ed., *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, 6 vols., Graz 1963.
- Daszewski 1968 Daszewski, W. A., "A Preliminary Report on the Excavations of the Polish Archaeological Mission at Kato (Nea) Paphos in 1966 and 1967", *RDAC* 1968, pp. 33-61.
- Daszewski 1970 Daszewski, W. A., "Polish Excavations at Kato (Nea) Paphos. Second Preliminary Report: Seasons 1968 and 1969", *RDAC* 1970, pp. 112-141.
- Daszewski 1972 Daszewski, W. A., "Polish Excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971", *RDAC* 1972, pp. 204-236.
- Daszewski 1976 Daszewski, W. A., "Les Fouilles Polonaises à Nea Paphos 1972-1975. Rapport Préliminaire", *RDAC* 1976, pp. 185-225.
- Daszewski 1981 Daszewski, W. A., "The Main Harbor and Auxiliary Anchorages of Nea Paphos in Light of Underwater Observations", *Meander* 6 (1981), pp. 327-336. (Το αυθεντικό άρθρο είναι γραμμένο στα πολωνικά. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η αγγλική μετάφραση του άρθρου, που υπάρχει στο Cyprus American Archaeological Research Institute στη Λευκωσία).
- Daszewski 1984 Daszewski, W. A., "Fouilles polonaises à Kato Paphos. Chantier de Maloutena" *RDAC* 1984, pp. 294-314.
- Daszewski 1987 Daszewski, W. A., "Nicocles and Ptolemy – Remarks on the Early History of Nea Paphos", *RDAC* 1987, pp. 171-175.
- Daszewski 1988 Daszewski, W. A., "The Beginnings of Nea Paphos", στο *Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, 4-10 Σεπτ. 1983*, Αθήνα 1988, pp. 49-53.
- Daszewski 1992 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1991", *RDAC* 1992, pp. 251-254.
- Daszewski 1993 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1992", *PAM* IV (1993), pp. 83-93.
- Daszewski 1994 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1993", *PAM* V (1994), pp. 101-110.
- Daszewski 1995 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1994", *PAM* VI (1995), pp. 67-74.

- Daszewski 1996 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1995", *PAM* VII (1996), pp. 91-99.
- Daszewski 1997 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1996", *PAM* VIII (1997), pp. 113-121.
- Daszewski 1998 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1997", *PAM* IX (1998), pp. 119-129.
- Daszewski 1999 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 1998", *PAM* X (1999), pp. 163-173.
- Daszewski 2002 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 2001", *PAM* XIII (2002), pp. 237-240.
- Daszewski 2003 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 2002", *PAM* XIV (2003), pp. 255-261.
- Daszewski 2004 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 2003", *PAM* XV (2004), pp. 279-300.
- Daszewski 2006 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 2005", *PAM* XVII (2006), pp. 393-407.
- Daszewski 2007 Daszewski, W. A., "Nea Paphos 2006", *PAM* XVIII (2007), pp. 507-517.
- Daszewski & Sztetyllo 1988 Daszewski, W. A. & Sztetyllo, Z., "La région de Maloutena avant la construction de la Villa de Thésée", *RDAC* 1988, pp. 195-203.
- Daszewski & Michaelides 1988 Daszewski, W. A. & Michaelides, D., *Mosaic Floors in Cyprus*, Ravenna 1988.
- Daszewski & Μιχαηλίδης 1989 Daszewski, W. A. & Μιχαηλίδης, Δ., *Οδηγός Ψηφιδωτών Πάφου*, Λευκωσία 1989.
- Delorme 1960 Delorme, J., *Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Paris 1960.
- Deshayes 1963 Deshayes, J., *La nécropole de Ktima (Mission Jean Bérard 1953-1955)*, Paris 1963.
- Dietrich 1978 Dietrich, B. C., "Reflections on the origins of the oracular Apollo", *BICS* 25 (1978), pp. 1-18.
- Dikaios 1945 Dikaios, P., "Archaeology in Cyprus, 1939-45", *JHS* LXV (1945), pp. 104-105.
- Dikaios 1961 Dikaios, P., "Archaeology in Cyprus, 1959-1961", *AR* 9 (1961), pp. 32-46.
- Dikaios 1969-1971 Dikaios, P., *Enkomi. Excavations 1949-1959*, 3 vols., Bonn 1969-1971.
- Dinsmoor 1975 Dinsmoor, W. B., *The Architecture of Ancient Greece*, Norton & Company Inc., N. York 1975.
- Droysen 1992 Droysen, J. G., *Ιστορία των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, 2 τομ., (μτφρ. Αποστολίδης, P. H. Σ.), Gotha 1880 (Ανατύπωση: Αθήνα 1992).
- Edgerton & Wilson 1936 Edgerton, W. F. & Wilson, J. A., *Historical Records of Ramses III: The Texts in Medinet Habu*, 2 vols, Chicago 1936.
- Empereur 1995 Empereur, J-Y., "Le port hellénistique d'Amathonte" in Karageorghis, V. & Michaelides, D., *Cyprus and the Sea. Proceedings of the International Symposium organized by the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus and the Cyprus Ports Authority*, Nicosia 1995, pp. 131-138.
- Fievel 1994 Fievel, L., "Lettre de Max Ohnefalsch-Richter à A. H. Smith 1912", *Cahier* 21 (1994), pp. 23-28.
- Flemming 1974 Flemming, N. C., "Report of Preliminary Underwater Investigations at Salamis Cyprus", *RDAC* 1974, pp. 163-174.
- Fraser 1972 Fraser, P. M., *Ptolemaic Alexandria*, 3 vols., Oxford 1972.
- Frézouls 1988a Frézouls, E., "Fondations et refondations dans l'Orient syrien – Problèmes d'identification et d'interprétation", in *Géographie historique au Proche-Orient*, Paris (1988), pp. 111-131.
- Frézouls 1988b Frézouls, E., "Du village à la ville: Problèmes de l'urbanisation dans la Syrie hellénistique et romaine", in *Sociétés urbaines, sociétés*

- rurales dans l'Asie Mineure et la Syrie hellénistique et romaine, Strasbourg 1985, Strasbourg (1988), pp. 81-93.*
- Gauthier 1993 Gauthier, Ph., “Les cités hellénistiques” in Hansen, M. H. (ed.), *The Ancient Greek City-State. Symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, [Acts of the Copenhagen Polis Centre, vol. 1]*, Copenhagen 1993, pp. 211-231.
- Gesche 1974 Gesche, H., “Nikokles von Paphos und Nikokreon von Salamis”, *Chiron* IV (1974).
- Giudice 2000 Giudice, F., “Gli Scavi della Missione Italiana nel “Santuario di Apollo a Toumballos” (Considerato Garrison’s Camp): Risultati e Nuove Ipotesi”, *Πρακτικά Γ’ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 16-20 Απριλίου 1996*, τμ. Α’, Λευκωσία 2000, pp. 485-493.
- Gjerstad 1944 Gjerstad, E., “The Colonisation of Cyprus in Greek legend”, *Op. Arch.* III (1944), pp. 107-125.
- Goring 1988 Goring, E., *A Mischievous Pastime. Digging in Cyprus in the 19th century*, Edinburgh 1988.
- Green 2000 Green, J. R., “The Theatre of Paphos and the Theatre of Alexandria: Some First Thoughts”, in Macd, R. (ed.), *The Library of Alexandria. Centre of Learning in the Ancient World*, London-New York 2000, pp. 115-126.
- Green & Stennett 2002 Green, J. R. & Stennett, G. H., “The architecture of the ancient theatre at Nea Paphos”, *RDAC* 2002, pp. 155-188.
- Griffith 1975 Griffith, G. T., *The Mercenaries of the Hellenistic World*, Chicago 1975.
- Guettel-Cole 1984 Guettel-Cole, S., *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace*, Leiden 1984.
- Guimier-Sorbets 2009 Guimier-Sorbets, A.-M., “L’iconographie des mosaïques héménéistiques de Chypre”, *CCEC* 39 (2009), pp. 141-152.
- Hadjisavvas 1988 Hadjisavvas, S., “Olive Oil Production in Ancient Cyprus”, *RDAC* 1988 II, pp. 111-120.
- Hadjisavvas 1992 Hadjisavvas, S., *Olive oil Processing in Cyprus from the Bronze Age to the Byzantine Periods*, Nicosia 1992.
- Hansen 1993 Hansen, M. H., “The Polis as a Citizen-State” in Hansen, M. H. (ed.), *The Ancient Greek City-State. Symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, [Acts of the Copenhagen Polis Centre, vol. 1]*, Copenhagen 1993, pp. 7-29.
- Hauben 1987 Hauben, H., “Cyprus and the Ptolemaic Navy”, *RDAC* 1987, pp. 213-226.
- Havelock 1981 Havelock, C. M., *Hellenistic Art*, 2nd ed., N. York -London 1981.
- Heinen 1984 Heinen, H. “The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor”, in *CAH*³, VII, pt.1, pp. 412-445.
- Hellmann & Hermary 1980 Hellmann, M-Ch. & Hermary, A., “Inscriptions d’Amathonte (III) (Appendice: Masson, O.)”, *BCH* 104, (1980), pp. 259-275.
- Hermary 1991 Hermary, A., “Les débuts de la grande plastique chypriote en terre cuite”, in Vandenabeele, F. & Laffineur, R. (eds), *Cypriote Terracottas. Proceedings of the First International Conference of Cypriote Studies, Brussels-Liège-Amsterdam, 29 May – 1 June, 1989*, Brussels-Liège, 1991, pp. 139-147.
- Hermary 2004 Hermary, A., “Autour de Golgoi: Les cités de la Mesaoria à l’époque hellénistique et sous l’Empire”, *Cahier* 34 (2004), pp. 47-68.
- Hill 1904 Hill, G., *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Cyprus* 1904.
- Hill 1940 Hill, G., *A History of Cyprus*, 4 vols., Cambridge 1940.

- Hoepfner 2004 Hoepfner, W., “Η πολεοδομία της Κλασικής περιόδου”, στο Λαγόπουλος, Α. (ed), *Η Ιστορία της Ελληνικής πόλης*, Αθήνα 2004, pp. 205-216.
- Hoepfner 2005 Hoepfner, W., *Ιστορία της Κατοικίας: 5000 π. Χ.-500 μ. Χ.* (μτφρ. Τσιριγκάκης, Η.), University Studio Press, Θεσ/νίκη 2005.
- Hogarth 1888 Hogarth D. G., *Devia Cypria. Notes of an Archaeological Journey in Cyprus in 1888*, London 1888.
- Hogarth & James 1888 Hogarth D. G. & James, M. R., “Excavations in Cyprus in 1887-1888: Paphos, Leontari, Amargetti”, *JHS* IX (1888), pp. 147-221.
- Hohlfelder 1992 Hohlfelder, R., “The Paphos ancient harbour explorations, 1991”, *RDAC* 1992, pp. 255-256.
- Hohlfelder 1995 Hohlfelder, R., “Ancient Paphos beneath the Sea: A Survey of the Submerged Structures”, in Karageorghis, V. & Michaelides, D. (eds.), *Cyprus and the Sea*, Nicosia 1995, pp. 191-206.
- Hohlfelder & Leonard 1993 Hohlfelder, R. & Leonard, J., “Underwater Explorations at Paphos, Cyprus: The 1991 Preliminary Survey” *AASOR* 51 (1993), pp. 45-61.
- Holleaux 1921 Holleaux, M., *Rome, la Grèce et les Monarchies Hellénistiques au IIIème siècle av. J.-C.*, Paris 1921.
- Hölbl 1994 Hölbl, G., *Geschichte des Ptolemäerreiches*, Darmstadt 1994.
- Iacovou 2005 Iacovou, M., “The Early Iron Age Urban Forms of Cyprus”, in Osborne, R. & Cunliffe, B. (eds), *Mediterranean Urbanization 800-600 BC*, Oxford 2005, pp. 17-43.
- Iacovou 2008a Iacovou, M., “The Palaepaphos Urban Landscape Project”: Theoretical Background and Preliminary Report 2006-2007”, *RDAC* 2008, pp. 263-289.
- Iacovou 2008b Iacovou, M., “Cyprus from Migration to Hellenisation”, in Tsetschladje, G. R. (ed.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Leiden-Brill 2008, pp. 219-288.
- Iacovou 2008c Iacovou, M., “Cultural and Political Configurations in Iron Age Cyprus: The Sequel to a Protohistoric Episode”, *AJA* 112.4 (2008), pp. 625-657.
- Iacovou 2012 Iacovou, M., “From regional gateway to Cypriot Kingdom. Copper deposits and copper routes in the chora of Paphos”, in Kassianidou, V. & Papassavas, G., *Eastern Mediterranean metallurgy and metalwork in the second millennium BC: aconference in honour of James D. Muhly, Nicosia, 10th-11th October 2009*, Oxford 2012, pp. 58-69.
- Iacovou, υπό δημοσίευση Iacovou, M., “Paphos before Palaepaphos. New approaches to the history of the Paphian kingdom”, in *International Colloquium in honour of Dr Ino Nicolaou: Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus*, held at the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus, in November 2007.
- Jeffery 1926 Jeffery, G. E., *The Ruins of Salamis. A Guide to the Locality*, Nicosia 1926.
- Jeffery 1928 Jeffery, G. E., “The Basilica of Constantia, Cyprus”, *The Antiquaries Journal* 8 (1928), pp. 344-349.
- Jehasse, J. 1980 Jehasse, J., “Le rempart méridional de Salamine”, in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 147-152.
- Jehasse, L. 1980 Jehasse, L., “La céramique attique à figures rouges de Salamine”, in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 215-236.

- Jouguet 1978 Jouguet, P., *Alexander the Great and the Hellenistic World. Macedonian Imperialism and the Hellenization of the East*, Chicago 1978.
- Kapera 1968 Kapera, J. Z., "Les origines de Nea Paphos", *ÉtTrav* II (1968), pp. 130-141.
- Karageorghis 1963 Karageorghis, V., "Excavations at Salamis, 1963", *RDAC* 1963, pp. 52-55.
- Karageorghis, *Salamis III-VII* Karageorghis, V., *Salamis III. Excavations in the necropolis of Salamis*, vol. 1, pt. 1-2, Nicosia 1967.
Id., *Salamis IV. Excavations in the necropolis of Salamis*, vol. 2, pt. 1-3, Nicosia 1970.
Id., *Salamis V. Excavations in the necropolis of Salamis*, vol. 3, pt. 1-3, Nicosia 1973-1974.
Id., *Salamis VII. Excavations in the necropolis of Salamis*, vol. 4, Nicosia 1978.
- Karageorghis 1969 Karageorghis, V., *Salamis in Cyprus. Homeric, Hellenistic and Roman*, London 1969.
- Karageorghis 2000 Karageorghis, V., *Ancient Art from Cyprus. The Cesnola Collection in The Metropolitan Museum of Art*, N. York 2000.
- Karageorghis & Vermeule Karageorghis, V. & Vermeule, C. C., *Sculptures from Salamis*, 2 vols., Nicosia 1964-1966.
- Karageorghis, J. 1980 Karageorghis, J., "La Grande Déesse à Salamine", in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 203-213.
- Kolb 2003 Kolb, A., "Gymnasion and Gymnasiarchs of Pafos: A new official", *RDAC* 2003, pp. 239-245.
- Konstantinopoulos 1968 Konstantinopoulos, G., "Rhodes: New finds and old problems", *Archaeology* 21.2 (1968), pp. 115-123.
- Kyrris 1985 Kyrris, P. C., *History of Cyprus. With an Introduction to the Geography of Cyprus*, Nicosia 1985.
- Lagarce 1993 Lagarce, J., "Enkomi. Fouilles françaises", in Yon, M. (ed.), *Kinyras. L'archéologie française à Chypre*, Lyon 1993, pp. 91-106.
- Lagarce & Lagarce 1985 Lagarce, J. & E., *Alasia IV. Deux tombes du Chipriote Récent d'Enkomi (Tombs 1851 et 1907)*, Paris 1985.
- Lassus 1957 Lassus, J., *Antioch on the Orontes V. Les portiques d'Antioche*, Princeton 1957.
- Last 1951 Last, J. S., "Soundings at Nea Paphos for the Kouklia Expedition", pp. 1-8. (Αδημοσίευτη αναφορά από το αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου).
- Launey 1950 Launey, M., *Recherches sur les Armées Hellénistiques*, vols. 2, Paris 1950.
- Leblanc & Poccardi 1999 Leblanc, J. & Poccardi, G., "Étude de la permanence de tracés urbains et ruraux antiques à Antioche-sur-l'Oronte", *Syria* 76 (1999), pp. 91-126.
- Lehmann-Hartleben 1923 Lehmann-Hartleben, K., *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres: Beiträge zur Geschichte des Städtebaues im Altertum*, Leipzig 1923. (Non vidi).
- Leonard 1997 Leonard, J., "Harbor Terminology in Roman Periplus", in Swiny, R. et al. (eds.), *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity, Proceedings of the 2nd International Symposium "Cities on the Sea"*, Nicosia 18-22 Oct. 1994, Atlanta 1997, pp. 163-200.
- Leonard & Hohlfelder 1993 Leonard, J. & Hohlfelder, R., "Paphos Harbour, Past and Present: The 1991-1992 Underwater Survey", *RDAC* 1993, pp. 365-379.
- Leonard et. al. 1995 Leonard, J., Tuck, S. & Hohlfelder, R., "Evidence for a Lighthouse at Nea Paphos?", *RDAC* 1995, pp. 237-246.

- Leonard et. al. 1998 Leonard, J., Dunn, R. & Hohlfelder, R., "Geoarchaeological investigations in Paphos harbour, 1996", *RDAC* 1998, pp. 141-157.
- Maier 1972 Maier, F. G., "Recent Discoveries at Kouklia (Old Paphos)", στο *Πρακτικά Α΄ Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 1972*, vol. I, Λευκωσία 1972, pp. 93-102.
- Maier 1973 Maier, F. G., "Excavations at Kouklia (Palaepaphos). Sixth Preliminary Report: Seasons 1971 and 1972", *RDAC* 1973, pp. 186-197.
- Maier 2007 Maier, F. G., *Οδηγός Παλαιπάφου (Κούκλια)*, Λευκωσία 2007.
- Maier & Karageorghis 1984 Maier, F. G. & Karageorghis, V., *Paphos. History and Archaeology*, Nicosia 1984.
- Martienssen 1958 Martienssen, R. D., *The Idea of Space in Greek Architecture*, Johannesburg 1958.
- Martin 1967 Martin, R., *Living Architecture: Greek*, Olbourne-London 1967.
- Martin 1974 Martin, R., *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1974.
- Masson 1961 Masson, O., *Les inscriptions chypriotes syllabiques. Recueil critique et commenté*, Paris 1961.
- McKenzie 1990 McKenzie, J., *The Architecture of Petra*, Oxford 1990.
- Medeksza 1992 Medeksza, St., *Willa Tezeusza w Nea Paphos: Rezydencja Antyczna*, Wroclaw 1992.
- Megaw 1952 Megaw, A. H. S., "Archaeology in Cyprus, 1951", *JHS* LXXII (1952), pp. 113-117.
- Megaw 1955 Megaw, A. H. S., "Archaeology in Cyprus, 1954", *AR* 1 (1955), pp. 28-34.
- Megaw 1956 Megaw, A. H. S., "Archaeology in Cyprus, 1955", *AR* 2 (1956), pp. 41-46.
- Megaw 1957 Megaw, A. H. S., "Archaeology in Cyprus, 1956", *AR* 3 (1957), pp. 224-31.
- Megaw 1959 Megaw, A. H. S., "Archaeology in Cyprus, 1958", *AR* 5 (1959), pp. 25-34.
- Megaw 1988 Megaw, A. H. S., "Reflections of Byzantine Paphos", in Chrysostomides, J. (ed.), *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ. Essays presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Camberley 1988, pp.135-150.
- Mehl 2000 Mehl, A., "Ελληνιστική Κύπρος", στο Παπαδόπουλος, Θ. (εκδ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τομ. Β, Λευκωσία 2000, pp. 619-761.
- Michaelides 1986 Michaelides, D., "A New Orpheus Mosaic in Cyprus", in Karageorghis, V., *Acts of the International Archaeological Symposium "Cyprus between the Orient and the Occident"*, Nicosia, 8-14 September 1985, Nicosia 1986, pp. 473-489.
- Michaelides 1991 Michaelides, D., "The House of Orpheus", in *The Conservation of the Orpheus Mosaic at Paphos, Cyprus*, Getty Conservation Institute, California 1991, pp. 3-10.
- Michaelides 1992 Michaelides, D., "A Statue of Orpheus in Paphos Museum" in *50 Years of Polish Excavations in Egypt and the Near East. Acts of the Symposium at the Warsaw University, 1986*, Varsovie 1992, pp. 234-244.
- Michaelides 1999 Michaelides, D., "New Mosaics from Paphos", in Ennaïfer, M. & Rebourg, A. (eds.), *La Mosaïque Gréco-Romaine. 7ème Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique, Tunis 3-7 Octobre 1994*, 2 vols. Tunis 1999, pp. 81-90.
- Michaelides & Pilides 2011 Michaelides, D. & Pilides, D., "Nicosia: From The Beginnings To Roman Ledroi", in Michaelides, D. (ed.), *Historic Nicosia*, Nicosia 2012, pp. 1-74.
- Michaelidou-Nicolaou 1979 Michaelidou-Nicolaou, I., "Inscribed Clay Sealings from the Archeion of Paphos", in *Actes du Congrès d'épigraphie de Constanza*, Constanza 1979, pp. 413-416.

- Mich-Nicolaou & Mørkholm Michaelidou-Nicolaou, I. & Mørkholm, O., *Paphos I. A Ptolemaic Coin Hoard*, Nicosia 1976.
- Mitford 1937 Mitford, T. B., "Contribution to the Epigraphy of Cyprus", *JHS* 57 (1937), pp. 28-37.
- Mitford 1938-1939 Mitford, T. B., "Contributions to the Epigraphy of Cyprus. Some Hellenistic Inscriptions", *ArchPF*. 13:1 (1938-1939), pp. 13-38. (Non Vidi)
- Mitford 1947 Mitford, T. B., "Notes on Some Published Inscriptions from Roman Cyprus", *BSA* 42 (1947), pp. 201-230.
- Mitford 1953 Mitford, T. B., "Seleucus and Theodorus", *OpAth*. I (1953), pp. 130-171.
- Mitford 1958 Mitford, T. B., "Two Roman Inscriptions of Nea Paphos", *RDAC* 1940-1948 (1958), pp. 1-9.
- Mitford 1959 Mitford, T. B., "Helenos Governor of Cyprus", *JHS* 79 (1959), pp. 94-131.
- Mitford 1960a Mitford, T. B., "Paphian Inscriptions Hoffman Nos. 98 and 99", *BICS* 7 (1960), pp. 1-10.
- Mitford 1960b Mitford, T. B., "Unpublished Syllabic Inscriptions of the Cyprus Museum", *OpAth*. III (1960), pp. 177-213.
- Mitford 1960c Mitford, T. B., "Ptolemy son of Pelops", *JEA* 46 (1960), pp. 109-111.
- Mitford 1961a Mitford, T. B., "Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus", *AJA* 65 (1961), pp. 93-151.
- Mitford 1961b Mitford, T. B., "The Hellenistic Inscriptions of Old Paphos", *BSA* 56 (1961), pp. 1-41.
- Mitford 1980 Mitford, T. B., "Roman Cyprus", *ANRW* II, 7.2, Berlin – N. York 1980, pp. 1285-1384.
- Mitford & Nicolaou 1974 Mitford, T. B. & Michaelidou-Nicolaou, I., *The Greek and Latin Inscriptions from Salamis*, Nicosia 1974.
- Młynarczyk 1980 Młynarczyk, J., "The Paphian Sanctuary of Apollo Hylates", *RDAC* 1980, pp. 239-252.
- Młynarczyk 1985a Młynarczyk, J., "Remarks on the Town Plan of Hellenistic Nea Paphos", στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 20-25 Απριλίου 1982*, τομ. Α', Λευκωσία 1985, pp. 317-325.
- Młynarczyk 1985b Młynarczyk, J., "Remarks on the temple of Aphrodite Paphia in Nea Paphos in the Hellenistic period", *RDAC* 1985, pp. 286-292.
- Młynarczyk 1990 Młynarczyk, J., *Nea Paphos III. Nea Paphos in the Hellenistic Period*, Warsaw 1990.
- Młynarczyk 1996 Młynarczyk, J., "Palaces of Strategoi and the Ptolemies in Nea Paphos. Topographical Remarks", in Hoepfner, W. & Brands, G. (eds.), *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium in Berlin von 16/12/1992 bis 20/12/1992*, Mainz 1996, pp. 193-202.
- Mørkholm 1978 Mørkholm, O., "The Alexandrian Coinage of Nikokles of Paphos", *Chiron* VIII (1978), 135-146.
- Mueller 2006 Mueller, K., *Settlements of the Ptolemies. City Foundations and New Settlement in the Hellenistic World*, Leuven 2006.
- Muhly 1984 Muhly, J. D., "The Role of the Sea Peoples in Cyprus during the LC III Period", in Muhly, J. D. & Karageorghis, V. (eds.), *Cyprus at the Close of Late Bronze Age*, Nicosia 1984, pp. 39-55.
- Murray et al. 1900 Murray, A. S. et al. *Excavations in Cyprus*, London 1900.
- Musti 1984 Musti, D., "Syria and the East", in *CAH*², VII, pt. 1, 175-220.
- Müller-Wiener 1995 Müller-Wiener, W., *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφρ. Σμυτ-Δούνα, Μπ.), University Studio Press, Θεσ/νίκη 1995.
- Mylonas 1961 Mylonas, G., *Eleusis and the Eleusian Mysteries*, Princeton 1961.
- Nicolaou 1966 Nicolaou, K., "The Topography of Nea Paphos", in *Mélanges offerts à K. Michalowski*, Warszawa 1966, pp. 561-601.

- Nicolaou 1966a Nicolaou, K., "Archaeology in Cyprus, 1961-1966", *AR* 12 (1966), pp. 27-43.
- Nicolaou 1967 Nicolaou, K., "Excavations at Nea Paphos. The House of Dionysos, Outline of the Campaigns 1964-1965", *RDAC* 1967, pp. 100-125.
- Nicolaou 1969 Nicolaou, K., "Archaeology in Cyprus, 1966-1969", *AR* 15 (1969), pp. 40-54.
- Nicolaou 1970 Nicolaou, K., "Archaeological news from Cyprus, 1968", *AJA* 74 (1970), pp. 70-78.
- Nicolaou 1972 Nicolaou, K., "Discovery of a Ptolemaic Mint at Nea Paphos", στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 14-19 Απριλίου 1969*, τομ. Α', Λευκωσία 1972, pp. 121-124.
- Nicolaou 1975 Nicolaou, K., "Archaeological news from Cyprus, 1973", *AJA* 79 (1975), pp. 125-134.
- Nicolaou 1976 Nicolaou, K., "Archaeology in Cyprus, 1969-76", *AR* 22 (1976), pp. 34-69.
- Nicolaou 1978a Nicolaou, K., "Archaeological news from Cyprus 1976", *AJA* 82 (1978), pp. 521-535.
- Nicolaou 1978b Nicolaou, K., "A Foundry for Casting Bronze Statues at Paphos, Cyprus", in *Greece and Italy in the Classical World. Acta of the XIth International Congress of Classical Archaeology, London, 3-9 September 1978*, London 1978, pp. 287-288.
- Nicolaou 1978c Nicolaou, K., "Oriental Divinities Represented on the Clay Sealings of Pafpos", in *Hommages à M. J. Vermaseren II*, Leiden 1978, pp. 849-853.
- Nicolaou 1979 Nicolaou, K., "Une tombe avec inscription syllabique retrouvé à la Nouvelle Paphos", in Karageorghis, V. et al., *Studies Presented in Memory of P. Dikaios*, Nicosia 1979.
- Nicolaou 1980 Nicolaou, K., "Archaeological news from Cyprus 1977-1978", *AJA* 84 (1980), pp. 63-73.
- Nicolaou 1981 Nicolaou, K., "Archaeology in Cyprus 1976-80", *AR* 27 (1981), pp. 49-72.
- Nielsen 1999 Nielsen, I., *Hellenistic Palaces. Tradition and Renewal*, Aarhus 1999.
- Ohnefalsch-Richter 1881 Ohnefalsch-Richter, M., "Von den neusten Ausgrabungen in der cyprischen Salamis", *MDAI Athen. Abt. VI* (1881), pp. 191-208, 244-255.
- Ohnefalsch-Richter 1883 Ohnefalsch-Richter, M., "Mittheilungen aus Cypern", *MdI Athen. Abt. VIII* (1883), pp. 133-140.
- Owens 1991 Owens, E. J., *The City in the Greek and Roman World*, London-N. York 1991.
- Owens 2004 Owens, E. J., "Η ελληνιστική πόλη", στο Λαγόπουλος, Α. (ed.), *Η Ιστορία της Ελληνικής Πόλης*, Αθήνα 2004, pp. 217-224.
- P. di Cesnola, A. 1882 Palma di Cesnola, A., *Salaminia (Cyprus): The history, treasures and antiquities of Salamis in the island of Cyprus*, London 1882. (ανατύπωση: Λευκωσία 1993).
- P. di Cesnola, L. 1878 Palma di Cesnola, L., *Cyprus: its ancient cities, tombs, and temples*, N. York 1878. (ανατύπωση: Λευκωσία 1991).
- P. di Cesnola, L. 1885-1903 Palma di Cesnola, L., *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York*, 3 vols Boston-N. York 1885-1903.
- Petsas 1963 Petsas, Ph., "Mosaics from Pella", in *La Mosaïque Gréco – Romaine. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris 1963, pp. 41-56.
- Philippou 1948 Philippou, L., *Paphos. The Birth-place of Aphrodite and the Most Attractive District of Cyprus. With Illustrations and Historical and Topographical Notes*, Nicosia 1948.

- Pirazzoli et al. 1992 Pirazzoli, P. A. et al., "Historical Environmental Changes at Phalasarna Harbour, West Crete", *Geoarchaeology* 7.4 (1992), pp. 371-392.
- du Plat Taylor 1933 du Plat Taylor, J., "A Water Cistern with Byzantine Paintings, Salamis, Cyprus", *The Antiquaries Journal* 13 (1933), pp. 97-108.
- Pollitt 2000 Pollitt, J. J., *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή*, (μτφρ. Γκαζή, Α.), Αθήνα 2000.
- Pouilloux 1966a Pouilloux, J., "Salamine de Chypre: Le site et ses problèmes", *CRAI* 1966, pp. 232-256.
- Pouilloux 1966b Pouilloux, J., "Les trois gymnases de Salamine de Chypre", *RA* 1966, pp. 337-341.
- Pouilloux 1969 Pouilloux, J., "Fouilles à Salamine de Chypre, 1964-68", *RDAC* 1969, pp. 43-55.
- Pouilloux 1971 Pouilloux, J., "Deux statues de Ptolémée Philadelphie à Salamine de Chypre", *BCH* 95 (1971), pp. 567-572.
- Pouilloux 1972 Pouilloux, J., "Deux amis: Le stratège Diogenes fils de Noumenios et le gymnasiarque Stasicrates fils de Stasicrates", στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 14-19 Απρ. 1969*, τομ. Α, Λευκωσία 1972, pp. 141-150.
- Pouilloux 1980 Pouilloux, J., "Présentation du site", in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 33-41.
- Préaux 1978 Préaux, Cl., *Le Monde Hellénistique*, 2 vols., Paris 1978.
- Raban 1995 Raban, A., "The Heritage of Ancient Harbour Engineering in Cyprus and the Levant", in Karageorghis, V. & Michaelides, D. (eds.), *Cyprus and the Sea. Proceedings of the International Symposium organized by the University of Cyprus and Cyprus Ports Authority, Nicosia 25-26 Nov. 1993*, Nicosia 1995, pp. 139-190.
- Raptou 1999 Raptou E., *Athènes et Chypre à l'époque perse (VIe-IVe s. av. J.-C.)*, Lyon 1999.
- Rédde 1979 Rédde, M., "La représentation des Phares à l'époque romaine", *MEFRA* 91.2 (1979), pp. 845-872.
- Reinach 1891 Reinach, S., *Chronique d'Orient. Documentes sur les fouilles et découvertes dans l'Orient Hellénique de 1883 à 1890*, Paris 1891. (non vidi)
- Robert, J. & L. 1952-1984 Robert, J. & L., *Bulletin Épigraphique*, 10 vols, Paris.
- Roesch 1967 Roesch, P., "Théodoros, gouverneur de Chypre", *RA* 1967, pp. 225-238.
- Roesch 1979 Roesch, P., "Fragments de deux règlements économiques à Salamine de Chypre", *RDAC* 1979, pp. 352-357.
- Roesch 1980 Roesch, P., "Les Lagides à Salamine: Épigraphie et administration", in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 248-256.
- Rostovtzeff 1941 Rostovtzeff, M., *Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vols., Oxford 1941.
- Roux 1980 Roux, G., "Le chapiteau à protomés de taureaux découvert à Salamine de Chypre", in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 257-274.
- Rowe 1946 Rowe, A., "Discovery of the Famous Temple and Enclosure of Sarapis at Alexandria", *ASAE Suppl.* 2 (1946), pp. 20-29. (Non Vidi).
- Rupp 1997 Rupp, D., "'Metro' Nea Paphos: Suburban Sprawl in Southwestern Cyprus in the Hellenistic and Earlier Roman Periods" in Aufrecht,

- W. E., Mirau, N. A. & Gauley, S. W. (eds), *Urbanism in the Antiquity: From Mesopotamia to Crete*, Sheffield 1997, pp. 236-262.
- Samuel 1993 Samuel, A. E., "The Ptolemies and the Ideology of Kingship" in Green, P. (ed.) *Hellenistic History and Culture*, Berkeley 1993, pp. 168-192.
- Sauvaget 1954 Sauvaget, J. "Le plan de Laodicée sur mer" in *Mémorial Jean Sauvaget V.I*, Damas 1954, pp. 81-114.
- Schaffer 1952 Schaffer, C. F. A., *Enkomi-Alasia I. Nouvelles missions en Chypre 1946-1950*, Paris 1952.
- Schaffer et al. 1971 Schaffer, C. F. A. et al., *Alasia I*, Paris 1971.
- Seyrig 1927 Seyrig, H., "Inscriptions de Chypre", *BCH* 51 (1927), pp. 138-154.
- Snodgrass 1994 Snodgrass, A. M., "Gains, losses and survivals: what can we infer for the eleventh century B.C.", in Karageorghis, V. (ed.), *Cyprus in the 11th Century BC*, Nicosia 1994, pp. 167-175.
- Stylianou 1980 Stylianou, A. & J., *Cartography of Cyprus*, Nicosia 1980.
- Sztetyło 1976 Sztetyło, Z., *Nea Paphos I. Les timbres amphoriques*, Warszawa 1976.
- Tarn & Griffith 1952 Tarn, W. W. & Griffith, G. T., *Hellenistic Civilisation*, London 1952.
- Tarn 1985 Tarn, W. W., *The Greeks in Bactria and India*, Chicago 1985.
- Tcherikover & Fuks Tcherikover, V. A. & Fuks, A., *Corpus Papyrorum Judaicarum*, vols I-III, Cambridge 1957-1964.
- Tubbs & Munro 1891 Tubbs, H. A. & Munro, R., "Excavations in Cyprus, 1890. Third Season's Work. Salamis", *JHS*, 12 (1891), pp. 59-198.
- Vann 1991 Vann, R. L., "The Drusion: a candidate for Herod's lighthouse at Caesarea Maritima", *IJNA*, 20.2 (1991), pp. 123-139.
- Vitas 2010 Vitas, D., "In Research of Nea Paphos' Lighthouse: New and Old Theories Concerning its Existence and Location", in Christodoulou, S. & Satraki, A., *POCA 2007: Postgraduate Cypriot Archaeology Conference*, Cambridge 2010, pp. 263-279.
- Vitti 1996 Vitti, M., *H πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996.
- Vörös 2006 Vörös, G., "The Lighthouse Hill Temple of Nea Paphos", *RDAC* 2006, pp. 295-312.
- Walbank 1981 Walbank, F. W., *The Hellenistic World*, London 1981.
- Wallace & Orphanides 1990 Wallace, W. P. & Orphanides, G. A., *Sources for the History of Cyprus, I: Greek and Latin texts to the third century A. D.*, Nicosia & Albany N. Y. 1990.
- Walter-Καρούδη 1996 Walter-Καρούδη, E., *To Ελληνικό Σπίτι*, Αθήνα 1996.
- Ward-Perkins 1974 Ward-Perkins, J. B., *Cities of Ancient Greece and Italy: Planning in Classical Antiquity*, Book Club Associates, London 1974.
- Welles 1970 Welles, C. B., *Alexander and the Hellenistic World*, Toronto 1970.
- Will 1966-1967 Will, E., *Histoire Politique du Monde Hellénistique (323-30 av. J.-C.)*, 2 vols., Nancy 1966-1967.
- Will 1984 Will, E., "The succession to Alexander", in *CAH²*, VII, pt. 1, pp. 23-61.
- Will 1995 Will, E., "La capitale des Séleucides", in Will, E., *De l'Euphrate au Rhin*, Beyruth 1995, pp. 497-503.
- Will 1997 Will, E., "Antioche sur l'Oronte, Métropole de l'Asie", *Syria* 74 (1997), pp. 99-113.
- Wilson 1980 Wilson, V., "The Tubbs-Munro excavations at Salamis 1890", in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 59-70.
- Winter 1971a Winter, F. E., *Greek Fortifications*, University Toronto Press, Toronto-Buffalo 1971.

- Winter 1971b Winter, F. E., "The Indented trace in later Greek fortifications", *AJA* 75 (1971), pp. 413-426.
- Winter 1982 Winter, N., "News Letter from Greece", *AJA* 86 (1982), pp. 539-556.
- Winter 2006 Winter, F. E., *Studies in Hellenistic Architecture*, Toronto 2006.
- Wright 1992 Wright, G. R. H., *Ancient Building in Cyprus*, 2 vols, Leiden – N. York – Köln 1992.
- Wycherley 1976 Wycherley, R. E., *How the Greeks Built Citie*, N. York – London 1976.
- Yon 1980a Yon, M., "La fondation de Salamine", in Yon, M. (ed.), *Actes du Colloque International CNRS «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. État des recherches»*, Lyon 1978, CNRS Paris 1980, pp. 71-80.
- Yon 1980b Yon, M., "Zeus de Salamine", in Bloch, R., *Recherches sur les religions de l'antiquité classique*, Paris 1980, pp. 85-103.
- Yon 1985 Yon, M., "Mission Archéologique Française de Salamine: La Ville. Bilan 1964-1984", in Karageorghis, V. (ed.), *Archaeology in Cyprus, 1960-1985*, Nicosia 1985, pp. 202-218.
- Yon 1993 Yon, M., "La Ville de Salamine. Fouilles françaises 1964-1974", in Yon, M. (éd.), *Kinyras. L'archéologie française à Chypre. Table ronde tenue à Lyon 5-6/11/1991*, Lyon-Paris 1993, pp. 139-158.
- Yon 1999 Yon, M., "Salamis and Kition in the 11th-9th Century BC: Cultural Homogeneity or Divergence?", in Iacovou, M. & Michaelides, D. (eds), *Cyprus. The Historicity of the Geometric Horizon*, Nicosia 1999, pp. 17-33.
- Yon 2000 Yon, M., "Les Hangars du Port Chypro-Phénicien de Kition. Campagnes 1996-1998 (Mission Française de Kition-Bamboula)", *Syria* 77 (2000), pp. 95-116.
- Yon & Sznycer 1992 Yon, M. & Sznycer, M., "A Phoenician Victory Trophy at Kition", *RDAC* 1992, pp. 157-165.
- Αναστασιάδης 2001 Αναστασιάδης, Α., "Πάφος και λατρεία Πτολεμαίων. Μερικές παρατηρήσεις", *RDAC* 2001, pp. 223-231.
- Βράχας 1984 Βράχας, Π. Φρ., *Ελληνιστική Κύπρος*, Αθήνα 1984.
- Δάκαρης 1993 Δάκαρης, Σ., *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*, Αθήνα 1993.
- Θεοδούλου 2006 Θεοδούλου, Θ., *Ναυτική Δραστηριότητα στην Κλασική Κύπρο. Το λιμενικό δίκτυο στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.*, Λευκωσία 2006 (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή).
- Καραγιώργης 1999 Καραγιώργης, Β., *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου 1952-1974*, Αθήνα 1999.
- Κονομής *et al.* 1974 Κονομής, Ν., Βασιλείου, Φ. Szabo, A. & Λυπουρλής, Δ., «Ακμή των επιστημών», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Ε', Αθήνα 1974, pp. 306-351.
- Μπενάκης & Ρούσσος 1974 Μπενάκης, Α. & Ρούσσος, Ευ., «Φιλοσοφία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Ε', Αθήνα 1974, pp. 280-305.
- Μπουραζέλης υπό δημοσίευση Μπουραζέλης, Κ., «Το πρόβλημα του βασιλικού κενотаφίου της Σαλαμίνας. Μια νέα πρόταση», ανακοίνωση στο *Intrnational Colloquium in honour of Dr Ino Nicolaou: Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus*, held at the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus, in November 2007.
- Μπούρας 1991 Μπούρας, Χ., *Μαθήματα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τομ. 1, Αθήνα 1991.
- Οδηγός Σαλαμίνας 1973 *Σύντομος Ιστορία και Περιγραφή της Σαλαμίνας*, Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κυπριακής Δημοκρατίας, Λευκωσία 1973.
- Παπαχατζής 1974 Παπαχατζής, Ν., «Θρησκεία και Μυθολογία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Ε', Αθήνα 1974, pp. 402-423.

- Παυλίδης 1993-1995 Παυλίδης, Α., *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα των ξένων επισκεπτών της*, τομ. Α-Γ, Λευκωσία 1993-1995.
- Περισιτιάνης 1910 Περισιτιάνης, Ι. Κ., *Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1910.
- Περισιτιάνης 1927 Περισιτιάνης, Ι. Κ., «Η Νέα Πάφος. Διάλεξις γενομένη ἐπὶ τῶν ερειπίων τῆς Νέας Πάφου 4.11.1926», *Κυπρ. Χρον.* 5 (1927), pp. 24-43.
- Σακελλαρίου 1974 Σακελλαρίου, Μ., «Πολιτεία, Οικονομία, Κοινωνία 336-200 π.Χ.», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Δ, Αθήνα 1974, pp. 464-516.
- Σατράκη 2010 Σατράκη, Α., *Από τον *Kosmassos στο Νικοκρέοντα. Η Πολιτειακή Οργάνωση της Αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι το Τέλος της Κυπροκλασικής Περιόδου με Βάση τα Αρχαιολογικά Δεδομένα*, Λευκωσία 2010 (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή).
- Σβορώνος 1904-1908 Σβορώνος, Ν. Ι., *Τα νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων, I-IV*, Αθήνα 1904-1908.
- Σπυριδάκης 1963 Σπυριδάκης, Κ., *Κύπριοι βασιλείς του 4^{ου} αι. π.Χ. (411-311/10 π.Χ.)*, Λευκωσία 1963.
- Σπυριδάκης 1986 Σπυριδάκης, Κ., *Ιστορία της Αρχαίας Κύπρου*, Αθήνα 1986.
- Τουλουμάκος 1974 Τουλουμάκος, Ι, «Οι Πόλεμοι των Διαδόχων», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Δ', Αθήνα 1974, pp. 282-321.
- Χατζησάββας 1998 Χατζησάββας, Σ., «Μακεδονικές επιδράσεις στην Κύπρο», στο Αναστασιάδης, Α., *Κύπρος και Μακεδονία. Σχέσεις μέσα στο χρόνο*, Λευκωσία 1998, pp. 24-65.